

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ
РАДА МОЛОДИХ ВЧЕНИХ

УКРАЇНСЬКИЙ
ІСТОРИЧНИЙ ЗБІРНИК
2014

(Випуск 17)

Голова редколегії
доктор історичних наук Т.В. Чухліб

Засновано 1997 р.



Київ–2014

Засновник та видавець: *Інститут історії України НАН України*

Друкується за рішенням Вченої ради Інституту історії України НАН України

Редакційна колегія:

Чухліб Тарас, д.і.н., головний редактор
Блануца Андрій, к.і.н., заст. головного редактора
Блащук Світлана, к.і.н., відповідальний секретар
Андрощук Олександр, к.і.н., голова Ради молодих вчених ІУ НАН України
Ващук Дмитро, к.і.н.
Даниленко Віктор, член-кор. НАН України, д.і.н., проф.
Гуржій Олександр, д.і.н., проф.
Рубльов Олександр, д.і.н., проф.
Віднянський Степан, д.і.н., проф.
Касьянов Георгій, д.і.н.
Сарцевічене Йоліта, к.і.н. (Литва)
Кукса Олександр, к.і.н. (Білорусь)

Редакційна рада:

Смолій Валерій, академік НАН України, д.і.н., проф., голова ради
Реєнт Олександр, член-кор. НАН України, д.і.н., проф.
Кульчицький Станіслав, д.і.н., проф.
Леп'явко Сергій, д.і.н., проф.
Корзо Маргарита, к.і.н. (Росія)
Черкас Борис, к.і.н.

Збірник складають праці молодих вчених Інституту історії України НАН України, інших наукових і освітніх вітчизняних та зарубіжних установ. Розкривається широке коло проблем української та всесвітньої історії з найдавніших часів до сучасності. Розраховано на викладачів, науковців та студентів. Тексти подаються в авторській редакції.

Усі права застережено. Передрук і переклад дозволяється лише з дозволу автора та редакційної колегії. Редакційна колегія не несе відповідальності за змістові помилки, допущені авторами.

Адреса редакційної колегії та видавця:

01001, Київ, вул. М. Грушевського, 4, тел. (044) 278-63-62
e-mail: an_blan@mail.ru, blashchuk_sv@mail.ru

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації
Серія КВ № 6935

ISSN 2307-5848

© Інститут історії України
НАН України, 2014
© Автори, 2014

Зміст

I. Давня історія

Олена Романова. Написи з гробниці Мечена в контексті єгипетських (авто)-біографічних творів та соціальної історії початку IV династії	6
----------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------	---

II. Історія середньовіччя і Нового часу

Сергій Каріков. Листування Йоганна Бугенхагена з євангелічними правителями як комплекс джерел з історії лютеранської конфесіоналізації.....	36
Дмитро Лимар. Кримський фактор у формуванні та розвитку опозиції Запорозької Січі до Гетьманщини у другій половині XVII ст.	47
Роман Крапивний. Млинарство як основний промисел у Ніжинському полку в середині XVII–XVIII ст.	53
Юлія Грищенко. Етапи та особливості процесу формування болгарської етнічної меншини України	65

III. Проблеми історії XIX–XXI ст.

Тарас Самчук. Викладання фехтування в Університеті Св. Володимира (1834–1849 рр.).....	76
Владислав Єгоров. Проблема української мови в народній просвіті та питання прогресу в українській та російській публіцистиці 1860–1880-х рр.....	90
Наталія Плюта. Створення франко-німецької колоніальної антанті і французьке суспільство	101
Андрій Бородій. Розвиток єврейського господарства на орендованих і приватновласницьких землях Правобережжя (1882–1914 рр.).....	112
Василій Табунов. Ідея і спроба відродження греко-католицької церкви: білорусько-українські зв'язки кінця XIX — початку XX століть	123
Іван Басенко. Практика адміністративного та судового переслідування преси Києва за матеріалами цензурних звітів (1907 — липень 1914 рр.)	132
Андрій Магурчак. Швейцарська місія Андрія Жука 1915 р.....	142
Роман Тимченко. Протиріччя С. Петлюри і Є. Петрушевича в умовах реалізації Акту злуки	152
Ірина Зенич. Процес підготовки виборчих матеріалів під час виборів до Всеросійських установчих зборів на Київщині	166
Сергій Білан. Діяльність Всеукраїнського агрономічного товариства та його роль у розвитку дорадництва в Україні.....	176
Олег Разиграсв. Луцька в'язниця між двома світовими війнами: становлення, організація, особливості функціонування.....	185
Іван Киричевський. Система переселенських органів УРСР (1925–1930 рр.).....	194
Віталій Гарматний. Аграрне питання у програмі Комуністичної партії Польщі (1918–1938 рр.).....	203

Остан Горобець. Комісія з історії Вітчизняної війни АН УРСР: створення та початок діяльності	215
Іван Артёмов. Регіональна політика країн Вишеградської четвірки: досвід для України.....	226
Ганна Харлан. Зовнішньополітичні орієнтири ФРН у східноєвропейській політиці Г. Шредера (1998–2005 рр.).....	235

IV. Джерелознавство та історіографія

Тарас Барабаш. До питання про взаємовплив рукописної та друкованої книги в Україні: особливості письма міської канцелярії Ліська середини XVII ст.	246
Владислав Яценко. Особливості зображення гетьмана Івана Мазепи в сучасній російській історіографії: головні тенденції.....	257
Анатолій Дзагалов. Характеристика штаб-офіцерів и генералов отдельного кавказского корпуса в воспоминаниях князя Д.И. Святополк-Мирского	279
Андрій Кліш. Польський суспільно-християнський рух у Галичині: історіографія проблеми (1900–1980-ті рр.).....	291
Лариса Годунова. Діяльність інституту податних інспекторів у Наддніпрянській Україні (1885–1917 рр.): доживтнева історіографія	298
Владлен Марасєв. Історіографія діяльності дипломатичних делегацій та представництв України на Дону у 1917–1919 рр.	309
Володимир Зиль. Соціально-демографічні процеси на Волині 1939–1959 рр. у сучасній зарубіжній історіографії.....	322
Яна Примаченко. Антиколоніальний дискурс ОУН/УПА в сучасному українському контексті боротьби за європейську ідентичність	328
Ренат Різняк. Становлення та розвиток комп'ютерних технологій навчання у вищій школі України в другій половині XX — на початку XXI століття: історіографія проблеми.....	339
Егор Браїлян. Федерація Вест-Індії (1958–1962).....	352

V. Археологія

Юрій Долженко, Олексій Златогорський. Краніологічне дослідження поховань XX ст. у Володимирі-Волинському за 2013 рік.....	362
----------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------	-----

VI. Огляди та рецензії

Андрій Блануца. Studia z dziejów stosunków Rzeczypospolitej z Państwem Moskiewskim w XVI–XVII wieku). Pod redakcją M. Nagielskiego, K. Bobiatyńskiego i P. Gawrona. — Zabrze-Tarnowskie Góry, 2013. — 413 s.	384
Олександр Юга. Акти Волинського воєводства кінця XV–XVI ст. (із зібрання Пергаментних документів Архіву головного актів давніх у Варшаві) / Підготовка до друку Андрія Блануци, Дмитра Ващука, Дмитра Вирського (латиномовні документи). — К.: Інститут історії України НАН України, 2014. — 154 с.....	386

I. ДАВНЯ ІСТОРІЯ

НАПИСИ З ГРОБНИЦІ МЕЧЕНА В КОНТЕКСТІ ЄГИПЕТСЬКИХ (АВТО)-БІОГРАФІЧНИХ ТВОРІВ ТА СОЦІАЛЬНОЇ ІСТОРІЇ ПОЧАТКУ ІV ДИНАСТІЇ

Стаття містить переклад біографічних написів Мечена (*Mtn*) із саккарської гробниці (*Saqqara tomb LS 6*) із давньоєгипетської на українську мову в супроводі коментарів. Досліджується проблема визначення написів Мечена як першого зразка давньоєгипетської біографії, та сукупність проблем, які виникають із титулатури Мечена.

Ключові слова: давньоєгипетська (авто)-біографія, написи Мечена, Давнє Царство.

Першим завданням, яке ставив перед собою автор дослідження, що пропонується до уваги читача, було здійснення перекладу та коментування тексту, який походить з гробниці давньоєгипетського чиновника на ім'я Мечен. Написи із його поховання вважаються одним із найбільш ранніх текстів наративного характеру Стародавнього Єгипту, і разом з тим, найпершим зразком жанру давньоєгипетської (авто)-біографії. Сам єгипетський текст невеликий, але основна проблема цієї пам'ятки полягає в тому, що лише переклад не дає неознайомленому читачу адекватного уявлення про його зміст. Тому що для правильного розуміння змісту тексту потрібно мати уявлення про історичний контекст цього твору, про специфіку самого жанру єгипетської автобіографії, та ще низку різних нюансів, що суттєво доповнюють сам зміст. Ця пам'ятка має непересічну цінність саме як історичне джерело, бо виявляється фокусом, в якому сходяться різні проблеми єгипетської історії. Тому публікацію її перекладу та коментарів було вирішено доповнити коротким нарисом, що повинен зорієнтувати читача в проблематиці, пов'язаній з цією пам'яткою. Насамперед варто навести коротку джерелознавчу характеристику пам'ятки.

Походження: некрополь Саккара, гробниця, яка розташована в секторі, розміщеному на північ від східчної піраміди царя Джосера, гробниця за нумерацією Р. Лепсіуса LS 6. Її каплиця зараз зберігається в Єгипетському Музеї Берліна під інвентарним номером (Berlin Museum 1105)¹.

Характеристика джерела: написи, що містяться на стінах вхідного коридору та на західній стіні поминальної каплиці гробниці. Написи та рельєфи цієї

* Романова Олена — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, старший науковий співробітник відділу Класичного Сходу Інституту сходознавства ім. А.Ю. Кримського НАН України, olenaromanova@yahoo.com

¹ Автор цієї статті мала можливість ознайомитись із цією пам'яткою безпосередньо в Єгипетському Музеї Берліна.

каплиці вирізані у опуклому рельєфі, варто відмітити високу художню майстерність його виконання, що, як зазначає А.О. Большаков, є свідченням того, що пам'ятник був створений царськими майстрами, а отже, він є даром царя Снофру своєму чиновнику Мечену².

Ім'я власника: Мечен (*Mtn*).

Форма каплиці: хрестоподібна в плані.

Видання тексту та зображень:

Вперше тексти та зображення із цієї гробниці були видані в багатотомному виданні Р. Лепсіуса³. Далі тексти були опубліковані у виданні пам'яток Берлінського музею Г. Шефера⁴, а потім у збірці К. Зете⁵. У 1966 Г. Гедіке⁶ видав факсимільні фотографії цієї пам'ятки. Окремі фрагменти цих написів публікувалися їх дослідниками, але на разі не існує нової публікації, попри те, що частина текстів з цієї каплиці вже пошкоджена.

Переклади, коментарі та дослідження:

Бібліографія досліджень та перекладів цього твору достатньо широка, варто вказати, що її список до 1981 року розміщено у довіднику Б. Портер та Р. Мосс⁷, тут зазначені лише окремі найбільш значні переклади та дослідження цього твору, зокрема Г. Гедіке⁸ та К. Гедекен⁹, А. Рокаті¹⁰; Т. Логана¹¹, М. Бо¹² та його

² Большаков А.О. Заметки о *Mtn* // Труды Государственного Эрмитажа: [Т.] 55: Петербургские египтологические чтения 2009–2010: памяти Светланы Измайловны Ходжаш, памяти Александра Серафимовича Четверухина: доклады / Государственный Эрмитаж. — Санкт-Петербург, 2011 (далі — Большаков 2011). — С. 24.

³ Lepsius R. Denkmaler aus Aegypten und Aethiopen. Text und Tafeln. Band I–III. — Wiesbaden, 1842–1904. — Bd. II (далі — LD II.). — Bl. 3–7; Lepsius R. Denkmaler aus Aegypten und Aethiopen. Text I. — Leipzig, 1897 (далі — LD Text). — S. 120 [a–e].

⁴ Schäfer H. Ägyptische Inschriften aus den königlichen Museen zu Berlin. — Band I. — Leipzig, 1913. — S. 68, 73–87.

⁵ Sethe K. Urkunden des Alten Reichs. B. I–IV. — Leipzig, 1932–1933 (далі — Urk. I.) — Bd. I. — S. 1–7.

⁶ Goedicke H. Die Laufbahn des *Mtn* // Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts. Abteilung Kairo. — № 21. — 1966. — S. 1–71 (далі — Goedicke 1966); Goedicke H. Die privaten Rechtsinschriften aus dem Alten Reich. — Wien, 1970 (далі — Goedicke 1970). — S. 5–20. — Tafn. I [a–b], II (частковий переклад, у супроводі коментарів).

⁷ Porter B., Moss R. L. B. Topographical Bibliography of Ancient Egyptian Hieroglyphic Texts, Reliefs, and Paintings. — III². MEMPHIS. — Part 2. Saqqâra to Dahshûr / second edition revised and augmented by Ph. Dr. J. Málek, Griffith Institute. — Oxford, 1981, reprint 2003 (далі — РМ III²(2)). — P. 493–494.

⁸ Goedicke 1966. — S. 1–71; Goedicke 1970. — S. 5–20. — Tafn. I [a–b], II].

⁹ Gödecken K. Eine Betrachtung der Inschriften des Meten im Rahmen der sozialen und rechtlichen Stellung von Privatleuten im ägyptischen Alten Reich. — Wiesbaden, 1976.

¹⁰ Roccati A. La littérature historique sous l'ancien Empire égyptien. — Paris, 1982 (далі — Roccati 1982). — P. 84–86.

¹¹ Logan T. The *jmyt-pr* Document: form, function, and significance // Journal of the American Research Center of Egypt. — Vol. XXXVII. — Boston, 2000 (далі — Logan 2000) — P. 49–52, 66–73.

¹² Baud M. Famille royale et pouvoir sous l'ancien Empire égyptien. — Le Caire, 1999 (далі — Baud 1999). P. 473 [92]; Baud M. The Birth of Biography in Ancient Egypt. Text

ж у співавторстві із Д. Фару¹³; А. О. Большакова¹⁴. Варто згадати також дослідження та переклади на російську цієї пам'ятки Т. Н. Савельєвої¹⁵, та Є. В. Черезова¹⁶, єгиптолога, який працював у Чернівецькому державному університеті ім. Ю. Федьковича. Повніша бібліографія перекладів на російську мову міститься на сайті www.egyptology.ru. Можна зазначити, що перекладу цієї пам'ятки на українську мову дотепер не існувало.

Датування. Датування гробниці Мечена не викликає великих суперечок серед дослідників, її однозначно зараховують до періоду, що охоплює кінець III початок IV династії¹⁷, більш конкретне датування визначають як роки правління Снофру¹⁸, або період правління царів Снофру — раннього Хуфу¹⁹. Найостаннішим дослідженням датування цієї гробниці є стаття А. О. Большакова, де підсумовано всі погляди попередніх дослідників щодо точного визначення епохи створення гробниці, та аргументовано доводиться, що ця гробниця була зведена за останніх років правління Снофру, чи за перших років правління Хуфу, але ще до побудови грандіозного некрополя в Гіза²⁰.

Далі варто зупинитись на порядку читання написів, вирізаних на стінах каплиці Мечена. Тут необхідно зауважити, що самі тексти, які розміщуються на обох лутках входу, та на західній стіні каплиці, необхідно розглядати в контексті

Format and Content in the IVth Dynasty // *Texte und Denkmäler des ägyptischen Alten Reiches / herausgegeben von Stephan J. Seidlmayer.* — Berlin, 2005 (далі — Baud 2005). — S. 91–124.

¹³ Baud M., Farout D. Trois biographies d'Ancien Empire revisitées // *Bulletin de l'Institut Français d'Archéologie Orientale.* — Le Caire. — № 101 (2001). — P. 43–57.

¹⁴ Большаков 2011. С. 23–24; Большаков А.О. О профессионализме в египтологии // *Вестник древней истории.* — 2006. — № 3 (258). — С. 185–94 (далі — Большаков 2006). С. 191.

¹⁵ Савельєва Т.Н. Автобиографическая надпись Мечена // *Хрестоматия по истории Древнего Востока.* — Москва, 1963. — С. 26–28; Савельєва Т.Н. Данные надписи Мечена о характере частного землевладения в древнем Египте конца III и в начале IV династий // *Древний мир (сборник статей).* — Москва, 1962. — С. 180–190; Савельєва Т.Н. Надписи из гробницы Мечена (перевод и комментарии) // *Древний Египет и древняя Африка: сборник статей.* — Москва, 1967. — С. 113–132; Савельєва Т.Н. Надписи Мечена автобиографического характера // *Хрестоматия по истории Древнего Востока / под ред. акад. М.А. Коростовцева, д. и. н. И.С. Кацнельсона, проф. В.И. Кузицина.* — Москва, 1980. — Часть первая. — С. 17–19.

¹⁶ Черезов Е.В. Надписи Мечена // *Вестник древней истории.* 1964. — № 4. — С. 94–104.

¹⁷ PM III² (2). — P. 493; Goedicke 1970. — S. 5; Roccati 1982. — P. 86; Piacentini P. Les scribes dans la société égyptienne de l'Ancien Empire. — Vol. I. Les premières dynasties. Les nécropoles memphites. — Paris, 2002 (далі — Piacentini 2002). — P. 397–399 [C.Sa.4].

¹⁸ Cherpion N. Mastabas et hypogées d'Ancien Empire. Le problème de la datation. — Bruxelles, 1989. — P. 224; Baud 1999. — P. 473 [92]; Fischer H.G. Dendera in the Third Millennium B.C. down to the Theban Domination of Upper Egypt. — New York, 1968 (далі — Fischer 1968). P. 3, 8.

¹⁹ Harpur Y. Decoration in Egyptian Tombs of the Old Kingdom. Studies in Orientation and Scene Content. — London–New York, 1987. — P. 274 [425].

²⁰ Большаков 2011. — С. 23–24; Большаков 2006. — С. 191.

всіх написів та зображень, що складають оформлення цієї гробниці, не відриваючи їх від зображень на інших стінах. Тексти і зображення в єгипетській культурі були важливими складниками єдиної програми декору²¹, але їх розміщення в межах гробниці не було однорідним, окремі площини були оформлені з переважанням тексту, а окремі з переважанням зображення. Що стосується гробниці Мечена, то тут характерною рисою декорації є той факт, що окрім входу та західної стіни з нішею псевдодверей, в оформленні всіх інших стін каплиці ключову роль відіграє зображення, а текст є підписом, що пояснює зображення, натомість, обидві лутки входу оформлені саме з домінуванням тексту.

Варто зауважити, що оскільки це написи на площинах стін, саме місце та розмір площини, на якій можна було писати, зумовлювали розподіл написів на окремі фрагменти — це блок (масив) тексту, який поміщався на площині однієї стіни. Таким чином, в гробниці Мечена можна виділити три основні масиви або блоки тексту: західна стіна, права та ліва лутки входу. Всі ці блоки складаються із вертикальних колонок, в яких вміщені ієрогліфи, з напрямком читання справа наліво на лівій лутці і на західній стіні і зліва направо на правій лутці. В написах на обох лутках можна помітити аранжування ієрогліфів за критерієм симетрії стосовно основної осі каплиці, яка проходить у напрямку вхід — стела-псевдодвері на західній стіні. Таке розміщення характерне для текстів автобіографій, які поміщені на вхідних амбразурах періоду Давнього Царства. Обидва блоки мають читання від середини каплиці до входу а також однакову кількість рядків — по дванадцять, — при цьому обидва останні рядки містять тільки ім'я власника гробниці, що супроводжуються трьома зображення дароносців у трьох регістрах.

Виникає питання, в якому порядку варто читати послідовність текстових блоків. У виданні оформлення гробничної каплиці у Р. Лепсіуса, яке задавало тон для подальших читань та трактувань біографії Мечена, спочатку подається зображення західної стіни, включаючи псевдодвері, але оминувши бокові лутки ніші псевдодверей²², потім обидві частини східної стіни²³, потім північна стіна, включаючи нішу нефу та нішу псевдодверей, а також частину написів із лутки, до вхідного барабану, тобто, всі написи на всіх площинах, які перебувають справа, на північ від відвідувача²⁴. Потім за таким же принципом поміщені зображення на площинах, що перебувають зліва, тобто на південь від відвідувача²⁵, і теж, з половиною написів на лутці, що містяться зліва від відвідувача. І нарешті йде остання ілюстрація, на якій відтворено написи на архітраві та барабані та на тих частинах обох луток, які виступають з входу²⁶.

²¹ *Baines J. Visual and Written Culture in Ancient Egypt. — New York: Oxford University Press, 2007. — P. 285.*

²² LD II. Bl. 3.

²³ LD II. Bl. 4.

²⁴ LD II. Bl. 5.

²⁵ LD II. Bl. 6.

²⁶ LD II. Bl. 7.

Таким чином, обидва тексти, що вирізані на лутках входу, на ілюстраціях у виданні Р. Лепсіуса були розділені навпіл.

За принципом подання тексту Р. Лепсіуса слідує і К. Зете, у виданні якого (де подано лише тексти, без зображень), спочатку йде текст, що міститься зверху над псевдодверима на західній стіні²⁷, а потім написи на правій лутці входу²⁸, надалі написи на лівій лутці входу²⁹, потім написи на лівій лутці ніші³⁰, наприкінці різні варіанти титулів із інших написів, включаючи написи на статуї³¹.

Розгляд всіх написів та сцен гробниці в контексті подібних написів із інших гробничних каплиць дає підстави для висновку, що порядок читання написів буде таким, як його запропонував Г. Гедіке³²: від входу до західної стіни, а не навпаки. Оскільки відвідувачі гробниці спочатку бачать те, що написано при вході, і лише потім перед їхніми очима розгортається текст, що поміщений на лутках входу, а згодом, увійшовши всередину каплиці, людина виявляється оточена з усіх боків зображеннями та текстами, найважливіші із яких розміщені на псевдодверях та поблизу від них. Відповідно, саме в такому напрямку мають читатись тексти та зображення в цій усипальниці³³.

Спробуємо уявно пройти шлях, який проходить відвідувач гробниці і зрозуміти, що він бачить, відповідно до цього, як можна було б читати ці тексти. Спочатку він бачить фасад входу з архітравом та барабаном. Тому на цих деталях архітектурного оформлення виписувались зазвичай ім'я та найважливіші титули власника гробниці. Відвідувач гробниці бачить написи на фасаді, ще не увійшовши в саму усипальницю, в той час, як він знадвору не має змоги побачити весь текст, що міститься на лутках, насамперед через те, що цей текст для відвідувача, який стоїть обличчям до входу, перебуває під кутом дев'яносто градусів. На додачу, особливості египетського клімату з дуже різким розсіюванням сонячного проміння та різким переходом світла та тіні, як і особливості побудови гробничної каплиці, яка вбудована в товщину мастаби, приводять до того, що написи, що містяться на вхідній амбразурі, для людини, яка стоїть надворі, можуть бути заховані в глибокій тіні; для того, щоб їх побачити, потрібно увійти в середину самої будівлі.

Коли відвідувач потрапить в амбразуру входу, тут перед його очима розгортаються два паралельні тексти, які розміщені один — зліва, другий — справа. Написи викарбувані у вертикальних колонках, напрямок читання обох написів по обидві сторони амбразури входу починається від середини гробниці, і закінчуються при вході. Далі відвідувач потрапляє всередину гробничної каплиці, і

²⁷ Urk. I. S. 1–2 [A].

²⁸ Urk. I. S. 2–3 [B].

²⁹ Urk. I. S. 3–5 [C].

³⁰ Urk. I. S. 5 [D].

³¹ Urk. I. S. 6–7 [E].

³² Goedicke 1970. — S. 5–20.

³³ *Baines J. Forerunners of narrative biographies // Studies on Ancient Egypt in Honour of H.S. Smith / ed. by Anthony Leahy and W. John Tait. — London: Egypt Exploration Society, 1999. — P. 33; Baud, 2005. — P. 99.*

тепер прямо перед ним перебуває стіна з псевдодверима, композиція на яких побудована за принципом симетрії відносно головної осі, яку можна провести по центру псевдодверей. Верхня частина західної стіни над псевдодверима розділена на 18 колонок, в які вписані в основному титули Мечена, порядок читання цих колонок — теж справа наліво. По лівий та по правий бік від відвідувача розміщені два бокові нефи; для того, щоб їх роздивитись потрібно повернутись до них чи вправо, чи вліво. Обидва нефи оформлені з домінуванням зображення на текстах.

По обидва боки амбразури входу відвідувач гробниці зустрічається з двома паралельними текстами, які оточують його з обох боків. Тут постає проблема з'ясування, з якої стіни потрібно починати читати тексти, що вирізані на лутках входу: чи від тієї стіни, що перебуває справа, чи від тієї стіни, що зліва. Основним напрямком єгипетського письма був напрямок справа наліво. Виходячи з цього факту, перевагу у першості варто надати правій лутці, розгляд напрямків розміщення ієрогліфів з домінуванням напрямку справа наліво а також аналіз структури тексту та сюжетів, присутніх в написах в цій каплиці не дає підстав для того, щоб вважати, що ліва лутка тут має перевагу в першості³⁴. На правій лутці розпочинається оповідь про кар'єру Мечена, а на лівій вона доводиться до зображення кульмінації цієї кар'єри — досягнення заможності та створення великого власного господарства. На цій же площині говориться про надходження кругообігу пожертв із гробниці царської матері Німаатгеп до гробниці Мечена, а сюжети, де згадується гробниця, в текстах автобіографічного характеру, заправило, йдуть у кінці оповіді. Саме за таким принципом спочатку права, а потім ліва частина, розміщені в нашому дослідженні переклади текстів, що викарбувані у каплиці Мечена.

Переклад (авто)біографічних написів

Архітрав входу:

... Найбільший з [десяти Півдня]^a, управитель обійстя великого Пер-урсагу, управитель обійстя (великого) Гут-ігут, управитель обійстя великого...

Барабан входу:

Найбільший з десяти Півдня, управитель обійстя великого Мечен.

Напис на правій лутці, 12 колонок, напрямок читання зліва на право.

1. Дав йому своє майно суддя писець^b Анупеманх. Не було ні зернових^b ні будь-якого хатнього майна^r, а лише люди^r і дрібна худоба.
2. Призначили його старшим писцем відділу провізії^d, начальником майна відділу провізії.
3. Призначили його глашатаєм і лікарем людей — поселенців ному.
4. Був він розпорядником ному Тура, після того, як був суддею та гері-секер ному Тура.
5. Поставили його суддею і глашатаєм. Призначили його начальником всього царського льону.

³⁴ Baines 1999. — P. 33; Baud 2005. — P. 99.

6. Призначили його управителем маєтку Пер-десу із підлеглими (цьому маєтку) селищами.
7. Призначили його розпорядником людей міста Деп.
8. Управитель (поселень/селищ) великого обійстя маєтку Пер-Мер, та селищ маєтку Пер-Сєпа, розпорядник ному (богині) Нейт.
9. Управитель поселень/селищ та наділів ріллі, які підлегли обійстю Сенет.
10. Управитель поселень/селищ маєтку Шєсчет, управитель поселень/селищ обійстя великого, що належить до «Південного Озера».
11. Засновано нове поселення Мечена^е з того, що дав для нього батько (його) Анупеманх.
12. Мечен.

Під іменем Мечена вирізьблені три фігури, що зображають жінок-дароносиць, які несуть пожертви до гробниці відповідно в трьох регістрах.

Напис на лівій лутці, 12 колонок, напрямом читання справа наліво.

1. Воєвода землі, правитель області, начальник доручень/експедицій в номі Анубіса, начальник гінців.
2. Ном риби Гатмегіт^е, Сагет-Ба^ж, поле, сечат³ 4 і люди та різне майно, що входить до розпорядження^и, і яке записано (в) місці провізії, яке було дано сину єдиному і на (володіння) яким було видано йому царський документ.
3. Посвятили його в сан, поки він буде на ногах своїх (тобто довічно)^і начальника доручень/експедицій ному Нейт та Західного ному.
4. Засновано для нього 12 нових поселень в номі Нейт, номі Тура та номі Стегно, (для) здійснення жертвопринесень виходу голосом для нього (із) шатра^і.
5. Придбав він за відшкодування^и земель 200 сечат від численних людей несутіу^к.
6. Надходило 100 хлібин палати кожного дня із двору двійника матері царської Німаатгеп^л.
7. Будинок довжиною 200 ліктів^м і шириною 200 ліктів (було) побудовано і упоряджено доброю деревиною, зроблено ставок у ньому, (було) дуже багато смоківниць та винограду.
8. Про це було записано в царський документ, і імена їх до цього (додані) у царський документ^н.
9. Було посаджено велику кількість дерев та виноградних лоз і виготовляли з них дуже багато вина.
10. Було зроблено для нього сад (площею) землі 1 ха^о 2 та ^н всередині огорожі і насажені дерева.
11. Нове поселення засноване Меченом^р: Ії-мер-єс. Нове поселення засноване Меченом: Іат-Собек.
12. Мечен.^с

Під іменем Мечена розташовані три регістри, що містять фігури трьох дароносців, що заносять пожертви до гробниці.

Західна стіна, псевдодвері. Написи у верхній частині стіни над нішею псевдодверей, 18 колонок, напрямом читання справа наліво.

1. Управитель (поселень/селищ) маєтку Пер-десу.
2. Управитель (поселень/селищ) маєтку Пер-ур-сагу.
3. Управитель (поселень/селищ) обійстя Гуні, розпорядник ному Гарпуна.
4. Управитель (поселень/селищ) обійстя великого Сехему, розпорядник ному Тура.
5. Розпорядник обійстя великого (міста) Деп, розпорядник людей міста Деп.
6. Управитель обійстя великого Пер-Мер, розпорядник ному Нейт.
7. Управитель обійстя великого Шечуї, розпорядник ному риби Гатмегіт.
8. Управитель обійстя великого Гезурет, управитель земельних наділів Західного ному та ному Нейт.
9. Управитель обійстя великого Гут-ігут, розпорядник пустелі, керівник мисливців.
10. Управитель земельних наділів, які під скіпетром, розпорядник ному Стегно.
11. Правитель області, воєвода землі, начальник доручень/експедицій ному Східна Дендера.
12. Суддя гері-секер, управитель обійстя великого Західного ному та ному Нейт, керівник людей аатіу.
13. Придбав він за відшкодування земель 200 сечат від численних людей несутіу.
14. Дано було йому поле (площею) 50 сечат від матері (його) Небеснет.
15. [Вона зробила] заповіт^т відносно них для дітей.
16. Було введено їх у володіння кожним майном за царським документом.^у
17. (Як) управителю обійстя Гуні-несу(тг) в номі риби Гатмегіт, дано йому землі 12 сечат разом з його дітьми^ф.
18. [а також] людей та дрібну худобу. ...

Коментарі:

^а Титул *wr md šmꜥw*, «старший із десятих Півдня», який поміщений на балці, (т. з. барабані) над входом до гробниці Мечена, відкриває список його титулів. Зведена титулатура Мечена буде включати 60 позицій:

(1) *Imy-r3 wp(w)t Ikr(?) Tzbtu* — «начальник доручень/експедицій/місії Східної частини ному Крокодила»³⁵. Ном Крокодила (*Ikr(r)* — 6-й ном Верхнього Єгипту (Дендерський), в Давньому Царстві поділявся на дві частини: західну та східну. Щодо тлумачення назви ному «Східна частина ному Крокодила» див. роботу Г. Фішера³⁶.

³⁵ Jones D. An Index of Ancient Egyptian Titles, Epithets and Phrases of the Old Kingdom. — Vol. I–II. — Oxford 2000. (далі — Jones 2000). — Vol. I. — P. 90 [380]; Hannig R. Ägyptisches Wörterbuch I. Alten Reich und Erste Zwischenzeit. — Hannig-Lexica-4. — Mainz am Rhein, 2003 (далі — Hannig 2003). — S. 90–91.

³⁶ Fischer 1968. — P. 3–9.

(2) *imy-r3 wp(w)t m Inpw* — «начальник доручень/експедицій/місії ному бога Анубіса»³⁷. Ном Анубіса (*Inpw(t)*) — 17-й ном Верхнього Єгипту (Кінопольський)³⁸.

(3) *imy-r3 wp(w)t Nt Imntt* — «начальник доручень/експедицій/місії номів богині Нейт та Західного ному»³⁹. Ном богині Нейт (*Nt*) — 4–5 (нерозділений) ном Нижнього Єгипту (Саїський ном). Фонетичне читання назви ному непевне, Р. Ганніг читає його як Нерет (*Nrt (Njt)*)⁴⁰. Ном «Західний» (*Imntt*) — 3-й ном Нижнього Єгипту⁴¹. Титул *imy-r3 wp(w)t* — 2 «начальник доручень/експедицій/місії» зустрічається в написах періоду IV–VI династій. В поєднанні з назвою ному цей титул означав представника центральної адміністрації, який здійснював управління конкретною областю. В титулатурі Мечена є три титули цього виду, він був начальником номів Крокодила, Анубіса, ному Нейт та Західного ному, варто зауважити, що всі ці титули відомі лише з написів у досліджуваній гробниці, а всього від періоду Давнього Царства дійшло дев'ять варіантів титулів начальників доручень різних номів — окрім титулів Мечена варто назвати *imj-r3 wp(w)t Inbw-ḥd(?)*⁴²; *imj-r3 wp(w)t B3wy, B3t, Ik(r)*⁴³; *imj-r3 wp(w)t W3dt (?) (imj-r3 wp(w)t mnnw W3dt)*⁴⁴; *imj-r3 wp(w)t Wnt*⁴⁵; *imj-r3 wp(w)t Nṣrt*⁴⁶; *imj-r3 wp(w)t T3-wr*⁴⁷.

(4) *imy-r3 ḥmṣ/mḥṣ nb nswt* — «начальник всього царського льону»⁴⁸.

(5) *imy-r3 (i)ḥt st df3t* — «начальник майна місця харчів», або «начальник майна відділу провізії»⁴⁹.

(6) *imy-r3 snww (Ḥ3t-mḥyt)* — «начальник гінців». Частина дослідників, в тому числі А. Рокатті та Д. Джоунс, припускають, що написання цього титулу продовжується у наступній колонці: *imy-r3 sḥnw (? Ḥ3t-mḥyt)* «начальник гінців (Мендеського ному)»⁵⁰, або «directeur des messagers (au sujet) du nome du Dauphin»⁵¹. Ном риби Гатмергіт чи Ном Дельфіна (*Ḥ3t-mḥyt*) — 16-й ном Нижнього Єгипту (Мендеський)⁵².

³⁷ Jones 2000. — Vol. I. — P. 90 [379]; Hannig 2003. — S. 90.

³⁸ Hannig 2003. — S. 1548.

³⁹ Jones 2000. — Vol. I. — P. 96 [399].

⁴⁰ Hannig R. Die Sprache der Pharaonen. Großes Handwörterbuch Ägyptisch-Deutsch (2800–950 v. Chr.). — Mainz, 1995 (далі — Hannig 1995) — S. 1354; Hannig 2003. — S. 1560.

⁴¹ Hannig 2003. — S. 1547.

⁴² Jones 2000. — Vol. I. — Nr. [378].

⁴³ Jones 2000. — Vol. I. — Nr. [384].

⁴⁴ Jones 2000. — Vol. I. — Nr. [385].

⁴⁵ Jones 2000. — Vol. I. — Nr. [386].

⁴⁶ Jones 2000. — Vol. I. — Nr. [395].

⁴⁷ Jones 2000. — Vol. I. — Nr. [415].

⁴⁸ Jones 2000. — Vol. I. — P. 170 [649].

⁴⁹ Jones 2000. — Vol. I. — P. 194–195 [729].

⁵⁰ Jones 2000. — Vol. I. — P. 220 [821].

⁵¹ Roccatti 1982. — P. 86.

⁵² Hannig 2003. — S. 1564.

(7) *ḫd-mr W^c-m-ḥww* — «розпорядник ному Гарпуна»⁵³. Ном Гарпуна (*W^c-m-ḥww*) — 7-й ном Нижнього Єгипту. Титул *ḫd-mr*, умовним перекладом якого буде «розпорядник каналів», означав урядовця, що очолював окремий відділ центральної адміністрації, або управління певною територією.

(8) *ḫd-mr Nt* — «розпорядник ному Нейт» (4/5-й номи Н.Є.)⁵⁴.

(9) *ḫd-mr Ḥ3t-mḥyt* — «розпорядник ному риби Гатмегіт» (16-й ном Н.Є.)⁵⁵.

(10) *ḫd-mr Ḥwt-ih(w)t* — «розпорядник (обійстя) Гут-ігут»⁵⁶. *Ḥwt-ih(w)t* — назва місцини в 3- номі Н.Є.⁵⁷.

(11) *ḫd-mr Ḥ3sww* — «розпорядник ному Тура»⁵⁸. *Ḥ3sww* — Ном дикого бика (тура) — 6-й ном Нижнього Єгипту, зі столицею в місті Ксоїс (Ксоїський ном)⁵⁹.

(12) *ḫd-mr Ḥ3sww imj-ht*, — «помічник номарха ному Тура»⁶⁰.

(13) *ḫd-mr zmit* — «розпорядник (начальник) пустелі»⁶¹. «Розпорядник пустелі» — це урядовець, який займався організацією експлуатації багатств пустелі та промислами, які можливі в пустелі, в першу чергу організацією мисливства. До розряду правителів областей належав і титул *ḫd-mr ḥ3st* «начальник іноземної території»⁶², — такий статус мали вожді іноземних племен та правителі інших країн, а також єгипетські чиновники, які очолювали управління цими територіями і представляли єгипетську царську владу в цих країнах. Хоча деякі дослідники вважають, що Мечен мав титул *ḫd-mr ḥ3st* — «начальник іноземної землі»⁶³, насправді цей висновок випливає із помилкового читання назви його посади *ḫd-mr zmit* «розпорядник пустелі». Слово *zmit* — «пустеля» в гробниці Мечена виписане з включенням ієрогліфів, що передають його фонетичне звучання, що не залишає сумнівів щодо способів його розуміння, а титул «керівника мисливців», допомагає окреслити сферу обов'язків цієї служби Мечена.

(14) *ḫd-mr Dp* — «розпорядник міста Деп»⁶⁴. *Dp* — назва міста Деп (Буто)⁶⁵, місце розташування древньої святині загально єгипетського значення Пер-ну.

(15) *ḫd-mr Dpw* — «розпорядник людей міста Деп»⁶⁶. *Dpw* — прикметник від топоніма *Dp*.

⁵³ Jones 2000. — Vol. I. — P. 355–356 [1321].

⁵⁴ Jones 2000. — Vol. I. — P. 356–357 [1324].

⁵⁵ Jones 2000. — Vol. I. — P. 357 [1325].

⁵⁶ Jones 2000. — Vol. I. — P. 357 [1327].

⁵⁷ Hannig 2003. — S. 1565.

⁵⁸ Jones 2000. — Vol. I. — P. 360 [1335].

⁵⁹ Hannig 1995. — S. 1372.

⁶⁰ Jones 2000. — Vol. I. — P. 360 [1335]; Hannig 1995. — S. 1372.

⁶¹ Jones 2000. — Vol. I. — P. 361 [1339].

⁶² Jones 2000. — Vol. I. — P. 360 [1336].

⁶³ Piacentini 2002. — P. 398.

⁶⁴ Jones 2000. — Vol. I. — P. 365 [1348].

⁶⁵ Hannig 2003. — S. 1578.

⁶⁶ Jones 2000. — Vol. I. — P. 365 [1349].

(16) $\epsilon d-mr$...(*Hm/Tr-Hpš* (?)) — «розпорядник ному Стегна»⁶⁷. *Hm/Tr-Hpš *Hpš (*Iw ϵ)* — Хепеш (Іво) (?) — назва 2-го ному Нижнього Єгипту (Летопольського), фонетичне читання слова непевне⁶⁸.

(17) *wn-r* — «той, хто відкриває вуста»⁶⁹, жрецький титул, який часто поєднується з титулом жерця бога Хентіхеми (*hm-ntr Hnty-hm*), однак правильність читання цього титулу у написах досліджуваної гробниці як «prêtre préposé à l'ouverture de la bouche de Khenty-Khemi»⁷⁰ чи «prêtre d'Ounro qui préside à Létopolis»⁷¹, тобто як одного титулу, не підтверджується, оскільки ці титули не завжди виписуються безпосередньо один біля одного. Так, *wn-r* в гробниці Мечена зустрічається в конотації з такими титулами: *hm-ntr Hnty-hm /wn-r/wr md šm ϵ w*, — один раз; *wn-r/ hm-ntr Hnty-hm* — двічі; *wn-r wr md šm ϵ w/ rh nswt* — двічі. Таким чином, щодо титулатури Мечена ми можемо констатувати більш-менш стійку сув'язь двох титулів *wn-r* та *hm-ntr Hnty-hm*, але не зрощення їх до одного титулу.

(18) *wr-md šm ϵ w* — (Най)більший з десяти Півдня (Верхнього Єгипту) (Greatest / great one of the ten of Upper Egypt)⁷². Це один із найвищих титулів провінційної адміністрації, в руках особи, що має цей титул, зосереджувався контроль над південною частиною Єгипту. Альтернативне розуміння було висунуто Н. Страдвігом, який розглядає титул *wr md šm ϵ w* як такий, що пов'язаний з юриспруденцією, або з організацією діяльності писців, які заангажовані в різних підрозділах державної адміністрації⁷³. Цей титул, очевидно був вершиною титулів Мечена, недаремно, він з'являється на тих місцях в декорації гробниці, де єгиптяни зазвичай розміщували найвизначніші титули, в досліджуваній гробниці це, зокрема, барабан входу та нижня поперечина центральної ніші псевдо дверей, одвірки псевдо-дверей, тощо.

(19) *nht hrw m zwnw* (?) *grgyw* — «глашатай і лікар людей — поселенців ному»⁷⁴.

(20) *rh nswt ((i)r(j)-(i)ht nswt)* — титул з умовною назвою «знайомий царя»⁷⁵, ранговий титул, що означав особу, наближену до царя.

(21) *hm-pr* — «слуга дому»⁷⁶. Можливо, цей титул є скороченням від титулу Мечена *hm-pr mwt nswt* «Слуга дому царської матері». Цей титул зустрічається в досліджуваній гробниці один раз на лівій лутці входу, щодо його альтернативного тлумачення, див зноску і.

⁶⁷ Jones 2000. — Vol. I. — P. 361 [1338].

⁶⁸ Hannig 1995. — S. 1374; Hannig 2003. — S. 1569.

⁶⁹ Jones, 2000. — Vol. I. — P. 380 [1410].

⁷⁰ Piacentini 2002. — P. 398.

⁷¹ Baud 1999. — P. 298, 312, 301.

⁷² Jones 2000. — Vol. I. — P. 388–389 [1437].

⁷³ *Strudwick N. The Administration of Egypt in the Old Kingdom. The Highest Titles and their Holders.* — London, 1985 (далі — Strudwick 1985). — P. 181.

⁷⁴ Jones 2000. — Vol. I. — P. 488 [1824].

⁷⁵ Jones 2000. — Vol. I. — P. 327–328 [1206].

⁷⁶ Jones 2000. — Vol. I. — P. 502 [1879]; Hannig 2003. — S. 801.

(22) *hm-pr mwt nswt* — «слуга дому царської матері»⁷⁷. Очевидно, що царицею-матір'ю була Німаатгеп, про неї див. зноски л нижче.

(23) *hm-ntr Hnty-hm* — жрець бога Хентіхеми⁷⁸, бога (в образі сокола) міста Летополя.

(24) *hk3 h(w)t Imntt Nt* — «управитель полів номів Західного та ному Нейт» (3-й та 4/5-й номи Н.Є.)⁷⁹.

(25) *hk3 h(w)t hry(t)-mdw* — «управитель полів, які під скіпетром»⁸⁰.

(26) *hk3 (niwwt) Pr-wr-s3hw* — «управитель (поселень/селищ) маєтку Пер-ур-сагу»⁸¹. Топонім Пер-ур-сагу — назва маєтку⁸². Перший державний маєток, про який збереглася згадка в джерелах, пов'язаний з іменем першого царя III династії Небка⁸³, систему державних маєтків, що засновувались для забезпечення царського культу, продовжували створювати наступні царі III та IV династій. Назви маєтків давались за назвами топонімів, в яких розташовувалось управління цими маєтками. Під юрисдикцією кожного такого маєтку перебували селища/поселення, що відображено ієрогліфічному написанні їх назв.

(27) *hk3 (niwwt) Pr-wr-s3hw pr-dt* — «управитель (поселень/селищ) маєтку Пер-ур-сагу і дому власного»(?). Д. Джоунс не виділяє цей вираз в окремий титул, лише згадує його в словарній статті, присвяченій титулу *hk3 pr-dt*, який він традиційно (і помилково) розуміє як «управитель заупокійного маєтку»⁸⁴. Оскільки вираз «*pr-dt*» означає «власний дім» (власна садиба, власний (приватний) маєток)⁸⁵, то тлумачення цього виразу має певні складнощі. Оскільки *Pr-wr-s3hw*, це назва державного маєтку, яким керував Мечен, натомість, титул «*hk3 pr-dt*» — «управитель (поселень), що відносяться до приватного господарства», означає людину, яка перебуває у відносинах підлеглості з власником приватного маєтку⁸⁶. Інші згадки про цих «управителів» доби Давнього Царства⁸⁷ показують, що ці люди не займали високого статусу в суспільній ієрархії, і, звісно, не належали до державного управлінського апарату. Тому читання цього титулу у Мечена є проблематичним. Якщо допустити, що Мечен був

⁷⁷ Jones 2000. — Vol. I. — P. 502 [1880]; Hannig 2003. — S. 801.

⁷⁸ Jones 2000. — Vol. I. — P. 568 [2094].

⁷⁹ Jones 2000. — Vol. II. — P. 664 [2434].

⁸⁰ Jones 2000. — Vol. II. — P. 663-664 [2433].

⁸¹ Jones 2000. — Vol. II. — P. 665 [2437].

⁸² Hannig 2003. — S. 1551.

⁸³ Valbelle D. Histoire de l'Etat pharaonique. — Paris, 1998 (далі — Valbelle 1998). — P. 45.

⁸⁴ Jones 2000. — Vol. II. — P. 667.

⁸⁵ Перепелкин Ю.Я. Частная собственность в представлении египтян Старого Царства // Палестинский сборник. — Выпуск 16 (79). — Москва–Ленинград, 1966.

⁸⁶ Перепелкин 1966. — С. 40.

⁸⁷ Urk. I. — S. 258; Moussa A.M., Altenmüller H. Das Grab des Nianchchnum und Chnumhotep. — Mainz am Rhein, 1977. — S. 110. — Abb. 15; Kanawati, N. et al. Mereruka and his family. — Pt. III. 1: The Tomb of Mereruka. — Oxford, 2010. — Pl. 72; Davies N. de G. The Rock Tombs of Sheikh Saïd. — London, 1901. — Pl. XVI; El-Khouly A., Kanawati N. Quseir el-Amarna. The Tombs of Pepy-ankh and Khewen-wekh. — Sydney, 1989. — Pl. 41, 44.

управителем приватного маєтку, який розташований в місцевості *Pr-wr-s3hw*, в якій перебував державний маєток з такою ж назвою, то особа, якій цей приватний маєток належав, мала посідати надзвичайно високий статус в суспільстві, найбільш імовірно, це міг бути хтось із царського оточення. За таких умов вірогідним кандидатом на роль високого патрона Мечена, чиїм управителем приватного маєтку він міг бути, буде цариця Німаатгеп.

(28) *hk3 (niwwt) Pr-Šstt* — «управитель (поселень/селищ) маєтку Пер-Шесчет»⁸⁸. Шесчет чи Пер-Шесчет (*Pr-Šstt*) — топонім, назва маєтку⁸⁹.

(29) *hk3 (niwwt) Pr-dsw* — «управитель (поселень/селищ) маєтку Пер-Десу»⁹⁰. Назва маєтку *Pr-dsw (Dsw)*, топонім, який відомий лише з написів в досліджуваній гробниці⁹¹, фонетичне читання запропоноване свого часу Г. Масперо та підтримане Г. Гедіке⁹².

(30) *hk3 Pr-dsw (niwwt) m hry-mdw*, — «управитель поселень/селищ, які перебувають в розпорядженні маєтку Пер-Десу»⁹³. Вираз *m hry-mdw* в даному випадку не є титулом, а адміністративним терміном, що означає «підлеглий», «той що належить до юрисдикції (когось, чогось)», ‘*unterstellt*’⁹⁴.

(31) *hk3 (niwwt) hwt-ʿ3t nt Š-rsy*, — «управитель (поселень/селищ) великого обійстя Південного Озера»⁹⁵. *Š-rsy* — дослівно «Південне озеро», назва Фаюмської оази⁹⁶.

(32) *hk3 niwwt sp3t (hwt)-Snt hryt-mdw*, (*hk3 niwwt sp3wt hryt mdw hwt-Snt*) — «управитель поселень/селищ та наділів ріллі, які перебувають у віданні обійстя Сенет»⁹⁷. Сенет чи Гут-сенет (**Hwt-Snt*) — топонім, назва маєтку⁹⁸.

(33) *hk3 hwt-ʿ3t* — «управитель великого обійстя»⁹⁹. Перша згадка про цей титул міститься на п’єдесталі статуї Джосера (Caigo CG 6009)¹⁰⁰, і стосується його знаменитого візира Імгетеп (*hry-tp nswt hk3 hwt-ʿ3t*).

(34) *hk3 hwt-ʿ3t ʿh(w)t* — «управитель великого обійстя полів»¹⁰¹.

(35) *hk3 hwt-ʿ3t ʿh(w)t hry-mdw* — «управитель великого обійстя полів, які перебувають під скіпетром»¹⁰². Останній титул швидше за все був розширеним варіантом вказаного вище титулу.

⁸⁸ Jones 2000. — Vol. II. — P. 666 [2438].

⁸⁹ Hannig 2003. — S. 1574.

⁹⁰ Jones 2000. — Vol. II. — P. 666 [2439].

⁹¹ Hannig 2003. — S. 1579.

⁹² Goedicke 1966. — S. 13.

⁹³ Jones 2000. — Vol. II. — P. 666 [2439].

⁹⁴ Hannig 1995. — S. 640.

⁹⁵ ‘Chief of the settlements/towns of the great Estate of the «Southern Lake» (i.e. the Fayum)’ Jones 2000. — Vol. II. — P. 668 [2447].

⁹⁶ Hannig 2003. — S. 1573.

⁹⁷ Jones 2000. — Vol. II. — P. 669 [2449].

⁹⁸ Hannig 2003. — P. 1566.

⁹⁹ Jones 2000. — Vol. II. — P. 671 [2457].

¹⁰⁰ Valbelle 1998. — P. 45.

¹⁰¹ Jones 2000. — Vol. II. — P. 672 [2458].

¹⁰² Jones 2000. — Vol. II. — P. 672 [2459].

(36) *ḥk3 ḥwt-ʿ3t Inmtt Nt* — «управитель великого обійстя номів Західного та ному Нейт»¹⁰³.

(37) *ḥk3 ḥwt-ʿ3t Pr-Mr /z3 (?)* — «управитель великого обійстя Пер-мер (Пер-за)»¹⁰⁴. Фонетичне читання назви маєтку непевне.

(38) *ḥk3 ḥwt-ʿ3t Pr-mr/z3 Sp3 (niwwt)* — цей вираз є швидше за все скороченим написанням двох однорідних титулів, *ḥk3 ḥwt-ʿ3t Pr-mr/z3* та *ḥk3 ḥwt-ʿ3t Pr-Sp3*.

(39) *ḥk3 ḥwt-ʿ3t Pr-Sp3* — «управитель великого обійстя Пер-сєпа»¹⁰⁵. Топонім Пер-сєпа — назва державного маєтку¹⁰⁶.

(40) *ḥk3 ḥwt-ʿ3t (niwwt) Pr-wr-s3ḥ* — «управитель (поселень/селищ) великого обійстя Пер-ур-саг»¹⁰⁷.

(41) *ḥk3 ḥwt-ʿ3t (niwwt) Msdwt* — «управитель (поселень/селищ) великого обійстя Мєсджут»¹⁰⁸.

(42) *ḥk3 ḥwt-ʿ3t (niwwt) H3t-mḥyt* — «управитель (поселень/селищ) великого обійстя ному риби Гатмегіт»¹⁰⁹.

(43) *ḥk3 ḥwt-ʿ3t Hwt-iḥ(w)t*, — «управитель великого обійстя Гут-ігут»¹¹⁰. Д. Джоунс виділяє також титул *ḥk3 ḥwt Hwt-iḥ(w)t*, однак сам зазначає, що цей титул зустрічається лише один раз в титулатурі Мечєна, і можливо це некоректне написання титулу *ḥk3 ḥwt-ʿ3t Hwt-iḥ(w)t*¹¹¹. Гут-ігут — топонім, який імовірно міститься в третьому номі Нижнього Єгипту¹¹².

(44) *ḥk3 ḥwt-ʿ3t H3-wr* — «управитель великого обійстя Гєзур»¹¹³. Гєзур (*H3-wr*) — топонім¹¹⁴.

(45) *ḥk3 (niwwt) ḥwt-ʿ3t Shmw* — «управитель (поселень/селищ) великого обійстя Сєхєму»¹¹⁵. Сєхєму (*Shmw*) — топонім, що імовірно розташований в 6 номі Нижнього Єгипту¹¹⁶.

(46) *ḥk3 (niwwt) ḥwt-ʿ3t Štwy (?)* (вар. *ḥk3 ḥwt-ʿ3t Štwy (?)*) — «управитель поселень/селищ великого обійстя Шєчєї»¹¹⁷. Шєчєї (*Štwy (?)*) — можливий дослівний переклад «Дві гієни», топонім, що міститься в 16 номі Нижнього Єгипту¹¹⁸.

¹⁰³ Jones 2000. — Vol. II. — P. 673 [2463].

¹⁰⁴ Jones 2000. — Vol. II. — P. 673 [2465].

¹⁰⁵ Jones 2000. — Vol. II. — P. 676–677 [2476].

¹⁰⁶ Hannig 2003. — S. 1554.

¹⁰⁷ Jones 2000. — Vol. II. — P. 674 [2467].

¹⁰⁸ Jones 2000. — Vol. II. — P. 674 [2468].

¹⁰⁹ Jones 2000. — Vol. II. — P. 674 [2469].

¹¹⁰ Jones 2000. — Vol. II. — P. 675 [2471].

¹¹¹ Jones 2000. — Vol. II. — P. 671 [2471].

¹¹² Hannig 2003. — S. 1565.

¹¹³ Jones 2000. — Vol. II. — P. 677 [2477].

¹¹⁴ Hannig 2003. — S. 1567.

¹¹⁵ Jones 2000. — Vol. II. — P. 677 [2478].

¹¹⁶ Hannig 2003. — S. 1573.

¹¹⁷ Jones 2000. — Vol. II. — P. 677–678 [2480].

¹¹⁸ Hannig 1995. — S. 842, 1390; Hannig 2003. — S. 1574.

(47) *ḥk3 ḥwt-ʿ3t (niwwt) Dp* — «управитель (поселень/селищ) великого обійстя міста Деп»¹¹⁹.

(48) *ḥk3 ḥwt-ntr nt Snfrw Ḥm/Ḥp-Ḥpš* — «управитель храму Снофру ному Стегно»¹²⁰.

(49) *ḥk3 ḥwt (niwwt) Ḥwni* — «управитель поселень/селищ обійстя Гуні» Д. Джоунс опускає читання імені царя Гуні в цьому титулі, хоча подає точки зору інших дослідників, зокрема альтернативне читання назви маєтку *ḥk3 (niwwt) ḥwt-Ḥsn* — «управитель (поселень/селищ) обійстя Гесен»¹²¹.

(50) *ḥk3 ḥwt Ḥw-ni-nsw (Ḥm/Ḥp-Ḥpš)* — «управитель обійстя Гуні-несу ному Стегно»¹²². Читання царського імені в цьому титулі також не беззаперечне, більшість дослідників приймає читання *Ḥw-ni-Ni-swth* чи *Ḥw-ni-nsw*¹²³.

(51) *ḥk3 sp3t* — «правитель області», «номарх»¹²⁴.

(52) *ḥpr ʿ3tyw/irtyw-ʿ3 (?)* — «керівник людей аатіу», цей термін, очевидно, мав означати лівійські племена, які перебували на службі у єгиптян, охороняючи західні кордони Єгипту¹²⁵.

(53) *ḥpr wʿbw ... (Ḥm/Ḥp-Ḥpš)*, — «керівник жерців-уабів ному Стегно»¹²⁶.

(54) *ḥrp nw(w)* — «керівник мисливців»¹²⁷.

(55) *z3b nḥt-ḥrw* — «суддя-глашатай», стійка сув'язь двох титулів, титул *nḥt ḥrw*, дослівно «той, який сильний голосом», — урядник, який завідує врожаєм зернових та фруктів¹²⁸.

(56) *z3b ḥry-skr* — «суддя гері-секер» титул, що означає службу нижчого рангу в галузі судочинства¹²⁹, або в галузі охорони порядку, як запропонував розуміти цей титул А.М. Абу-Бакр (judge and chief of police (?))¹³⁰.

(57) *z3b ḥry-skrw Ḥ3sww* — Службовець, що належить до галузі судочинства на службі в 6-му номі Нижнього Єгипту¹³¹.

(58) *šḥd-pr ḥry-wdb(w)* — «наглядач відділу чиновників, які завідують жертівними видачами»¹³².

(59) *sšm-ʿ3* — 'Lieder of the land', 'nomarch', «воєвода землі», «правитель області», «номарх» — титул, який використовувався за періоду IV–V династій

¹¹⁹ Jones 2000. — Vol. II. — P. 678 [2482].

¹²⁰ Jones 2000. — Vol. II. — P. 680 [2489].

¹²¹ Jones 2000. — Vol. II. — P. 668 [2446].

¹²² Jones 2000. — Vol. II. — P. 681–682 [2492].

¹²³ Jones 2000. — Vol. II. — P. 681–682 [2492]; Hannig 1995. — S. 1366.

¹²⁴ Jones 2000. — Vol. II. — P. 683 [2499].

¹²⁵ Jones 2000. — Vol. II. — P. 703 [2570].

¹²⁶ Jones 2000. — Vol. II. — P. 710–711 [2590].

¹²⁷ Jones 2000. — Vol. II. — P. 721 [2627].

¹²⁸ Jones 2000. — Vol. I. — P. 486 [1818].

¹²⁹ Jones 2000. — Vol. II. — P. 810 [2960].

¹³⁰ *Abu Bakr A.M. Excavations at Giza. 1949–1950. Cairo, 1953 (далі — Abu Bakr 1953).* — Vol. I. — P. 39, 48. — Fig. 36.

¹³¹ Jones 2000. — Vol. II. — P. 810 [2961].

¹³² Jones 2000. — Vol. II. — P. 926 [3407].

тільки для чиновників номів Верхнього Єгипту, титул часто супроводжувався титулом *ḥk3 sp3t*¹³³.

(60) *tpy zš st df3t* — Старший писець місця харчів (відділу провізії)¹³⁴. Це перша посада Мечена.

Варто зауважити, що існує два способи подавати послідовність у записі титулів у гробниці цього чиновника. Особливий спосіб аранжування титулів, що відображає їх хронологічне акумулювання на лутках входу та на західній стіні, відмітив М. Бо¹³⁵, який зазначив, що така організація радикально відрізняється від традиційної організації титулів в титулатурах чиновників, за принципом котрої спочатку йшли найвищі рангові титули та посади, яка була свого часу досліджена К. Бером¹³⁶. Сукупність титулів в цій гробниці відображає кар'єрне просування Мечена, включаючи різні щаблі та титули, які він послідовно займав в різні періоди свого життя, цей спосіб подачі титулів є коментованою титулатурою, яку М. Бо виділяє як різновид протобіографії, в його термінології — ембріональна біографія¹³⁷.

Але в гробниці є і інший принцип подачі титулів, — це фіксація титулів, які він здобув на піку своєї адміністративної діяльності на найбільш важливих ділянках декору: таким ділянками є архітрав та барабан входу. Тобто, тут присутня в зародку і та традиція аранжування титулів, яку виділив для п'ятої династії К. Бер. Розглядаючи обидва способи викладу послідовності титулатури як компоненти єдиної системи текстово-зображальної програми гробниці, можна підсумувати, що обидва способи організації титулів слугували меті самопредставлення власника гробниці. Спочатку відвідувачі мали дізнатись про вершину кар'єри Мечена, і зрозуміти, що перед ними гробниця видатного чиновника. А потім прочитавши наратив про хронологічну акумуляцію титулів та власності, скласти враження про перебіг подій, що склали каркас просування Мечена кар'єрними щаблями та набуття багатства.

⁶ *Z3b zš* — «суддя писець»¹³⁸. Титули батька Мечена Анупеманха належать до титулів нижчого рангу, що засвідчує, що Мечен не належав до аристократичної та заможної родини, а отже всі його службові досягнення — це результат власних зусиль, які він докладав для виконання своїх службових обов'язків. Ця обставина є дуже цікавою, оскільки, якщо прослідкувати соціальне походження тих власників гробниць, в яких пізніше з'явилися (авто)-біографії, то в значній кількості випадків виявиться, що вони також не належали

¹³³ Jones 2000. — Vol. II. — P. 975 [3605].

¹³⁴ Jones 2000. — Vol. II. — P. 1003 [3714].

¹³⁵ Baud 2005. — P. 93–94, 99.

¹³⁶ Baer K. Rank and Title in the Old Kingdom. The Structure of the Egyptian Administration in the Fifth and Sixth Dynasties. — Chicago, 1960 (далі — Baer 1960). — P. 9, 296–302.

¹³⁷ Baud 2005. — P. 96.

¹³⁸ Jones 2000. — Vol. II. — P. 811 [2964].

до спадкового прошарку вищого чиновництва, а добились свого статусу в адміністративній системі завдяки власним зусиллям¹³⁹.

^в Дослівно «ячменю та емеру», вислів вживається для позначення сукупного поняття «зернові».

^г *Ih(t) nb pr* — «будь-яке майно дому», «будь-яка річ дому», позначення, що приблизно відповідає нашому терміну (рухоме) майно. *Ih(t)* в цьому випадку означає «Sache, Ding; Gabe, Besitz»¹⁴⁰; термін *pr* в документах періоду Давнього Царства вживався для позначення поняття «будинок», «будівля», «дім»¹⁴¹, але не використовувався для позначення терміну «гробниця», відповідно, будь-які спроби вичитати з цього уривку згадку про заупокійний маєток, культ чи володіння батька Мечена є проблематичні¹⁴².

^г *Rmt* — «люди», «робітники»¹⁴³, в цьому терміні вбачають якийсь вид залежних служителів, або рабів, яких батько передав у спадок Мечену. В написі підкреслюється, що батько не передав Мечену ні зернових ні хатнього майна, а тільки «людей» та худобу.

^д *tpy zš st dšt* — старший писець місця харчів (відділу провізії)¹⁴⁴, це перша посада Мечена. Далі розповідається про посади, які він здобував у хронологічній послідовності.

^е Тлумачення вислову *grg grgt* див. у Г. Гедіке¹⁴⁵.

^е Г. Фішер розглядає знак ному риби Гатмегіт і назву поселення, що йде за ним, як атрибутів місця, де містяться земельні наділи, а не як частину титулу, який виписаний в попередній колонці¹⁴⁶. Зважаючи на те, що переносів титулу з однієї колонки в іншу в інших місцях написів з гробниці Мечена не спостерігається, розуміння Г. Фішера видається обґрунтованим.

^ж *Sšht-b3* — Топонім, назва поселення¹⁴⁷. Фонетичне звучання ієрогліфів непевне. В своєму словнику Р. Ганніг приходить до висновку, що назви *Wr-sšh* **Pr-wr-sšh*, **Sšht-b3* є назвами одного й того ж топоніма¹⁴⁸. Назва ному та топонім Сагетба означають місце перебування земельної ділянки, яку успадкував Мечен.

¹³⁹ Шэхаб Эль-Дин Т.М. Автобиография в Древнем Египте в эпоху IV–VIII династий. Диссертация ... канд. ист. наук. — Санкт-Петербург, 1993. — С. 78.

¹⁴⁰ Hannig 2003. — S. 200–201.

¹⁴¹ Mahmoud O. (Käufer und Verkäufer) Einige Bemerkungen über den Kaufvertrag eines Hauses aus der 6. Dynastie // Annales du Service des Antiquités de l'Égypte. — Т. LXXVI, 2000–2001. — Le Caire, 2001. — P. 125–133 (далі — Mahmoud 2001). — P. 129; Hannig 2003. — S. 448, 449.

¹⁴² Contra Goedicke 1970. — S. 7.

¹⁴³ Hannig 2003. — S. 712 {17881}(10).

¹⁴⁴ Jones 2000. — Vol. II. — P. 1003 [3714].

¹⁴⁵ Goedicke 1970. — S. 9.

¹⁴⁶ Fischer 1968. — P. 223.

¹⁴⁷ Hannig 1995. — S. 138.

¹⁴⁸ Hannig 2003. — S. 1551.

³ *stbt* — сечат (арура)¹⁴⁹, єгипетська міра площі, приблизно дорівнює 2756.5 м².

ⁱⁱ Читання цього пасажу викликає дискусії, оскільки нижня частина напису була дописана ієрогліфами трохи меншого розміру, розміщеними настільки щільно, що ускладнює змістовне членування цього тексту на окремі слова та навіть викликає труднощі щодо визначення напрямку читання його як дві частково розщеплені колонки, чи як декілька горизонтальних рядків.

Г. Гедіке запропонував розуміти *sš st dšw* як назву титулу, який мав належати батьку Мечена, а весь абзац — як зміст копії царського указу для Schreiber der Speisenverwaltung та його сина¹⁵⁰. Існує декілька суттєвих заперечень щодо цього читання Г. Гедіке. По-перше, в інших місцях гробниці ніде нема вказівки, що Анопеманх, батько власника гробниці, мав титул «писець місця харчів», бо в тих місцях, де він згадується, він названий «суддя писець Анопеманх», або просто «батько його Анопеманх». Копії царських указів, заправило поміщували в гробницях із повним чи хоча б частковим збереженням формату самого документу¹⁵¹, вони часто мали заголовок, що писався у горизонтальному рядку над колонками, та обернене написання самої назви «указ царя» *wd.t nswt*. У тексті Мечена на початку цього фрагменту стоїть *imj-wd.t* «ті, що (перебувають) в розпорядженні», без слова «царський», і без реверсу. Також розміщення знаків не дозволяє припускати, що там початок має читатись по горизонталі. Окрім того, навряд чи копія царського указу буде починатись із колонок ієрогліфів меншого розміру, ніж основний текст, доточених наприкінці колонки. Поява зменшених знаків тут, схоже, виникла завдяки тому, що текст, який планувалось розмістити в цій колонці, виявився занадто великим, щоб його умістити в ній без зменшення ієрогліфів. Отже він не продовжувався в наступній колонці, яка, очевидно, містила нове речення, не пов'язане безпосередньо із попереднім, що було б дивно, якби царський указ продовжувався в наступних колонках.

На відміну від Г. Гедіке, який пропонує читання цього уривку «з абзацу», у відриві від попередньої верхньої частини першої колонки¹⁵², в роботі Б. Меню та І. Харарі, пропонується розуміти це місце, як продовження розповіді про

¹⁴⁹ Hannig 1995. — S. 1285.

¹⁵⁰ Goedicke 1966. — S. 64.

¹⁵¹ див. документ Раура: *Hassan S. Excavations at Giza. I. (1929–1930). With the collaboration of Foad Boghdady.* — Oxford, 1932. — Fig. 13; *Allen J.P. Reaver's Accident // Studies in pharaonic religion and society in honour of J. Gwyn Griffiths / ed. by A.B. Lloyd.* — London 1992. — P. 18. — Fig. 1; Листи царя до Сенеджеміба: *Brovarski E. The Senedjemib Complex. — Part I. The mastabas of Senedjemib Inti (G 2370), Khnumenti (G 2374, and Senedjemib Mehi (G 2378) / Ed. by P. der Manuelian and W.K. Simpson.* — Boston, 2001. — Fig. 18–23, 28–33. — Pl. 59–66; Лист царя до Горхуфа: *Edel E. Die Felsgräber necropole der Qubbet el-Hawa bei Assuan. — I Abteilung. — Band I. Architektur, Darstellungen, Texte, archäologischer Befund und Funde der Gräber QH 24–QH 34 p.* — Paderborn–München–Wien–Zürich, 2008. — S. 654.

¹⁵² Goedicke 1970. — S. 9–10.

наділення полем, людьми та худобою¹⁵³. Ці дослідники пропонують розуміти організацію напису як такого, що розміщений в дві колонки, які мають позначати розщеплену колонку, а тому, відповідно, зміст кожної з колонок буде частиною складнопідрядного речення. При цьому друга колонка, в свою чергу, розпадається на дві під-колонки. В сумі напис покликааний передати наступний зміст: «Те, що перебуває під наказом, і що записано в місці харчування (відділі провізії): дарування яке здійснене єдиному сину; те, що здобуто за царським документом який йому виданий». Вираз *sš st đḫw* ці автори інтерпретують не як титул батька Мечена «писець місця харчів (відділу провізії)», а як дієприкметник від дієслова *sš* з невизначеним антеседентом, та з еліпсом прислівника *m*, а відповідно *st đḫw* як назву відомства, щось на зразок земельного кадастру¹⁵⁴, відомого із інших джерел також.

В статті М. Бо та Д. Фару¹⁵⁵, запропоновано вважати, що в цьому місці була записана копія заповіту самого Мечена, який передавав у спадок частину майна власному сину, обраному спадкоємцем. Але в такому випадку, залишається незрозумілим, чому «сину єдиному», тобто обраному, передавалась лише частина майна Мечена. Окрім того, як зазначили вже автори статті¹⁵⁶, читання наступного уривку: *ist sw <tp> t3 (?)* — у їх перекладі як: «...alors, qu'il (=Metjen) était (encore) <sur> terre...», є сумнівним. Додамо до цього, що фраза: *<tp> t3* — «(перебувати) на землі», не зустрічається в юридичних текстах цієї епохи для позначення періоду життя особи, в цьому випадку більш доречним було б «*m rdwy.f(y)*» — «(стояти) на своїх ногах», чи «*ḥ hr rdwy.f(y)*» «бути живим, і (стояти) на ногах своїх», які зустрічається в низці документів цієї епохи¹⁵⁷, і навіть далі в тексті самого Мечена. А прислівникова фраза *tp t3*, чи похідні від неї субстантивовані прикметники *tpy-t3* «той, що на землі» — вживається в релігійних фрагментах, заправило у значенні: «ті, що будуть існувати на землі», «нащадки».

Найбільш імовірно, що в цьому написі Мечена говориться про заповідання чи дарування (вжито термін, що дослівно означає «розпорядження» чи «наказ» — *wd.t*) земельних ділянок, факт чого був посвідчений царським документом. Імовірно, що цей фрагмент тексту говорить про заснування нового поселення в номі Гатмегіт Меченом, із того майна, яке подароване батьком, а не про винагородження ним власного сина. Також навряд чи в цьому уривку варто вбачати дарування царем земельної ділянки чи якоїсь власності. Посвідчення царським документом волі приватної особи щодо розпорядження власною земельною ділянкою, було необхідним для визнання юридичної чинності самого факту переходу власницьких прав чи прав володіння на об'єкт власності, оскільки цар

¹⁵³ Menu B., Harari I. La notion de propriété privée dans l'ancien Empire Egyptien // Cahier de Recherches de l'Institut de Papirologie et d'Égyptologie de Lille. Etudes sur le Soudan anciens 2 (CRIPEL). — № 2. — Lille, 1974 (далі — Menu, Harari 1974). — P. 134–137.

¹⁵⁴ Menu, Harari 1974. — P. 136.

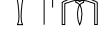
¹⁵⁵ Baud M., Farout D. 2001. P. 46–47.

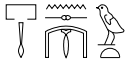
¹⁵⁶ Baud M., Farout D. 2001. P. 47, note 22.

¹⁵⁷ Hannig 2003. S. 736–737 {46341}, {47914}.

вважався верховним власником землі, і без його згоди сама трансакція була неможлива. Такі ж царські документи, які підтверджували царську згоду на трансакцію земельної власності від «численних царських людей» до Мечена, а також від матері Мечена до її спадкоємців, згадані в тексті нижче.

ⁱ «so lange er auf seinen Beinen ist», d.h. auf Lebenszeit». Пояснення див. у Г. Гедіке¹⁵⁸.

ⁱ Ієрогліфи, які слідують після назв номів:  (напрямок читання в оригіналі ←↓), традиційно читаються як назва титулу Мечена *hm-pr* «слуга дому», але автор цього дослідження слідує читанню Т. Логана, згідно якого ці ієрогліфи варто читати не як назву посади та незрозуміле *snf*, яке за ними йде, а як формулу жертвопринесень виходу голосом¹⁵⁹. Це непорозуміння з **snf* та *zh* пояснювалось Г. Гедіке з допомогою припущення про існування ніде більше не зафіксованого дієслова **s*, яке мало значити щось на зразок «наділяти», «нагороджувати», розуміючи весь вираз як, «der Diener (meines) Hauses, der (meine ?) Halle versorgte»¹⁶⁰. Але існування подібної дієслівної форми, як зазначалось, не підтверджується джерелами. Окрім того, поява першої особи однини в цьому словосполученні з апеляцією до того, що це мовиться від імені царя, який оголошує Мечена слугою свого «дому», тобто, царського господарства, та «забезпеченням із палати/кухні моєї», і на підставі цього наділяє його культ жертвними передачами з заупокійного маєтку царської матері, теж мало ймовірно в цьому випадку. Адже тут пряма мова царя, яка можлива в копіях царських указів, вклинюється у повідомлення про заснування поселень. На додачу, на стіні справа від входу, над фігурою жерця уті, що здійснює обряд, є ієрогліфи,



що майже повністю відтворюють фразу з **snf* та *zh*  (напрямок читання в оригіналі ←↓). Трактувати цей напис можливо лише як: *prj hrw n zh wtj* «жертвопринесення виходу голосом (із) шатра. Жрець-уті.» Тут же розміщено зображення того що називали терміном *zh*, — це намет, під яким сидить на стільці Мечен. Цим терміном позначали певний вид тимчасових будівель, які споруджувались для бальзамування та здійснення поховальних ритуалів, і які були пов'язані з богом Анубісом, чийм жерцем був уті¹⁶¹. Цим же терміном позначають тимчасовий намет, під яким велося приготування їжі та їстівних пожертв для здійснення культу. Таким чином, пропонується наступне розуміння цих знаків на лівій лутці входу — як *prj hrw sn (n).f zh* «(для) здійснення (жертвопринесення) виходу голосом ними (для) нього (із) шатра», трактуючи


¹⁵⁸ Goedicke 1970. — S. 11.

¹⁵⁹ Logan 2000. — P. 51.

¹⁶⁰ Goedicke 1970. — S. 9.

¹⁶¹ Большаков 2006. — С. 192–193.

знак U36  *hm* як помилкове написання знаку P8  *hrw*, а присутність лише

одного ієрогліфа  , що зображає лінію води, як гаплографію.

В досліджуваній гробниці зустрічається жертвна формула у найбільш ранньому її варіанті¹⁶², в яку включено лише ім'я бога Анубіса як подателя жертв, оминаючи царя. Зокрема, на стіні сердабу гробниці є напис, де говориться про жертвопринесення що надходять із поселень власних: «*hꜣtp dj Inpw hntj t3 dsr prj-hrw im in niwwt.f nb m wig rkh dhwtit, tp 3bd, tp smdt, tp 10, rꜥ nb n twt*» «Жертва, яку дає Анубіс, той, хто очолює священну землю, щоб здійснювались жертвопринесення виходу голосом із поселень його всіх, для нього на свято уіг, рекех, Тотове свято, святкування початку місяця, початку середини місяця та початку декади, і кожного дня для статуї». Згідно А.О. Большакова¹⁶³, державне матеріальне забезпечення приватних культів запровадив цар Хуфу, саме тоді в жертвних формулах з'явилась поправка «жертва, яку дає цар та Анубіс». В гробниці Мечена ця правка ще відсутня, і скрізь акцентується увага саме на тому, що він сам купив землі, та пожертви до його каплиці надходять із його (власних) поселень. Не зважаючи на це, очевидно, що сама гробниця для цього чиновника була побудована за наказом царя Снофру, і вочевидь, цей цар забезпечив також її культ, адже сам Мечен не мав маєтків в межах Мемфіського ному, а транспортування пожертв із його маєтків на великі відстані проблематичне¹⁶⁴.

ⁱⁱ *inj ..r isw* «Придбати ... за відшкодування», відповідає терміну «купити». Згадка про придбання земель у несутію зустрічається в двох місцях в досліджуваній гробниці: на лівій лутці входу та на західній стіні над псевдо-дверима. У написі на західній стіні було пропущено прийменник г. В. Меню та І. Харарі інтерпретують ці два пасажі як такі, що говорять про надбання землі разом з продуктами, які виробляють несутію, трактуючи категорію селян-несутію як підневільне населення, яке передавалось разом із землями¹⁶⁵. Але у випадку тлумачення цього місця як передання землі разом із селянами, вживання прислівника *hr* для сполучення однорідних членів речення пояснити стає проблематично, адже в інших написах з цієї гробниці в цьому випадку вживається або *hnꜥ* або *ist*. В той же час, у пам'ятці, яка фіксує купівлю будинку часів VI династії, прийменник *hr* однозначно вживається саме для введення доповнення, що позначає ту особу, у кого купили будинок: «*dd.f in.n.(j) pr pn r isw hr zš Tntj*» «Сказав він: я придбав цей дім за відшкодування у писця Ченті»¹⁶⁶.

^k *Nswtjw* (**swtjw*) — несутію, вільні селяни, які могли розпоряджатися своїми полями, фонетичне читання терміну непевне¹⁶⁷. Традиційно, цей термін співвідносять із категорією селян, які називаються βασιλικῶι γεωργοῖι в документах

¹⁶² Большаков 2006. — С. 191–193.

¹⁶³ Большаков 2006. — С. 189, 193.

¹⁶⁴ Большаков 2011. — С. 27.

¹⁶⁵ Menu, Harari 1974. — P. 138, 140.

¹⁶⁶ Urk. I. — S. 157; Goedicke 1970. — Taf. XVI; Mahmoud 2001. — Fig. 1.

¹⁶⁷ Hannig 2003. — S. 661 {16490}.

епохи Птолемеїв¹⁶⁸, але в цьому разі йдеться про соціальну верству іншої історичної епохи, яка мала суспільну структуру, відмінну від тої, яка побутувала за Давнього Царства. Якщо між *nswtjw* (**swtjw*) Давнього Царства, *hmw nswt* Середнього Царства та «царськими землеробами» Птолемеїв і була якась історична спадковість, існування якої можна припустити з семантики назви — «царські», навряд чи можна вважати, що соціальний статус цих верств був рівнозначний.

Окрім написів з гробниці Мечена цей термін відомий ще з декількох джерел, в тому числі з документа часів кінця Давнього Царства — початку Першого перехідного періоду — це Коптський декрет одного з наступників Пепі II Неферкара Cairo Museum E. 41892, в якому зокрема говориться про *nswtjw*, які мають стосунок до дому шена, що перебуває під контролем адресата, якому звернуто послання-декрет: [...] *irr nswtjw n pr šn^c pn hrj hr.j*¹⁶⁹. Нажаль, лакуна, яка займає приблизно вісім умовних квадратів, робить непевним розуміння, яка саме дієслівна форма міститься під записом «*irr*» «робити», але сам термін із розгорнутим означенням можна трактувати як «люди несутію цього дому шена, який під його контролем». Окрім того, джерела цієї історичної доби фіксують два титули: *imj-r3 nswtjw* — «начальник людей несутію»¹⁷⁰ та *imj-r3 nswtjw T3-wr, W3dt* — «начальник людей несутію VIII та X номів Верхнього Єгипту»¹⁷¹. Всі ці джерела дозволяють констатувати, що люди несутію — це суспільна верства вільного населення, організованого в певні колективи, на чолі яких стояли начальники; ця суспільна верства отримувала пайки з державних закладів шена, та володіла землями, і напевне, не була включена до системи державних мастків, оскільки управління ними виділялось із управління маєтками, що відображено саме у існуванні титулів їх начальників.

¹ *Nj-m3^ct-ḥp* [I] — цариця, та мати царя, яку вважають дружиною Хасехемуй (останній цар II династії) і матір'ю Джосера, або можливо, дружиною Джосера¹⁷². Із її заупокійного храму надходили пожертви для поминальної каплиці Мечена. Як впливає з титулів Мечена, він був слугою дому царської матері, тобто чиновником, зайнятим в управлінні її маєтком, чи установою, пов'язаною з її заупокійним культом.

^м *Mh* — «лікоть», єгипетська міра довжини, приблизно рівна 52.5 см¹⁷³.

^н Йдеться про імена селян несутію, на землях, куплених у них, було облаштовано садибу Мечена¹⁷⁴. Як зазначалось вище, факт передачі власницьких прав на землю мав посвідчуватись царським документом.

^о *ḥ3* — «ха»¹⁷⁵, єгипетська міра площі, приблизно рівна 275.62 м².

¹⁶⁸ Goedicke 1970. — S. 14.

¹⁶⁹ Urk. I. — S. 295; Schenkel W. Memphis, Herakleopolis, Theben. — Wiesbaden, 1968. — S. 14.

¹⁷⁰ Jones 2000. — Vol. I. — P. 156 [603].

¹⁷¹ Jones 2000. — Vol. I. — P. 156–157 [604].

¹⁷² Baud 1999. — P. 477–478 [98].

¹⁷³ Hannig 1995. — S. 1285.

¹⁷⁴ Logan 2000. — P. 51.

¹⁷⁵ Hannig 1995. — S. 1286.

ⁿ *t3* — «та»¹⁷⁶, єгипетська міра площі, приблизно рівна 27.565 м².

^p В тексті названі два поселення: Ії-мер-ес та Іат-Собек, а двічі названий термін *Mtn-grg(t)* є позначенням певного різновиду поселення¹⁷⁷. М. Бо¹⁷⁸, виходячи із традиційного розуміння, вважає, що в цьому місці мовиться про заснування «заупокійних маєтків», але, «заупокійні маєтки» насправді були частиною власного господарства єгипетського чиновника¹⁷⁹; окрім того, як зазначив А.О. Большаков, всі маєтки Мечена були розташовані не в Мемфському номі¹⁸⁰, що робить їх функціонування як «заупокійних маєтків», проблематичним. Тому ці рядки описують заснування власного маєтку, побудову дому та облаштування виноградника, тощо.

^c Під іменем Мечена можна помітити знаки, які дозволяють трактувати це місце, не просто як власне ім'я, а як термін для позначення різновиду поселення: *Mtn-grg (?)*. Знизу під цими знаками зображено трьох дароносців, кожен з яких, очевидно, зображає поселення, бо супроводжується знаком, який можна отождествити зі знаком *niwt* «поселення/селище». Цілком можливо, що ця композиція покликана візуально зображати ті новозасновані поселення, які окреслені терміном *Mtn-grg(t)*, але тут не вписані власні назви маєтків, як зазначає А.О. Большаков, йдеться радше про фікцію гробничного світу¹⁸¹.

^t Позначення «заповіт» використовуються для поняття *imyt-pr*, значення та функція якого були розкриті в статті Т. Логана¹⁸². Оскільки в цьому реченні повідомляється про «*[i]r[j]. [s?] imyt-pr imj n msw*» «(коли)[вона зробила] заповіт стосовно них для дітей», ймовірно, Мечен успадкував ці поля разом зі своїми братами та сестрами. Інше розуміння всього фрагменту запропонував М. Бо, який вважає, що йдеться про дарування Меченом своїй матері частини маєтків разом із певними сервітутними обмеженнями для забезпечення її заупокійного культу¹⁸³. Але це стає проблематичним під кутом зору на «заупокійні маєтки» як складник всього господарства чиновника. Тому автор цього дослідження зупинилась на традиційному читанні та розумінні цього абзацу, не заперечуючи проти того, що граматичний стрій цього абзацу вартий окремого надзвичайно ретельного вивчення.

^y *(w)dj hr.sn n nswt st nb* — дослівно «поставлено під них за царським документом (царською грамотою) кожне місце».

¹⁷⁶ Hannig 1995. — S. 1286.

¹⁷⁷ Menu, Harari 1974. — P. 137.

¹⁷⁸ Baud 2005. — P. 103.

¹⁷⁹ Романова Е.А. Частная гробница как Totenstiftung (период Древнего царства) // Труды Государственного Эрмитажа: [Т.] 55: Петербургские египтологические чтения 2009–2010: памяти Светланы Измайловны Ходжаш, памяти Александра Серафимовича Четверухина: доклады / Государственный Эрмитаж. — Санкт-Петербург, 2011. — С. 227–237.

¹⁸⁰ Большаков 2011. — С. 27.

¹⁸¹ Большаков 2011. — С. 27.

¹⁸² Logan 2000. — P. 49–73.

¹⁸³ Baud M., Farout D. 2001. — P. 44–45.

Ф Розуміння цього уривку викликає певні складнощі, оскільки у виразі *dj n.f 3ht st3t 12 hn^c ms(w).f* не виписано детермінативи чоловіка та жінки, як це зазвичай робиться в слові, що позначає сукупне поняття «діти», і хоча знизу ще залишається трохи місця до краю обмежуючої лінії, присвійний займенник-суфікс *f* прямо йде за ієрогліфом *ms*. Це дозволяє Б. Меню та І. Харарі робити висновок, що в цьому випадку йдеться не про поняття «діти», а про субстантивованій дієприкметник від дієслова *ms* зі значенням «виробляти», «створювати», розуміючи на цій підставі весь уривок як «землі 12 сечат разом з тим, що вони постачають»¹⁸⁴. Але таке значення дієслова *ms* не зафіксовано в джерелах Давнього Царства, і тому варто повернутися до традиційного читання. В цьому уривку йдеться про те, що Мечену надавались земельні ділянки разом з посадою, як посадова власність у спадкове володіння: «разом з дітьми». Можна вказати, що на лівій лутці, як уже відмічалось, йому ж надавалась посада начальника доручень/експедицій ному Нейт та Західного ному у довічне користування: «поки він буде на ногах своїх», але, права саме на цю посаду, імовірно, не передавались його дітям, принаймні, в тому місці це не обговорюється.

Чи можна назвати ці написи (авто)-біографією? Якщо виходити з того, де вони розміщені, то, безперечно, це так і є, бо фасад та лутки входу, а також західна стіна і псевдодвері є тими місцями, на яких в Давньому Царстві, і пізніше, поміщали ті текст, які єгиптологічна традиція називає (авто)-біографіями. В дослідженні Н. Клот, на широкому документальному матеріалі було показано, що тексти (авто)-біографічного змісту доби Давнього Царства розміщувались переважно на архітектурних деталях фасаду (архітрав, бокові стіни фасаду, псевдодвері, що поміщені на фасаді) та на лутках входу, а в середині каплиці таким місцем їх переважного розміщення були псевдодвері¹⁸⁵.

З іншого боку, якщо проаналізувати композиційну побудову текстів з цієї гробниці, то виявиться, що їм бракує деяких характерних складників автобіографічного тексту, що дозволяє окремим дослідникам вважати, що написи Мечена не є біографією. Зокрема, варто вказати, що ці написи не мають таких примітних ознак, як вступна фраза: «говорить він», чи «який говорить»; не мають також похвальних фраз, чи висловів, в яких би оспівувались чесноти власника гробниці, ані звернень до живих. Тому Н. Клот услід за Г. Гедіке та К. Гедекен, в роботах яких була висунута думка, що ці написи є копіями документів правового характеру, які Мечен розмістив в своїй гробниці, не включила гробницю Мечена до корпусу аналізованих джерел¹⁸⁶.

Г. Гедіке вважає, що написи Мечена — це копії чотирьох документів правового характеру, які цей чиновник наказав зобразити на стінах каплиці, і які мали засвідчувати правовий статус гробниці¹⁸⁷.

¹⁸⁴ Menu, Harari 1974. — P. 141.

¹⁸⁵ Kloth N. Die (auto)-biographischen Inschriften des ägyptischen Alten Reiches: Untersuchungen zu Phraseologie und Entwicklung. — Hamburg, 2002 (далі — Kloth 2002). — S. 248–249.

¹⁸⁶ Kloth 2002. — S. 51–52.

¹⁸⁷ Goedicke 1970. — S. 105–119.

Як зазначає М. Бо написи Мечена є біографією у формі титулатури як за форматом так і за змістом¹⁸⁸. Якщо розглядати їх саме як частину більш складної структури, якою є масив тексту, розмішеного на площині однієї стіни, то стає очевидним, що тексти правового характеру були включені разом з титулами Мечена та іншими фрагментами, що відображають певні сюжети, а також з так званими титулами Мечена не хаотично, а в певній послідовності до цієї структури. Зокрема послідовність написів на правій лутці входу є наступною:

1 колонка тексту — правовий заповіт батька.

2–10 колонки тексту — призначення по службі і титули.

11 колонка тексту — заснування поселень.

12 колонка тексту — ім'я.

Послідовність написів на лівій лутці входу:

1 колонка — титули.

2 колонка — набуття власності через заповіт.

3 колонка — посвята в сан.

4 колонка — заснування поселень.

5 колонка — придбання земель.

6 колонка — повідомлення про приєднання заупокійного культу до кругових жертв.

7–10 колонки — побудова дому та облаштування садиби.

11 колонка — перелік селищ.

12 колонка — ім'я.

Послідовність написів на західній стіні:

1–12 колонки — титули.

13 колонка — купівля землі.

14–16 колонки — успадкування землі від матері.

17 колонка — наділення посадовою власністю.

Якщо розглянути сюжети, які описані в тексті, що аналізується, то виявиться, що значну частку цих написів становлять переліки титулів, але разом з тим, тут присутні пасажі наративного характеру, в яких розповідається про події, які Мечен вважав важливими і такими, що підлягають увічненню на стінах заупокійного покою. Це повідомлення про його просування по службовій драбині, про те, що він зміг самостійно створити велике власне господарство та про джерело, звідки він отримав свої статки, а також про те, що його гробниця була включена до циклу кругообігу пожертв. Всі ці сюжети є притаманними для автобіографічних написів, і перегукуються з тими висловами, які з'явилися пізніше і в яких повідомлялось про створення гробниці за милістю царя чи із власного майна із «правильного майна»¹⁸⁹, як і вислови, в яких повідомлялось про кар'єру людини.

¹⁸⁸ Baud 2005. — P. 99.

¹⁸⁹ Романова О.О. Добродісна людина в Стародавньому Єгипті за автобіографічними текстами від Давнього до Середнього Царства. — Київ, Інститут сходознавства ім. А.Ю. Кримського НАНУ, 2011. — С. 81–83.

Окрім того, окремі сюжети включені до його розповіді зовсім не хаотично, тут проглядається спроба вибудувати їх у певній логічній послідовності, і ця послідовність має хронологічний характер. Зокрема, починаються ці написи від повідомлення про наділення Мечена майном, яке здійснив його батько, події, що знаменує початок дорослого життя Мечена. Далі майже вся права лутка була зайнята колонками, в яких здійснена фіксація його просування по службі через запис титулів, потім йде сюжет про заснування поселень. На лівій лутці переважають сюжети про створення власного господарства, побудову дому, облаштування саду, придбання земель, а також про забезпечення власного заупокійного культу. Оскільки в стародавньому Єгипті статки людини прямо залежали від її посади та місця в державній ієрархічній драбині, то, відповідно, цілком логічними виявляються така побудова розповіді цього чиновник про себе, коли спочатку говориться про його службу, а потім про власні матеріальні блага, які він здобув саме через виконання своїх службових обов'язків. Вершиною досягнень людини в стародавньому Єгипті і найважливішою справою, яку вона мала звершити за життя, була побудова гробниці, тому фраза про забезпечення власного культу через надходження пожертв із храму царської матері в прикінцевих рядках його оповіді видається цілком доречною.

Зауважимо, що самі переліки титулів є характерним елементом автобіографії Давнього Царства. Перелік титулів особи, яка характеризується, часто наводився на початку (авто)-біографії, тому присутність титулів в написах гробниці Мечена дає підстави для того, щоб відносити їх до (авто)-біографій. Більше того, написи на лутках гробничної каплиці Мечена не є простим переліком титулів, вони розпочинаються із фрази про майно, яке успадкував цей чиновник від батька, а далі слідує не просто переліки титулів, а саме фрази, кожна з яких оповідає про здобуття наступного щаблю кар'єрного зростання. Ці речення побудовані за таким принципом: «поставили його...» «призначили його...», і далі назва посади та/чи рангу який здобув Мечен. Як вже зазначалось, перелік цих титулів, або, висловлюючись більш точно, фраз, в яких йдеться про призначення на певні посади, починається від титулів найнижчого рангу, і прямує до титулів вищого рангу. Такий порядок розміщення титулів відрізняється від сталого порядку титулів в титулатурах чиновників, згідно якого спочатку наводились найважливіші титули, що відображають найвищі ранги, звання та посади, який характерний для другої половини п'ятої династії¹⁹⁰.

Написи на лутках не є просто переліком титулів Мечена, перед нами перша спроба витворити розповідь про рух по службі, це дозволяє вважати, що написи Мечена є найпершим зразком «подієвої» біографії, і показують нам спробу перейти від фіксації факту до оповіді про факт, тобто вони є першою спробою створити оповідь про себе, і для цього підібрати необхідні вислови, які б мали певним чином охарактеризувати особу Мечена. Поряд з тим, оскільки оповідь за своєю природою належить до літератури в широкому значенні, то написи Мечена можна розглядати як спробу створення певного літературного твору. Пошуки вираження особи через текстову оповідь про неї є разом з тим ще й

¹⁹⁰ Baer 1960. — P. 9, 296–302; Strudwick 1985. — P. 337.

пошуками літературного оформлення думки. Звичайно, очікувати, що ці спроби відразу виллються в літературний шедевр, не варто, але необхідно зауважити, що по-суті всі основні сюжети (топоси), які присутні в подальшій біографії, хай і в зародковому стані їх літературного оформлення, вже є у написах Мечена.

Як правило, автобіографії могли починатись із формули пожертв «*http dj nswt*», або включати її як структурний елемент текстів цього жанру. Як вже зазначалось, в гробниці Мечена така формула присутня у найбільш ранньому її варіанті, це чи не найперше джерело, яке її фіксує¹⁹¹. Якщо подивиться на розміщення біографічних пасажів, то виявиться, що вони починаються від правого кута правого бокового нефу, і для відвідувача, який не заходить у цей відділ нефу, а стоїть в центральній частині «перехрестя», візуально розміщені поряд із зображенням на стіні, за якою міститься сердаб, і на якій написана формула пожертв. Окрім того, на східній стіні правого нефу розміщено фігуру господаря із жерцями перед ним та короткою жертвовною формулою, яка відкриває список пожертв. І відразу за рогом від цього зображення і починається біографія Мечена. Таким чином, початок розповіді про кар'єру цього чиновника перебуває неподалік від двох записів жертвовної формули.

Варто вказати, що час появи (авто)-біографії як явища датується п'ятою династією, в той час, як тексти Мечена — це початок IV династії. Ми не можемо назвати їх (авто)-біографією в строгому сенсі, зокрема, чере те, що надписи в цій каплиці оформлені від третьої особи однини, а не від першої, як це звично для автобіографій. Але ці написи є предтечею біографічних текстів, першим зразком того жанру, який згодом оформиться як житіє, прото-біографією. Цей термін вживається для охоплення таких понять як написи про побудову гробниць, винагородження майстрів, які їх будували, застереження проти руйнівників гробниць, звернення до живих, перехожих та жерців, — які ще не є давньоєгипетськими автобіографіями, але сукупністю висловів, які потім увійшли до єгипетської автобіографії як її компоненти. Подібні прото-біографії трапляються в гробницях IV та V династій, і в них можна спостерігати пошуки способів переходу від самовираження особистості через фіксацію титулів та інших фактів, які передають *status quo*, до само-представлення, через створення оповіді при певні події чи факти. Ці пошуки цілком вкладаються в магістральний напрямок прото-біографії і подальшої ідеальної та подієвої автобіографії. Основою сюжетної канви (авто)-біографії була досягнення в службовому просуванні та досягнення вершини життєвого успіху людини, що виражається в побудові гробниці. Тому можна вважати, що текст Мечена — це найбільш ранній зразок протобіографії, і відсутність в ному окремих ознак, що притаманні для розвиненої (авто)-біографії, пояснюється саме раннім часом створення цього тексту.

¹⁹¹ Большаков 2006. — С. 191–192.

НАДПИСИ ИЗ ГРОБНИЦЫ МЕЧЕНА В КОНТЕКСТЕ ЕГИПЕТСКИХ (АВТО)-БИОГРАФИЧЕСКИХ СОЧИНЕНИЙ И СОЦИАЛЬНОЙ ИСТОРИИ НАЧАЛА IV ДИНАСТИИ

Романова Елена (кандидат исторических наук, старший научный сотрудник, старший научный сотрудник отдела Классического Востока Института востоковедения им. А.Ю. Крымского, olenaromanova@yahoo.com)

В статье представлен перевод биографических надписей Мечена из саккарской гробницы (Saqqara tomb LS 6) с древнеегипетского на украинский в сопровождении комментариев. Исследуется проблема определения надписей Мечена как первого образца древнеегипетской биографии, вместе с тем исследуются проблемы титулатуры Мечена.

Ключевые слова: древнеегипетская (авто)-биография, надписи Мечена, Древнее царство.

INSCRIPTIONS FROM THE TOMB OF METJEN IN THE CONTEXT OF EGYPTIAN (AUTO)-BIOGRAPHIES AND SOCIAL HISTORY OF THE BEGINNING OF IV DYNASTY

Romanova Olena (Ph.D, A. Yu. Krymskiy Institute of Oriental Studies of NAS of Ukraine, Senior Research Fellow, olenaromanova@yahoo.com)

The article contains the translation of the biographical inscriptions of Mtn (Saqqara tomb LS 6) from the Ancient Egyptian into the Ukrainian supplied with commentary. The problem of attribution of the Metjen's inscriptions as a pattern of the Egyptian biography and the problems which were posed by titlature of Metjen are discussed in the paper.

Keywords: Ancient Egyptian (auto)-biography, inscriptions of Mtn, Old Kingdom.

II. ІСТОРІЯ СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ І НОВОГО ЧАСУ

ЛИСТУВАННЯ ЙОГАННА БУГЕНХАГЕНА З ЄВАНГЕЛІЧНИМИ ПРАВИТЕЛЯМИ ЯК КОМПЛЕКС ДЖЕРЕЛ З ІСТОРІЇ ЛЮТЕРАНСЬКОЇ КОНФЕСІОНАЛІЗАЦІЇ

У статті проаналізовано листи реформатора Йоганна Бугенхагена до правителів євангелічних територій. Схарактеризовано основні теми листування реформатора та його підходи до вирішення конфесійно-політичних проблем. Розглянуто погляди Бугенхагена на організацію Євангелічно-Лютеранської Церкви, розвиток освіти, політичні проблеми. Зроблено висновок щодо активної різнобічної участі Бугенхагена у процесі лютеранської конфесіоналізації.

Ключові слова: *Йоганн Бугенхаген, листування, конфесіоналізація, Реформація, Німеччина, церква, князь.*

Події лютеранської конфесіоналізації, яка розгорнулася в Німеччині із 20-х рр. XVI ст., великою мірою визначалися впливом ідеології Реформації на суспільство. Поширення нового віровчення, перетворення культу, становлення організаційного устрою Євангелічної Церкви, реформи у сфері освіти, реорганізація системи доброчинності — успішність усіх цих процесів залежала від того, наскільки вони будуть підтримані місцевим населенням. Реформатори були особливо зацікавлені в наданні гарантій підтримки євангелічному рухові з боку територіальної влади, оскільки після завершення Селянської війни 1524–1525 рр. можливість подальшого здійснення реформаційних перетворень визначалася насамперед позицією місцевих князів і магістратів. Тому не дивно, що Мартін Лютер та його прибічники здійснювали активне листування з територіальними правителями Німеччини, а згодом — і з представниками правлячих династій інших держав.

До видатних постатей Реформації, завдяки діяльності яких лютеранська конфесіоналізація стала феноменом німецької, а згодом — і європейської історії, належить Йоганн Бугенхаген. Його внесок в утвердження євангелізму в німецьких землях та за їх межами важко як переоцінити, так і звести лише до одного певного напрямку. До історії лютеранства Бугенхаген увійшов як видатний організатор Євангелічної Церкви та школи, проповідник, теолог, полеміст. Простежити багатогранний характер його участі в лютеранській конфесіоналізації дають змогу різні джерела, зокрема — кореспонденція Бугенхагена.

Листування Йоганна Бугенхагена є комплексом джерел, систематизація яких насамперед є заслугою німецького дослідника О. Фогта. У другій половині

* *Каріков Сергій* — кандидат історичних наук, доцент, Національний університет цивільного захисту України, karsan2002@mail.ru

XIX ст. він здійснив збір, упорядкування, підготовку до друку та видання листів реформатора і його адресатів. Згодом зібрання листів Бугенхагена було доповнене (завдяки наполегливим пошукам О. Фогта й О. Клемена) і перевидане. Це видання налічує 305 листів та інших нарративних джерел (автографів, записів), написаних Бугенхагеном і його кореспондентами¹. Крім того, після публікації названої вище збірки у наступні роки дослідниками було знайдено велику кількість листів як самого Бугенхагена, так і адресованих йому — загалом ще близько 200².

В історіографії проблеми листування Йоганна Бугенхагена можна виділити два головні напрямки. Перший з них охоплює характеристики листів віттенберзького реформатора, надані в межах дослідження його біографії К.А.Т. Фогтом³, Г. Герінгом⁴, К. Хармсом⁵. Для біографів Бугенхагена ці листи були корисними джерелами, проте переважно слугували своєрідними ілюстраціями до авторських висновків щодо діяльності реформатора на певному етапі його життя, даючи змогу визначити його позицію в конкретній історичній ситуації. Другий напрямок оформлюється пізніше, наприкінці XX — на початку XXI ст., коли зростає інтерес до проблем соціальної історії. Серед сучасних дослідників Реформації і конфесіоналізації до листування Йоганна Бугенхагена зверталися, зокрема, такі автори, як С. Петтке⁶, Е. Кох⁷, Г.-Г. Ледер⁸, Р. Шмідт⁹, М. Шварц Лаустен¹⁰. В їхніх працях кореспонденція реформатора вже була представлена як самостійний предмет дослідження, однак при цьому переважно вивчалися

¹ Dr. Johannes Bugenhagens Briefwechsel / Hg. v. O. Vogt. — Hildesheim: Olms, 1966. — XXI, 727 S.

² Leder H.-G. Bugenhagen und König Christian III. von Dänemark — Anmerkungen zu ihrem Briefwechsel / H.-G. Leder // Leder H.-G. Johannes Bugenhagen Pomeranus — Vom Reformator zum Reformator. — Frankfurt am Main: Lang, 2002. — S. 409.

³ Vogt K.A.T. Johannes Bugenhagen Pomeranus / K.A.T. Vogt. — Elberfeld: Friderichs, 1867. — 442 s.

⁴ Hering H. Doctor Pomeranus, Johannes Bugenhagen. Ein Lebensbild aus der Zeit der Reformation / H. Hering. — Halle: Verein für Reformationsgeschichte, 1888. — 175 s.

⁵ Harms K. D. Johann Bugenhagen / K. Harms. — Bielefeld: Bechtauf, 1958. — 124 s.

⁶ Pettke S. Zwei Briefe Bugenhagen an den Rostocker Rat 1530/1531 / S. Pettke // Johannes Bugenhagen. Gestalt und Wirkung. — Berlin: Evangelische Verlagsanstalt, 1984. — S. 118–143.

⁷ Koch E. Das Schicksal von Bugenhagens Visitationswerk in Braunschweig-Wolfenbüttel im Lichte eines unveröffentlichten Briefes an Bugenhagen / E. Koch // Johannes Bugenhagen. Gestalt und Wirkung. — Berlin: Evangelische Verlagsanstalt, 1984. — S. 168–182.

⁸ Leder H.-G. Bugenhagen und König Christian III. von Dänemark — Anmerkungen zu ihrem Briefwechsel / H.-G. Leder // Leder H.-G. Johannes Bugenhagen Pomeranus — Vom Reformator zum Reformator. — Frankfurt am Main: Lang, 2002. — S. 409–430.

⁹ Schmidt R. Johannes Bugenhagen als Mittler in den politischen Eheverhandlungen zwischen Pommern und Sachsen 1535/36. Ergänzungen zum Bugenhagen-Briefwechsel / R. Schmidt // Schmidt R. Das historische Pommern: Personen — Orte — Ereignisse. — Köln-Weimar-Wien: Böhlau, 2009. — S. 334–353.

¹⁰ Schwarz Lausten M. Bugenhagen und Dänemark / M. Schwarz Lausten // Der späte Bugenhagen. — Leipzig: Evangelische Verlagsanstalt, 2011. — S. 229–240.

окремі листи Бугенхагена і його адресатів, що стосувалися питань суспільного життя конкретного регіону або країни.

На нашу думку, з урахуванням великого обсягу кореспонденції Йоганна Бугенхагена і широти її проблематики, є доцільним згрупувати листи віттенберзького реформатора у певні комплекси. Критерієм такого групування можуть бути визначені певна особа / орган влади, з якими реформатор здійснював листування. Предметом нашого дослідження у межах цієї статті постає комплекс політичного листування Бугенхагена з представниками територіальної влади. Хронологічні межі статті охоплюють період 1524–1558 рр. — від початку листування Бугенхагена з євангелічними правителями до смерті реформатора.

Адресатами листів Йоганна Бугенхагена у 20–50-х рр. XVI т. були впливові політичні діячі: король Данії Крістіан III, курфюрсти Саксонії Фрідріх Мудрий, Йоганн Стійкий та Йоганн Фрідріх Великодушний, герцог Альбрехт Пруський, герцоги Філіп і Барнім Померанські, ландграф Філіп Гессенський, князі Йоахім і Георг Анхальтські та ін. Активне листування віттенберзького реформатора з правителями різних євангелічних територій, на нашу думку, пояснюється як провідною роллю Віттенберга в поширенні лютеранства, так і участю самого Бугенхагена у цьому процесі. В одних випадках Бугенхаген виконує функцію порадника, надаючи в листах пропозиції щодо особливостей здійснення Реформації в певному регіоні. В інших випадках листи реформатора стосуються його безпосередньої участі у подіях конфесійно-політичного життя, що мали місце у німецьких територіях та за їх межами.

Варто звернути увагу на те, що у 1524–1535 рр. листування Йоганна Бугенхагена з євангелічними князями і магістратами ще не набуло масштабного характеру. Серед 50 листів цього періоду, надрукованих у виданні О. Фогта, лише 11 належать до зазначеного комплексу кореспонденції: 8 листів самого Бугенхагена (1 з них написаний у співавторстві з Лютером і Меланхтоном), 3 — адресовані йому. На нашу думку, ці джерела характеризують початковий етап лютеранської конфесіоналізації, коли тільки оформлювалися головні методи і засоби її здійснення. Бугенхаген, який з 1523 р. обіймав посаду пастора євангелічної общини Віттенберга, брав активну участь у цьому процесі. Вивчення його кореспонденції допомагає зрозуміти, як поступово ускладнювалися завдання реформатора і розширювалися межі його діяльності, що допомогло утвердженню лютеранства в різних регіонах Німеччини.

Особливе місце серед територіальних князів, які стали адресатами листів Йоганна Бугенхагена вже у 20-х — першій половині 30-х рр. XVI ст., посідають правителі курфюршества Саксонського — Фрідріх Мудрий, Йоганн Стійкий, Йоганн Фрідріх Великодушний. Саме на території, підвладній цим князям, розпочалася основна діяльність Бугенхагена-реформатора. Його підпорядкованість владі територіальних правителів певною мірою зумовила особливості форми та змісту листування Бугенхагена з саксонськими курфюрстами. У багатьох випадках воно здійснювалося, коли реформатор або перебував за межами курфюршества Саксонського, або повертався на його територію після праці в інших регіонах, або планував виконати подібну працю. Відповідно листи Бугенхагена до саксонських курфюрстів — це, насамперед, звіти про певні події, які стосувалися ключових напрямів діяльності віттенберзького реформатора.

14 вересня 1524 р. Йоганн Бугенхаген пише листа курфюрсту Фрідріху, присвяченого можливості поїздки реформатора до Гамбурга з метою здійснення перетворень церковної організації в цьому місті на засадах евангелізму. Відповідне запрошення віттенберзький пастор отримав від гамбурзької евангелічної общини св. Миколая. У випадку надання згоди курфюрста він збирався вирушити до Гамбурга і перебувати там протягом півроку, щоб проповідувати евангелічне вчення «попри заперечення трьох сотень ченців та попів»¹¹. Дозвіл було отримано, проте виконати поставлене завдання Бугенхаген не зміг. 12 листопада 1524 р. гамбурзька Рада висловила протест з приводу його призначення на посаду, і реформатор змушений був залишити місто. Офіційним мотивуванням протесту було посилення на постанову Другого Нюрнберзького рейхстагу 1524, яка підтверджувала рішення Вормського рейхстагу 1521 р. щодо заборони лютеранського вчення на території Священної Римської імперії¹². Негативне ставлення міської верхівки до запрошення Бугенхагена пояснюється тим, що в раді Гамбурга переважали консервативні представники міського патриціату (насамперед — купецтва). Вони були пов'язані з римсько-католицьким духовенством як економічними інтересами, так і родинними узами, тому цілком зрозумілим є їх вороже ставлення до пропозицій бюргерства.

Наступне запрошення надійшло до Бугенхагена 6 лютого 1525 р. від ради Данціга. Склад зазначеного органу територіальної влади за деякий час до того під тиском місцевого бюргерства було переобрано, внаслідок чого (на відміну від Гамбурга) більшість у раді утворили прибічники Реформації. Данцізькі ратмани запропонували Бугенхагену допомогти їм у здійсненні евангелічних перетворень у місті протягом одного-двох років¹³. Мартін Лютер не заперечував проти участі свого соратника в перетворенні церковного устрою Данціга, однак запрошення було відхилене віттенберзькою общиною, представники якої обґрунтували відмову надмірною зайнятістю свого пастора¹⁴.

У другій половині 20-х — на початку 30-х рр. XVI ст. Йоганн Бугенхаген здійснив декілька виїздів до міст Північної Німеччини, у яких раніше було розпочато реформаційні перетворення (Брауншвейг, Гамбург, Любек), з метою укладання евангелічних церковних статутів. Успішне виконання цього завдання забезпечило йому широку відомість за межами Віттенберга, зумовивши численні звернення з боку евангелічних магістратів по допомогу у вирішенні організаційних питань церковного устрою. Так, зокрема, рада Герліца у листі від 15 жовтня 1530 р. прохала Бугенхагена порадити їм гідного кандидата на посаду

¹¹ Dr. Johannes Bugenhagens Briefwechsel / Hg. v. O. Vogt. — Hildesheim: Olms, 1966. — S. 18–19.

¹² Klemenz D. Das Religionsunterricht in Hamburg von der Kirchenordnung von 1529 bis zum staatlichen Unterrichtsgesetz von 1870 / D. Klemenz. — Hamburg: Christians, 1971. — S. 19.

¹³ Dr. Johannes Bugenhagens Briefwechsel / Hg. v. O. Vogt. — Hildesheim: Olms, 1966. — S. 27.

¹⁴ Leder H.-G. Johannes Bugenhagen Pomeranus — Leben und Wirken (1485–1558) / H.-G. Leder // Johannes Bugenhagen: Gestalt und Wirkung. — Berlin: Evangelische Verlagsanstalt, 1984. — S. 20.

місцевого проповідника, який у зв'язку з одруженням залишив служіння¹⁵. Листи Бугенхагена до ради Ростоків від 1 липня 1531 р. і від 24 листопада 1531 р. також можуть розглядатися як складова його церковно-організаційної діяльності¹⁶. У першому із цих листів йдеться про призначення міського проповідника, на посаду якого Бугенхаген рекомендував кандидатуру колишнього любецького проповідника Реймара, наголошуючи на дотриманні останнім «чистоти віросповідання» відповідно до євангелічного віровчення¹⁷. У другому листі мова йде про необхідність неухильного дотримання проповідниками ключових положень євангелічної доктрини¹⁸. Звернення з боку міських рад засвідчують, що Віттенберг тривалий час залишався ідейним центром лютеранської конфесіоналізації в німецьких землях.

У середині 30-х рр. XVI ст. Йоганн Бугенхаген взяв активну участь у здійсненні візитацій у Саксонії, що позначилося і на змісті його кореспонденції. Оскільки проведення візитацій перебувало під контролем територіальної світської влади, закономірно, що тема перевірок євангелічних парафій знайшла висвітлення у листуванні Бугенхагена з правителем курфюршества Саксонського. Перше зафіксоване письмове звернення Бугенхагена до курфюрста Йоганна Фрідріха датується 9 травня 1534 р. Офіційний характер звернення визначив його основний зміст: у цьому листі Бугенхаген й інший відомий теолог Юстус Йонас повідомляли саксонського правителя про підсумки візитації у парафії Швайніц, яка здійснювалася в березні того року, а також про заплановану перевірку парафії Бельциг. Внаслідок від'їзду частини членів візитаційної комісії, які представляли саксонське дворянство, спричиненого їх участю у князівських зборах, теологи не мали змоги вчасно завершити перевірку. Тому візитація в парафії Бельциг була призупинена: в підсумку вона була здійснена в першій половині листопада 1534 р.¹⁹ У листі Бугенхаген повідомляв курфюрста про відкладання перевірки, що спричинилося не тільки від'їздом візитаторів-дворян, а й неврегульованою ситуацією навколо церковних будівель²⁰. Це засвідчує, що секуляризація церковного майна, на право розпорядження яким активно претендувало місцеве дворянство, належала до актуальних проблем лютеранської конфесіоналізації.

¹⁵ Dr. Johannes Bugenhagens Briefwechsel / Hg. v. O. Vogt. — Hildesheim: Olms, 1966. — S. 100.

¹⁶ *Pettke S. Zwei Briefe Bugenhagen an den Rostocker Rat 1530/1531 / S. Pettke // Johannes Bugenhagen. Gestalt und Wirkung. — Berlin: Evangelische Verlagsanstalt, 1984. — S. 118.*

¹⁷ Dr. Johannes Bugenhagens Briefwechsel / Hg. v. O. Vogt. — Hildesheim: Olms, 1966. — S. 105.

¹⁸ Ibid. — S. 109.

¹⁹ *Leder H.-G. Wittenberger Alltag. Bugenhagen in Wittenberg (Mai 1532 bis November 1534) / H.-G. Leder // Leder H.-G. Johannes Bugenhagen Pomeranus — Vom Reformator zum Reformator. — Frankfurt am Main: Lang, 2002. — S. 306.*

²⁰ Dr. Johannes Bugenhagens Briefwechsel / Hg. v. O. Vogt. — Hildesheim: Olms, 1966. — S. 130.

Під час проведення візитації на території Бельцига в листопаді 1534 р. Йоганн Бугенхаген отримав запрошення взяти участь у роботі ландтагу Померанії у Трептові, на якому планувалося затвердити євангелічний церковний статут території. У листі Бугенхагена до померанських герцогів Барніма та Філіпа від 9 листопада 1534 р. реформатор, отримавши дозвіл курфюрста Йоганна Фрідріха, повідомляє адресатів про згоду взяти участь у перетвореннях церковного життя в Померанії²¹. Відгукнувшись на герцогську пропозицію, реформатор на деякий час повернувся до рідної землі (він народився в померанському містечку Воллін, навчався у Грейфсвальдському університеті, а в 1504–1520 рр. був ректором школи та вікарієм монастиря у Трептові). На засіданні Трептовського ландтагу 13–14 грудня 1534 р. представники померанського духовенства, дворянства та міст схвалили герцогське рішення щодо запровадження Реформації і доручили Йоганну Бугенхагену очолити її проведення. У січні 1535 р. написаний реформатором рукопис Померанського церковного статуту було передано до друкарні. Надалі на його основі було здійснено візитації церковних парафій Померанії, після чого в серпні 1535 р. Бугенхаген повернувся до Віттенберга.

З другої половини 30-х рр. XVI ст. зростає як кількість адресатів політичної кореспонденції Йоганна Бугенхагена, так і її інтенсивність. На нашу думку, активізація листування пояснюється тим, що внаслідок попередньої наполегливої діяльності у Віттенберзі і за його межами Бугенхаген набув великого авторитету серед прибічників лютеранства, зокрема — у владних колах. Найбільш масштабною за кількістю одиниць частиною досліджуваного нами комплексу джерел є листування Бугенхагена з королем Данії Крістіаном III. До нашого часу збереглося більш як 50 листів, написаних реформатором, і близько 40 листів короля. Дослідники зазначають, що тон цього листування переважно є не офіційним, а сердечним з обох боків²². Невимушеність спілкування між реформатором та королем може бути пояснена тією винятково важливою роллю, яку Бугенхаген відіграв в утвердженні лютеранства в Данії, що безпосередньо позначилося і на політичних успіхах Крістіана III.

Листування Бугенхагена з Крістіаном III розпочалося у другій половині 30-х р. XVI ст., після завершення масштабної громадянської війни в Данії 1534–1536 рр. (т. зв. «графської чвари»). Військо Крістіана III, обраного королем державною радою Данії в 1534 р., спочатку придушило селянське повстання, а згодом — об'єднані сили данських міст і Любека; після тривалої облоги у 1536 р. капітулював Копенгаген²³. Перемога Крістіана III звільнила Данію від засилля ганзейських купців, вивела її зі стану перманентного внутрішнього розколу, розчистила шлях для майбутнього утвердження абсолютизму²⁴. Після

²¹ Ibid. — S. 135.

²² Schwarz Lausten M. Bugenhagen und Dänemark / M. Schwarz Lausten // Der späte Bugenhagen. — Leipzig: Evangelische Verlagsanstalt, 2011. — S. 238.

²³ Кан А. С. История скандинавских стран / А. С. Кан. — М.: Высшая школа, 1980. — С. 55.

²⁴ Подаляк Н. Могутня Ганза. Комерційний простір, міське життя і дипломатія XII–XVII століть / Н. Подаляк. — К.: Темпора, 2009. — С. 303.

цього Крістіан III, заарештувавши католицьких єпископів, здійснив вилучення земель духовенства на користь корони і перебудував церковну організацію. Він реорганізував систему державного управління, створивши новий орган — ріксдаг, до якого увійшли 19 членів колишньої державної ради і 1200 делегатів від дворян, міщан та селян. При цьому всі члени новоствореного ріксдагу заздалегідь дали згоду на рішення короля щодо скасування католицької обрядовості, закриття монастирів і впровадження євангелічного богослужіння²⁵. Для успішного завершення Реформації в країні Крістіан III звернувся за підтримкою до Віттенберга.

У листі Бугенхагена до Крістіана III від 3 грудня 1536 р. йдеться про можливість участі реформатора в організаційному перетворенні церковного устрою Данії. Дякуючи Крістіану III за виявлену довіру у справі запровадження «добрих церковних статутів» на території королівства, Бугенхаген докладно перелічує питання, які мають бути регламентовані цими статутами (утримання церковного майна, церков, шкіл, забезпечення проповідників, учителів, турбота про незаможних і хворих осіб, бідних студентів, проведення щорічних візитацій та ін.). Реформатор при цьому посилається на успішний досвід вирішення зазначених проблем у межах церковної організації курфюршества Саксонського²⁶. Імовірно, глибоке розуміння Бугенхагеном різних аспектів функціонування церковної організації, набуте внаслідок безпосередньої участі в її практичному перетворенні на території німецьких міст і князівств, зумовило вибір Крістіаном III його кандидатури на місце організатора Реформації в Данії.

16 травня 1537 р. курфюрст Йоганн Фрідріх звернувся до Бугенхагена з листом, у якому повідомляв про надання ним згоди на пропозицію Крістіана III щодо участі віттенберзького реформатора у розробці церковного статуту Данії²⁷. 5 липня 1537 р. Бугенхаген вирушає до Копенгагена. 12 серпня 1537 р. (на день народження короля) він здійснив коронацію Крістіана III і його дружини²⁸. Запрошення віттенберзького реформатора до двору короля Данії для коронації і подальшого здійснення Реформації у країні, на наш погляд, засвідчило зростання політичної ролі курфюршества Саксонського не тільки у Священній Римській імперії, але й за її межами.

Дворічна праця в Данії збагатила реформатора новим досвідом, свідченням чого є його листування 1537–1539 рр. Зокрема, у листі від 21 листопада 1537 р. Бугенхаген вітає Крістіана III з успішним прибуттям до Голштейна і одночасно обговорює ключові проблеми діяльності новоствореної церковної організації: здійснення ординації священнослужителів, які надалі мали проводити візитації,

²⁵ *Геделунд Л.Н.* История Дании / Л.Н. Геделунд; пер. с датск. — СПб. — М.: Изд. т-ва М.О. Вольфа, 1907. — С. 132–133.

²⁶ *Dr. Johannes Bugenhagens Briefwechsel / Hg. v. O. Vogt.* — Hildesheim: Olms, 1966. — S. 142–143.

²⁷ *Ibid.* — S. 149.

²⁸ *Leder H.-G.* Bugenhagens reformatorisches Wirken in Dänemark / H.-G. Leder // *Leder H.-G. Johannes Bugenhagen Pomeranus — Vom Reformier zum Reformator.* — Frankfurt am Main: Lang, 2002. — S. 378.

читання євангелічних лекцій, реформування університету в Копенгагені²⁹. Важливість зазначених питань пояснюється пильною увагою, яку данський король приділяв розбудові євангелічної церковної організації. Так, замість колишніх католицьких єпископів він призначив сімох суперінтендентів, які, так само, як і священники, отримували платню від уряду³⁰. Ординацію нових суперінтендентів у вересні 1537 р. здійснив саме Йоганн Бугенхаген³¹.

Своєрідним підсумковим звітом про реформаторську діяльність Йоганна Бугенхагена в Данії є лист до курфюрста Йоганна Фрідріха, написаний наступного дня після повернення реформатора до Віттенберга — 5 липня 1539 р. Реформатор, зокрема, повідомляв курфюрста про події рейхстагу в Оденсе. На цих зборах 9 червня 1537 р. було офіційно затверджено підготовлений Бугенхагеном церковний статут, ідейною основою якого стало «вчення Євангелія». Статут, перекладений данською мовою з написаного реформатором латинського тексту, було урочисто скріплено печатями короля Крістіана III і королівської ради³². Цей документ став основою подальшого розвитку Євангелічно-Лютеранської Церкви Данії.

Успішне виконання Йоганном Бугенхагеном обов'язків реформатора церковної організації протягом перебування в Данії зумовило продовження його листування з Крістіаном III. Зокрема, 13 березня 1541 р. данський король звернувся до Бугенхагена з пропозицією посісти вакантну посаду єпископа Шлезвіга. Крістіан III посилався на передсмертне побажання попереднього єпископа Готтшалка, який сподівався, що його наступником стане «вчений християнин, який проповідує слово Боже чисто, ясно та правдиво»³³. Дякуючи за пропозицію, Бугенхаген, хоч і не погодився на постійну діяльність на запропонованій посаді, взяв участь у здійсненні Реформації в Шлезвігу, наслідком чого став Шлезвіг-Голштейнський церковний статут, підготовлений ним у 1542 р.³⁴

Листування Бугенхагена з Крістіаном III у 40–50-х рр. XVI ст. стосувалося актуальних проблем конфесійно-політичного життя не тільки в Данії, але і в Німеччині. Так, у листі Бугенхагена до Крістіана III від 20 серпня 1546 р. головну увагу приділено початковим подіям Шмалькальденської війни. Дії імператора Карла V і папства пов'язуються автором з підступами диявола, «що

²⁹ Dr. Johannes Bugenhagens Briefwechsel / Hg. v. O. Vogt. — Hildesheim: Olms, 1966. — S. 156.

³⁰ Геделунд Л.Н. История Дании / Л.Н. Геделунд; пер. с датск. — СПб. — М.: Изд. т-ва М.О. Вольфа, 1907. — С. 133.

³¹ Schwarz Lausten M. Bugenhagen und Dänemark / M. Schwarz Lausten // Der späte Bugenhagen. — Leipzig: Evangelische Verlagsanstalt, 2011. — S. 234.

³² Dr. Johannes Bugenhagens Briefwechsel / Hg. v. O. Vogt. — Hildesheim: Olms, 1966. — S. 196.

³³ Ibid. — S. 220–221.

³⁴ Die Schleswig-Holsteinische Kirchenordnung von 1542 / Hg. v. E. Michelsen. — Kiel: Jansen, 1920. — H. 2. — XVII, 202 S.

піднісся над бідолашним християнством так високо, як тільки можливо»³⁵. Драматизм цих рядків визначався прагненням реформатора знайти підтримку для захисту євангелічного віровчення. Імовірно, Крістіан III видавався Бугенхагену політичним діячем, здатним надати німецьким протестантам необхідну допомогу. Однак правитель Данії стримано поставився до перспективи збройного протистояння з імперським угрупованням. Крістіан III, звертаючись до Бугенхагена в листі від 14 жовтня 1546 р., запропонував сподіватися на те, що Бог зможе пом'якшити випробування «своїї бідолашної Церкви», порушивши плани її супротивників³⁶. Тим самим король Данії дотримався обіцянки імператорові Карлу V не допомагати ворогам останнього.

Події Шмалькальденської війни відбито і в листах Бугенхагена до інших євангелічних правителів. Варто зазначити, що реформатор у своїй кореспонденції не постає ретельним хроністом конкретних бойових дій. Його рефлексія набуває більш загального характеру, розкриваючи переживання Бугенхагена від несприятливого для протестантського табору перебігу подій завершального періоду війни у зв'язку з намаганням осмислити перспективи подальшого розвитку Реформації. Так, у листі Бугенхагена до князя Йоахіма Анхальтського від 21 березня 1547 р. сподівання на Бога, «який не залишить наших князів і нас» поєднані з роздумами про те, що «Бог вказує нам всі наші гріхи»³⁷. Імовірно, з наближенням до Саксонії основних імператорських сил реформатори поступово втрачали надії на сприятливий підсумок військових дій.

Поразка протестантських військ у битві при Мюльберзі 24 квітня 1547 р., внаслідок якого було полонено саксонського курфюрста Йоганна Фрідріха, підвела ризик під основними подіями Шмалькальденської війни на території Саксонії. Тим не менш, за таких умов Йоганн Бугенхаген продовжив свою діяльність у Віттенберзі навіть після капітуляції міста перед імперськими військами 19 травня 1547 р. Згодом він висловив свою позицію в листі до герцога Альбрехту Пруського від 1 серпня 1547 р.: «Я повинен... залишатися в своїй Церкві і повинен також тут померти»³⁸. На нашу думку, тональність цих слів визначається не фаталістичною байдужістю до навколишньої ситуації, а готовністю Бугенхагена діяти відповідно до власних переконань навіть за найскрутніших обставин.

Невпинна праця Йоганна Бугенхагена в церковних та університетських стінах стала внеском у поступове відновлення впливу лютеранства не тільки в курфюршестві Саксонському, а й загалом у німецькому суспільстві, результатом чого стало укладання Аугсбурзького миру 1555 р. Усвідомлення Бугенхагеном значущості цієї події для поширення і зміцнення євангелічного віровчення на території Священної Римської імперії засвідчує лист реформатора до Крістіана III від 30 квітня 1556 р., у якому мова йде про становище лютеран в Австрії³⁹.

³⁵ Dr. Johannes Bugenhagens Briefwechsel / Hg. v. O. Vogt. — Hildesheim: Olms, 1966. — S. 370.

³⁶ Ibid. — S. 381.

³⁷ Ibid. — S. 392.

³⁸ Ibid. — S. 402.

³⁹ Ibid. — S. 562.

Крім князів, адресатами листів Йоганна Бугенхагена у другій половині 40–50-х рр. XVI ст., як і раніше, залишалися органи міського управління. Їх тематика переважно визначалася практичними проблемами розгортання Реформації. Так, у листі Бугенхагена до ради Аугсбурга від 12 травня 1552 р. мова йшла про здійснення обов'язків міського пастора. При цьому реформатор приділяє велику увагу особистим моральним якостям служителів Євангелічної Церкви міста, наголошуючи на їх вирішальному значенні для утвердження лютеранства⁴⁰.

Таким чином, листування Йоганна Бугенхагена з євангелічними правителями територій і міст дає змогу розкрити низку аспектів лютеранської конфесіоналізації. Воно є переконливим доказом як масштабності, тривалості та різноплановості проведення заходів щодо зміцнення територіальної організації Євангелічно-Лютеранської Церкви, у яких брав участь віттенберзький реформатор, так і складності здійснення цих заходів. Кореспонденція Бугенхагена засвідчує його постійну увагу до практичних проблем діяльності Церкви, наполегливість у досягненні поставлених цілей, ґрунтовні теологічні знання, глибоку відданість євангелічному вченню. Подальшими перспективами її дослідження є вивчення листування Йоганна Бугенхагена з реформаторами, гуманістами, бюргерами, що дасть змогу глибше розкрити головні напрямки лютеранської конфесіоналізації.

ПЕРЕПИСКА ИОГАННА БУГЕНХАГЕНА С ЕВАНГЕЛИЧЕСКИМИ ПРАВИТЕЛЯМИ КАК КОМПЛЕКС ИСТОЧНИКОВ ПО ИСТОРИИ ЛЮТЕРАНСКОЙ КОНФЕССИОНАЛИЗАЦИИ

Сергей Кариков (кандидат исторических наук, доцент, Национальный университет гражданской защиты Украины, karsan2002@mail.ru)

В статье проанализированы письма реформатора Иоганна Бугенхагена к правителям евангелических территорий. Охарактеризованы основные темы переписки реформатора и его подходы к решению конфессионально-политических проблем. Рассмотрены взгляды Бугенхагена на организацию Евангелическо-Лютеранской Церкви, развитие образования, политические проблемы. Сделан вывод относительно активного разностороннего участия Бугенхагена в процессе лютеранской конфессионализации.

Ключевые слова: Иоганн Бугенхаген, переписка, конфессионализация, Реформация, Германия, церковь, князь.

⁴⁰ Ibid. — S. 529.

THE CORRESPONDENCE OF JOHANNES BUGENHAGEN TO EVANGELICAL RULERS AS A COMPLEX OF SOURCES FOR THE HISTORY OF LUTHERAN CONFSSIONALIZATION

Sergiy Karikov (Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, National University of Civil Defence of Ukraine, karsan2002@mail.ru)

The article analyzes the reformer Johannes Bugenhagen's letters to governors of evangelical territories. Major themes of letters of the reformer and his confessional approaches to solution of political problems are characterized. Bugenhagen's views on the organization of the Evangelical Lutheran Church, the development of education, political problems are considered. The conclusion about active participation of Bugenhagen in the Lutheran confessionalization is made.

Keywords: *Johannes Bugenhagen, correspondence, confessionalization, Reformation, Germany, church, prince.*

КРИМСЬКИЙ ФАКТОР У ФОРМУВАННІ ТА РОЗВИТКУ ОПОЗИЦІЇ ЗАПОРОЗЬКОЇ СІЧІ ДО ГЕТЬМАНЩИНИ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XVII ст.

У цій статті автор на основі використаної літератури та джерел досліджує яку роль відіграло Кримське Ханство у формуванні та розвитку опозиції в середовищі Запорозької Січі до Гетьманщини та сусідніх держав. Намагається з'ясувати, які чинники зумовлювали утворювати спільний союз з Ханатом, а які навпаки перешкоджали йому.

Ключові слова: Гетьманщина, Запорозька Січ, Кримське Ханство, опозиція.

Між Запорозькою Січчю та Кримським Ханством протягом сторіч існував тісний взаємозв'язок. Характер цих зв'язків різноманітний, як ворожий, так і союзницький.

Друга половина XVII ст. позначилася боротьбою різних держав за протекторат над Козацько-гетьманською державою. У ході цієї боротьби різні старшинські угруповання трималися одної чи іншої з сусідніх держав, при тому часто нехтуючи загальнонаціональними інтересами. Андрусівське перемир'я можна вважати стало причиною роздоріжжя в середовищі старшини та зумовило пошук надійнішого протектора. Козацька старшина розуміючи небезпеку як з боку Речі Посполитої, так і Московії починає шукати підтримку в Кримському Ханстві, яке було вороже налаштовано щодо обох цих держав.

Проти умов Андрусівського перемир'я 1667 р. виступали як правобережний гетьман П. Дорошенко, так і лівобережний гетьман І. Брюховецький. Однак наміри першого укласти тісніший союз з Османською імперією викликали спротив у запорозької старшини. На початку серпня 1668 р. кошова рада вирішує відправити до татарської столиці Бахчисараю посольство з вимогою допомогти їм відібрати булаву у П. Дорошенка і віддати її до рук людини, яка б на відміну від нього, враховувала політичні й економічні прагнення запорожців, була більш прогнозованою для турецького султана та залежного від нього кримського хана. Така людина знайшлася в особі запорозького писаря П. Суховієнка, якому й доручили очолити посольство до Криму¹.

П. Суховієнко (Суховій) загрозив своїй вітчизні бачив, як зі сторони Речі Посполитої, так і зі сторони Московського царства. Він покладав великі надії на Кримське Ханство. Тому одразу по прибуттю до Криму закріплює військовий

* Лимар Дмитро — аспірант кафедри історії України Одеського національного університету імені І.І. Мечникова.

¹ Чухліб Т. Козаки і яничари. Україна у християнсько-мусульманських війнах 1500–1700 рр. — К., 2010. — С. 187.

союз з ханом Аділ-Гіреєм та проголошує себе Гетьман Війська Запорозького та Правобережної України «ханської величності». Закріпивши союз з Кримським Ханством П. Суховій видає універсал до українського народу. В універсалі наголошувалося про трагічні наслідки Андрусівського перемир'я: «... в спокоение бедные Украины, одна сторона Днепра от Москвы до царского величества, а другая от стороны Польской к его милости пределенного вовсе отдана, что ей теми мирами, сиречь разделение, по малу малу в крепкие той своей стороны взявши руки, а потом и всеми силами напустивши, тако ее уязвите... мечем или вечным в тяжкую, подобно египецкую, работу Московскую взятием снести и искоренить плетением вместе...»². Тому П. Суховієнко закликає як правобережних, так і лівобережних старшин до єднання проти зовнішніх ворогів: «... и всему единоутробному братству моему посполитому Украинскому, по сем и том боку Днепра обретаему христианскому народу, объявляю и известую и остерегаю, чтоб вы в союзе и собою милой любви и милости братерской связанные крепко, твердо и неподвижно пребываючи»³. П. Суховій акцентує увагу на тому, що Московське царство постійно порушує угоди: «И оттоль что на частокольных везде в войнах головами и перстями вашими себе защищающе, когда к договорам придет вас к ним не токмо не припускают, но и жадные не объявляют речи, для того, что ни о чем ином с ляхами, только вас всегда как бы в руки взявши, вольности поломити, и ни во что обернути, торговались и торгуют; якоже и сие теперешнее мирное постановление на всю Украину пагубу приносит и перед небощиком Брюховецким, хотя боярин был утаено было. Также и Хмельницкого, которого только словами да подарками и обещаниями, по своей обыклой Московской хитрости, манили... потаение с Ляхами, о изводе войска Запорожского и пагубе всей Украины договариваючи, бывало ... снести бедную Украину постановили...»⁴. Однак, незважаючи на переконливі аргументи Суховієнка, його заклики до єднання були проігноровані більшою частиною козацької старшини. Здобувши владу за допомогою Кримського ханства П. Суховієнко розпочав опозиційну боротьбу за владу з П. Дорошенком в якій він так і не здобув перемогу а замість очікуваної злагоди ще більше посилив міжусобицю. Як наслідок увесь його короткочасний період гетьманування завершився поразкою і врешті-решт він відмовитися від булави на користь М. Ханенка а потім дав присягу московському царю⁵. У цій авантурі П. Суховієнка Кримське Ханство вбачало свій практичний інтерес за допомогою підконтрольного собі гетьмана відхопити якомога більшу територію України.

В останній третині XVII ст. відчутно посилюється позиції Московського царства, яке дедалі просуває свою експансію на південь, що в свою чергу дуже непокоїть Кримське Ханство. Кримський хан краще за українських гетьманів розумів, яку небезпеку несе Московія. Так, 1675 р. хан Селім-Гірей I запро-

² Акты ЮЗР. — СПб., 1878. — Т. VII. — С. 86.

³ Там само.

⁴ Там само.

⁵ *Смолій В., Степанков В.* Українська державна ідея. XVII–XVIII ст. — К., 1992. — С. 186.

понував Речі Посполитій розірвати Андрусівське перемир'я з Московським царством й укласти мир із Кримом, щоб об'єднаними турецько-татарсько-польськими силами повернути лівобережну Гетьманщину⁶.

Одночасно з зазначеним на Запорозькій Січі починають виразно формуватися антимосковські настрої, репрезентантом яких на той час став гетьман І. Мазепа. Зокрема, маємо відомості про, те, що у 1689 р. запорожці зверталися до Речі Посполитої з проханням про підданство⁷. Також у цей час спостерігаємо покращення відносин між запорожцями та татарами. Як зазначав О. Оглоблин генеральний суддя М. Вуяхевич писав до лівобережного гетьмана І. Мазепа наступне: «... запорожці поширюють чутки, що татар нема чого боятися, бо татари нам не вороги, і хан наказав звільнити всіх, котрих татари нещодавно захопили на Правому березі Дніпра»⁸.

В кінці XVII ст. Московія почала здійснення серії походів на Південь, прагнучи завоювати Кримське ханство. Вона долучила до цих походів лівобережні козацькі війська, які під керівництвом гетьманського уряду, очолюваного І. Мазепою, взяли активну участь у бойових діях⁹. Однак такі дії були далеко не популярні в колах української старшини. Опозиція антитурецькій коаліції за часів І. Мазепа зростає: вона мала своїх прихильників і серед старшинської верхівки всієї Гетьманщини, де було чимало колишніх дорошенківців, і серед місцевої старшини (переважно південних полків), і серед запорозької старшини. Купецтво Гетьманщини, особливо південної, зацікавлене в торгівлі з Кримом і Туреччиною, теж не було задоволене цією війною. Припустимо, що й частина вищого духовенства Гетьманщини, яке і після 1686 р. зберегло деякі зв'язки з Константинопольським патріархатом, що перебував під впливом турецького уряду, не співчувало війні з Туреччиною¹⁰.

Якщо діяльність вищої старшини загрожувала насамперед самому гетьману, то незрівнянно ширше, а тому й небезпечніше для політики І. Мазепа значення мали опозиційні настрої на півдні Гетьманщини й на Запорозжжі, тим більше, що незадоволені елементи завжди могли увійти в контакт зі старшинською опозицією. Ці опозиційні настрої викликані були як зовнішньою, так і внутрішньою політикою гетьманського уряду в 90-х рр. XVII ст. Основне значення в цих суперечках мали, безперечно, зовнішньополітичні події того часу, а саме війна з Туреччиною і Кримом.

⁶ Чухліб Т. Гетьмани і монархи. — К., 2007. — С. 383.

⁷ Станіславський В. Запорозька Січ у другій половині XVII — початку XVIII ст. // Історія українського козацтва: Нариси: У 2 т. / Редкол. В.А. Смолій та ін. — К., 2006. — Т. 1. — С. 571.

⁸ Оглоблин О. До історії Руїни // Записки історико-філологічного відділу ВУАН. — Кн. XVI. — К., 1928. — С. 205.

⁹ Станіславський В. Запорозжжя під час виступу Петра Іваненка (Петрика) // Національно-визвольна війна українського народу сер. XVII ст.: політика, ідеологія, військове мистецтво. — К., 1998. — С. 176.

¹⁰ Універсали Петрика від 29 липня 1692 року // Тисяча років української суспільно-політичної думки. У 9 т. — К., 2001. — Т. 3, кн. 2. — С. 158.

Саме на південні полки Гетьманщини лягав головний тягар війни з Кримом. Переходи українсько-московського війська, надмірні податки й побори для його утримання, відрив значної кількості населення від господарства, зрозумілий в умовах воєнного часу відхід посполитих у козаки, нарешті, невпинні татарські напади — усе це руйнувало південне Лівобережжя і створювало базу для активного невдоволення місцевого населення політикою І. Мазепи. Невдача Кримських походів 1687 і 1689 рр. ще більше загострила становище на півдні Гетьманщини.

Війна з Туреччиною і Кримом особливо відбилася на торговельно-промислових інтересах південно-лівобережної, переважно полтавської, старшини (і купецтва), а також запорозької старшини. Як відомо, південні полки Гетьманщини й Запорожжя, крім торговельних стосунків між собою, мали значну торгівлю з Кримом і турецькими «городками» на долішньому Дніпрі, причому масштаб цих операцій далеко виходив за межі самого Криму. Українські купці возили до Криму хутра, сукна тощо. Зі свого боку, Запорожжя торгувало з Гетьманщиною рибою і сіллю, а діставало звідти борошно, горілку, залізо, смолу, рибальські сітки і т. ін.¹¹

Старшинська опозиція до І. Мазепи цілком послідовно будувала всі свої політичні розрахунки на різних зовнішньополітичних комбінаціях. Відповідно до обставин часу, старшинська опозиція шукала собі підтримки то в Бахчисараї, то в Москві, то, навіть, у Варшаві, а нерідко одночасно в усіх сусідніх державах, але особливі надії покладала (до Константинопольського миру 1700 р.) на Крим (і Туреччину), а потім (під час Північної війни 1700–1721 рр.) — на Московщину (і частково Польщу), то знову на Крим. Отже кримське питання зовнішньої політики в діяльності старшинської опозиції займали не аби яке місце¹².

Боротьба старшинської опозиції проти гетьмана Мазепи почалася незабаром після 1687 р. Перший відкритий виступ опозиційних елементів стався в 1688 р. Опозиція провадила зносини з Кримом, одночасно інтригуючи проти Мазепи в Москві, а також агітувала проти нього в Гетьманщині. На початку 1688 р. Мазепа довідався про те, що Л. Полуботок «в некоторыи з ханом вступовал советы»¹³. Таким чином, в черговий раз стала актуальною взаємовигідна співпраця опозиційно налаштованої до політики гетьмана старшини з Кримським ханством.

На хвилі цих подій на початку 90-х рр. XVI ст. з середовища старшинської опозиції І. Мазепі висунувся старший канцелярист Генеральної Військової канцелярії Петро Іваненко (Петрик). Добре обізнаний з політичною ситуацією та настроями у Гетьманщині, Петрик щиро прагнув звільнити гетьманщини від протекторату Московського царства. Слідом за П. Суховієнком, він розраховував підняти повстання серед запорожців, домогтися укладання союзного

¹¹ *Оглоблин О.* Гетьман Іван Мазепа та його доба / Редактор Любомир Винар, упорядники Ігор Гирич, Алла Атаманенко. — 2-е доповнене видання. — Нью-Йорк–Київ–Львів–Париж–Торонто, 2001. — С. 158.

¹² Там само. — С. 158.

¹³ Там само.

договору Січі з Кримським Ханством і на чолі об'єднаних козацько-татарських сил виступити проти гетьмана. Цю акцію, згідно з задумом Петрика, мали підтримати городові полки. Це дозволили б усунути Мазепу з гетьманства та розпочати воєнні дії проти Москви¹⁴. Ідея «одобрания от московское власти милое отчизни свое Украйны»¹⁵ стає головною метою Петрика. Петрик вважав, що союз з Кримом (і, мабуть, Туреччиною) був би важливою, а на той час чи не єдиною гарантією державної самостійності України.

Тим часом Гетьманщина, як союзник Московського царства знаходилась в стані війни з Кримом і Туреччиною. На початку 1691 р. відправлений у службових справах до Гадяча й Полтави, Петрик таємно подався на Запорожжя, де його незабаром обрано на військового писаря. Перебуваючи на Січі, Петрик розпочинав переговори з Кримом і мобілізував запорозьку урядову й громадську опозицію проти Москви й офіційної політики гетьманського уряду. Наприкінці квітня 1692 р. він «вирушив до Криму, де від «імени міродайних» кіл Гетьманщини й Запорожжя продовжує переговори з кримським урядом, які завершилися трактатом союзної угоди між Україною й Кримом, підписаним у Газі-Кермані (Казикермені) 26 травня того ж року. Згідно цього документу чітко простежувалися виразні антимосковські позиції Петрика Іваненка, який відверто закликав звільнити «Україну з-під московського ярма»¹⁶.

Додано було позиції й військового союзу. Кримська держава зобов'язується Україну «від поляків та Москви та від усіх неприятелів обороняти завжди»¹⁷. Зі свого боку, «князівство Малоросійське» усіма своїми силами мусить захищати Кримську державу. Всі непорозуміння між Україною й Кримом мали полагджувати дружнім шляхом. Застережено було обопільне налагоджування й відшкодування претензій підданих обох держав¹⁸. Встановлений порядок дипломатичних взаємин (через послів та гінців), для чого мали zorganizувати пошту в Переволочні й у Газі-Кермані¹⁹. Цей договір засвідчував взаємне прагнення обох сторін об'єднати свої зусилля проти наростаючої загрози з боку Московської держави. В своїй позиції Петрик апелював до козацько-кримського союзу періоду Б. Хмельницького і тому не мав своїй прокримській орієнтації жодного сумніву. Також слід зауважити, що до 1700 р. Московське царство продовжувало сплачувати данину Кримському Ханству²⁰, що засвідчувало про важливу роль Криму в цьому регіоні.

¹⁴ Станіславський В. Запорожжя під час виступу Петра Іваненка (Петрика) // Національно-визвольна війна українського народу сер. XVII ст.: політика, ідеологія, військово мистецтво. — К., 1998. — С.176.

¹⁵ Яворницький Д. Історія запорозьких козаків. У 3 Т. / Редкол П.С. Сохань та ін. — К., 1991. — С. 88.

¹⁶ Універсали Петрика від 29 липня 1692 року // Тисяча років української суспільно-політичної думки. У 9 т. — К., 2001. — Т. 3, кн. 2. — С. 342.

¹⁷ Там само.

¹⁸ Там само.

¹⁹ Там само.

²⁰ Галенко О. Дипломатія Кримського Ханату (середина XV ст. — 1783) // Нариси з історії дипломатії України. — К., 2001. — С. 257.

Однак всупереч своїм сподіванням Запорозька Січ стала непереборною перешкодою для Петрика і татар, запорожці хоч на початку й виявили значний ентузіазм, проте незабаром відреклися від Петрикових ідей. І головною причиною цьому було, навіть, не в тому, що правляча старшина Січі на чолі з кошовим І. Гусаком протидіяла Петрикові, а в тому, що в запорозькому середовищі ще слабкими були антимосковські настрої, запорожці продовжували традиційно залишалися на антитатарських позиціях. На таких позиціях Запорозька Січ перебувала й надалі до початку XVIII ст.

Таким чином, у другій половині XVII ст. активізувалася опозиція козацької старшини до зовнішньої та внутрішньополітичної орієнтації українських гетьманів. Враховуючи, що Запорозька Січ відіграє одну з найвагоміших ролей у політичному житті тогочасної України, внутрішня опозиція намагається за допомогою Кримського Ханства зав'язати військово-політичні союзи з Січчю й виступити об'єднаним фронтом проти ворожих держав (в першу чергу Московського царства) та Гетьманщини, як виразника їх інтересів. Однак дані акції стають непопулярними в оточенні Запорозької Січі, що проявилось у відмові більшості запорожців йти на військово-політичне співробітництво з татарами. Не приймаючи закликів «ханських гетьманів» запорозьке козацтво навпаки було схильне до активних воєнних дій проти Криму.

КРЫМСКИЙ ФАКТОР В ФОРМИРОВАНИИ И РАЗВИТИИ ОППОЗИЦИИ ЗАПОРОЖСКОЙ СЕЧИ К ГЕТМАНЩИНЫ ВО ВТОРОЙ ПОЛОВИНЕ XVII В.

Льмарь Дмитрий (Одесский национальный университет имени И.И. Мечникова).

В этой статье автор на основе использованной литературы и источников исследует какую роль сыграло Крымское Ханство в формировании и развитии оппозиции в среде Запорожской Сечи к Гетманщине и соседних государств. Пытается выяснить, какие факторы обусловили образовывать общий союз с Ханатом, а какие наоборот препятствовали ему.

Ключевые слова: Гетманщина, Запорожская сечь, Крымское Ханство, оппозиция.

CRIMEAN FACTOR IN THE FORMATION AND DEVELOPMENT OF OPPOSITION TO THE ZAPOROZHIAN SICH HETMANATE IN THE SECOND HALF OF THE XVII CENTURY

Lymar Dmytro (I. Mechnikov Odessa National University, Ukraine)

In this paper the author on the basis of references and sources explores the role played by the Crimean Khanate in the formation and development of opposition among Zaporizhzhya Sich to Hetman and neighboring countries. Trying to figure out what factors have shaped to form a joint alliance with the Khanate, and that conversely hindered him.

Keywords: Hetmanate, the Sich, the Crimean Khanate, the opposition.

МЛИНАРСТВО ЯК ОСНОВНИЙ ПРОМИСЕЛ У НІЖИНСЬКОМУ ПОЛКУ В СЕРЕДИНІ XVII–XVIII ст.

У статті висвітлено процес становлення та розвитку млинарського промислу та його економічна значимість на теренах Ніжинського полку у середині XVII — кінці XVIII ст. Простежені масштаби виробництва та їх осередки як на середину XVII ст., так і в кінці XVIII ст. Проаналізовано стан розробки проблеми в історіографії.

Ключові слова: млинарство, млин, коло, Ніжинський полк, промисел.

Географічне розташування України як транзитної країни центрально-східного, переважно сільськогосподарського, регіону Європейського континенту та специфіка природно-кліматичних умов ще задовго до політичних подій 1648–1676 рр. визначили аграрний характер її економіки. Сільське господарство продовжувало превалювати в діяльності населення й у середині — другій половині XVII ст. Однак до дії традиційних чинників, від яких залежали вибір роду занять та інтенсивність виробництва в різних місцевостях українських земель, в роки Національної революції додалися мілітарний і геополітичний фактори, посилення міграційних і колонізаційних процесів (основні їхні потоки спрямовувалися з півночі на південний схід, з Правобережжя на Лівобережжя, хоча мали місце і зворотні напрями руху) та докорінний злам традиційних форм власності, що змінювало саме ставлення широких мас поспільства до землі й праці на ній, а відповідно й усієї системи соціально-економічних відносин¹.

Важливе місце в житті населення Гетьманщини займали різноманітні промисли, але особливо вирізнялися ті, що були пов'язані з галузями харчової промисловості. Одним з найголовніших та найбільш розповсюджених був млинарський промисел. На території України млинарство відоме ще з доби неоліту, коли люди розмелювали зерно на муку та крупи за допомогою кам'яної зернотерки. Пізніше зернотерки замінили ручні жорна. Потім на українських землях з'являються водяні млини та вітряки, які масово заповнили всю Україну, але повністю так і не змогли витіснити з вжитку ручні жорна (використовувалися до початку XX ст.). Не була винятком і територія Ніжинського полку.

* *Крапивний Роман* — аспірант кафедри історії України та політології Ніжинського державного університету ім. М. Гоголя, Krrm@ukr.net

¹ Економічна історія України : Історико-економічне дослідження: в 2 т. / [ред. рада: В.М. Литвин (голова), Г.В. Боряк, В.М. Геєць та ін.; відп. ред. В.А. Смолій; авт. кол.: Т.А. Балабушевич, В.Д. Баран, В.К. Баран та ін.]; НАН України, Ін-т історії України. — К.: Ніка-Центр, 2011. — Т. 1. — С. 426.

Проблемою дослідження млинарство ставало досить часто у працях етнологів, етнографів, археологів та істориків. Джерельна база для розробки проблеми мукомельного промислу різноманітна. Вона поділяється на матеріальну та писемну. До матеріальних джерел відносяться самі млини, елементи їхніх конструкцій, предмети повсякденного вжитку та знаряддя праці мірошників та багато інших речей, які, завдяки зусиллям археологів, етнографів, фольклористів, архітекторів, реконструкторів та багатьох інших фахівців своєї справи, дійшли до наших часів. Писемні джерела середини XVII–XVIII ст. можна також поділити на декілька груп. Перша група насичена гетьманськими універсалами, скаргами, супліками, листами, та іншими документами Гетьманщини. В них відображені місця розташування млинів, права власності, їх відчуження, різноманітні судові спори, розміри вартості млинів, плата за помел і тому подібне. До другої групи можна віднести різноманітні «Описи», типу: «Переписні книги 1666 р.», «Генеральний опис Лівобережної України 1765–1769 рр.», який ще відомий під назвою «Рум'янцевський опис», «Чернігівського намісництва топографічний опис» О. Шафонського та інші.

В історичній науці млинарство в Україні розглядається авторами в контексті соціально-економічного розвитку певного регіону. На території Лівобережної України і безпосередньо Ніжинського полку дослідження мукомельного промислу присутні в працях таких істориків, як О. Шафонський, О. Лазаревський, П. Федоренко, О. Компан, Н. Полонська-Василенко, В. Борисенко, Г. Швидько, П. Пиріг, В. Масненко. Вони у своїх роботах так чи інакше зачіпають млинарську проблематику, але не розкривають її в повному обсязі.

Коротко охарактеризуємо види млинів, які побутували на Лівобережжі. Так, стаціонарні водяні млини на українських землях мали значно більше поширення. Початково відомі т.зв. нижньобійні млини, які встановлювалися прямо у річковому потоці. Колесо-привід оберталося під тиском течії і обслуговували лише жорна. Враховуючи низький коефіцієнт корисної дії, таке колесо намагалися виготовляти як найширше. Пізніше з'являються й інші більш досконалі типи. З XVII ст. поряд з архаїчними нижньобійними колами (підсубійниками, підслідниками, підливними) були вже поширені верхньобійні — наливні, коречні, корчаки. Коефіцієнт корисної дії цього кола був значно вищий, ніж попереднього. Колесо-привід тепер приводилося у дію водою, що жолобами подавалася зверху й спадала на лопаті-ковші. Далі принцип дії механізму однаковий для всіх типів водяних млинів. Закріплене на другому кінці вала палешне колесо, по ободу якого ритмічно розміщені кулачки (дерев'яні зуби), надає руху веретену, зачіпаючи кулачками цівки баклуші, закріпленої на вертикальному металевому стрижні. З рухом вертикального вала обертається верхнє жорно. Спідній камінь не рухається. Над жорнами був кіш для зерна, а борошно висипалося в спеціальний відсік. Конструктивно-технічне й архітектурне вирішення будівель водяних млинів відповідало тим традиційними способами народного будівництва, поширеним в тій чи іншій місцевості. Відповідно до них, корпус млина міг мати зрубну або каркасну конструкцію, значно рідше — муровану.

Вітряки за конструктивно-технічними особливостями прийнято поділяти на стовпові (стрижневі) та шатрові (баштові). Перші переважали у всіх регіонах

України. Корпус стовпового вітряка разом з механізмом для обмолоту, валом і крилами встановлювався на нерухомій зрубній чи мурованій основі — стільці й повертався навколо масивного стовпа, глибоко закопаного або закріпленого на стійкій хрестовині. На відміну од стовпових (німецьких) корпус шатрових (голландських) вітряків не рухався; повертався лише дах (шатро) споруди разом з крилами і валом. Корпус такого вітряка, восьмигранний або круглий у плані, звужувався догори, що надавало більшої стійкості млинарській споруді. На Поліссі в минулому були поширені й вежоподібні вітряки з вертикальними стінами. Частина дослідників вважає їх більш давнім видом вітряка шатрового типу — кругляком. Досить своєрідним типом вітряків можна вважати механізми з внутрішніми крилами. Відповідно до будівельних матеріалів, у різних історико-етнографічних районах України стіни корпусу вітряка будувалися як зрубної, так і каркасної конструкції. В українському Степу їх нерідко мурували з каменю. Корпус вітряка був одно- чи двоповерховим. Дахи покривали солом'яно, гонтом, драницею. Вітряки мали чотири, шість або й вісім крил, які від вітру обертали горизонтальний вал. На валу закріплювалося велике дерев'яне «палечне» колесо-шестерня з передачею на «баклушу» — вертикальну шестерню, насажену на веретено, яке закінчувалося роздвоєнням, що вставлялося в «портлицю» і обертало верхній камінь. Існували спеціальні просторі для регулювання швидкості обертання каменів (у межах 60–100 обертів на хвилину). Щілина між каменями, від якої залежала кондиція борошна, регулювалася важелем із гвинтом. Над жорнами встановлювали кіш, куди засипали зерно, під кошем — лоток з «коником», який вібрував, ударяючись об грані веретена. З лотка зерно сипалося в отвір верхнього каменя. За допомогою підйому чи опускання лотка, регулювали кількість зерна, що сипалося в жорна. Для регулювання обертів крил використовували гальмо. «Робочим» для вітряка вважався вітер у діапазоні 3,6–8,5 м/с. Часто, крім жорен, у вітряках встановлювали ступи. Незважаючи на однотипність механізму й принципу його дії, у різних історико-етнографічних регіонах вітряки різнилися особливостями їхнього архітектурного вирішення. За спостереженням В. Масненка, найдавніші реліктові архітектурні форми вітряків були запозичені з чотири- або восьмикутних оборонних башт дерев'яних замків чи монастирів. Всього у своїй статті він охарактеризував п'ять регіональних типів вітряків. Сучасні дослідники значно розширюють цю класифікацію. Проте й на нинішній час, не маємо її більш-менш усталеного вигляду»².

Питання власності млинів, як і питання типології та класифікації, не можна залишити поза увагою. Належність млинів представникам козацтва та міщанства є звичайним явищем другої половини XVII ст. Так само, як це робила шляхта, міщани і козаки користувалися послугами орендарів³.

² *Масненко В.* Млинарство, млини, мельники у часопросторі української традиційної етнокультури // Український млинологічний журнал. Історія, етнографія, культура. Науковий ілюстрований журнал. — Київ, 2011. — Вип. 1. — С. 15–17.

³ *Компан О.С.* Міста України в другій половині XVII ст. / О.С. Компан. — К.: Видво АН УРСР, 1963. — С. 242.

Факт наявності великої кількості млинів після визвольної війни в руках міщан і козаків переконливо засвідчує перепис 1666 р. Описуючи економічний стан країни, переписувачі зареєстрували і всі млини в описуваних місцевостях. Згідно з цим переписом, на Лівобережжі виявилась величезна кількість млинів, що належали міщанам, козакам і навіть селянам. Часто це були великі і дорогі підприємства, цілі своєрідні комбінати з кількох відділень для помелу зерна, очистки і дроблення круп, фолювання сукна тощо. Зокрема, в Батурині і навколо міста зосередилося 13 міщанських і козацьких млинів на 32 кола хлібних, 7 ступ і 8 фолюш; на території Конотопа — 11 млинів на 25 кіл хлібних, 1 ступне і 1 фолюшу; в м. Нові Млини — 8 млинів на 22 кола, 2 ступні кола і 1 фолюшу; в Києві — 18 млинів на 16 кіл хлібних; в м. Острі — 19 млинів на 32 кола хлібних, 22 кола ступних, 42 ступи просяні, 21 ступу суконну; м. Козельці — 8 млинів на 16 кіл хлібних, 6 кіл ступних, 22 просяні ступи, 6 ступ суконних; у м. Мені — 11 млинів на 16 кіл хлібних, 5 кіл ступних, 20 кіл просяних, 10 ступ суконних; в м. Сосниці — 14 млинів на 26 кіл хлібних, 6 кіл ступних, 23 ступи просяні, 11 ступ суконних і т. д. Така густа зосередженість підприємств на тісному просторі свідчить, крім всього, про значну заселеність країни і наявність в ній великої кількості хліба як основного багатства⁴.

Іншим підтвердженням наявності великої кількості млинів у власності козацької старшини є один із пунктів «Статей Богдана Хмельницького» від 21 березня 1654 р., де зазначається: «3. На писаря, и на судей войсковых на 2 человека, и на всякого полковника, и на ясаулов войскових и полковых чтоб по мельнице было для прикормления, что расход имеют великий.»⁵ Таким чином, козаки задалегідь забезпечили себе правом на млин, який за будь яких умов давав прибуток. Існує і велика кількість універсалів гетьманів, зокрема, Б. Хмельницького, Ю. Хмельницького, І. Брюховецького, Д. Многогрішного, І. Самойловича, І. Мазепи, І. Скоропадського, П. Полуботка, Д. Апостола, виданих козакам та монастирям про підтвердження права власності на млини.

Скільки ж млинів було на території Ніжинського полку, адже підрахунки вчених з цього питання різняться.

Відповідаючи на це питання, процитуємо запис на переписних книгах 1666 р.: «І всѣх мещанских к городу Батурину на рекѣ на Семи и на рекѣ на Шелковицы на 4 греблях 7 млиновъ, а в семи млинах 17 колес хлѣбомелных, 6 колес ступных і валюшных. Да казацких на той же рекѣ Семи 5 млинов, а в тѣх 5 млинах 14 колес да 3 колеса ступных и валюшных і обоего мещанских и казацких 4 гребли, а на 4 греблях 12 млинов, а в 12 млинах 31 колесо хлѣбомелных да 8 колес ступных и валюшных, с которых млинов хлѣб в государевы житницы отбирают». Окрім того дописано: «Да на той же рекѣ Семи млин о трех колесах хлѣбомелных, а с того млина хлѣб розмѣрной идет на мещан на

⁴ *Компан О.С.* Міста України... — С. 244.

⁵ Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы в трех томах, т. 3. — М., 1953, — С. 561.

мѣсто»⁶. Таким чином, відповідно до «Переписних книг» ми маємо в Батурині на 1666 рік 13 млинів, з яких 7 міщанських, 5 козацьких і один ратушний. Аналогічні дані присутні у «Статистичному описі м. Батурина та приписаних до нього Бахмача, Конотопа та Нових Млинів»⁷.

У м. Конотоп відповідно до перепису 1666 р. є відомості про 2 млини: «Под городом Конотопом на рекѣ на Конотопке 2 гребли, 2 млына, 4 колеса хлѣбомелныхъ»⁸. В «Описі Новгород-Сіверського намісництва (1779–1781)» у м. Конотоп також йдеться про 2 греблі, але зазначається, що «коль на оныхъ 11»⁹. Окрім того навколо міста існувало багато водяних артерій, на яких переписні книги 1666 р. нараховують сім млинів. Перший розташований «К селу Поповки на рекѣ на Веревке (р. Куколка) млын о 4 колесах хлѣбомелныхъ»¹⁰, другий — «К селу ж Сосновки на рекѣ на Веревке млын вешнякъ об одном колесе хлѣбомелном»¹¹, ще п'ять зустрічаємо «Да в монастырской же деревне Козаричах (Озаричах) на рекѣ на Семи і на перекопе Боровне одна гребля, а на той гребле 3 млына, а в них 9 колес хлѣбомелныхъ», та «подлѣ села Черначов на рѣчке на Конотопке, а на той гребле 2 млына, а в них 5 колес хлѣбомелных, одно колесо ступное і валушное»¹².

Відповідно до опису 1781 р. у с. Підлипне на р. Липки був млин на три кола, з яких 2 належало «волости Батуринской», а 3-є було спільним козацьким. За цей млин тривалий спір між козаком П. Соненком і М. Тимченко тривав ще у 1732–1733 рр.¹³. На тій же річці Липці в хуторі почмейстера конотопського Степана Парпури стояв ще один млин на 2 кола. У с. Верьовки на р. Куколка зі сторони Конотопа «амбаровъ мельничныхъ два о 2 колахъ, Крупицкаго Батуринскаго монастыря и в. т. Иоасафа Костенецкаго, отъ Поповки мельница обь 1 коль бунч. тов. Григорія Костенецкаго, отъ рѣки Сейма мельница о колахъ бунч. тов. Григорія Костенецкаго и войск. тов. Иоасафа Костенецкаго»¹⁴. Два млини на 4 кола стояло по обидві сторони р. Єзуч на хуторі при урочищі Сарнацьке. Стояв млинок на одне хлібне коло і на греблі, яка перекривала урочище Суровське¹⁵. Одним з осередків млинарського промислу в Конотопській сотні було с. Старе. Назва села, на думку О. Лазаревського, пішла від

⁶ Романовський В.О. Переписні книги 1666 року / Пригот. до вид. і зредагував В.О. Романовський. — К.: УАН, 1933. — С. 28.

⁷ Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського НАН України (далі ІР НБУВ), Ф. II, спр. 1478. Статистичний опис м. Батурина та приписаних до нього Бахмача, Конотопа та Нових Млинів. 1666. Копія. Арк. 2, 5 зв.

⁸ Романовський В.О. Переписні книги 1666 року... — С. 119.

⁹ Опис Новгород-Сіверського намісництва (1779–1781) / [підготовка до друку та передмова П. Федоренка]. — К., 1931. — С. 487.

¹⁰ Романовський В.О. Переписні книги 1666 року... — С. 141.

¹¹ Романовський В.О. Переписні книги 1666 року... — С. 143.

¹² Романовський В.О. Переписні книги 1666 року... — С. 150.

¹³ Центральний державний історичний архів України в м. Києві (далі — ЦДАК України). — Ф. 51. — Оп. 3. — Спр. 4310. — Арк. 1–10.

¹⁴ Опис Новгород-Сіверського намісництва... — С. 489.

¹⁵ Опис Новгород-Сіверського намісництва... — С. 488–491.

поселень мельників, млини яких стояли на стариці р. Сейм. Це місце було найбільш придатним для будівництва водяних млинів¹⁶. У 1781 р. у с. Старе на лівому березі р. Сейм було 4 млини, які мали 11 кіл¹⁷.

У володіннях Крупицького Батуринського монастиря було село Озаричі, яке як і с. Старе мало надзвичайно вигідне розташування для будування водяних млинів. Судячи з переписних книг 1666 р. та матеріалів О. Лазаревського можна стверджувати, що це був насправді важливий осередок млинарського промислу. Утім О. Лазаревський зауважив, що млини не були у володінні монастиря, а всі 16 кіл належали переважно місцевим жителям та козацькій старшині¹⁸. В універсалі Ю. Хмельницького від 1 січня 1660 р., яким підтверджувалися права Батуринського Крупицького Спаського монастиря на села з ґрунтами та млинами, млини с. Озаричі не вказані як власність монастиря¹⁹, що може бути підтвердженням думки О. Лазаревського. Таким чином, переписні книги 1666 р. повністю підтверджують підрахунки Г. Швидько та частково співпадають з описом 1781 р., на якому здебільшого обґрунтовані матеріали О. Лазаревського.

Вивчаючи перепис полкового міста Ніжин та його округи 1666 р., ще на початку зустрічаємо млин на два хлібних кола та одно ступне, який знаходився біля міста на р. Остер. Володіли ним Іван Білявський та вдова Ілічиха²⁰. Можна побачити і двох ратушних мельників Гаврила та Кліма²¹, але тяжко сказати чи працювали вони на одному ратушному млині, чи на різних. Г. Швидько у своїх дослідженнях говорить про два ратушні млини, то можна сміливо припустити, що саме ці два мельники на них і працювали. Було і ще два млини на р. Острі. Перший знаходився в Липовому Розі, належав Гаврилу Тоценкою та мав два камені, а другий — під Ніжином на міській греблі, яким володіє вдова Міщиха з сином Павлом²². На річці Крапивна в селі Талалаївка існував ще один млин на одне коло, який належав ніжинському міщанину²³. У селі Берестовець Вертійвської сотні на річці Берестовець також стояв млин на одне коло селянина Савки Степанова²⁴, який можна віднести до Ніжина. Таким чином, ми бачимо чотири міщанських млини, з яких два знаходилося вселях Талалаївка та Липів Ріг, два ратушних і один селянський млин у с. Берестовець. Загалом на 1666 р. маємо сім млинів у Ніжині і селах Ніжинської сотні.

Універсали І. Скоропадського та Д. Апостола на право володіння млином у 1715 р. козакам Іллі та Павлу Ярошенкам, а у 1729 р. козаку Михайлу Ярошенку

¹⁶ *Лазаревский А.* Описаніе Старой Малороссіи. Материалы для истории заселения, землевладения и управления. — К., 1893. — Т. 2. Полкъ Нѣжинскій. — С. 219.

¹⁷ *Опис Новгород-Сіверського намісництва...* — С. 495.

¹⁸ *Лазаревский А.* Описаніе Старой Малороссіи... — С. 225–226.

¹⁹ Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657–1687) / Упорядники: Іван Бутич, Вячеслав Ринсевич, Ігор Тесленко. — Київ–Львів, 2004. — С. 136.

²⁰ *Романовський В.О.* Переписні книги 1666 року... — С. 244, 250.

²¹ *Романовський В.О.* Переписні книги 1666 року... — С. 247.

²² *Романовський В.О.* Переписні книги 1666 року... — С. 245–246.

²³ *Романовський В.О.* Переписні книги 1666 року... — С. 253.

²⁴ *Романовський В.О.* Переписні книги 1666 року... — С. 267.

у с. Вересоч 3-ї Ніжинської сотні говорять про існування млина²⁵. О. Лазаревський згадує у Вересочі греблю з млинами-вишняками, але їх кількість не називає. В той же час, автор, спираючись на дані про м. Ніжин в 1740 р., зазначає, що «Мельницъ на р. Острѣ, а именно: полковника Полтавскаго Кочубея — 1, бунч. товар. Якова и Василя Жураковскихъ и бывшего писара полков. Ивана Кужича — 2, сотника Мринскаго — 1, фельдмаршала графа фонъ Миниха — 1, протопопы Нѣжинскаго Волховскаго — 1, райци магистрата Нѣжинскаго Ивана Васильева мельница, съ которой по грамотѣ монаршой, двѣ части на ратушь даются... Другая мельница, прозываемая Кресановская, съ которой по грамотѣ монаршой половинная часть дается»²⁶.

Під час опису Ніжинського повіту 1779–1781 рр. у селах другої Ніжинської сотні зафіксовано ще декілька млинів. У с. Володькова Дівиця на р. Новий Потік був млин на три хлібних кола. На тій же річці в хуторі за 2 версти від с. Володькової Дівиці також стояв млин на 2 кола. На р. Крапивна у с. Пашківка — млин на 1 коло. І згадується млин на 4 кола на хуторі І. Салецького за 2,5 версти від с. Дорогінки при р. Удай²⁷.

Відомий історик О. Шафонський, складаючи «Черниговского намесничества топографическое описание», нарахував у м. Ніжині на р. Острі 7 водяних млинів на 18 колах та 15 вітряків.²⁸ О. Лазаревський станом на 1782 р. в м. Ніжині на р. Острі вказує на «двѣ плотины, на одной амбаровъ 4, о 10-ти, а на другой, 3 амбара, о 7 колахъ»²⁹. Саме, мабуть, О. Шафонський перший почав рахувати всі млини. Водяних млинарських постав (кіл) у ніжинському повіті автор нарахував 34, але 6 з них знаходилося у м. Носівка, яке до Ніжинського полку входило лише упродовж 1654–1663 рр. Не рахуючи їх, маємо 28 кіл у дев'яти населених пунктах. Кінних млинів було два: перший у Вертіївці на трьох поставах, а другий у Синяках на одному поставі. Вітряків у Ніжинському повіті О. Шафонський нарахував 308, але їх місце знаходження не локалізоване³⁰. Отже, на кінець XVIII ст. у Ніжині та селах ніжинської округи було щонайменше 17 водяних млинів, два кінних та 308 вітряків.

Неподалік від Ніжина розташоване місто Борзна, у якому згідно переписів 1666 р. на р. Борзні знаходилося два млини. Вони мали чотири кола хлібних і одно ступне. Неподалік у с. Кунашівка на тій же річці Борзні була ще одна гребля, на якій стояло три млини. Два з них належали, як і попередні, міщанам Гаврилу Плющу та Якову Плющу і мали чотири колеса хлібних та одне ступне³¹. Наявність цих млинів у 1673 р. підтверджує «Універсал Івана Самойловича про надання місту Борзні млинів на річці Борзні для компенсації міських витрат на

²⁵ ЦДІАК України. — Ф. 51. — Оп. 3. — Спр. 3042. — Арк. 3, 4.

²⁶ Лазаревский А. Описание Старой Малороссии... — С. 65, 95.

²⁷ ІР НБУВ. — Ф. II. — Спр. 13697. Опис Чернігівського намісництва (1779–1781). — Арк. 137–143.

²⁸ Шафонський А. Черниговского намесничества топографическое описание. — К. — 1851. — С. 452, 454, 456, 465.

²⁹ Лазаревский А. Описание Старой Малороссии... — С. 65.

³⁰ Шафонський А. Черниговского намесничества... — С. 431–432, 442–443.

³¹ Романовський В.О. Переписні книги 1666 року... — С. 295.

потреби Війська»³², в якому згадуються мельники «Гаврило і Яковъ Плющенки, мешчане борзенські», які змушені були віддавати уряду борзенському «належитую повинось». Поряд їхніми млинами стояв ще один млин на одне коло хлібне і ступник кунашівського селянина Данилка³³. У с. Миколаївка відповідно до перепису 1666 р. жив ще один мельник Андрюшка Іванов, який мав біля села млин на три кола хлібних і одне ступне³⁴. Підтвердженням тривалого існування млинів в с. Кунашівка та с. Миколаївка станом на 1720 р. є універсал гетьмана Івана Скоропадського від 23 вересня, який врегулював суперечку між вдовою сотника Шаповалівського Ф. Небабиною, Т. Забілою і В. Кочубеєм³⁵. Отже, у м. Борзні та в його окрузі маємо 6 млинів, чотири з яких належали міщанам, а два — селянам.

Окрім зазначених істориками О. Компан, Г. Швидько та В. Борисенком осередків млинарського промислу на території Ніжинського полку були й інші місця, які були сприятливі для будування гребель та млинів. Одним з таких привабливих місць можна назвати на р. Реті с. Обтов Коропської сотні. У 1727 р. було в селі п'ять млинів на 10 хлібних кіл. На цей час більшістю з них вже володів Петро Забіла, який з 1674 по 1684 рр. скупив у Обтові п'ять млинів на сім кіл³⁶. Окрім того з універсалу Д. Апостола від 28 березня 1729 р. відомо про ще один млин у м. Коропі, який належав Якову Довченко³⁷.

Є згадки про спорудження млинів сотниками Вороніжської сотні, монастирем Гамаліївським та простими мельниками на річках Івоті, Шостці, Єсмані та р. Осоті³⁸. Один млин на одному колі був у с. Пирогівка на р. Шостці, збудований мельниками Савою та Яремою; на два кола млин фіксується при Гамаліївському жіночому монастирі; згадується по одному млинку в селах Маков та Чаплієвка; ще з середини XVII ст. існували млини козацької старшини на р. Османи поблизу хутора Писаревич³⁹. З документів Генеральної Військової Канцелярії на початку XVIII ст. відомо про млин на р. Шостці поблизу с. Локотки, що належав К. Бугаснку з братами та був звільнений від військового податку⁴⁰. На цій же річці відомий млин поблизу с. Богданівка⁴¹, і безпосередньо в самому м. Вороніж, але їх кількість встановити важко. Відомо лише про

³² Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича... — С. 669.

³³ Романовський В.О. Переписні книги 1666 року... — С. 301.

³⁴ Романовський В.О. Переписні книги 1666... — С. 303.

³⁵ ІР НБУВ. — Ф. II. — Спр. 18141. — Арк. 5–6.

³⁶ Лазаревский А. Иванъ Петровичъ Забѣла, знатный войсковой товарищъ. (1665–1703), (отрывки із семейнаго архива) // Киевская старина. — Т. VI. — Июль. — 1883. — С. 516–518.

³⁷ ЦДІАК України. — Ф. 51. — Оп. 3. — Спр. 3206. — Арк. 2.

³⁸ Лазаревский А. Описание Старой Малороссии... — С. 327–328, 334, 344, 347, 351–352, 356, 361.

³⁹ Лазаревский А. Описание Старой Малороссии... — С. 347–362.

⁴⁰ ЦДІАК України. — Ф. 51. — Оп. 1. — Од. зб. 25. — Арк. 1–2.

⁴¹ ЦДІАК України. — Ф. 51. — Оп. 3. — Спр. 545. — Арк. 1–3.

наявність ратушного млина⁴². Станом на 1781 р. у м. Вороніжі стояло чотири греблі, на яких було по млину на 2 хлібних кола. Загалом, територія Воронізьської сотні Ніжинського полку була дуже сприятлива для будівництва млинів і на кінець XVIII ст. тут функціонувало не менше 64 водяних млинів на 162 кола⁴³.

У Кролевецькій сотні також можна знайти не менше сіл, які козацька старшина ще в середині XVII ст. вподобала собі для того, щоб будувати там водяні млини. Села Андреевка, Бистрик, Добротов, Реутинци, Подолов та м. Кролевець були основними осередками млинарського промислу Кролевецької сотні. У містечку на р. Свидні було два млини на 4 хлібних кіл і одне ступне. В с. Подолові на р. Реті три млини на чотири хлібних і одне ступне коло, а в с. Бистрик два млини на чотири кола хлібних і одне ступне⁴⁴. Два млини на чотири кола в с. Подолів належало А. Марковичу, якому І. Скоропадський у 1708 р. надав підтверджувальний універсал⁴⁵.

У м. Глухові на р. Єсмані О. Лазаревський говорить про наявність дерев'яного млина на чотири кола. Жодних інших млинів у місті не згадує. Ймовірно, саме цей млин у 1688 р. належав самому гетьману І. Самойловичу⁴⁶. З документів ГВК окрім м. Глухова є відомості про млини в селах Кочерги⁴⁷, Камінь⁴⁸, Княжичі⁴⁹, Береза⁵⁰, Єсмань⁵¹, Сопич⁵² та сл. Симонівка⁵³. На кінець XVIII ст. О. Лазаревський вказував на наявність млинів у селах Зазирки, Потапівка, Хохловка, Годуновка, Нова Гребля, Нарбутовка, Береза, хуторі Кубарові та при описі Петропавлівського чоловічого монастиря⁵⁴. Але кількість млинів у цих селах достовірно не відома. Аналізуючи «Опис Новгород-Сіверського намісництва (1779–1781)» можна сказати, що на 1781 р. у Глухові на р. Єсмані був млин на 4 кола, який підпорядковувався малоросійському військовому скарбу. Млини у Глухівській сотні зосереджувалися переважно в хуторах на річках Єсмань, Вербовка, Ретика, Сливка, Понурка, Шостка, Локна, Береза, Клевень, Студенка, Калинівка та ін.⁵⁵ Загальна кількість млинів на території сотні становила 65 млинів на 128 кіл (підррахунки наші — Р. К.). Таким чином, О. Лазаревський в «Описанні Старой Малороссіи» при описі Глухівської сотні

⁴² ЦДІАК України. — Ф. 51. — Оп. 3. — Спр. 4197. — Арк. 1–3; Ф. 51. — Оп. 3. — Спр. 5052. — Арк. 1–3.

⁴³ Опис Новгород-Сіверського намісництва... — С. 367–394.

⁴⁴ Лазаревский А. Описаніе Старой Малороссіи... — С. 363–411.

⁴⁵ ЦДІАК України. — Ф. 51. — Оп. 3. — Спр. 9316. — Арк. 6–6 зв.

⁴⁶ ЦДІАК України. — Ф. 59. — Оп. 1. — Спр. 968. — Арк. 11 зв, 13 зв.

⁴⁷ ЦДІАК України. — Ф. 51. — Оп. 3. — Спр. 1692-а. — Арк. 78.

⁴⁸ ЦДІАК України. — Ф. 51. — Оп. 1, т. 3. — Спр. 11. — Арк. 1–2.

⁴⁹ ЦДІАК України. — Ф. 51. — Оп. 3. — Спр. 14271. — Арк. 18–19.

⁵⁰ ЦДІАК України. — Ф. 51. — Оп. 3. — Спр. 2468. — Арк. 3.

⁵¹ ЦДІАК України. — Ф. 51. — Оп. 3. — Спр. 2923. — Арк. 6.

⁵² ЦДІАК України. — Ф. 51. — Оп. 3. — Спр. 4805. — Арк. 1.

⁵³ ЦДІАК України. — Ф. 51. — Оп. 3. — Спр. 6773. — Арк. 1–2.

⁵⁴ Лазаревский А. Описаніе Старой Малороссіи... — С. 427–499.

⁵⁵ Опис Новгород-Сіверського намісництва... — С. 435–481.

згадує близько 10 водяних млинів. Але уважно читаючи «Опис Новгород-Сіверського намісництва (1779–1781)» можна твердо сказати, що їх набагато більше.

У Ямпільській сотні, за О. Лазаревським, основні осередки млинарства були на річках Кремлі, Івоті, Свесі, Білиці, де він згадує близько семи млинів у таких селах, як Грим'ячка, Паліївка, Білиця, Шалимівка⁵⁶. В «Описі Новгород-Сіверського намісництва (1779–1781)» на р. Ловрі в с. Карпиковка стояв млин на два кола. На тій же річці у хуторах козака Мосінзового і в тов. Нарбута було теж по млинку на два кола кожний. Значна кількість млинів стояла на р. Усці: в с. Паліївка — млин на 2 кола, х. Шкирманковський — млин на 3 кола, х. Гутки — млин на 2 кола, х. Трусівка — млин на 2 кола, на р. Івоті в х. Холодовича — млин на 4 кола. На р. Локні в с. Коренок — млин на 2 кола, х. Старий Млин — 2 млини на 4 кола. За 10 верст від м. Ямпіль у с. Шатрище на р. Ількуч стояв млин на 2 кола. Між селом Шатрище та м. Ямполем розташоване с. Білиця, яке стоїть на однойменній р. Білиця. В селі дві греблі, на яких по одному млинку на 2 кола. На тій же річці у пана таємного радника сенатора та кавалера Миколи Івановича Неплюєва було декілька хуторів з 2 млинами на одне і два кола. На південь від м. Ямполь у на р. Грем'ячці в с. Грем'ячка також стояло два млини по 1 колу в кожного. Розвивалося млинарство і у східній частині Ямпільської сотні. На р. Свесі в х. Протопоївка — 1 млин на 2 кола, х. Захави — 1 млин на 1 коло, х. Безбородівка — 2 млини на 4 кола, х. Миронівка — млин на 1 коло⁵⁷. Загальна кількість млинів у Ямпільській сотні, що зустрічається у «Описі Новгород-Сіверського намісництва (1779–1781)» становить 23, і мали вони всі разом 44 кола (підрахунки наші — *Р. К.*).

Отже, аналізуючи історіографічну та джерельну базу питання млинарства на території Ніжинського полку, можна дійсно сказати, що цей промисел був досить поширений в регіоні та постійно зростав. Це насамперед було зумовлено наявністю величезної кількості зернових культур як сировини млинарського промислу. Станом на середину XVII ст. млинарство на території полку набуло значного розмаху та стрімко поширювалося по усіх водяних артеріях краю. Масштаби виробництва на цьому етапі розвитку найкраще можна простежити на сторінках «Переписних книг 1666 р.». Згідно їх даних основними осередками млинарства в цей час були сотенні містечка та подекуди наближені до них хутора та села. На початку другої половини XVII ст. в Батуринській сотні діяло близько 13 млинів на 42 кола, у Конотопській — 9 млинів на 25 кіл, у Новомлинській — 10 млинів на 29 кіл. Також з переписних книг можна побачити, що в м. Ніжин та Ніжинській сотні функціонувало 7 млинів, один млинок був у с. Берестовець Вертіївської сотні, 1 млин у Івангороді та 7 млинів знаходилося в межах м. Борзна та селищах сотні. Загалом у Ніжинському полку на сторінках «переписних книг 1666 р.» можна знайти щонайменше 48 млинів, 32 з яких у північно-східній частині полу. На початку XVIII ст., окрім вище

⁵⁶ Лазаревский А. Описаніе Старой Малороссіи... — С. 504–507.

⁵⁷ Опис Новгород-Сіверського намісництва... — С. 442–485.

зазначених, млини існували і в м. Коропі та селах Коропської сотні та в м. Вороніж і Вороніжській сотні.

На кінець XVIII ст. млинарський промисел набуває значного поширення на Лівобережжі і безпосередньо на території Ніжинського полку. Найбільшими осередками стають північно-східні сотні полку. У гетьманській столиці м. Батурина та селах сотні було 20 млинів на 60 кіл, у конотопській сотні зафіксовано 11 млинів на 26 кіл, у Новомлинській сотні — 13 млинів на 41 коло, у Коропській сотні — 5 млинів на 6 кіл, у Ніжинській — 17 млинів на 28 кіл, у Борзнянській сотні — 13 млинів на 51 коло, у Вороніжській сотні — 64 млини на 162 кола, у Кролевецькій сотні — 22 млини на 33 кола, у Глухівській сотні — 65 млинів на 128 кіл, у Ямпільській сотні — 23 млини на 44 кола, у Бахмацькій сотні — 1 млин на 1 коло, у Шаповалівській сотні — 7 млинів на 10 кіл. В підсумку на території полку станом на 1781 р. маємо 261 млин. В цих млинах було щонайменше 590 кіл. Маючи на кінець XVIII ст. 261 водяний млин на теренах Ніжинського полку та 811 вітряків лише у Ніжинському та Борзнянському повітах, можна ствердно сказати, що млинарство — це основний промисел регіону.

Таким чином, за наявними джерелами можна припустити, що від середини XVII до кінця XVIII ст. кількість млинів на території Ніжинського полку зросла більше ніж у 5,5 рази. Це є свідченням того, що млинарство планомірно стало основним промислом регіону та здійснило великий вплив на економічний розвиток Ніжинського полку як аграрного, так і промислового краю. Питання права власності на млини, їх ринкової вартості та доходів від млинарства є проблемою окремого дослідження. Можна лише в загальних рисах зауважити, що млини приносили добрий прибуток і здебільшого зосереджувалися в руках козацької старшини, міщан та монастирів.

МЕЛЬНИЧЕСТВО КАК ОСНОВНОЙ ПРОМЫСЕЛ В НЕЖИНСКОМ ПОЛКУ В СЕРЕДИНЕ XVII–XVIII ВВ.

Роман Крапивный (аспирант кафедры истории Украины и политологии
Нежинского государственного университета им. Н. Гоголя, Krrm@ukr.net)

В статье рассматривается процесс становления и развития мельничного промысла и его экономическая значимость на территории Нежинского полка в середине XVII — конце XVIII века. Прослежены масштабы производства и их ячейки как на середину XVII в., так и в конце XVIII в. Проанализировано состояние разработки проблемы в историографии.

Ключевые слова: мельничное, мельница, круг, Нежинский полк, промысел.

MILL BUSINESS AS THE MAIN CRAFT IN NIZHYN'S REGIMENT IN THE MIDDLE OF THE 17–18TH CENTURIES

Roman Krapyvnyy (post graduate student of Mykola Hohol State University,
Krrm@ukr.net)

Process of formation and development of mill craft and its economic importance in the territory of the Nizhyn's regiment in the middle of the 17th — at the end of the 18th centuries is reflected in the article. Scales of production and their office both in the middle of the 17th, end at the end of the 18th century are investigated. It is also analyzed the development of the problem in a historiography.

Keywords: *mill business, the mill, mill circle, Nizhyn regiment, craft.*

ЕТАПИ ТА ОСОБЛИВОСТІ ПРОЦЕСУ ФОРМУВАННЯ БОЛГАРСЬКОЇ ЕТНІЧНОЇ МЕНШИНИ УКРАЇНИ

У статті висвітлені етапи переселення болгар на територію Південної Бессарабії впродовж XVIII–XIX ст. та проаналізована політика уряду Російської імперії щодо болгарських поселенців.

Ключові слова: Російська імперія, Османська імперія, Південна Бессарабія, болгарські переселенці.

Переселенці з різних теренів Болгарії найбільш масово з'являються на території Південної Бессарабії під час російсько-турецьких війн 1806–1812, 1828–1829 рр. та одразу після їх завершення. Міграційні процеси призвели до формування на території Буджака¹ строкатої етнокультурної спільноти задунайських переселенців, що поповнили станова верству іноземних колоністів. Безумовно, приєднання Бессарабії до Росії (1807 р. — фактично, 1812 р. — юридично) сприяло економічному і культурному розвитку регіону. Метою нашого дослідження є розкриття деяких аспектів переселенської політики Російської імперії (XVIII–XIX ст.), вивчення етапів та особливостей формування болгарської спільноти на території Південної Бессарабії, а також заходів російського уряду щодо задунайського населення.

Слід відзначити, що в окремих своїх аспектах продуктивно дана тема досліджувалася у працях сучасних вітчизняних, російських, болгарських та молдавських науковців, а саме: Л.С. Мельникової, М.П. Філіпової, О.А. Бачинської, О.В. Белої, К.К. Калчева, М.Д. Русєва, І.Ф. Грека, М.М. Червенкова та Г. Казанджиева². Осмислення процесів формування болгарської громади на

* Юлія Грищенко — аспірант відділу історії України 20–30-х рр. ХХ ст. Інституту історії України НАН України, gonzzales@ukr.net

¹ Буджак — історична область на Півдні Бессарабії, яка займає південну частину межиріччя Дунаю та Дністра, а на сході омивається Чорним морем. На сьогодні включає в себе південні райони Молдавії та південно-західну частину Одеської області.

² Мельникова Л.С. Слов'янська колонізація Південної Бессарабії (V — перша половина XIX ст.) // Науковий вісник Ізмаїльського державного гуманітарного університету. — Вип. 20. — Ізмаїл, 2006. — С. 34–46; Філіпова М.П. Болгарське населення Південної Бессарабії у першій половині XIX ст.: Дис. ... к. і. н. — Одеса, 2012. — 394 с.; Бачинская Е.А. Болгары в казачьих формированиях Южной Украины в конце 18–19 вв. // Българите в Северного Причерноморие. Изследования и материали. — Т. 7. — С. 283–286; Белова Е.В. Миграционная политика на Юге Российской империи и переселение болгар в Новороссийский край и Бессарабию (1751–1871 гг.). — М., 2004. — 230 с.; Калчев К.К. Българската етническа общност в Бесарабия (XIX–XX в.). — Велико Търново, 2009. — 263 с.; Грек И.Ф. 1812 — поворотный год в истории Буджака и «задунайских переселенцев»/ И.Ф. Грек, Н.Д. Русев. — Кишинев, 2011. — 142 с.;

ті політичної історії Південної України є підґрунтям докладного дослідження її подальшої історії.

З середини XVIII ст. починається тривале в часі російсько-турецьке протистояння, наслідком якого стало кілька воєн. У них найактивнішу участь беруть народи, що потрапили під поневолення Османською імперією. Численні воєнні дії, а також виселення ногайців-мусульман із Буджака у 1807 р., які свого часу здійснювали набіги на Молдавське князівство, перетворили південь Бессарабії на малозаселений край³. При виселенні ногайців, адміністрація Російської імперії не чіпала тюркомовне православне гагаузьке населення. За результатами російсько-турецької війни 1787–1791 рр. Росія отримала нові території, куди почали переселятися вихідці з Балкан, зокрема болгари і гагаузи⁴. Тут на територіях, зайнятих російськими військами, з'являлося багато болгарських купців, ремісників та селян, які оселялися в містах, у молдавських селах та в колишніх ногайських колоніях. За різними даними, на початку XIX ст. у Південній Бессарабії проживало від 6 до 8 тис. болгар та гагаузів⁵.

Російсько-турецька війна 1806–1812 рр. відмежувала наступний, другий етап болгарської колонізації. Як відомо, на боці російської армії воювали болгари, гагаузи, серби та представники інших християнських народів Балканського півострова. Під час військових дій М.І. Кутузова (головнокомандуючого Молдавською армією) при Туртукаї та Сілістрі у складі російської армії діяв двотисячний загін болгар та гагаузів — так зване «Земське болгарське військо»⁶.

У цей час у Південній Бессарабії з'явилися нові болгарські поселення (Долукіюй, Кубей, Курчи та Каракурт; нині — це села Багате Ізмаїльського району, Червоноармійське, Виноградівка та Жовтневе Болградського району⁷). Загалом за цей період до Бессарабії переселилося близько 3 тис. болгар⁸, які на відміну від перших болгарських колоністів, яких називали «старими», отримали найменування «нові болгари».

За положеннями Бухарестського мирного договору з Османською державою (1812 р.) до Російської імперії була приєднана Бессарабія — на той час розорений та малозаселений край з чисельністю населення близько 240 тис.

Грек И.Ф. Българите от Украина и Молдова. Минало и настояне/ *И.Ф. Грек, Н.Н. Червенков.* — София, 1993. — 296 с.; *Казанджиев Г.* Преселение на болгари в Бесарабия. 1765–1878 г. — Добрич, 2011. — 248 с.

³ *Скальковский А.А.* Хронологическое обозрение истории Новороссийского края. 1730–1823. — Ч. II. — Одесса, 1838. — С. 126.

⁴ *Зеленчук В.С.* Население Бессарабии и Приднестровья в XIX в.: этнические и социально-демографические процессы. — Кишнев, 1979. — С. 67.

⁵ *Белова Е.В.* Назв. праця. — С. 87.

⁶ *Златарски В.Н.* История на българската държава. — София, 1934. — Т. 2. — С. 68.

⁷ История городов и сел Украинской ССР: В 26 т. Одесская область. — К., 1978. — С. 384–386.

⁸ *Зеленчук В.С.* Назв. праця. — С. 185.

осіб⁹. Для зміцнення свого становища на новій території російський уряд розпочав освоєння південно-бессарабських земель.

Зазначимо, що впродовж 1812–1873 рр. Бессарабія була областю, керованою місцевим урядом на чолі з військовим губернатором. Область входила до складу Подільського, а згодом — Новоросійського губернаторства. 1816 р. була започаткована посада намісника Бессарабії, до компетенції якого входили військові та громадянські питання. З 1873 р. Бессарабія стає губернією, що складалася з 8 повітів — Хотинського, Бельцького, Сорокського, Орґеєвського, Кишинівського, Бендерського, Аккерманського та Ізмаїльського. Болгари проживали на території трьох останніх повітів.

Після переселення справами нових поселенців опікувалися начальники російських військ, які перебували на даних територіях. У Бухаресті 26 квітня 1811 р. М.І. Кутузов підписав звернення до бажаючих переселитися до Росії, у якому їм давалися щедрі обіцянки: вільні землі, обрані самими поселенцями; захист від місцевих поміщиків та звільнення від податків на кілька років. Внаслідок цього кількість переселенців з 4 тис. у 1809 р. зростає до 25 тис. у 1812 р. За ініціативи Михайла Іларіоновича було створено комітет ведення справ, пов'язаних із переселенням та управлінням колоніями, на чолі із дійсним статським радником А.Я. Коронеллі.

Але після від'їзду Кутузова (у зв'язку з початком війни з наполеонівською Францією) управління в краї почало здійснюватися за місцевими законами та звичаями, а саме: переселенців адміністративно прирівняли до корінного населення та позбавили особливого становища. Водночас більш жорсткою стала відкупна система, буджакські землі віддавали в оренду місцевим боярам-поміщикам, які господарювали на них до 1819 р., захоплюючи при цьому державні землі, розорюючи та пригнічуючи нових жителів. Все це стало причиною відтоку переселенців з Бессарабії назад на батьківщину. Ті, хто залишився, чинили жорсткий опір, який у липні 1815 р. переріс у збройне протистояння.

8 вересня 1815 р. представники переселенців передали командуючому 2-ї армії Л.Л. Бенігсену лист, у якому вимагали поселити їх компактно на спільній території та «дати им хорошего начальника»¹⁰. У відповідь на це імператор Олександр I створив особливу комісію із розслідування дійсного становища переселенців Бессарабії, до складу якої увійшли два представники від 2-ої Дунайської армії. Результати перевірки були приголомшливими, оскільки викривали зловживання чиновників регіону усіх рангів. Виявилось, що невдовзі після того, як на нових землях оселялися задунайські поселенці, з'являлися «володарі» цих земель, вимагаючи віддавати їм десятину врожаю та відпрацьовувати 12 днів панщини на рік. Попри опір, який чинився роботі комісії, були підготовані «Зауваження про бессарабських переселенців» та «Перелік задунайських переселенців», які паралельно з рапортом-звітом були направлені

⁹ *Бернштейн С.Б.* Основные этапы переселения болгар в Россию в 18–19 веках // Советское славяноведение. — 1980. — № 1. — С. 42–59.

¹⁰ *Мещеряк И.И.* Антикрепосническая борьба гагаузов и болгар Бессарабии в 1812–1820 гг. — Кишинев, 1957. — С. 87–89.

імператору. Навесні 1816 р. після об'їзду графом П.Д. Кисельовим території Бессарабії, відбулася його зустріч з Олександром І, в результаті якої було ухвалено рішення про відрядження до Бессарабії генерала І.М. Інзова. Останній користувався величезним авторитетом серед болгарського населення, адже саме він за часів російсько-турецької війни 1787–1791 рр. приймав участь в штурмі турецьких фортець Аккерману і Бендер. Також відомо, що в часи російсько-турецької війни 1806–1812 рр. Інзов був комендантом фортеці Сілістрія та керував переїздом майбутніх колоністів через Дунай до Бессарабії.

12 травня 1816 р. Міністерство внутрішніх справ започаткувало посаду попечителя для задунайських переселенців в Буджаку, на яку був призначений О. Бахмет'єв. Таким чином, російський уряд продемонстрував зацікавленість верховної влади Російської імперії у розвитку Бессарабії, але можливість остаточної реалізації урядових рішень з'явилась дещо пізніше, після реорганізації системи управління Бессарабською областю.

У березні 1818 р. для загального керівництва новими землями був утворений Піклувальний комітет про колоністів (іноземних поселенців) Південного краю Росії¹¹, який очолив І.М. Інзов¹². Пізніше він також став опікуном переселенців Бессарабської області. Одним із перших кроків Інзова на новій посаді стала підготовка Рапорту імператору, у якому порушувалися питання щодо гарантування прав переселенців на пільги та привілеї, даровані ще Катериною II Маніфестом від 22 липня 1763 р. для іноземних колоністів¹³. У квітні 1818 р. у Буджаку був прийнятий «Устав про створення Бессарабської області», який відіграв вирішальну роль у вирішенні багатьох проблемних питань переселенців.

За десять років (29 лютого 1828 р.) замість Устава 1818 р. були прийняті «Постанови для управління Бессарабською областю». Найбільш повне тлумачення прав і привілеїв бессарабських болгар містилося у імператорському указі «Про поселення в Бессарабію болгар та інших задунайських переселенців» (29 грудня 1819 р.) та акті міністра внутрішніх справ В.П. Кочубея (12 березня 1820 р.), які прирівнювали їх до іноземних колоністів.

Розпорядження імператора відкрило болгарам широкі можливості для соціально-економічного та духовного розвитку: вони мали право переходити з колоністів до інших категорій населення з подальшою можливістю працевлаштування на державних підприємствах; торгівлі; виїзду за кордон; купівлі земельних наділів. З 1820 р. до введення акцизної системи (1863 р.) їм надавалося право вільної торгівлі вином та горілчаними виробами для населення. Переселенці отримали податкові пільги на строк від 3 до 10 років. Адже до проведення військової реформи в Російській імперії (1874 р.) болгар звільнялися від військової повинності. Пільги та обов'язки колоністів були зафіксовані в

¹¹ Полное собрание законов Российской империи. — Т. 35. — Режим доступа: http://www.nlr.ru/e-res/law_r/search.php. — № 27312.

¹² *Фадеев М.А.* Воспоминания // Русский архив. — 1891. — № 3. — С. 424.

¹³ Полное собрание законов Российской империи. — Т. 13. — Режим доступа: http://www.nlr.ru/e-res/law_r/search.php. — № 11879.

«Уставі про колонії іноземців імперії». Для нагляду за колоніями була введена посада Товариша Старшого Члена Бессарабської контори. Ним став ротмістр Д. Ватікіюті.

Після указу 1819 р. за розпорядженням І.М. Інзова задунайським переселенцям були виділені земельні наділи під утворення колоній. У таких поселеннях болгари отримували звання «колоніста». Управління болгарськими колоніями, окрім Піклувального комітету та Бессарабської контори, здійснювали органи місцевого самоврядування — окружні й сільські прикази. На рівні округів керівництво здійснювалося окружним приказом, до складу якого входили окружний староста та два засідателі. Сільські прикази підпорядковувалися окружним та склалися з виборного, двох старост і писаря. До кола повноважень органів самоврядування входили господарські та фінансові питання, благоустрій колоній, збір поземельного податку, народна освіта та охорона здоров'я, розквартирування військ тощо.

1821 р. І.М. Інзов ініціював початок будівництва на березі лиману Ялпуг нового міста Болград. Незабаром воно стало адміністративним центром болгарських поселень Південної Бессарабії. Раніше адміністрація розміщувалася в селі Табаки, яке було перейменовано у Болград. Також була складена «Відомість округів, утворених в Бессарабській області для поселення болгар та інших задунайських переселенців». 57 поселень об'єднали в 5 округів: Прутський, Кагульський, Ізмаїльський та Верхньо- та Нижньо-Буджакський¹⁴, які були підпорядковані Бессарабській конторі іноземних переселенців при Піклувальному комітеті.

Внаслідок інтенсивної болгарської колонізації першої чверті XIX ст. західна частина Буджаку в основному була заселена задунайськими переселенцями. Офіційно ця територія називалася «Нова Булгарія»¹⁵. За даними В.М. Кабузана кількість болгар та гагаузів на 1818 р. складала 27 062 особи, їх частка серед задунайських переселенців становила 78,3%¹⁶.

Наступна хвиля болгарської міграції пов'язана з наслідками російсько-турецької війни 1828–1829 рр. Цей етап вирізняється масовістю, однак якісні характеристики процесу зазнали суттєвих змін. Спочатку царський уряд був зацікавлений у переселенні до Південної Бессарабії груп поселенців з метою швидшого освоєння земель, тому створював колоністам досить сприятливі умови. Планувалося організувати переселення болгар тих професій, яких не вистачало в регіоні, а саме: корабелів, матросів, ремісників, торговців та виноробів¹⁷. Однак ця політика зазнала краху, адже основна маса болгар були хліборобами. Не сприяли вирішенню проблеми ані заохочення різними варіантами пільг, ані надання привілеїв. Незабаром ставлення правлячих кіл Росії до болгарської еміграції кардинально змінюється. Так, міністр фінансів Є.Ф. Ка-

¹⁴ Белова Е.В. Назв. праця. — С. 96–97.

¹⁵ Бернштейн С.Б. Болгарские говоры Южного Буджака // Статьи и материалы по болгарской диалектологии СССР. Вып. 2. — М., 1952. — С. 5–20.

¹⁶ Кабузан В.М. Народонаселение Бессарабской области и левобережных районов Приднестровья (конец 18 — первая половина 19 в.). — Кишенев, 1974. — С. 33.

¹⁷ Белова Е.В. — Назв. праця. — С. 105.

наркін у своїй доповіді наголошує на тому, що переселення болгар було фінансово обтяжливим та не вигідним для Росії¹⁸.

Чому так сталося? По-перше, все очевиднішим ставав дефіцит вільних земель. Після завершення війни, результатом якої стало підписання Адріано-польського миру (2 вересня 1829 р.), за умовами якого Болгарія не отримала автономії, а усі завойовані російськими військами болгарські території поверталися до Туреччини, участь болгар у військових діях на стороні російських військ створювала серйозну загрозу репресій з боку османів. Тому одна із статей цього мирного договору передбачала право переселення підданих обох держав зі своїми родинами та рухомим майном до іншої країни протягом 18 місяців¹⁹. По-друге, облаштування великої кількості переселенців, серед яких велику частину складали малозабезпечені, потребувало від царської влади величезних фінансових витрат.

Одразу після підписання мирного договору почалося масове переселення болгар до Російської імперії. Протягом 1829–1830 рр. їх кількість становила, за підрахунками різних авторів, від 39 до 62 тис. осіб²⁰. Для вирішення питання з нестачею земель І.М. Інзов вніс пропозицію, яка полягала в тому, щоб «старі» колоністи передавали «новим» по 10 десятин землі. Отже, земельний наділ на той час становив вже 50 десятин замість 60, як було раніше, але це не вирішило проблему як таку²¹. Згодом, наділ зменшився ще удвічі.

Масовий приток переселенців призвів до певного переформатування системи управління колоніями. 1832 р. було створено Управління задунайських переселенців, яке увійшло до складу Піклувального комітету, на чолі якого стояв керівник (до 1844 р. М.Г. Бутков). Останній призначався міністром внутрішніх справ, а з 1837 р. — міністром державного майна. Новостворена установа отримала практично необмежені адміністративні права в межах колоністських округів.

На початку 30-х рр. ХІХ ст. переселення болгар до Бессарабії майже припинилося. Більше того — почалася їх масова рееміграція, що була пов'язана, по-перше, із невдоволенням політикою російського уряду, який не зміг надати новим колоністам якісні земельні ділянки належного розміру та створити сприятливі умови проживання у містах; по-друге, із неврожаями 1832–1834 рр., епідеміями холери і чуми. Для боротьби із епідеміологічними захворюваннями, які були досить поширеними серед болгарських переселенців, створювалися карантинні табори. В них переселенці мешкали певний час і лише після цього їм дозволялось переїздити на остаточне місце проживання²². Відомості про чи-

¹⁸ Там само. — С. 109.

¹⁹ Под стягом России: сборник архивных документов / Сост. А.А. Сазонова, Г.Н. Герасимова. — М., 1992. — С. 380.

²⁰ Мещерюк И.И. Переселение болгар в Южную Бессарабию. 1828–1834 гг. — Кишенев, 1965. — С. 100.

²¹ Мещерюк И.И. Социально-экономическое развитие болгарских и гагаузских сел в Южной Бессарабии (1808–1856 гг.) — Кишенев, 1970. — С. 25–27.

²² Мещерюк И.И. Переселение болгар в Южную Бессарабию. 1828–1834 гг. — Кишенев, 1965. — С. 202.

сельність болгар, які залишили територію Російської імперії в ці роки, різняться та становлять від 18 до 20 тис. осіб. Як бачимо, кількість болгар-переселенців за кілька років зменшилася майже удвічі.

Загалом станом на кінець 1834 р. існувало 83 колонії (їх кількість не змінювалася до 60-х рр. XIX ст.) задунайських переселенців, які входили до складу 4 округів. Колишні Кагульський і Прутський округи були об'єднані в один — Кагул-Прутський (з центром у Хаджі-Абдулі), Нижньо- і Верхньо-Буджакський, з центрами відповідно в Іванівці та Комраті, Ізмаїльський округ з центром в Болграді залишився без змін²³. Загальна чисельність болгарського населення становила 57 154 особи²⁴.

На третьому етапі еміграції болгарська громада стабілізувала свої соціально-економічні характеристики. Як і раніше 2/3 з них були селянами, які переважно займалися городництвом (вирощували різноманітні овочеві культури), садівництвом, виноградарством та виноробством, шовківництвом та ремісництвом (столярством, ткацтвом, котлярством та бочкарством). Решту склали купці, торговці та священники. Болгари-переселенці отримали можливість засновувати у своїх поселеннях школи. Перші навчальні заклади тут з'явилися у 20-х рр. XIX ст., а у 40-х рр. їх нараховувалося вже 84 (серед яких одна школа для дівчат у Болграді). Також у Болграді в 40-х рр. було засноване центральне училище, яке готувало вчителів, писарів та землемірів.

З Кримською війною 1853–1856 рр. пов'язане останнє масове переселення болгар. Як і в попередніх російсько-турецьких війнах, болгарі воювали на боці Російської імперії. Невдалий хід бойових дій і відступ російської армії з Болгарії призвів до переселення 6,6 тис. осіб (близько 900 сімей) з Силистренського краю на територію Бессарабії. У 1854 р. вони зупинилися в 62 болгарських колоніях задунайських переселенців Ізмаїльського, Нижньо- і Верхньо-Буджакського округів. Особливістю цього переселення стало те, що російський уряд практично не надавав допомоги переселенцям, переклавши усі тяготи з облаштування на плечі самих колоністів. Важкі соціальні та економічні обставини, нестача продуктів харчування та неврожаї спонукали частину переселенців повернутися на батьківщину.

Кримська війна завершилася поразкою Росії. Згідно з Паризьким мирним договором (18 (30) березня 1856 р.) вона передала Молдавському князівству південну частину Бессарабії, на території якої знаходилися 40 болгарських колоній, зокрема м. Болград. Натомість жителям втраченої території була надана можливість вільного переходу до Росії. Тій категорії болгар, які відійшли до Молдавії, але бажали повернутися до Росії, на умовах Високого повеління (4 червня 1856 р.) надавали ті ж права, що й решті переселенців.

На той час у російській частині Бессарабії залишилися 43 колонії, які територіально були включені до Аккерманського та Бендерського повітів. Для них було передбачене окреме управління — Настоятельство болгарських бессарабських колоній. Ті колонії, які залишилися у кордонах Молдавського кня-

²³ Белова Е.В. Назв. праця. — С. 119–121.

²⁴ Там само. — С. 116.

зівства у березні 1860 р. були позбавлені своїх привілеїв, адже саме в цей час закінчився термін добровільного переселення, встановлений для бажаючих перейти до Росії.

Подальші заохочувальні заходи уряду Російської імперії призвели до масового переселення болгар та гагаузів спершу в російську частину Бессарабії, а з весни 1861 р. — до Приазов'я. Для болгарських переселенців в Приазов'ї російський уряд виділив 214 тис. десятин землі, фінансову допомогу та звільнив їх на кілька років від сплати податків²⁵. Перший масовий приток болгар до приазовських степів відбувся після підписання 26 грудня 1860 р. Олександром II указу, за яким було дозволено організоване переселення болгар до Таврійської, Херсонської та Катеринославської губерній. Переселенці отримували статус колоністів і відповідно до норм законодавчого права Російської імперії мали пільги на облаштування і ведення сільськогосподарських робіт; болгарам-переселенцям покривали витрати на переїзд; виплачувалося по 125 карбованців сріблом на початок ведення власного господарства та будівництво житла; вони отримали 9 десятин землі на родину й звільнення від сплати податків і повинностей строком до 8 років²⁶. Надалі нерегламентована міграція болгар на Приазовські землі відбувалася з соціально-економічних та політичних причин, незалежно від загальної колоніальної політики Російської імперії. Такі випадки міграції з боку болгар знаходили підтримку держави, зважаючи на позитивну роль болгар у господарському освоєнні південних регіонів імперії.

Загальна кількість болгар на середину ХІХ ст. на території Південної Бессарабії складала 73 230 осіб²⁷. Таким чином, внаслідок міграційних потоків середини 60-х рр. ХІХ ст. сформувалися три райони компактного розселення болгар — Бессарабія, Приазов'я та Крим, а також ряд дисперсних колоній у Херсонській губернії: під Одесою, Миколаєвом та Тирасполем. Юридичний та адміністративний устрій задунайських колоністів Росії не змінювався до реформ 1871 р., а в Румунії — до 1874 р. 4 червня 1871 р. в Росії були введені Правила громадського та поземельного устрою з управління поселенцями, які ліквідували особливе колоністське управління та змінили соціальний статус болгарського населення півдня Російської імперії. Тепер воно підпорядковувалося місцевим органам влади. За правилами, надавалась можливість утворення громад на базі існуючих колоністських округів, а юридичний статус болгар порівнювався до решти сільського населення імперії. В румунській частині Бессарабії реформа була проведена 1874 р. Вона передбачала, що колоністи залишаються повними власниками земельного наділу у 50 десятин. Але впродовж 15 років встановлювалося не індивідуальне, а общинне землекористування, колоністи не мали права купівлі-продажу землі. На відміну від реформи в Росії, реформа в Румунії не передбачала змін соціально-правового та адміністра-

²⁵ Белова Е.В. Назв. праця. — С. 183.

²⁶ Поцулко Е.А. Болгары в Приазовье — Донбассе (XVIII–XIX вв.) // Болгари Приазов'я. Історія та сучасність. Матеріали регіонального круглого столу. Донецьк, 22 грудня 2007 р. — Донецьк, 2007. — С. 70.

²⁷ Скальковский А.А. Болгарские колонии в Бессарабии и Новороссийском крае. Статистический очерк. — Одесса, 1848. — С. 100.

тивного управління колоніями, звільнивши їх від рекрутських наборів ще на 10 років. Після 1878 р., коли румунська частина Бессарабії знову перейшла до складу Росії, болгарське населення області входило до складу 3 повітів — Аккерманського, Бендерського та Ізмаїльського.

Зростання чисельності населення болгарських колоній та нестача земель для господарювання стали спонукальним чинником розселення болгар теренами імперії. До 1881 р. в Криму було засновано кілька болгарських сіл. Наприкінці ХІХ — початку ХХ ст. вихідці з материнських колоній Бессарабії заснували ряд нових поселень. Внутрішнім міграціям на початку ХХ ст. сприяла столипінська аграрна реформа 1906–1910 рр., яка дозволяла селянам залишати громади, поселятися на хуторах та переходити на вільні землі. Ліквідувавши общинну форму землекористування, реформа створила сприятливі умови для подальшого розселення болгарського населення теренами України.

Отже, болгарська колонізація Південної Бессарабії, яка тривала протягом майже двох століть призвела до формування в Російській імперії нової етнічної громади. Загальна її чисельність на початок ХХ ст. становила понад 150 тис. осіб. Політика Російської держави щодо освоєння південних регіонів імперії силами іноземних колоністів сприяла створенню міцного соціально-економічного підґрунтя болгарських колоній. Попри всі складнощі адаптаційного періоду, їх становище було набагато кращим за становище українського та російського селянства. Скориставшись із наданих пільг, болгарські колоністи впевнено увійшли до багатомовного етнонаціонального простору Південної України.

ЭТАПЫ И ОСОБЕННОСТИ ПРОЦЕССА ФОРМИРОВАНИЯ БОЛГАРСКОЙ ЭТНИЧЕСКОЙ МЕНШИНЫ УКРАИНЫ

Юлия Грищенко (аспирант отдела истории Украины 20–30-х гг. ХХ в. Института истории Украины НАН Украины, gonzales@ukr.net)

В статье освещены этапы переселения болгар на территорию Южной Бессарабии в течение XVIII–XIX вв. и проанализирована политика правительства Российской империи по болгарским поселенцам.

Ключевые слова: *Российская империя, Османская империя, Южная Бессарабия, болгарские переселенцы.*

STAGES AND FEATURES OF THE PROCESS OF FORMATIONS OF THE BULGARIAN ETHNIC MINORITY IN UKRAINE

Julia Grishchenko (graduate student of the Department of History of Ukraine
(1920–1930s) of Institute of History of Ukraine, gonzzales@ukr.net)

The article defines the stages of resettlement Bulgarians to South Bessarabia during the XVIII–XIX centuries and analyzed the government policy of the Russian Empire towards Bulgarian settlers.

Keywords: *Russian Empire, the Ottoman Empire, Southern Bessarabia, Bulgarian immigrants.*

III. ПРОБЛЕМИ ІСТОРІЇ
XIX–XXI ст.

ВИКЛАДАННЯ ФЕХТУВАННЯ В УНІВЕРСИТЕТІ СВ. ВОЛОДИМИРА (1834–1849 рр.)

Досліджено та проаналізовано викладання фехтування в Університеті Св. Володимира у період 1834–1849 рр. Висвітлено роль та місце фехтування в системі університетської освіти. Для цього були застосовані історико-порівняльний, історико-системний та ретроспективний методи. Висновки дослідження вказують на те, що фехтування було складовим елементом системи освіти і виконувало завдання фізичного виховання та загартування студентів.

Ключові слова: система університетської освіти, Університет Св. Володимира, навчальний процес, студенти, фехтування.

Нині ми спостерігаємо певні кризові явища в галузі освіти. Ситуація, що склалася потребує вирішення і пошуку нових варіантів розвитку освітньої галузі. Досвід Київського університету є цінним та повчальним, оскільки своїм виникненням та функціонуванням він зобов'язаний європейській освітній традиції. Протягом першого періоду існування Університет акумулював і розвивав загальноєвропейські освітні і наукові традиції.

Останніми роками збільшився інтерес до вивчення освітніх систем і традицій XIX ст. Спостерігається тенденція деталізації тем й простежується використання науковцями принципово нових методів досліджень. Учені вивчають існуючі проблеми освітньої галузі, розширюється тематика досліджень. З огляду на велику кількість праць, присвячених студентству як окремій соціальній групі¹, воно продовжує залишатися недостатньо вивченим. Це зокрема стосується і студентства Університету Св. Володимира.

Аналіз існуючої літератури, присвяченої історії університетського студентства засвідчує, що навчально-виховний процес вивчався значно повніше ніж мистецько-естетичне виховання студентів. Цьому аспекту проблеми присвячено лише декілька праць². У зв'язку з цим відчувається значне зміщення акцентів у

* Тарас Самчук — магістрант кафедри давньої та нової історії України, Київський національний університет імені Тараса Шевченка.

¹ Иванов А.Е. Студенческая корпорация России конца XIX начала XX века: опыт культурной и политической самоорганизации. — М.: Новый хронограф, 2004. — 408 с.; Олесич Н.Я. Господин студент Императорского Санкт-Петербургского университета. — Санкт-Петербург: Изд-во Санкт-Петербург. ун-та, 1999. — 208 с.; Стоян Т.А. Студентство університетів підросійської України в II пол. XIX ст. — К.: ТОВ «Міжнародна фінансова агенція», 1998. — 28 с.

² Сторчай О. Мистецька освіта в Київському університеті (1834–1924 рр.) / Оксана Сторчай, НАНУ, Ін-т мистецтвознавства, фольклор. та етнології ім. М.Т. Рильського. —

бік вивчення профілюючих дисциплін, залишаючи поза увагою питання естетичного і фізичного виховання. На час заснування Університет розглядався як установа призначена виховувати і всебічно розвивати здібності студента. Домінуюча увага була зосереджена на підготовці майбутнього випускника до інтелектуальної діяльності, не забуваючи при цьому про його фізичне загартування та мистецько-естетичний розвиток. Підтвердження цього знаходимо у проекті Статуту Університету Св. Володимира, від 1833 року. Так параграф 38 передбачає: «Сверх учителя рисования, могут быть определены учителя искусств: 1) фехтования и вольтижирования, 2) музыки, 3) танцевания и 4) верховой езды»³. Ці положення засвідчують спорідненість вітчизняної і західноєвропейської системи вищої освіти, які передбачали знайомство майбутньої інтелектуальної еліти з елементами світської культури.

Запропонована стаття присвячена висвітленню стану фехтування в Університеті Св. Володимира у перші роки його існування. При цьому фехтування розглядається у трактуванні XIX століття, а саме як мистецтво спрямоване на фізичне вдосконалення студента. Яскравою ілюстрацією, що підтверджує призначення фехтувального мистецтва є фрагмент передмови до книги «Руководство к изучению правил фехтования на рапирах и эспадронах». Там наголошується: «Весьма естественно, что умственное образование нужно соединять с физическими, ибо польза от умственного развития может быть прочною только в здоровом теле. Сидячая жизнь и умственные напряжения изнуряют и истощают физические силы, для поддержания коих необходимы моцион или гимнастические упражнения; но как человеку посвятившему себя умственным занятиям драгоценнее всего время, то в этом отношении наиболее удовлетворяет необходимости фехтовальное искусство [...]. Одним словом, фехтовальное искусство, выправляя и развивая стан человека, наделяет его грациею в приемах, делаю его вполне развязным и ловким»⁴.

Доцільно у цьому зв'язку пояснити певні особливості фехтування як системи навиків і навчальної дисципліни. Варто зазначити, що на початку XIX ст. утвердилися традиційні школи володіння холодною зброєю. Найбільш впливовими та поширеними серед них стали французька та італійська школи⁵. Різниця між ними полягала в тому, що італійська школа володіння зброєю вирізнялася більшою активністю руки і корпусу та енергійнішою тактикою випадів. Особливістю французької школи фехтування став характер ударів, які здійснювалися завдяки вільним рухам кисті, що значно збільшувало кількість

Київ: Щек, 2009. — 335 с.; *Шамасєва К.І.* Музична освіта в Україні у першій половині XIX століття. — К.: 1996. — 110 с.

³ Проект устава университета св. Владимира // Журнал Министерства народного просвещения. 1834. № 2. — С. СХ.

⁴ *Сивербрик Е.* Руководство к изучению правил фехтования на рапирах и эспадронах. — СПб: издатель А.К. Бленжини, 1880. — С. 9–10.

⁵ Фехтование / под общей редакцией К.Т. Булочко. — М: «Физкультура и спорт», 1967. — С. 31–32.

блокувальних прийомів⁶. Характер публікації не дозволяє детально зупинитися на розгляді техніки фехтування. Доцільнішим вважаємо розгляд специфіки викладання цієї дисципліни в Університеті Св. Володимира.

Влітку 1834 року Рада Університету Св. Володимира уклала власні вимоги для викладачів мистецтв та встановила відповідну оплату за їх уроки⁷. Правила передбачали дотримання учителем фехтування вимог університетського Статуту і наказів ректора. До професійних обов'язків учителя фехтування входило: «[...] давать уроки по 2 раза в неделю, каждый урок 2 часа. Все нужны для фехтования принадлежности как-то: рапиры, эспадроны, маски, нагрудники, перчатки, лайки, и прочие, в надлежащем количестве для казеннокоштных студентов, должны быть изготовлены иждивением Университета»⁸. Важливо те, що у документі перелічується увесь наявний реманент, яким користувалися студенти під час навчання. Навчальний реманент, що використовувався студентами Університету Св. Володимира та їх наставниками заслуговує на детальніший розгляд. Це дозволить у повному обсязі реконструювати підготовку і хід проведення занять і встановити особливості уроків фехтування в Університеті Св. Володимира.

Кількісний і якісний аналіз фехтувального приладдя дозволяє зробити висновок, що найчастіше під час уроків фехтування застосовувалася рапіра. Вона була легша за шаблю і не мала вістря, оскільки закінчувалася кулькою, яка обмотувалася замшею, щоб уникнути поранень. Іншим різновидом зброї, яким користувалися студенти під час навчання фехтуванню, була шабля або еспадрон. Це холодна зброя з випуклим лезом, якою не можна завдавати колючих ударів, вона призначена для рубаючих ударів. Під час навчальних тренувань студенти використовували затуплену або дерев'яну шаблю⁹.

Захисним спорядженням була фехтувальна маска. Вона виготовлялася із зв'язаної товстої проволочки. Її робили випуклою, а потім обтягували сіткою з тонкої проволочки. Частина маски, які торкаються обличчя спочатку обшивалися сукном, а потім гладкою шкірою. Іншим захисним спорядженням виступали спеціальні рукавиці, які мали би бути доволі просторими. Із зовнішньої сторони кисті і пальців, замша зшивалася з двох викройок, між якими був простір, який заповнювався кінським волосом, створюючи своєрідну подушку, яка оберігала руку від ударів рапірою чи ін. Нагрудник виготовлявся із замші і викроювався ширшим до поясу і вужчим до плечей, підшивався м'якою шкірою з ватою і

⁶ Фехтование // Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона у 86 т. Т. 35а / под ред. И.Е. Андреевского, К.К. Арсеньева, Ф.Ф. Петрушевского. — СПб, 1902. — С. 635–637.

⁷ Дело о распределении штатной суммы, положенной для учителя искусств при университете и об определении учителей искусств // Державний архів м. Києва (далі — ДАК), ф. 16, оп. 276, спр. 21, арк. 8–11.

⁸ ДАК, ф. 16, оп. 276, спр. 21, арк. 9.

⁹ Соколов. Начертание правил фехтовального искусства с рисунками в пяти частях / сочинение помощника главного фехтовального учителя отдельного гвардейского корпуса Соколова. — СПб, 1843. — С. 1–2.

потім простебновувався. Пояс та сандалі іноді використовувалися при заняттях, але їх вважали зайвою примхою, навіть розкішшю¹⁰.

Розглянувши основне фехтувальне приладдя, варто повернутися до висвітлення особливостей викладання фехтування в Університеті Св. Володимира. За даними вищеназваного документу можемо вказати розмір платні, яка призначалася учителю фехтування. Першопочатково сума становила 750 рублів ассигнаціями. Проте згодом, влітку 1834 року, завдяки Попечителю київського учбового округу Єгору фон Брадке, питання фінансування послуг учителів мистецтв було переглянуте. У своєму листі до Ради університету він рекомендував зменшити зарплати викладачів мистецтв, з метою економії коштів, які пропонувалося використовувати на інші потреби. Таким чином, зарплата учителя фехтування знижувалася до 700 рублів ассигнаціями. Найцікавіше те, що в своєму листі Попечитель називає ім'я першого викладача: «При сем считаю нужным присовокупить, что по мнению моему г. Лекайе может быть определен предпочтительно пред другими»¹¹. Зрозуміло, що після рекомендацій Єгора фон Брадке Франц Лекайє був затверджений вчителем фехтування в Університеті Св. Володимира.

Завдяки аналізу формулярного списку Франца Лекайє виданого Віленським університетом¹², ми можемо з'ясувати подробиці біографії першого викладача фехтування в Університеті Св. Володимира. З документу дізнаємося, що колезький секретар Франц Іванович Лекаєт (саме таке прізвище зазначене у формулярному списку у той час як в інших документах він проходить як Лекайє) був уродженцем П'ємонту. У 1832 р. йому виповнилося 42 роки. Після закінчення курсу наук у Турині (формулярний список не зазначає назву навчального закладу) він вступив на французьку військову службу. Наведена обставина дозволяє стверджувати, що він був добре знайомий з практичною та теоретичною стороною фехтування. Крім того від 1810 до 1812 року він викладав фехтування у Варшавському кадетському корпусі і додатково до 1816 року приватно навчав дітей шляхти. 10 вересня 1816 року Франц Лекайє переїжджає до Вільна, де має приватні уроки з студентами місцевого університету. Лише 6 квітня 1821 року він офіційно був призначений учителем фехтування в Імператорському Віленському Університеті. На цій посаді Лекайє працював до 30 травня 1832 року — часу закриття Віленського університету. Отже, перед вступом на службу до Університету Св. Володимира Лекайє мав достатню педагогічну практику і, завдяки хорошим рекомендаціям, саме він зайняв вакантне місце учителя фехтування. На час вступу на посаду вчителя фехтування йому мало виповнитися 44 роки.

Фрагмент запису з атестату виданого Францу Лекайєту красномовно характеризують його попередню службову діяльність. В атестаті зокрема читаємо:

¹⁰ *Сивербрик Е.* Руководство к изучению правил фехтования на рапирах и эспадронах. — СПб: издатель А.К. Бленжини, 1880. — С. 14–15.

¹¹ ДАК, ф. 16, оп. 276, спр. 21, арк. 12.

¹² Дело о введении преподавания в Университете Св. Владимира искусств // ДАК, ф. 16, оп. 478, спр. 26, арк. 15 зв.–16.

«...по случаю воспоследования Высочайшего указа, о закрытии означенного Университета, уволен от службы вовсе, в продолжение коей вел себя всегда похвально и возложенную на него должность исполнял с отличным усердием и рачительностью»¹³.

Наприкінці літа 1834 року Франц Лекайє підписав з Університетом Св. Володимира контракт¹⁴, який уточнював раніше розроблені Радою університету положення, щодо викладання фехтування. За умовами контракту вчитель фехтування зобов'язувався викладати свій предмет для казеннокоштных студентів 4 години на тиждень. Передбачалося, що протягом однієї години навчання урок могло відвідати не більше шести студентів. Увесь необхідний для занять інвентар казеннокоштні студенти отримували за державний рахунок. Щодо іншої категорії студентів, які навчалися за власний кошт, встановлювалися додаткові умови: «Своєкоштные студенты Университета могут объявить желание учиться в продолжении целого года фехтованию и если таковых будет число не менее шести, обязаны платить за годичное учение 50 рублей ассигнациями с человека учась два урока в неделю, с тем что в каждый часовой урок обучаться будет не более 6-ти человек. Рапиры и проч[ее], что будет потребно для уроков доставить должны сами студенты, время уроков по удобности избранно начальством Университета. студенты будут записываться на уроки фехтования у инспектора студентов, который сообщает учителю список записавшихся студентов. Платеж происходит по полугодично непосредственно учителю; но в случае не платежа учитель имеет право употребить посредство университетского начальства»¹⁵. Контракт також передбачав можливість для своєкоштных студентів займатися фехтування впродовж навчального року, за додаткову плату у розмірі 1 рубль за урок. Крім цього у контракті зазначалось, що учитель фехтування приймає на себе обов'язки викладати свій предмет у благородному пансіоні при гімназії та у самій гімназії*. Усі умови контракту були затвердженні підписом Франца Лекайє.

Необхідність навчання студентів фехтуванню було продиктоване декількома причинами: необхідністю фізичного вдосконалення та виробленню навиків носіння шпаги, що передбачалося студентською формою. Наявність холодної зброї у студента засвідчувала його певний соціальний статус. Підтвердження знаходимо в листі попечителя Київського учбового округу до Ради університету від 14 вересня 1834 року. Там зокрема зазначалося: «я предлагаю Совету дозволить ношение шпаг тем из них, которые по представлении вполне документов своих приняты в число студентов Университета, тем же которые или по не полному представлению документов, или по несвободному состоянию не зачислены студентами, но допущены к слушанию университетских курсов, не

¹³ ДАК, ф. 16, оп. 478, спр. 26, арк. 14.

¹⁴ ДАК, ф. 16, оп. 478, спр. 26, арк. 22.

¹⁵ ДАК, ф. 16, оп. 478, спр. 26, арк. 22.

* Йдеться про Першу київську гімназію, що знаходилася на Печерську.

дозволяя ношение шпаг, вменить им в обязанность носить прочую установленную для студентов форму»¹⁶.

У вище названому документі також визначалися дні обов'язкового носіння шпаги як атрибута студентського мундиру. Цими днями були: у січні — Новий рік та Богоявлення Господнє; у квітні — три дні Пасхи, тезоіменитство імператриці, день народження престолонаслідника; у червні — день народження імператора; у липні — день народження імператриці та день св. Володимира; у серпні — коронація та день Олександра Невського; 14 вересня — Воздвиження Чесного Хреста; 1 жовтня — Покрова Пресвятої Богородиці; 19 листопада — вступ на престол імператора; 6 грудня — тезоіменитство Імператора, 25, 26, 27 — Різдво Христове¹⁷. Документ дозволяє зробити висновок, що носіння студентами шпаги не було для них дуже обтяжливе, але певний навик поводження зі зброєю вони набували.

У перші роки існування Університету Св. Володимира навчання студентів фехтувальному мистецтву не носило загального характеру. За повідомленням В. Шульгина щорічна кількість бажаючих оволодіти фехтувальним мистецтвом, становила 12 чоловік¹⁸. Про час проведення занять дізнаємося з університетського звіту за 1835 рік. У ньому зазначалося, що «Франц Иванович Лекайе по понедельникам и четвергам в 5 и 6-м часу будет обучать фехтованию»¹⁹. У наступні роки розклад не зазнавав суттєвих змін. Впродовж 1836–37 навчального року уроки фехтування відбувалися у вівторок, четвер, суботу з 18 до 19 години²⁰. Зважаючи на пізній час проведення занять з фехтування та велику кількість навчальних предметів, які повинні були вивчати студенти університету очевидно, що великого бажання займатися фехтуванням студенти не мали. Про загальне лекційне навантаження студентів Університету Св. Володимира перших років існування, відомий історик університету М. Владимирський-Буданов повідомляє: «Количество ежедневных лекций, действительно, велико; так в нормальне годы эпохи (1837 и 1838 г.) на 1-м отделении философского факультета число лекций в неделю простиралось от 22 (на IV курсе) до 32 (на IV курсе), или от 4 до 5 лекций ежедневно. На II отделении философского факультета — от 16 (на IV курсе) до 25 (на I-м курсе) по главным предметам и до 9 (на I курсе) по предметам вспомогательным. На юридическом факультете до 16 по главным и

¹⁶ Дело в какие дни могут носить шпаги Студенты Университета Св. Владимира // ДАК, ф. 16, оп. 276, спр. 343, арк. 1–1 зв.

¹⁷ ДАК, ф. 16, оп. 276, спр. 343, арк. 1.

¹⁸ Шульгин В.Я. История университета Св. Владимира / сочинение Виталия Шульгина ординарного проф. ун-та Св. Владимира; [сост. Виктор Короткий]. — Репринтное изд. — Киев: Лыбидь, 2010. — С. 156.

¹⁹ Дело об изготовлении, напечатании и рассылке обозрения преподавания наук в университете с 1-го сентября 1834 года по 4 июля 1835 года // ДАК, ф. 16, оп. 276, спр. 181, арк. 8.

²⁰ Переписка с ректором университета, попечителем Киевского учебного округа и др. о назначении членов экзаменационной комиссии, о представлении студентами поляками свидетельств, подтверждающих непричастность их к польскому восстанию, о начале занятий и по др. вопросам // ДАК, ф. 16, оп. 478, спр. 1, арк. 208.

до 18 (на I курсі) по вспомогательным. Строгие меры обязательности лекций простиралась одинаково как студентов так и на профессоров»²¹. Отже, загальна завантаженість студентів навчальними предметами та добровільний вибір фехтування як університетської дисципліни, обумовили відмову більшості студентів від нього.

Перший викладач фехтування Університету Св. Володимира Франц Лекайє на своїй посаді працював не довго. Вже 17 березня 1836 року з листа до попечителя Київського навчального округу дізнаємося: «учитель фехтования сего Университета коллежский секретарь Франц Лекайе, находившийся в госпитале Киевских учебных заведений за болезнью, 16 сего Марта в 7 часов вечера скончался»²². Тому вже 4 квітня 1836 року Рада університету постановила: «Исключить умершего Лекайе из списков чиновников Университета о сообщитъ о том правление Университета»²³. Після смерті Франца Лекайє викладання фехтування в Університеті Св. Володимира припинилося до нового навчального року.

Наступником Лекайє на посаді учителя фехтування став Йосип Урсо, який ще в 1833 році претендував на цю посаду і надсилав попечителю фон Брадке відповідні листи із слізними проханнями про це призначення. В одному з листів він писав: «А как ныне на место сего лица открывается в Киеве уже полный Университет; то паки осмеливаюсь прибегнуть к высокому милостивому Вашему вниманию и всепокорнейше прошу, призрев на бедное мое положение скоро имеющее в лицее Князя Безбородько остаться даже без хлеба по причине не назначения в нем учителей искусств, определите меня в оный новооткрываемый Киевский университет учителем фехтования: тем паче сия благодарение будет вечно священным, что оно облегчит горестную судьбу не меня одного с семейством, но и бедных наших родителей под смиренною долею проживающих в Киеве, которым доселе я делал посильное пособие»²⁴. Однак, навіть з огляду на всі домагання Урсо отримати посаду вчителя фехтування в Університеті Св. Володимира в його клопотанні було відмовлено. Натомість він отримав посаду наглядача за учнями Другої київської гімназії.

Нове призначення викладача фехтування для Університету Св. Володимира відбулося наприкінці червня 1836 року. Єгор фон Брадке в листі до Ради університету вирішив долю майбутнього призначення: «По прежнему служению надзирателя Урсо, учителем фехтования в лицее Князя Безбородько зная лично, что он имеет достаточные познания для обучения сему искусству, и имея в виду затруднения встречаемое в при особо способного преподавателя фехтования в Университет Св. Владимира, я входил с представлением моим к г. Министру

²¹ *Владимирский-Буданов М.Ф.* История Императорского университета Св. Владимира; По поручению Совета ун-та Св. Владимира. Т. 1. Университет Св. Владимира в царствование Императора Николая Павловича. — Киев: Тип. Имп. ун-та Св. Владимира, 1884. — С. 149.

²² Дело о смерти учителя фехтования при Университете Лекайе // ДАК, ф. 16, оп. 276, спр. 556, арк. 1.

²³ ДАК, ф. 16, оп. 276, спр. 556, арк. 3.

²⁴ ДАК, ф. 16, оп. 276, спр. 21, арк. 85–85 зв.

народного просвещения, о разрешении определить надзирателя Урсо, впредь до приискания особого преподавателя, учителем фехтования в сим Университете, с сохранением окладов жалования по обеим должностям»²⁵. При затвердженні на посаду викладача фехтування в Університеті Св. Володимира, Урсо зобов'язувався виконувати обов'язки свого попередника, за таку ж платню.

Формулярний список²⁶ Йосипа Урсо відтворює основні біографічні відомості про його службову кар'єру до отримання посади в Університеті Св. Володимира. У 1836 р. Йосипу Урсо виповнилося 40 років. Середню освіту він здобув у Київській губернській гімназії. Формулярний список не зазначає вищого навчального закладу, який він закінчив. З документу ми дізнаємося, що він був дійним студентом Віленського університету. На державну службу, в комісію Київського комісаріатського депо, Й. Урсо вступив 23 лютого 1817 року. Вже 21 листопада 1817 року він отримав чин колезького регістратора. Лише 30 жовтня 1824 року він був призначений викладачем фехтування у гімназію князя Безбородька. Важливою подією в житті Урсо стало присвоєння йому 4 лютого 1827 року звання губернського секретаря. Окрім викладання фехтування в гімназії князя Безбородько, від 4 серпня 1829 року по 1 вересня 1831 року він виконував обов'язки секретаря господарського правління навчального закладу. За розпорядженням адміністрації ліцею з квітня по жовтень 1834 року вчитель фехтування виконував також обов'язки «нравонаблюдателя» над учнями. У зв'язку зі складними сімейними обставинами та проблемами зі здоров'ям 18 березня 1835 він був звільнений від служби за власним бажанням. Проте згодом, 1 січня 1836 року, його призначили наглядцем за учнями Другої київської гімназії. Від червня 1836 року Урсо поєднував дві посади: наглядача за учнями у Другій гімназії та учителя фехтування в Університеті Св. Володимира. Але так тривало не довго. З листа директора Другої київської гімназії до Ряду Університету Св. Володимира ми дізнаємося, що: «Надзиратель за учащимися Киевской 2-й гимназии титулярный советник Урсо согласно прошению его уволен от сей должности; как же он состоит учителем фехтования в Университете Св. Владимира»²⁷.

Аналіз опрацьованих нами документів засвідчує, Йосип Урсо мав досвід у викладанні фехтування. Його компетентність у дисципліні фехтування була засвідчена попечителем Київського навчального округу. Успіхи на службовій ниві дали підставу клопотатися про надання вчителю фехтування чину титулярного радника.

Однак, незважаючи на зміну вчителя фехтування, викладання цього предмету в Університеті Св. Володимира залишилося факультативним. Розклад навчання фехтуванню практично не зазнав суттєвих змін.

Візит імператора Миколи I до Києва восени 1840 року та відвідини ним Університету Св. Володимира визначили подальшу долю фехтування як

²⁵ Дело об определении Коллежского Секретаря Иосифа Урсо учителем фехтования при сем университете // ДАК, ф. 16, оп. 276, спр. 641, арк. 1–2.

²⁶ ДАК, ф. 16, оп. 276, спр. 641, арк. 6–9.

²⁷ ДАК, ф. 16, оп. 276, спр. 641, арк. 11–11 зв.

навчальної дисципліни. Позиція імператора спонукала університетську адміністрацію запровадити обов'язкове викладання фехтування для студентів. Причину і пояснення такого рішення Ради університету знаходимо в листі ректора університету до інспектора студентів: «...в следствии докладной записки г. Попечителя о замеченном Его Императорским Величеством недостатке наружного образования в некоторых студентах Университета Св. Владимира, рассмотрев предложение Его сиятельства к устранению сего недостатка меры, предписанием от 22-го октября за № 121 данным в г. Киев между прочим разрешил: дабы доставить студентам вообще возможность упражняться в искусствах танцевания, фехтования, и, по мере удобства гимнастики, употребить из сумм собираемых с студентов, некоторую по усмотрению г. Попечителя часть для усиления сих искусств, с тем что бы все без исключения студенты могли пользоваться этими упражнениями под наблюдением ближайших начальников»²⁸.

П. Селецький залишив нам спогади з описом візиту Миколи I до Університету Св. Володимира і причину невдоволення імператора зовнішнім виглядом студентів. Зі слів Селецького, один кривоногий та непривабливої зовнішності студент пройшов у перший ряд, щоб ближче розгледіти царя, але вигляд кривоногого студента розгнівив Миколу I. Його реакцією стало направлення до Києва міністра народної освіти з новою перевіркою університету. «Вскоре после отъезда министра, — підсумовує Селецький, — в ведении попечителя отпустили 5 тысяч рублей ассигнациями, с тем чтобы он давал для студентов танцевальные вечера, назначили в Университет учителей: танцевания, фехтования и верховой езды»²⁹. Однак, зміст попереднього документу засвідчує, що фінансування учителів танців, фехтування мало здійснюватися за рахунок грошей, сплачених студентами. Крім того документи Ради університету засвідчують, що викладання мистецтв розпочалося з 1834 року, а не з 1840 як помилково зазначає П. Селецький.

Восени 1841 року вчитель фехтування подав свої пропозиції, щодо навчання своєкоштных студентів фехтуванню. Документ засвідчує, що: «Учитель фехтования Урсо, объявил если преподавать уроки по часам то требует по 2 рубля ассигн[ациями] за час будь же на год то на саблях по 50 р[ублей] ассигн[ациями], а на рапирах по 100 р[ублей]. ассигн[ациями]. Уроки преподавать он будет в своей квартире с принадлежающим прибором, а кому угодно может иметь свой собственный»³⁰. Але викладати фехтування на власній квартирі Йосипу Урсо довелося не довго, через зміну нормативно-правових документів пов'язаних з викладанням мистецтв.

Основний текст правил Університету Св. Володимира, щодо посилення викладання фехтування та танцю був написаний у період зими–весни 1841 р. Детальнішу інформацію знаходимо у справі про виділення коштів на орга-

²⁸ ДАК, ф. 16, оп. 478, спр. 26, арк. 1–1 зв.

²⁹ З іменем Святого Володимира: Київський університет у документах, матеріалах та спогадах сучасників: у 2 кн. / [упоряд. В. Короткий, В. Ульяновський]. Кн. 1. — Київ: Заповіт, 1994. — С. 152.

³⁰ ДАК, ф. 16, оп. 478, спр. 26, арк. 8 зв., 23.

нізацію курсів танців та фехтування для студентів³¹. Канцелярія попечителя Київського навчального округу вказувала термін запровадження обов'язкового викладання фехтування і танцювального мистецтва «с наступлением второго полугодия 1840/41 года»³². Очевидно, що адміністрація Університету не змогла так швидко запровадити викладання фехтування для всіх студентів, адже для цього були потрібні час, додаткові кошти та нове приладдя для уроків фехтування. Основні положення затверджених правил зафіксовані в листі попечителя Київського учбового округу до інспектора студентів Університету Св. Володимира. Там читаємо: «Для фехтования, впредь до приискания большего числа учителей сего искусства, назначить восемь уроков в неделю, из которых четыре для казеннокоштных студентов, в занимаемом ими доме, а остальные четыре для студентов своекоштных; в доме занимаемом недостаточными студентами.

Обязанность обучаться фехтованию распространить также на всех студентов Университета Св. Владимира с теми изъятиями, какие постановлены в 2-м* пункте сего предписания. За уклонение от посещения уроков фехтования, подвергать студентов установленному взысканию»³³. З осені 1841 року розпочалося систематичне викладання фехтування для усіх студентів. Передбачалося, що уроки фехтування відбуватимуться у присутності одного з помічників інспектора або ж самого інспектора студентів. За додаткові уроки, викладач фехтувального мистецтва Урсо отримував плату в сумі 228 рублів 56 копійок сріблом.

Звіт про загальну кількість студентів, що займалися фехтуванням та танцями, називає нам цифру студентів, які відвідували названі предмети. 17 грудня 1841 році заняття з фехтування відвідувало 136 студентів: 42 казеннокоштні та 94 своекоштні³⁴. З цього слідує, що до впровадження обов'язкового викладання уроків фехтування їх відвідувало лише 19 казеннокоштних студентів.

Виявлений у київському міському архіві розклад занять студентів Університету Св. Володимира³⁵ дозволяє відтворити тижневий графік проведення уроків фехтування та вказує на час та місце їх проведення. Заняття проводилися у двох місцях: в приміщенні інституту казеннокоштних студентів для студентів цієї категорії та в будинку «недостаточных» студентів для своекоштних слухачів. Казеннокоштні студенти займалися: у вівторок від 19 до 20 години на шаблях, у середу в той же час на рапірах, у п'ятницю від 20 до 21 години на шаблях та в суботу від 19 до 20 години на рапірах. Заняття з своекоштними

³¹ Дело об ассигновании средств на организацию для студентов университетета курсов танцев и фехтования // ДАК, ф. 16, оп. 469, спр. 794, 14 арк.

³² ДАК, ф. 16, оп. 469, спр. 794, арк. 12 зв.

* У пункті 2 зазначено, що від обов'язкових занять фехтуванням та танцювальним мистецтвом звільняють студенти 4 курсу, ті студенти, які мають тілесні вади та тяжкі хвороби і ті котрі добре володіють означеним предметом.

³³ ДАК, ф. 16, оп. 478, спр. 26, арк. 52.

³⁴ ДАК, ф. 16, оп. 478, спр. 26, арк. 41.

³⁵ ДАК, ф. 16, оп. 478, спр. 26, арк. 37.

студентами проводилися: у понеділок, четвер та п'ятницю 19 до 20 години, а у вівторок з 20 до 21.

У зв'язку із збільшенням кількості студентів, які розпочали відвідувати уроки фехтування, виникла потреба у купівлі нового приладдя для занять. Відповідні розпорядження адміністрації університету зробило наприкінці 1840 на початку 1841 р. За кордоном було замовлено ряд необхідного приладдя, яке було доставлене в університет лише у травні 1842 року. Зрозуміло, що до прибуття належного реманенту загальні заняття з фехтування були обмежені у кількості практичних вправах зі зброєю, якої не вистачало для великої кількості студентів. Квитанція про отримання фехтувального приладдя Університетом Св. Володимира дозволяє відтворити, які види зброї використовували студенти під час занять. У документі перелічено: «6 пар оправленных рапир, 2 пары проволочных масок, 6 пар перчаток, 1 плястрон или нагрудник, 2 кривые фехтовальные сабли, 4 сабли прямые, 6 пар перчаток к оным, 2 пары проволочных масок»³⁶. Наведений перелік свідчить про те, що на 1842 рік студенти Університету Св. Володимира мали всі необхідні засоби для опанування двома найпопулярнішими видами фехтування: рапірою та шаблею.

З додатку до університетського звіту за 1842 рік ми дізнаємося, що вчитель фехтування навчав студентів 8 годин на тиждень: 4 години з казеннокоштними, яких на 1842 рік налічувалося 47 і 4 години з своскоштними, яких було 120. Додатково повідомлялося, що студенти досягли значних успіхів, однак не таких блискучих як в мистецтві танцю. На це були зрозумілі причини, у документі пояснено: «потому что Учитель Урсо, по случаю перелома ноги, не в состоянии был отправлять своей должности надлежащим образом. Притом по значительному числу учащихся, не мог заниматься с каждым порознь, а большею частью приготавливал и показывал им общие начала приемов. Во втором же полугодии, по увольнении его, Урсо, от службы, студенты не обучались фехтовальному искусству, за неимением учителя»³⁷. У зв'язку з відсутністю вчителя фехтування адміністрація університету пропонує «для совершенного образования сил» студентів призначити для цього предмету двох учителів, або ж одного з двома помічниками.

Через певні обставини Рада університету відмовилася від двох учителів, і на зміну Йосипу Урсо прийшов новий викладач фехтування. Ним став італієць Климентій Ламбертіні — дворянин родом із Болоньї. На 1842 рік йому виповнилося 32 роки, він не був одруженим. Освіту Ламбертіні здобув у Болоньї. Доступні нам матеріали не дозволяють уточнити навчального закладу де навчався італієць. Свою викладацьку роботу новий учитель фехтування розпочав 1 грудня 1842 року, його заробітна плата складала 500 рублів сріблом³⁸.

Ламбертіні відразу ж взявся за налагодження викладання фехтування, оскільки попередній учитель не міг повноцінно виконувати свої обов'язки. Його

³⁶ ДАК, ф. 16, оп. 478, спр. 26, арк. 64.

³⁷ Приложение к отчету университета за 1842 год // ДАК, ф. 16, оп.465, спр. 57, арк. 58 зв.–59.

³⁸ ДАК, ф. 16, оп. 465, спр. 57, арк. 132 зв.–133.

перші реальні кроки до вдосконалення викладання були направлені на купівлю нового приладдя, потрібного для занять з фехтування. У листі ректора до інспектора студентів від 12 липня 1843 року зазначається: «Учитель фехтувального искусства при Университете Св. Владимира Ламбертини от 2 сего июля вошел в правление Университета представлением о выписке для обучения студентов Университета фехтованию, в добавок к имеющимся уже, фехтовальным принадлежностям, еще 6 пар шпреленных италианских рапир 3 пары проволочных к ним масок, шесть кривых сабель, двенадцать сабель деревянных искривленных для начального упражнениия и три дюжины рапир длинных не оправленных, на всякий случай ломки первых, что неизбежно при упражнении. В следствии сего имею честь просить Ваше Высокоблагородие уведомить меня, нужно ли в настоящее время выписать помянутые рапиры»³⁹. Отож, новий учитель фехтування Климентій Ламбертіні активно розпочав свою викладацьку роботу в Університеті Св. Володимира. Імовірно він був прихильником італійської школи фехтування, що підтверджується його походженням та місцем навчання.

У першому півріччі 1843 року змінився розклад проведення занять, що, напевне, пов'язано з приходом нового учителя та переміщення Університету до нового приміщення. У цей час казеннокоштні студенти опановували фехтування у середу від 18 до 20 години, а в п'ятницю з 19 до 21. Своєкоштні практикувалися у фехтуванні у понеділок та четвер з 18 до 20 години⁴⁰.

Нові зміни у розкладі занять з фехтування відбулися в першому півріччі 1846–47 навчального року. У розкладі занять за цей період відзначено, що всі своєкоштні студенти повинні були обов'язково опановувати фехтування впродовж перших чотирьох півріч навчання, а казеннокоштні від 1 до 6 семестру включно. Для казеннокоштних заняття призначалися у вівторок і п'ятницю з 17 до 19 години, для своєкоштних — у понеділок і четвер з 17 до 19 вечора, у вівторок з 20 до 21:30.

Загальне зростання кількості студентів університету, збільшувало потребу у фехтувальному приладді, оскільки предмет фехтування від 1841 року був обов'язковим для всіх студентів. Тому вчитель фехтування Ламбертіні влітку 1844 року подав нове прохання до ректора університету, в якому просить придбати: «6 сабель, 12 рапир с ручками, 12 рапир без ручек, 12 деревянных сабель с железными ручками и 4 маски для защиты от рапир»⁴¹. Натомість ректор звернувся до інспектора студентів із питання чи необхідні нові фехтувальні знаряддя, на що останній відповів: «...действительно нужны, в настоящее время для обучения студентов фехтовальному искусству, тем более, что число учащихся с каждым годом увеличивается, а оружие по такому количеству от частого употребления ломается; но я полагаю выписать из за границы одни

³⁹ ДАК, ф. 16, оп. 478, спр. 26, арк. 75–75 зв.

⁴⁰ ДАК, ф. 16, оп. 478, спр. 26, арк. 70, 85 зв.

⁴¹ Дело о приобретении для Института Казеннокоштных Студентов фехтовальных пособий // ДАК, ф. 16, оп. 478, спр. 60, арк. 2.

металлические вещи, а деревянные сабли можна заказать сделать и в Киеве, по образцу, который будет дан от Ламбертини»⁴².

Про інтенсивність занять свідчать подання Ламбертіні, в яких він вказує на постійні пошкодження фехтувального реманенту та його непридатність для занять. Одне з таких повідомлень знаходимо в листі інспектора студентів до ректора університету: «ныне состоит в институте каз[еннокоштных] студентов железных сабель 6, из коих две спаенные и 12 деревянных изломлены и вовсе негодных к употреблению, то я полагаю, что действительно необходимо нужно, для обучения студентов фехтовальному искусству, приобрести еще 20 сабель, которые Г[осподин] Ламбертини предполагает выписать из за границы за 100 руб. Но для сокращения расходов, я поручил эконому института Липпоману исправится, нельзя ли эти сабли приобрести в России. Почему он доносит мне, что здешний купец Лычков соглашается через два месяца со дня заключения с ним условия доставить все 20 сабель за 50 рублей серебром из Тулы, по доброте согласно предоставляемому при сем образцу, но лучшей отделки»⁴³. Очевидно, що адміністрація Університету Св. Володимира та вчитель фехтування готувалися до нового навчального року, приводячи до ладу необхідний реманент. Ніхто не підозрював, що викладання фехтувального мистецтва в університеті невдовзі припиниться.

Кінцевою датою викладання фехтувального мистецтва в Університеті Св. Володимира вважаємо 5 липня 1849 року. Саме тоді ректор університету в листі до інспектора студентів повідомив: «Г[осподин] Киевский военный, Подольский и Волынский генерал-губернатор, усмотрев из собранных сведений, что преподавание фехтования студентам Университета не приносит никакой пользы, и что по этому содержание учителя сего искусства, напрасно обременяя денежные средства Университета, может затруднять его в удовлетворении других более существенных потребностей его, предложить правлению Университета, сделать распоряжение о прекращении на будущее время обучения фехтовальному искусству студентов, впредь до распоряжения Его Высокопревосходительства»⁴⁴. Після цього розпорядження, у документації Університету Св. Володимира учитель фехтування серед викладачів «вільних мистецтв» більше не згадується.

Таким чином, засади і головні завдання університетської освіти в XIX ст. мали на меті різнопланове виховання студентів. Окрім опанування загальними та спеціальними університетськими дисциплінами, студенти отримували мистецько-естетичне виховання. Не був виключенням і Університет Св. Володимира, який засновувався на європейських освітніх традиціях. Елементом традиції університетської освіти було викладання вільних мистецтв, зокрема фехтування. В Університеті Св. Володимира навчання фехтування від початку призначалося для фізичного розвитку студентів та розвитку вміння правильно поводитися зі зброєю. На початковому етапі предмет фехтування мав фа-

⁴² ДАК, ф. 16, оп. 478, спр. 60, арк. 1–1 зв., 7.

⁴³ ДАК, ф. 16, оп. 478, спр. 60, арк. 5–5 зв.

⁴⁴ ДАК, ф. 16, оп. 478, спр. 26, арк. 179–179 зв.

культуративний характер, залучаючи до своїх лав невелику кількість студентів. Лише згодом в 1841 році за прямими вказівками адміністрації університету всі студенти були зобов'язані відвідувати заняття з фехтування, в які мали б сприяти виробленню у студентів правильної постави та зміцнювати фізичне здоров'я. З цього часу фехтування було прирівняне до інших предметів і пропуски занять встановлювалися такі ж покарання як і за інші лекції. Проте сподіваного результату не вдалося досягнути. Тому з ініціативи Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора 5 липня 1849 року уроки фехтування припинилися взагалі, залишивши студентам більше вільного часу для інших навчальних предметів та дозвілля.

ПРЕПОДАВАНИЕ ФЕХТОВАНИЯ В УНИВЕРСИТЕТЕ СВ. ВЛАДИМИРА (1834–1849)

Тарас Самчук (магістрант кафедри древньої і нової історії України,
Київський національний університет імені Тараса Шевченка)

Исследовано и проанализировано преподавания фехтования в Университете Св. Владимира в период 1834–1849 гг. Освещены роль и место фехтования в системе университетского образования. Для этого были применены историко-сравнительный, историко-системный и ретроспективный методы. Выводы указывают на то, что фехтование было составным элементом системы образования и выполняло задание физического развития студентов.

Ключевые слова: система университетского образования, Университет Св. Владимира, учебный процесс, студенты, фехтование.

TEACHING OF FENCING IN ST. VLADIMIR UNIVERSITY (1834–1849)

Taras Samchuk (student of department of ancient and modern history of Ukraine,
Taras Shevchenko National University of Kyiv)

The article deals with teaching of fencing in St. Vladimir University during the 1834–1849 years. The purpose of the paper is to explore and analyze the quality of teaching fencing, teacher's training level and also to reconstruct the timetables of fencing lessons for that period. The role and place of fencing in the educational university system were researched in the article. St. Vladimir University, that was based on European educational traditions, inherited a series of subjects which included «free arts» (fencing, dancing, music lessons and horse riding) that were connected with traditions of noble education. Historical and comparative, historical and systematic, retrospective methods were applied for this research. The conclusion of this article indicates that fencing was a component of educational system and has contributed to student's physical development. The unknown archived documents are used in the research.

Keywords: system of university education, St. Vladimir University, learning process, students, fencing.

ПРОБЛЕМА УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ В НАРОДНІЙ ПРОСВІТІ ТА ПИТАННЯ ПРОГРЕСУ В УКРАЇНСЬКІЙ ТА РОСІЙСЬКІЙ ПУБЛІЦИСТИЦІ 1860–1880-х рр.

У статті розглядається зміст ідейно-публіцистичної боротьби представників українофільства та реакційно-шовіністичних кіл Російської імперії навколо проблеми запровадження української мови в початкову освіту українського народу у період 60–80-х рр. XIX ст.

Ключові слова: українська мова, «общерусский культурный язык», просвіта, прогрес, українська публіцистика, російська публіцистика, українофіли.

Проблема впровадження і використання української мови у сфері освіти на сучасному етапі потребує ґрунтовного аналізу публіцистичної та полемічної спадщини українських вчених підросійської України та їх опонентів у період 1860–1880-х рр. Саме в цей період українська мова робила перші кроки як мова освіти, перш за все початкової. В той же період українофілами та проросійським табором, було сформульовано системи обґрунтування потрібності/непотрібності здійснення початкової освіти для українського простолюду його мовою. Ці дві системи аргументів спиралися на два протилежні погляди на зміст прогресу суспільства Російської імперії. Стан дослідження цієї проблеми в науковій літературі є об'єктом уваги даної статті. Зміст цих аргументацій за освіту українською мовою найбільш яскраво виявився в численних публіцистичних виступах українофілів та консерваторів доби 1860–1880-х рр. та у позиціях представників урядових кіл Російської імперії.

У дослідженнях дореволюційного періоду загально визнано, що просвітня програма українофілів була складена ще в період Кирило-Мефодієвського товариства, а і з іншого боку було визнано безрезультатними дії уряду щодо народної просвіти до 1860-х рр.¹

Виклад подій пов'язаних з впровадженням на початку 1860-х рр. української мови в сферу початкової освіти був здійснений у розвідці М. Лемке².

У той же час визнавалось, що моральний розвиток народу може бути забезпечений саме розумовою освітою, а народна свідомість повинна забезпечуватися функціонуванням української мови. Поряд з тим, було висловлено

* Єгоров Владислав — кандидат історичних наук, доцент кафедри політичних наук Київського національного університету будівництва і архітектури.

¹ Грушевський О.С. З настроїв і думок Кирило-мефодіївців // Україна. — 1914. — № 1. — С. 76; Пытин А.Н. Изучение русской народности // Вестник Европы. — 1882. — Т. 6. — Кн. 12. — С. 776.

² Лемке М. Эпоха цензурных реформ 1859–1865 годов / М. Лемке. — СПб.: Тип. Герольд, 1904. — С. 4.

застереження щодо добрих наслідків для народної освіти поширення текстів Св. Письма народною мовою³.

Отже, визнавалось, що народна мова у сфері початкової освіти була здатна забезпечити моральний та розумовий прогрес у розвитку народу, а вивчення народом чужої мови іншого більш розвиненого мало призводити до перейняття чужих звичок, уявлень⁴.

М.П. Драгоманов у своїх розвідках 1870-х рр. підкреслював, що негативна реакція на освітні заходи українофілів поширились у період початку 1860-х рр. з польського середовища, котре вбачало в них бажання до підбурювання селянства проти панів. До них приєдналися місцеві клерикали котрі хотіли зберегти свою монополію на народну освіту⁵. На думку М.П. Драгоманова в цей час в Російській імперії встановлювалась система примусової національності, коли люди дивувалися з того, що не подібне до їхнього. На думку ж вченого, людина повинна отримувати початкову освіту рідною мовою, оскільки це є справа всесвітньої освіти⁶. Саме література викладена народною мовою несе блага цивілізації та не загрожує сепаратизмом там, де доцентрові рухи не пов'язані з нетерпимістю. А літературна мова має багато порівняно з народною чужих, абстрактних слів⁷. На переконання вченого усюди де відбувався процес підняття сільського стану, його культури, мови — відбувався процес децентралізації⁸. Він же в роботі «По вопросу о малорусской литературе» (1876 р.) розбираючи причини появи указу 1876 р. підкреслював, що найбільші утиски приходили від малорусів — у 1870-х рр. — М.В. Юзефовича, С.С. Гогоцького, Д.Л. Мордовцева, котрі навіть не поділяли визнану М.Н. Погодіним інакшість українського народу до татаро-монгольської навали. Указ 1876 р. став можливим оскільки в Росії не було європейського підходу до вирішення мовної проблеми⁹.

³ *Введенский А.* Литературные мечтания и действительность. По поводу литературных мнений о народе // Вестник Европы — 1882. — Т. 5. — № 9. — С. 163. *Стоюнин В.* Заметки о русской школе // Вестник Европы. — 1882. — Т. 1. — № 1. — С. 176.

⁴ *Градовский А.* Национальный вопрос в истории и литературе. — СПб.: Тип. и лит. Траншени, 1873. — С. 204, 208.

⁵ *Драгоманов М.П.* Антракт з історії українофільства // Драгоманов М.П. Вибране / Упор. та іст. біогр. нарис Р.С. Мішук; Примітки Р.С. Мішука, В.С. Шандри. — К.: Либідь, 1991. — С. 209, 213; *Драгоманов М.П.* Передне слово до громади // Драгоманов М.П. Вибране... — С. 299.

⁶ *Драгоманов М.П.* Чудацькі думки про українську національну справу // Драгоманов М.П. Вибране... — С. 477, 505.

⁷ *Драгоманов М.П.* Ново-кельтское и провансальское движение во Франции // Вестник Европы. — 1875. — № 9. — С. 188–190.

⁸ *Драгоманов М.П.* Ново-кельтское и провансальское движение во Франции // Вестник Европы. — 1875. — № 8. — С. 703–733.

⁹ *Г...ль.* Перегляд критичний «По вопросу о малорусской литературе» М. Драгоманова. Вена 1876 // Правда. Письмо літературно-політичне. — Річник Х-й 1877. Під ред. Вол. Барвінського. — Львів: Тов. ім. Шевченка під зар. Сарнацького, 1877. — Ч. 4. — С. 167, 169, 170, 256, 261, 377, 379, 380.

На думку представника реакційної російської історіографії С. Щеголева (1912) історія сепаратизму розпочалася у часи Кирило-Мефодієвського товариства, коли П.О. Куліш проголосив себе літературним сепаратистом, коли вже у виданні збірника «Україна» 1843 р. використовував тенденційні прийоми при надрукуванні малоросійських дум під впливом «Історії Русів»¹⁰.

Упродовж 1920–1930-х рр. в узагальнюючих працях радянських дослідників давалися оцінки причин звернення уваги діячів Кирило-Мефодієвського товариства до проблем простого просвіти українського народу¹¹.

М.Д. Бернштейном було докладно досліджено дискусію 1860-х років що точилася на сторінках часопису українофілів «Основа» стосовно можливості використання української мови в сфері початкової просвіти народу. У дослідженні було проаналізовано відомі виступи М.І. Костомарова, П.О. Куліша, П. Житецького. У цій розвідці було виокремлено погляд представників «Основи» котрі підтримували тезу про просвіту рідною мовою як запоруку прогресу¹².

У роботі Ф. Савченка (1928 р.) було докладно розглянуті українофільський рух у 1870-х рр., причини спротиву діяльності Південно-Західного відділу Російського географічного товариства, його закриття та появи Емського указу 1876 р. У цьому дослідженні було приділено увагу виступам діячів антиукраїнофільського напрямку з Малоросії, зокрема М.В. Юзефовича, де обґрунтовувалось шкідливість українофільського руху — М.І. Костомарова, П.О. Куліша. Представники консервативного табору у Москві та Малоросії виправдовували свої дії змістом заповіту Олександра II котрий проголошував боротьбу за збереження єдності Російської імперії¹³.

Історія боротьби українофілів за впровадження української мови в сферу просвіти розглядаються у роботі сучасного російського дослідника О.І. Міллера. Він звернув увагу на те, що ідеї поширення української мови в сфері зустріли спротив наприкінці 1850-х рр. у роботах С.С. Гогоцького, котрий вже оцінив їх як плани поляків асимілювати Південно-Західний край. Отже, саме в Малоросії було дано імпульс антиукраїнським виступам (зокрема у 1863 р.), видано брошури проти використання української мови (С.С. Гогоцький і І. Кульжинський). Згодом Міністр внутрішніх справ П.О. Валуєв, знаючи про низький рівень освіти в них, захищав своїм знаменитим циркуляром 1863 р. панівне становище церковних шкіл в Малоросії. Причиною цього був реакційний характер освітньої політики Російської імперії, зокрема міністра освіти Д.А. Толстого, котрий знаходився під впливом «Московских ведомостей» М.Н. Каткова¹⁴. Розглядаючи

¹⁰ Щеголев С. История украинского сепаратизма. — Москва: Изд. Имперская традиция, 2004. — С. 49.

¹¹ Річицький А. Тарас Шевченко у світлі епохи. — Катеринослав, 1925. — С. 100.

¹² Бернштейн М.Д. Журнал «Основа» і український літературний процес кін. 50–60 рр. XIX ст. — К.: Видавництво Академії Наук УРСР, 1959. — С. 60,70.

¹³ Савченко Ф. Заборона українства 1876 р. До історії громадських рухів в Україні 1860–1870-х рр. / Всеукр. А.Н.: (Передн. Слово Ф. авченко) / Х.-К.: Державне видавництво України, 1930. — С. 3, 112–113, 372, 376.

¹⁴ Міллер А.И. «Украинский вопрос» в политике властей и русском общественном мнении (вторая половина XIX ст.). — СПб.: Алетея, 2000. — С. 93, 105, 118, 144, 150–

розвиток українофільського руху 1870-х рр. дослідник велику увагу приділив статтям М.П. Драгоманова, М.І. Костомарова створеним з метою сприяння цензурним послабленням стосовно української мови на початку 1880-х рр.¹⁵

На думку ж сучасного українського дослідника Я.В. Козачка, М.І. Костомаров в цих статтях просто звузив сферу використання української мови, шляхи й можливості її подальшого розвитку. Діяльність вченого, на думку Я.В. Козачка, дратувала російських шовіністів (С.С. Гогоцького, М.А. Рігельмана, М.В. Юзефовича)¹⁶.

Отже проблема просвіти українського народу і прогресу отримала своє висвітлення в наукових розвідках. В них висвітлено економічні та ідеологічні причини антиукраїнської та асиміляторської політики уряду Російської імперії початку 1860-х рр. Водночас в розвідках не отримали особливої уваги система полемічних аргументів українофілів та їх опонентів.

Питання просвіти українського народу і прогресу його розвитку було підняте М.І. Костомаровим на сторінках часопису «Основа» у статті «Мысли южнорусса. О преподавании на малорусском языке» (1862 р.) На думку вченого, народні забобони знищуються просвітою, а освіта здатна була припинити ворожнечу польського світу з «русским», а теза про те що розвиток народних мов сприяє різноманітності котра в свою чергу веде до розриву зв'язку між народами не є вірною оскільки якщо влада буде сприяти розвитку національних мов — то кожна народність буде задоволена¹⁷.

Якщо урядовці на правобережній Україні з метою боротьби з польським впливом ще розглядали можливість використання української мови в початковій освіті, то офіційна влада Малоросії на початку 1860-х рр. в особі Генерал — губернатора Київського, Подільського і Волинського М.М. Анненкова оцінювала спроби впровадження української мови та спроби створення особливої малоросійської літератури як ознаку сепаратизму та шкоди народу (через незнання російської мови). Особливу ж роль у формуванні позицій московського консервативного табору стосовно поширення української мови в освітній сфері

151; Бовуа Д. Гордиев узел Российской империи: власть, шляхта и народ на Правобережной Украине (1793–1914). — М.: Новое литературное обозрение, 2011. — С. 346.

¹⁵ Миллер А.И. «Украинский вопрос» в политике властей и русском общественном мнении... — С. 153, 162, 216–217.

¹⁶ Козачок Я.В. Українська ідея з вузької стежки на широку дорогу (Художня і науково-публіцистична творчість М.І. Костомарова). — К.: НАУ, 2004. — С. 120, 291, 218.

¹⁷ Костомаров Н.И. Мысли южнорусса о преподавании на малорусском языке // Костомаров М.І. Слов'янська міфологія. Упор., приміт. І.П. Бейко, А.М. Полотай; вступна ст. М.Т. Яценка. — К.: Либідь, 1994. — С. 309–313; Костомаров Н.И. Ответ на статью В. Крестовского. Ходатайство Костомарова за Сковороду и Срезневского // Основа. — 1861. — № 7. — С. 7, 11; Возняк М. Листування М.І. Костомарова з О. Кониським // Україна: науковий двохмісячник українознавства. — 1925. — № 3. — С. 72; Листування М.І. Костомарова з Харківськими громадянами про видання народних книжок (підг. Г. Житецький) // Україна. — 1925. — № 3. — С. 65.

для простолюду та питань прогресу, на наш погляд відігравали видання М.Н. Каткова, зокрема «Русский вестник»¹⁸.

Так, вже в рецензії 1862 р. цього видання на Новий Тлумачний словник російської мови В. Даля рецензент часопису зауважував на помилку укладача у назві великоруська мова, котра має бути замінена на положення про «русский язык» — мову освіти та літератури¹⁹.

Теза про «русский язык» — мову освіти стане центральним поняттям у аргументах проти українофілів і в наступні роки. Такий напрям був статті О. Іванова «О малорусском литературном языке и об обучении на нем». У ній йшлося про універсальну задоволеність «общерусским литературным языком» де наголошувалось на необхідності доведення українофілами потреби в українській мові, впровадження якої не може забезпечити народне благо. Протилежні уніфікаційні процеси відбувались серед слов'янських народів і вони, на думку авторів «Русского вестника» сприяли зупинці розвитку літератури та народної просвіти²⁰.

Згодом М.Н. Катков, тиснучи на міністра П.О. Валуєва жорстко критикував українофілів котрі після простих публікацій українською мовою розпочали переклад Біблії. Часопис «Русский вестник» слід за «Московскими ведомостями» виклав своє прихильне ставлення до оголошеної політики уніфікації, засудивши його противників²¹.

Теза про уніфікацію в усіх галузях освіти народу та критику запропонованого М.І. Костомаровим розділення в освітній сфері народу у школах так і університетах критикувалась і в наступні роки поряд з критикою позитивної оцінки сприяння Австро-Угорщини поширенню української мови на Галичині²².

¹⁸ Бовуа Д. Гордиев узел Российской империи: власть, шляхта и народ на Правобережной Украине... — С. 352; Шевелів Б. Петиції українських громад до Петербурзького комітету грамотності у 1862 р. // За Сто літ. Матеріали з громадського й літературного життя України XIX і початків XX століття. — 1928. — Кн. 3 — С. 16; Савченко Ф. Заборона українства 1876 р.... — С. 191; Марахов Г. Нові сторінки біографії М. Костомарова // Вісник АН УРСР. — 1972. — № 1. — С. 103.

¹⁹ Н.И. Новый русский словарь / Рец. на Толковый словарь живого великорусского языка В.И. Даля. — М., 1861, 1862 // Русский вестник. — 1862. — Т. 39. — № 6. — С. 818.

²⁰ Иванов А. О Малорусском Литературном языке и об обучении на нем // Русский вестник. — 1863. — Т. 45. — № 5–6. — С. 267; Л-й. О литературном языке у славян / Рец. на кн. Lipa Narodni Zabavnik. Redactor a vydatel Iosef Vicipapin. Pest 1862 // Русский вестник. — 1863. — Т. 48. — № 8. — С. 799.

²¹ Бовуа Д. Гордиев узел Российской империи: власть, шляхта и народ на Правобережной Украине... — С. 350–351; Миллер А.И. «Украинский вопрос» в политике властей и русском общественном мнении... — С. 122–123; Житомир в 1861 и 1866 годах // Русский вестник. — 1866. — Т. 64. — № 8. — С. 602.

²² Рец. На кн. Педагогическая хроника. Вестник Европы Т. 1. 1866. Учебник всеобщей истории в трех концентрических приспособленных к развитию учащихся курсах (опыт приложения педагогики и преподавания истории) Рассмотрен и одобрен комитетом народного просвещения. Составил Николай Овсянников. Курсы Т. I и II СПб., 1866 // Русский вестник. — 1866. — Т. 62. — № 3. — С. 353–354; Т. Курйозы

Ідея єднання розумових сил на основі використання єдиного «русского языка» поряд з використанням південно-руської мови для збереження українських земель під впливом Російської імперії була сформульована ще в листах М.В. Юзефовича до В. Білозерського (від 2.12.1860 р.), П. Кулиша до М.В. Юзефовича від 1861 р. Плани антипольського виховання українського народу в народних школах та публікаціями журналу «Основа» як «русского православного народа» від Дону до Карпат підтримував і Г. Галаган. Ця ідея знайшла свій розвиток у записці М.В. Юзефовича « О так называемом украинофильском движении» (1875) та урядовій політиці²³.

Водночас С.С. Гогоцький — професор філософії Київського університету Св. Володимира, — ще з 1860-х рр. підтримував ідею про єдиний «общерусский язык» як запоруку прогресу, швидкого обміну розумових сил та єдності нашої руської землі. На його думку, сильний удар по єдності руської землі завдали дії українофілів внаслідок котрих було втрачено Західну Україну²⁴.

Тези, подібні позиції С.С. Гогоцького, були викладені і у статті Голови київського відділу «Благодійного слов'янського комітету» М.А. Рігельмана «Современное украинофильство». Він розібрав зміст статті М.П. Драгоманова «Література російська, великоруська, українська і галицька» що вийшла в 1874 р. в галицькій «Правді» та погодився з думкою автора про відсталість української літератури порівняно з російською, побачивши приховані автором цілі у наголошенні у підтримці ідеї розвитку української літератури. На думку автора українофіли пропонували згубні для народу своєю нереальністю ідеї про рівність, багатство, волю²⁵. Тих хто обстоював ідею окремішності української мови та культури ще у статті М.А. Рігельмана було визнано ворогами Росії котрі мали б шукати підтримки у собі подібних²⁶.

У цей час навіть у нейтральної сторони — історика літератури, мовознавця О.М. Пипіна викликало обурення постановка в статті вихідця з харківщини

иностранный литературы о России. (La Russie et l'Europe, par Henri Martin 1866. Preussen und Oesterreich im Jahr 1866, von Wolfgang Menzel) // Русский вестник. — 1866. — Т. 63. — № 5–6. — С. 360–362.

²³ Письма П.А. Кулиша к М.В. Юзефовичу 1843–1861 рр. // Киевская старина. — 1899. — № 3. — С. 306; Центральный державный историчный архив України (м. Київ) — Ф. 873. — Оп. 1. — Спр. 20. — Арк. 5–7; Савченко Ф. Заборона українства 1876 р.... — С. 360, 368–372; Бовуа Д. Гордиев узел Российской империи: власть, шляхта и народ на Правобережной Украине... — С. 349.

²⁴ Миллер А.И. «Украинский вопрос» в политике властей и русском общественном мнении... — С. 2, 57; Гогоцький С. Еще несколько слов об украинофилах // Русский вестник. — 1875. — Т. 117. — № 7. — С. 796; Гогоцький С. Прибавление к статье «Еще несколько слов об украинофилах» // Русский вестник. — 1875. — Т. 118. — № 7. — С. 415.

²⁵ Z (Рігельман Н.А.) Современное украинофильство // Русский вестник. — 1875. — Т. 115. — № 2. — С. 842, 846–847.

²⁶ Z (Рігельман Н.А.) Современное украинофильство... — С. 847.

М.Ф. Де-Пуле формулювання, що відсутність відповіді на його статтю є визнанням «лживости самого вопроса» (про становище української мови)²⁷.

Подібна українофобська аргументація збереглася наприкінці ХІХ ст. у прихильника цього напрямку професора Київського Університету Т.Д. Флоринського, котрий визначав що на території Галичини набули розвитку штучні назви Україна, український, українська література²⁸. На думку ж представника антиукраїнського табору С. Щеголева, українські сепаратистські дії 1860-х рр. культивували поляки, коли стався замах на південно-руську школу перед повстанням 1863 р. Буквар Т.Г. Шевченка та граматика П.О. Куліша отримала поширення в недільних школах в котрих викладали українофіли вчителі-дилетанти, що боролися своїми підручниками проти сучасної російської культури. У наступні 1870–1880-ті рр. їх справу продовжив М.П. Драгоманов котрий своєю діяльністю вів до федераційного розпаду Росії. Автор наголошував, що чим вдалішою буде українізаторська діяльність на півдні, тим повільніше буде проникати сюди «русская культура», важче буде малоросійському народу у всесвітній боротьбі за існування. С. Щеголев визнавав, що Акт 1876 р., що походив від Валуєвського циркуляра був планомірним заходом на шляху поступової асиміляції малоросів з «русским государственным языком»²⁹.

Наголосимо, що не усі урядовці поділяли ці погляди. Так, Харківський генерал-губернатор О.М. Дундуков-Корсаков у своїй записці до наради (1881 р.) стосовно зміни Указу 1876 р. бачив мету українофілів, але негативно ставився на заборон 1876 р., котрі тільки сприяли перетворенню Галичини на центр розповсюдження української літератури³⁰.

Відповіді на численні закиди українофобів сформулював М.І. Костомаров. Ще на початку полеміки навколо української мови як мови початкового навчання українофіли обережно наголошували, що думка про загрозу єдності держави від впровадження різних мов поширилась з європейськими ідеями державності і народності³¹. У статтях «Малорусская литература» (1871 р.), «Еще по поводу малорусского слова», «По вопросу о малорусском слове. Ответ Современным известиям», «Украинофильство» (1881 р.) вчений наголошував на відсутності таємних планів відторгнення Малоросії і підкреслював тези своєї ідеї, що добре вивчення української мови та отримання на ній початкової освіти запорука вивчення і російської мови³². Вчений відкидав звинувачення, що

²⁷ *Пытин А.Н.* К спорам об украинофильстве // Вестник Европы. — 1882. — № 5. — Т. 3. — С. 438.

²⁸ *Флоринский Т.Д.* Зарубежная Русь и ее горькая доля. — К.: Тип. И.И. Горбунова, 1900. — 25 с.

²⁹ *Щеголев С.* История украинского сепаратизма... — С. 64, 67, 69, 276, 301, 424.

³⁰ *Савченко Ф.* Заборона українства 1876 р. ... — С. 175–177.

³¹ *Костомаров Н.И.* Мысли южнорусса о преподавании на малорусском языке... — С. 312.

³² *Костомаров Н.И.* Еще по поводу «Малорусского слова «Московским ведомостям» // Вестник Европы. — 1881. — № 4. — Т. 2. — С. 438–442; *Костомаров Н.И.* По вопросу о Малорусском слове «Современным известиям» // Вестник Европы. — 1881. — № 3. — Т. 2. — С. 360–361; *Костомаров Н.И.* Украинофильство / Н.И. Костомаров //

українофільство-польська інтрига. Ці статті склалися з надією на скасування урядових заборон 1876 р., коли деякі автори «Вестника Европы» викладаючи історію попередніх спроб видати Новий заповіт в Російській імперії на початку 1860-х рр., очікували реакції російської цензури на появу цього видання як ознаку міцності «некоторых новых веяний» (відставка реакційного Міністра освіти Д.А. Толстого 1880 р.)³³.

М.І. Костомаров погоджувався, що російська мова — мова освіти в усій імперії, але зазначав що вплив російської мови повинен бути добровільним, без примусу³⁴. Водночас ще з періоду 1860-х рр. деякі з українофілів (П. Житецький) заперечували претензії російської мови на виключну роль мови освіти³⁵.

Один з провідників українського руху В.Б. Антонович також сформулював перелік претензій до українофілів у проектах записок про використання української мови. Більшість з них не були опубліковані у час своєї появи. У записці початку 1880-х рр. «Про українофілів та українофільство» вчений розглянув і проблему прогресу (чи можливості його досягнення) як наслідку єдності всіх народів Росії, на чому наголошували українофоби.

У відповідь на закиди видавця «Вестника Юго-Западной и Западной России» К.А. Говорського котрий називав українців «русским народом» що проживає в Південно-Західній частині Росії, В.Б. Антонович казав, що єдність не повинна ототожнюватись з однаковістю. Цю ж думку поділяв М.І. Костомаров у статті «Еще по поводу Малорусского слова» (1881 .) в котрій вчений наголошував, що це є однією з рис історичної Московщини — нетерпимість до народних особливостей племен, що поєдналися, але не злилися з нею в єдиній державі³⁶.

На думку В.Б. Антоновича така нетерпимість була невизнанням нового, або існуванням грубого інстинкту. Він виявлявся, на думку авторів «Вестника

Науково — публіцистичні і полемічні писання М. Костомарова. Зібрані заходом Академічної комісії укр. історіографії / іст. Секція Всеукр. АН; Ред. М. Грушевський. — К.: Державне видавництво України, 1928. — С. 281–289; *Неслуховский Ф.* Из моих воспоминаний // Исторический вестник. — 1890. — № 4. — С. 144–145; *Корсаков Д.* Из воспоминаний о Н.И. Костомарове и С.М. Соловьеве // Вестник Европы. — 1906. — кн. 9. — С. 221–272.

³³ В. Рец. на Святе письмо Нового Завіту. Мовою руською. Українською переклали у купі П.О. Куліш и др. Пулюй. Печатано у Львові 1880 / в: Вестник Европы. — 1881. — Т. 1. — кн. 2. — С. 895–898; Дневник государственного секретаря А.А. Половцева в П-х томах. — М.: «Наука», 1966. — Т. II. — С. 189.

³⁴ *Костомаров Н.И.* Малорусское слово // Костомаров М.І. Слов'янська міфологія. Упор., приміт. І.П. Бейко, А.М. Полотай; вступна ст. М.Т. Яценка. — К.: Либідь, 1994. — С. 335; *Костомаров Н.И.* Украинофильство... — С. 281–289; *Костомаров Н.И.* По поводу статьи Г. Де-Пуле / Н.И. Костомаров // Вестник Европы. — 1882. — Т. 3. — № 5. — С. 437.

³⁵ *Житецкий П.* Русский патриотизм. Ответ «Дню» // Основа. — 1862. — № 3. — С. 21.

³⁶ *Бовуа Д.* Гордиев узел Российской империи: власть, шляхта и народ на Правобережной Украине... — С. 632; *Костомаров Н.И.* Еще по поводу «Малорусского слова «Московским ведомостям»... — С. 438–442; *Барвінський О.* Погляд М. Костомарова на задачі української інтелігенції // Записки НТШ. — 1918. — Т. 126–127. — С. 90.

Европы» й в проведенні політики «обрусення» в Польщі, де провідники цієї політики навіть ставили собі у заслугу отримані відчуття презирства та апатії³⁷.

Щодо розвитку прогресу, то на думку В.Б. Антоновича, він був можливий саме у випадку визнання російським суспільством існування української мови, що могло дати змогу розвиватися цим явищам своїм життям³⁸. Водночас, прогрес можливий, як на думку М.І. Костомарова так і В.Б. Антоновича, коли знання моральних настанов надходить з церковною проповіддю рідною мовою³⁹. На думку українофілів, прогрес був неможливий за умов навчання на нерідній мові, коли люди не запам'ятовували отримані навички, затримувались в своєму розвитку⁴⁰.

У зв'язку з цим відкидалася проголошена українофобами теза про мовний сепаратизм на Галичині де здійснювалась освіта українською⁴¹.

Отже, в публіцистичній дискусії 1860–80-х років про статус, місце української мови в сфері освіти та виховання українського народу в Російській імперії виявилися дві протилежні точки зору на зміст прогресу. Формулюючи зміст цих поглядів варто пам'ятати, що вони свідчили про публіцистичний зріз дискусії, адже багато причин (зокрема економічних про докладно виклав в своїх роботах М.П. Драгоманов) позицій зокрема противників української мови в сфері освіти не було викладено публічно на сторінках періодичних видань або записок до державних установ. Отже, у відкритому доступі (для читачів) ця дискусія звелась до протилежного бачення противниками українофілів того, що є прогресом — об'єднання усіх розумових сил під проводом російської мови, котре дасть можливість протистояти тиску ззовні. Прикладом такого тиску було становище роз'єднаних мовно слов'янських народів та «русских» Галичини. Цю згубну роз'єднаність, на думку консерваторів, пропагували саме українофіли. Таке об'єднання на основі російської мови мало б також сприяти розвитку літератури та просвіти, що не могло б бути в умовах існування мовної окремішності. На думку офіційних кіл, у 1860-х рр. діяльність, спрямована на

³⁷ *Антонович В.Б.* Погляди українофілів // Антонович В.Б. Моя сповідь: Вибрані історичні та публіцистичні твори (Упор. О. Тодійчук, В. Ульяновський). — К.: Либідь, 1995. — С. 150; *Антонович В.Б.* Записка у справі обмежень української мови // Антонович В.Б. Моя сповідь: Вибрані історичні та публіцистичні твори... — С. 158; *А.Ф.* Письма из провинции // Вестник Европы. — 1882. — Т. 6. — кн. 12. — С. 894–899.

³⁸ *Антонович В.Б.* Погляди українофілів... — С. 149; *Антонович В.Б.* К вопросу о Галицко-Русской литературе. (По поводу статьи профессора Т.Д. Флоринского). — К.: Тип. Имп. У-та Св. Владимира. Корчак-Новицкого, 1900. — С. 23.

³⁹ Листування М.І. Костомарова з Харківськими громадянами про видання народних книжок (підг. Г. Житецький) // Україна. — 1925. — № 3. — С. 68; *Антонович В.Б.* К вопросу о Галицко-Русской литературе... — С. 6.

⁴⁰ *Костомаров Н.И.* Малорусское слово / Н.И. Костомаров // Костомаров М.І. Слов'янська міфологія. Упор., приміт. І.П. Бейко, А.М. Полотай; вступна ст. М.Т. Яценка. — К.: Либідь, 1994. — С. 333; *Антонович В.Б.* Записка у справі обмежень української мови // Антонович В.Б. Моя сповідь: Вибрані історичні та публіцистичні твори... — С. 154.

⁴¹ *Антонович В.Б.* К вопросу о Галицко-Русской литературе... — С. 20; *Науменко В.П.* Решен ли проф. Т.Д. Флоринским Вопрос о книжной малорусской речи? — К., 1900. — С. 5.

розвиток окремішності української мови, була прямим свідченням сепаратизму. Патріотично налаштованою пресою така діяльність ставилась в один ряд з полонізмом, нігілізмом та соціалізмом.

У відповідях протилежна сторона (українофіли) визначила походження подібного уявлення про прогрес — від європейських ідей державності народності. Вони за свідчення прогресу бачили визнання державою мовної багатоманітності (на думку М.П.Драгоманова це мало призвести до федералізації) як і поширення серед народу елементарних знань його рідною мовою. Саме у такому вільному розвитку, на їх думку мала б визначитись доля української мови.

Символом зіткнення для українофілів та українофобів був «общерусский культурный язык» (С.С. Гогоцький) — провідник освіти та культури (з чим погоджувався і М.І. Костомаров) з одного боку, а з іншої сторони «малорусский язык», як мова просвіти українського народу.

ПРОБЛЕМА УКРАИНСКОГО ЯЗЫКА В НАРОДНОМ ПРОСВЕЩЕНИИ И ВОПРОС О ПРОГРЕССЕ В УКРАИНСКОЙ И РУССКОЙ ПУБЛИЦИСТИКЕ 1860–1880-х гг.

Егоров Владислав (кандидат исторических наук, доцент кафедры политических наук Киевского национального университета строительства и архитектуры, egorov.1977@email.ua)

В статье рассматривается содержание идейно-публицистической борьбы представителей украинофильства и реакционно-шовинистических кругов Российской империи по вопросу использования украинского языка в начальном образовании украинского народа в период 60–80-х гг. XIX в.

Ключевые слова: украинский язык, «общерусский культурный язык», просвещение, прогресс, украинская публицистика, русская публицистика, украинофильи.

THE PROBLEM OF THE UKRAINIAN LANGUAGE IN THE PEOPLE'S EDUCATION AND THE MATTER OF PROGRESS IN THE UKRAINIAN AND RUSSIAN JOURNALISM IN THE 1860–1880 's.

Egorov Vladislav (the candidate of historical sciences, the docent of the department of the political sciences Kyiv National University of Construction and Architecture (KNUCA), egorov.1977@email.ua)

The article considers the publicistical 1860–80-ies debate of the status, place of the Ukrainian language in the field of education and training of the Ukrainian people. There were two opposing points of view on the meaning of progress in the Russian Empire. in the public domain this discussion reduced to the opposite vision of the opponents of the supporters of the Ukrainian language. Conservatives proclaimed the

progress as combining all the mental forces under the leadership of the Russian language, which will give the opportunity to resist the pressure from the outside. On the other side supporters of the Ukrainian language identified the origin of the conservatives progress idea — from European ideas of statehood ethnogenesis. They understood the progress as recognition of state language variety which could spread the elementary knowledge among the people in their native language.

Keywords: *Ukrainian language, «Russian cultural language», enlightenment, Ukrainian journalism, Russian journalism, ukrainophiles.*

СТВОРЕННЯ ФРАНКО-НІМЕЦЬКОЇ КОЛОНІАЛЬНОЇ АНТАНТИ І ФРАНЦУЗЬКЕ СУСПІЛЬСТВО

Стаття присвячена колоніальній політиці Франції в Африці в 70–90-ті роки XIX ст., зокрема, досліджено проблему створення франко-німецької колоніальної антанти та реакції на це французького суспільства.

Ключові слова: колоніальна політика, франко-німецька колоніальна антанта, політичні дискусії.

Між зовнішньополітичною концепцією німецького уряду, яка розглядала агресію в Європі і, в першу чергу, військовий розгром Франції як центральне завдання, і колоніальною експансією існувала суперечність. Вона була джерелом сумнівів і коливань і для правлячих кіл Німеччини, і для самого О. фон Бісмарка при переході імперії до політики колоніальних загарбань.

Впродовж 1884 й 1885 рр. Німеччина надзвичайно енергійно здійснювала колоніальні загарбання. Колоніальна політика начебто посіла центральне місце в зовнішній політиці країни. В угоду їй Німеччина, здавалося, займала демонстративно ворожу позицію щодо Англії й вступала з нею в гострі конфлікти через низку колоніальних питань. Водночас Німеччина шукала зближення зі своїм традиційним ворогом — Францією. Все це могло створити враження, що «франко-німецький антагонізм кинутий на задній план..., центральним фактором політичного становища став антагонізм англо-німецький», що «дало початок зближенню держав, які ще нещодавно смертельно воювали, і це є не вираженням скороминущої дипломатичної потреби»¹. Однак, така картина є суперечливою. Зовнішньополітична концепція О. фон Бісмарка в основному залишилася незмінною. Як і раніше, рейхсканцлер головні цілі зовнішньої політики вбачав у Європі і вважав, що для боротьби у цьому театрі Німеччина повинна тримати в Європі свою військову міць. Як і раніше, він думав, що фінансові та політичні ресурси імперії повинні бути поставлені на службу досягнення цих цілей.

Позиція ж французьких політичних кіл і преси щодо німецьких колоніальних загарбань змінювалася відповідно до позиції уряду.

У червні 1884 р. О. фон Бісмарк зненацька, всупереч своїм колишнім заявам, підкреслив значну зацікавленість німецьких, і зокрема франкфуртських, банків у єгипетському борзі, що змушувало його виявляти зацікавленість до фінансової сторони єгипетського питання.

* Плюта Наталія — кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії Рівненського державного гуманітарного університету, plyta@ukr.net

¹ Колоніальний вопрос и его решение // Московские ведомости. — 21.IX.1884. — С. 126.

У листі до Мюнстера від 12 серпня того ж року О. фон Бісмарк висловив невдоволення недостатньо енергійним проведенням останніми цієї нової лінії. Він неодноразово повертався до цього питання й писав, що «був би засмучений», якби Мюнстер «не роз'яснив англійським міністрам, що наша стриманість на конференції є наслідком англійського відношення до наших заморських інтересів і що продовження таких стосунків змусить нас зміцнити дружні зв'язки з Францією»².

Німецька політика намагалася вирішувати не лише, єгипетське питання, але й долю Конго не з Англією, а проти Англії разом із Францією. Уже в середині квітня 1884 р. Бісмарк запропонував французам домовитися з іншими державами про спільну позицію щодо англо-португальського договору. Але якщо ця пропозиція може бути пояснена німецькими інтересами в Конго, то наступні німецькі пропозиції йшли далі й відкрито пов'язувалися з німецько-французьким зближенням, якому належало надати антианглійську спрямованість. Це викликало в урядовій газеті «Le Temps», яка відображала точку зору французького міністерства закордонних справ, позитивну реакцію на політичну лінію Франції у сфері колоніальної експансії. Радикальна преса зайняла приблизно таку ж позицію, як і помірковано-республіканська, підтримуючи політику Парижу у колоніальному питанні.

7 серпня 1884 р. О. фон Бісмарк у листі до Гатцфельда висловився про те, щоб обговорити із французами можливість угоди щодо всіх областей Західної Африки, що ще не перебували під юрисдикцією якої-небудь держави. Угода повинна була передбачати свободу торгівлі в цих областях, причому до неї могли б приєднатися й інші держави.

Французький посол, якому Гатцфельд через кілька днів виклав цей план, постарався з'ясувати, чи не стане Німеччина розглядати угоду як таку, що підмінює наступне колоніальне придбання договірних сторін. Одержавши заспокійливу відповідь, він перевів розмову на Єгипет. «Якщо ми, — говорив Курсель, — зуміли б домовитися з такого, досить важливого в наших очах питання, то це склало б досить вигідне враження у Франції і підвищило б ціну зближення з Німеччиною»³. Викликаний вслід за цим у Париж Курсель після розмови з Ж. Феррі висловив Гогенлоє⁴, а після повернення до Берліна Гатцфельду принципову згоду з пропозицією О. фон Бісмарка, додавши, що необхідно включити в неї єгипетське питання. Така угода розглядалася Ж. Феррі не як союз, а як часткове або часткові угоди з окремих питань. О. фон Бісмарк був готовий підтримати всі французькі вимоги щодо Єгипту; отже, перешкод для підписання договору не було. У своїх бесідах із французьким послом Курселем

² Die Große Politik der europäischen Kabinette 1871–1914: Sammlung der diplomatischen Akten des Auswärtigen Amtes. Bd. 1–40. — B.: Dt. Verl.-Gesellschaft für Politik und Geschichte, 1922–1927.

³ Documents diplomatiques français (1871–1914). Ministère des affaires étrangères. Commission de publication des documents relatifs aux origines de la guerre de 1914. — I série. — T. V, p. 368, 369.

⁴ *Hohenlohe-Schillingfurst Ch. Denkwürdigkeiten der Reichskanslerzeit / Ch. Hohenlohe-Schillingfurst.* — Stuttgart — B.: Verl.-Anstalt, 1931. — 351 s.

у середині та в кінці серпня у Варцині О. фон Бісмарк рішуче висловився за його підписання, запропонувавши поширювати франко-німецькі угоди з колоніальних питань.

13 вересня 1884 р. О. фон Бісмарк офіційно ще раз запропонував Франції погодити дії в Західній Африці й скликати конференцію з питання, яке стосується Конго. Ця пропозиція розпочиналася повідомленням про те, що рейхсканцлер доповів про свою варцинську розмову з Курселем імператору, і останній схвалив зміст ноти. Цим самим підкреслювалось, що в Німеччині угода з Францією розглядається як важливий крок її зовнішньої політики. Позиція обох держав була вже в основному погодженою, і позитивна французька відповідь лише уточнювала, що свобода торгівлі не поширюється на вже наявні французькі колонії. Так розпочала своє короткочасне існування франко-німецька «колоніальна антанта». Вона була не союзом, а лише тимчасовим зближенням, у якому кожна зі сторін прагнула використати іншу у своїх інтересах. «Колоніальна антанта» в деякій мірі полегшила Німеччині її перші кроки в колоніальній сфері. У Франції ж правлячі політичні партії насторожено спостерігали за розвитком подій.

«Колоніальна антанта» із Францією мала приховану мету. Оскільки мова йде про таємні європейські завдання Німеччини, «антанта» була продовженням старої політики відволікання сил і ресурсів Франції від її лотарингського кордону, зіткнення її з іншими державами і ізоляції її на випадок війни з Німеччиною. Надійним методом для досягнення цієї мети було заохочення колоніальної експансії Франції. Цю політику німецька дипломатія завзято проводила протягом усіх попередніх «колоніальній антанті» років. «Ми, — говорив О. фон Бісмарк наприкінці 1882 р. Гогенлоє, — могли б спокійно спостерігати, якби французький і англійський паровози наскочили де-небудь один на одного...»⁵.

Таку політику Німеччина проводила й стосовно інших країн, які могли б перешкодити її нападу на Францію. О. фон Бісмарк у своїх бесідах із запрошеним у Варцин і Фрідріхсрує французьким послом Сан-Вальє пропонував французам захопити Туніс. Як відомо, захоплення Францією Тунісу змусило Італію зайняти ворожу Франції позицію й домагатися приєднання до німецько-австрійського союзу.

У лютому 1880 р. О. фон Бісмарк висловлював у розмові з Гогенлоє своє задоволення у зв'язку з можливим захопленням Францією Марокко⁶, де вона зіштовхувалася з Англією. Через два місяці він був радий повідомленню консула в Танжері Вебера про проєктовану французами транссахарську залізницю й передбачувані великі територіальні придбання у цьому районі⁷. У липні 1881 р. О. фон Бісмарк запропонував Гогенлоє заявити французькому уряду, що він «може покласти на наше дружнє й доброзичливе ставлення до його афри-

⁵ Там само. — В. 2, s. 329.

⁶ Там само. — В. 2, s. 295.

⁷ Die Große Politik der europäischen Kabinette 1871–1914: Sammlung der diplomatischen Akten des Auswärtigen Amtes. — В. 3, s. 396.

канської політики», а також запевнити його в тому, що Німеччина позитивно дивиться на французьку експансію на Середземному морі⁸.

Приступивши до придбання власних колоній, Німеччина продовжувала політику заохочення колоніальної експансії Франції навіть там, де німецькі колоніальні інтереси зіштовхувалися із французькими. Реакція французького суспільства і політичних та владних кіл на зближення з Німецькою імперією в колоніальному питанні були неоднозначними і викликали серйозні розходження та дискусії.

Одного лише заохочення Німеччиною колоніальної експансії Франції було, однак, недостатньо для того, щоб остання зважилася заради своїх колоніальних інтересів піти на розрив з іншими державами, а особливо з Англією.

Французький посол у Берліні Сен-Вальє повідомляв, що О. фон Бісмарк у розмові з ним на початку 80-х років викладав такі положення: «Війна між Францією, з одного боку, і Австрією й Німеччиною, з іншого, була б не вигідна цим державам при будь-якому її результаті. Нею скористалися б Англія й Росія для встановлення свого світового панування, а Франція і Німеччина були б відтиснуті від моря і від багатств тропічних країн»⁹. До XIX ст. Франція була суперницею Англії на морі. У цей час Англія панує на морі і витиснула Францію майже зі всіх заморських позицій. Реваншистські настрої у Франції породжують почуття тривоги в Німеччині й Австрії. Ворожість відносин цих держав із Францією сковає її в Європі й паралізує її заморські устремління. Порятунком для Франції є приєднання її до австро-німецького союзу. Останній перекиє Росії шлях у Середземне море, де Франція має інтереси, які виправдаються в майбутньому. Такий союз дозволив би захопити не тільки Балкани й Туреччину, але й сусідні області Азії.

Навряд чи О. фон Бісмарк дійсно мав намір укласти союз із Францією. Німецька політика, підштовхуючи французький колоніально-експансіоністський «паровоз», одночасно підштовхувала й англійський у тих місцях, де ймовірність його зіткнення із французьким була більшою. Наочніше все це можна бачити на прикладі Єгипту, що був об'єктом найбільш гострої боротьби між Англією й Францією. Бісмарк багаторазово, починаючи ще з міністерства Біконсфільда, радив англійцям «взяти Єгипет». «Бісмарк ніколи не приховував свого бажання, — писав 30 вересня 1882 р. Ампиль Гренвілу, — бачити Боснію окупованою Австрією, Туніс — Францією, Єгипет — Англією. Тепер, коли це бажання здійснене, його найближчим бажанням є те, щоб ці окупації тривали»¹⁰.

У вересні цього ж року рейхсканцлер доручив Герберту Бісмарку викласти Гренвілу свій погляд на доцільність «прямого володіння Єгиптом під повним суверенітетом Англії»¹¹. Про це ж говорив Ампилью, послу в Берліні, й

⁸ Там само. — В. 3, с. 401.

⁹ Documents diplomatiques français (1871–1914). Ministère des affaires étrangères. Commission de publication des documents relatifs aux origines de la guerre de 1914. — I série. — T. V. — P. 223.

¹⁰ Die Große Politik der europäischen Kabinette 1871–1914: Sammlung der diplomatischen Akten des Auswärtigen Amtes. — В. 4, с. 34.

¹¹ Там само. — В. 4, с. 36, 37.

кронпринц, що висловив навіть «жаль» у зв'язку з небажанням Англії анексувати Єгипет. Навіть 10 квітня 1884 р., ще за 14 днів до відправлення консулові в Капштадті Ліпперту телеграми, яка повідомляла про взяття Німеччиною під захист підприємств Людерица в Ангра-Пекені, Бісмарк наголосив, що не мінятиме свою думку.

Будь-яка можливість мирного вирішення Англією і Францією питання про Єгипет викликала роздратування у Німеччині.

О. фон Бісмарк побоювався, що Франція і Англія в кінці кінців знайдуть якийсь компромісне вирішення єгипетського питання. Щоб зірвати таку можливість, він рекомендував анексію, що ускладнила б мирне вирішення питання.

Франції була роздратована англійською окупацією Єгипту, але маючи під боком ворожу Німеччину, не зважувалася на війну з Англією. Переконавшись у неможливості здійснити свій задум таким шляхом, О. фон Бісмарк робить спробу здійснити його з іншого боку. «Нам треба, — записав 27 серпня 1884 р. Гольштейн у свій щоденник у зв'язку з варцинськими бесідами О. фон Бісмарка з де Курселем, — використати теперішні обставини для того, щоб ґрунтовно посварити Англію та Францію. Це можливо, однак, лише в тому випадку, якщо ми надамо французам підтримку. Одними лише загальними розмовами ми французів не затягнемо. Навпаки, в цьому випадку вони будуть більше прагнути до того, щоб домовитися з Англією»¹².

У «колоніальній антанті» були поєднані колоніальні та європейські завдання французької та німецької політики. Висування на перший план колоніальних загарбань не означало, що вони зайняли центральне місце і відтіснили чи змінили європейські завдання, хоча ззовні це так і виглядало, тим більше що європейські цілі намагалися приховувати або навіть заперечувати. Якщо розглядати «колоніальну антанту» з Францією лише як інструмент колоніальної політики Німеччини, то вона повинна була б означати дійсну перебудову всієї її зовнішньої політики, а не тільки дипломатичних засобів, що мали тимчасове призначення. Вона повинна була б означати дійсне прагнення Німеччини до тривалого союзу із Францією, спрямованому проти володарки морів Англії, і бути першим кроком до такого союзу. Тоді як французький уряд і провладні сили в парламенті прагнули за рахунок такого компромісу посилити свої внутрішні позиції і зміцнити міжнародне становище Франції, колоніальні товариства і пов'язані з активною заморською експансією фінансові та промислові кола ставилися до «колоніальної антанти» недовірливо і не хотіли втрачати прибутки від колоніальної діяльності.

Проголошена «колоніальною антантою» вільна торгівля в Західній Африці також не мала для Німеччини великого практичного значення. Французькі колонії не були зобов'язані застосовувати цей принцип.

Практичним результатом «колоніальної антанти» для Німеччини виявилось головним чином вирішення питання про Конго. Як Франція, так і Німеччина були зацікавлені в недопущенні англійського або англо-португальського контролю над Конго. Обидві держави воліли бачити в Конго краще слабкого

¹² Там само. — В. 2, s. 170.

бельгійського короля, ніж Англію. Однак для вирішення цього питання не було необхідності в «колоніальній антанті». Про це свідчить згода з державами відносно Конго ще до конференції. Та й із самою Францією спільні дії були погоджені ще до запропонованої Німеччиною «колоніальної антанти».

У Німеччини існував і інший варіант вирішення суперечки про Конго. Ще 26 травня 1884 р. Гренвіл запропонував Амптилю з'ясувати в О. фон Бісмарка, чи не погодиться той направити німецького представника в англо-португальську комісію, якщо таке запрошення надійде. Амптилю було доручено сказати Бісмарку, що ця пропозиція робиться до переговорів з іншими державами й що тарифи на ввезені в басейн Конго товари не повинні перевищувати 10%. О. фон Бісмарк відхилив цю пропозицію, мотивуючи тим, що по-перше, територія ця не португальська, а вільна, по-друге, вирішення цього питання викличе незадоволення інших країн. Перше припущення є малоймовірним. Басейн Конго не залишився б вільним. Він повинен був комусь належати. Друге припущення мало на меті Францію, протиставляти якій Німеччину не входило в плани О. фон Бісмарка.

8 серпня 1884 р., коли переговори із Францією мали ще попередній характер, О. фон Бісмарк одержав від посла у Лондоні Мюнстера важливе повідомлення. Посол повідомляв, що Гренвіл у бесіді з ним висловив згоду з пропозицією О. фон Бісмарка про свободу торгівлі у всій області Конго, а також побажав щоб Англія і Німеччина узгодили свою політику щодо Португалії. Така пропозиція відкрила перед Німеччиною можливість стати однією з привілейованих держав у Конго. Відхиляючи її, Німеччина виходила з політичних, а не з комерційних міркувань.

Під час роботи конференції з питання про Конго О. фон Бісмарк наполегливо радив англійському послу Малету визнати владу «Міжнародної асоціації» над Конго, щоб дати їй можливість «успішніше опиратися територіальним домаганням Франції». Ця гра німецької дипломатії не залишилась таємницею для Лондона, і на початку 1885 р. О. фон Бісмарку довелося в розмові з Розбері спростовувати й називати «наклепом» твердження, що Німеччина «бажає зіштовхнути Англію із Францією»¹³.

Необхідність не допускати зіткнення французьких і німецьких інтересів О. фон Бісмарк підкреслював в інструкції Нахтігалю. Наприкінці серпня 1884 р. він спеціальною телеграмою заборонив Нахтігалю просування в район південніше Батанги. У найбільш важливому єгипетському питанні Німеччина не просто зайняла антианглійську позицію, але безумовно підтримала всі побажання Франції. У розмові з французьким послом де Курселем 30 серпня 1884 р. у Варцині рейхсканцлер висловив співчуття із приводу того, що французи вирішили не наполягати на своїх вимогах у єгипетському питанні. «Ви не праві, — говорив він, — вдаючись у відчай через невдалий для вас результат конференції у Лондоні... Ніщо не заважає тому, щоб держави знову зібралися в іншому місті

¹³ Манфред А.З. Внешняя политика Франции 1871–1891 гг. / А.З. Манфред. — М.: Изд. Академии наук СССР, 1952. — 345 с.

й обговорили разом з Англією, або без неї, свої інтереси в Єгипті»¹⁴. Він дав зрозуміти, що Німеччина підтримує французькі вимоги. Пропозиції О. фон Бісмарка з самого початку викликали підозру у французів. Французький посол у розмові з Гатцфельдом не приховував своїх побоювань. Преса Франції бурхливо вела обговорення цієї проблеми на сторінках газет «Le Matins», «Le Temps» та «Rapeile».

О. фон Бісмарк же намагався запевнити Францію в тому, що Німеччина прагне до союзу із Францією і що заради дружби з нею готова піти на жертви. Таким чином, «колоніальна антанта» була для Німеччини допоміжним засобом. Вона повинна була привчити Францію до думки, що в особі Німеччини вона має надійного партнера, а, значить, Франція може проявляти сміливість у колоніальній сфері і, зокрема, в антианглійській політиці, покладаючись на німецький тил.

Що ж стосується Франції, то для неї зближення з Німеччиною не вело до переорієнтації зовнішньої політики. Відомо, що повернення Ельзасу та Лотарингії було головною метою правлячих кіл Франції. Гасло звільнення Ельзасу й Лотарингії користувалося широкою популярністю і серед народних мас. Але оскільки були відсутні військові й зовнішньополітичні передумови, здійснення реваншу не могло стати актуальним завданням. Тому Франція була зацікавлена незалежно від інших міркувань у підтриманні добрих відносин з Німеччиною. Обстановка військової тривоги сковувала її політику, прирікала її на залежність від доброзичливості держав. Крім цього, оскільки реванш відкладався, пануючі класи Франції були зайняті вирішенням також вельми важливого зовнішньополітичного завдання — колоніальної експансії. Відмовлятися при цьому від запропонованої Німеччиною підтримки не було підстав, тим більше, що за цю підтримку Німеччина не вимагала плати.

З цієї причини зближення з Німеччиною значної опозиції в урядових колах Франції не зустрічало. Однак, це зближення не вело й не могло вести до переорієнтації французької політики щодо Німеччини.

Про те, що франко-німецький антагонізм не зник, постійно нагадували факти, які мали місце навіть у період найбільшої близькості між цими державами. У 1884 р., під час святкування дня 14 липня, у Парижі відбувалися реваншистські демонстрації, були зірвані пруські прапори. Демонстранти переслідували німецького підданого. У серпні антинімецькі демонстрації пройшли в ряді міст Франції у зв'язку з рескриптом Мантейфеля, який пропонував юнакам Ельзас — Лотарингії вступити в німецьку армію або покинути країну. Наприкінці серпня освячення пам'ятника герою франко-пруської війни Денфер-Рошєро в прикордонному з Німеччиною місті Бельфорє супроводжувалося реваншистською демонстрацією під гаслом «quand même» («незважаючи ні на що»). Хвилю радості й реваншизму викликала у Франції також перемога «французької партії» в Ельзас — Лотарингії на виборах у рейхстаг у жовтні

¹⁴ Documents diplomatiques français (1871–1914). Ministère des affaires étrangères. Commission de publication des documents relatifs aux origines de la guerre de 1914. — I série. — T. V. — P. 390.

1884 р. Вся французька преса говорила про «поневолених братів», яких потрібно звільнити¹⁵. Із приводу останнього факту «Російські відомості» справедливо зробили висновок, що він «показує, на якій хиткій підставі зберігається союз між Францією і Німеччиною»¹⁶.

На справжні задуми німецької політики проливає світло розмова, що відбулася в жовтні 1884 р., тобто в розпал франко-німецької «антанти», між О. фон Бісмарком й англійським послом Малетом. Розмова ця показує, що О. фон Бісмарк, домагаючись союзу із Францією, проявляючи стосовно останньої люб'язність, насправді мав на увазі не дружбу й не мир з нею. На пропозицію Малета визначити прийнятні для Німеччини умови угоди з питання про єгипетський борг, О. фон Бісмарк відповів відмовою під приводом небажання здійснювати тиск на Францію.

Французи справедливо бачили в німецьких пропозиціях приховані цілі. Де Курсель у звіті про переговори з О. фон Бісмарком 15 вересня 1884 р. виказував сумнів у тому, що О. фон Бісмарк мав велику користь для своєї політики із провалу конференції в Лондоні, був дійсно незадоволений ним. На думку де Курселя, компромісне вирішення єгипетського питання для Німеччини небажане. «Якщо вони (німці), — писав він, — простягають нам руку, то скоріше для того, щоб тримати нас у руках, ніж для того, щоб допомогти нам. Небезпечно, маючи таких компаньйонів, закривати для себе всі виходи»¹⁷. З цієї причини він різко заперечував проти антианглійської позиції французької преси, що «поглиблює урвище, яке відокремлює нас від англійців і відрізає можливість всякого відступу, передаючи нас на помилування німців»¹⁸. Такого ж погляду дотримувалися послы в Лондоні й Петербурзі, які відзначали, що заохочення французької колоніальної експансії Німеччиною і її політикою зближення із Францією насправді є спробами посварити останню з іншими державами й ізолювати її¹⁹. Це розумів і сам Ж. Феррі, через це французи приймали запропоновану Німеччиною послугу вкрай обережно.

Про те, що урядові кола Франції, пішовши на створення «колоніальної антанти» з Німеччиною, усвідомлювали справжні мотиви німецької політики, переконливо свідчать обставини падіння кабінету Ж. Феррі. 30 березня 1885 р. Ж. Феррі повинен був повідомити палаті про ганебну поразку французьких військ у Ланг-Соні в Індокитаї й зажадати від неї 200 млн. франків на розширення війни з Китаєм. Однак, втративши довіру палати, він змушений був покинути будинок через чорний хід, щоб врятуватися від гніву вороже налаштованого натовпу, який зібрався в будинку.

¹⁵ Московские ведомости. — 22.VII.1884. — С. 27.

¹⁶ Русские ведомости. — 02.VIII.1884. — С. 43.

¹⁷ Documents diplomatiques français (1871–1914). Ministère des affaires étrangères. Commission de publication des documents relatifs aux origines de la guerre de 1914. — I série. — T. V. — P. 411.

¹⁸ Там само. — P. 411.

¹⁹ Нарочницкий А.Л. Колониальная политика капиталистических держав на Дальнем Востоке 1860–1895 гг. / А.Л. Нарочницкий. — М., 1956. — 341 с.

Обурення в палаті й поза нею було велике. Ж. Феррі таврували як «ошуканця», «злочинця», «зрадника». З погляду колоніальної політики така реакція була малообґрунтованою й незрозумілою. Експедицію в Індокитаї палата схвалювала до і після цих подій. Сама поразка, хоча й безсумнівно ганебна, не була настільки значною у військовому відношенні, і, у всякому разі, вона не повинна була вплинути на долю «колоніальної антанті» з Німеччиною.

Справжню причину такої реакції варто шукати не в заокеанській, а в європейській політиці. Її досить ясно виклав у палаті Ж. Клемансо за два дні до зазначених подій. «У нас є, — говорив він, — більш важливі інтереси, чим на Далекому Сході... Наші європейські інтереси мають зверхність над всім іншим... Становище в Європі таке, що уряд не може не зрозуміти всієї глибини своїх помилок»²⁰. Ж. Клемансо різко засуджував Ж. Феррі за те, що він пішов на зближення з О. фон Бісмарком.

Правлячі кола Франції схвалювали політику колоніальної експансії, яку проводив уряд, у тому числі експансію в Індокитаї. Після падіння кабінету Ж. Феррі кабінет Брісона робив все необхідне, щоб закріпити французьку окупацію Аннами. Панівні класи Франції намагалися встановити гарні відносини з Німеччиною і використати її підтримку в колоніальних питаннях, однак їх не полишала думка про те, що головну небезпеку для Франції становила Німеччина. Ж. Феррі обвинувачували лише в тому, що, надмірно захопившись колоніальними справами, він забув про обережність і поставив цим самим Францію у невідповідні умови в разі нападу на неї Німеччини.

Обставини падіння кабінету Ж. Феррі показали заплутаність розрахунків німецької дипломатії. «Колоніальна антанта» сприяла активізації французької політики в багатьох напрямках, зокрема, в Індокитаї та Єгипті. Вона, однак, не могла підштовхнути Францію до розриву з державами, які виявилися б їй корисними у випадку війни з Німеччиною. Це значною мірою знецінило для німецької дипломатії «колоніальну антанту». «Недовіра до нас, — відзначав з розчаруванням О. фон Бісмарк у листі до Гогенлоє від 25 травня 1885 р., — буде у вирішальний момент (у французів) сильніше гніву проти Англії. Тому ми повинні остерігатися того, щоб служити вістрям, спрямованим проти Англії, і бути більше французами, ніж самі французи»²¹. Офіційно розрив «антанті» відбувся тільки восени 1885 р., причому цього разу вже французький уряд усіляко підкреслював свою прихильність до неї. Проте, падіння кабінету Ж. Феррі чітко показало, що така «антанта» не має перспектив, це фактично і стало її кінцем. Очевидно, що міжнародна обстановка змінилася, й демонстрація ворожості до Англії давала вже меншу вигоду і таїла в собі більше небезпеки для самої Німеччини.

Падіння кабінету Ж. Феррі свідчило про безпідставність німецької співпраці із Францією, а ослаблення колоніальної експансії Франції, яке наступило за цим

²⁰ Манфред А.З. Внешняя политика Франции 1871–1891 гг. / А.З. Манфред. — М.: Изд. Академии наук СССР, 1952. — 353 с.

²¹ Die Große Politik der europäischen Kabinette 1871–1914: Sammlung der diplomatischen Akten des Auswärtigen Amtes. — В. 3, s. 446.

падінням, створило умови для пом'якшення суперечностей між нею й Англією, зокрема, для притуплення гостроти єгипетської суперечки. З осені 1885 р. франко-німецькі відносини знову погіршилися. Колоніальна експансія Німеччини почала носити епізодичний характер. Аж до середини 90-х років вона не змогла знову знайти той цілеспрямований характер, який мала в 1884–1885 рр. Виникали тертя на ґрунті колоніальних суперечностей, у першу чергу з Англією, але вони не набували тієї гостроти, як у попередні роки. Німецька політика, виходячи зі своїх європейських інтересів, не допускала серйозних ускладнень із Англією через колоніальні здобутки. Колоніальні інтереси й експансія продовжували займати в німецькій політиці значне місце, про що свідчили колоніальні загарбання, хоча вони і здійснювалися епізодично. Колоніальній політиці, однак, відводилася підлегла роль. Бісмарк, принаймні теоретично, продовжував дотримуватися того погляду, що у випадку війни з великою морською державою колонії захищатися не будуть.

Центральне місце у зовнішній політиці Німеччини до середини 90-х років продовжували займати її європейські інтереси і частково завдання військового розгрому Франції. Колоніальна експансія при цьому перебувала на другому плані. Керівники німецької імперії не вважали за потрібне вступати у військові конфлікти або йти через колонії на серйозне загострення відносин з державами. Ці висновки підтверджуються перш за все тим, що Бісмарк чинив опір планам будівництва «великого флоту», і готовністю правлячих верств Німеччини йти на поступки в колоніальних питаннях в інтересах своєї європейської політики.

Отже, франко-німецька «колоніальна антанта», на перший погляд, здавалося б, заперечувала зроблений раніше висновок і свідчила б про докорінні зміни у зовнішній німецькій політиці. Насправді, в цій «антанті» німецькі колоніальні інтереси не були головними. Великого практичного значення «антанта» для німецької колоніальної експансії не мала. Разом з тим, запевнивши Францію у безпечності її лотарінгського кордону, вона повинна була заохотити її колоніальну експансію і спонукати піти на розрив з Англією через суперечки з колоніального питання, особливо єгипетського. Іншими словами, «колоніальна антанта» була для Німеччини основним засобом послаблення Франції у Європі.

СОЗДАНИЕ ФРАНКО-НЕМЕЦКОЙ КОЛОНИАЛЬНОЙ АНТАНТЫ И ФРАНЦУЗСКОЕ ОБЩЕСТВО

Наталья Плют (кандидат исторических наук, доцент кафедры всемирной истории Ровенского государственного гуманитарного университета,
plyta@ukr.net)

Статья посвящена колониальной политике Франции в Африке в 70–90-х годах XIX ст., а именно, исследована проблема создания франко-немецкой колониальной антанты и реакции на это французского общества.

Ключевые слова: колониальная политика, франко-немецкая колониальная антанта, политические дискуссии.

CREATION OF FRANCO-GERMAN COLONIAL ANTANTA AND FRENCH SOCIETY

Nataliya Plyta (Candidate of historical sciences, Assistant professor of world history of Rivne State Humanitarian University, plyta@ukr.net)

The article is dedicated to colonial politics of France in Africa in 70–90th of XIX century, namely, to investigation problem of franco-german colonial antanta creation and reaction of French society to it.

Keywords: *colonial politics, franco-german colonial antanta, political discussions.*

Андрій Бородій*

РОЗВИТОК ЄВРЕЙСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА НА ОРЕНДОВАНИХ І ПРИВАТНОВЛАСНИЦЬКИХ ЗЕМЛЯХ ПРАВОБЕРЕЖЖЯ (1882–1914 рр.)

В статті розкрито роль іудеїв у землеволодінні та землекористуванні на території краю і визначено, що участь єврейського населення у цих процесах дозволяла поміщикам мобілізувати свої земельні капітали, а євреям — на короткий час вигідно вкладати кошти в нерухомість. З'ясовано, що така оренда, а під її виглядом і приватна власність, мала хижацький характер, оскільки руйнувала господарство орендодавця.

Ключові слова: євреї, оренда землі, землеволодіння і землекористування, «смуга осілості», поміщики.

Сьогодні етнорелігійна ситуація в світі складна і заплутана. Коріння суперечностей сягають у глибину віків. Не є винятком і Україна. Щоб зрозуміти сучасні міжнаціональні відносини, суперечливі внутрішні процеси, не допустити їх подальшого конфліктного розвитку на теренах нашої держави, необхідна об'єктивна наукова інформація та фаховий аналіз життя та діяльності національних меншин, які проживали в окремих регіонах країни, зокрема на Правобережжі. Однією з найчисельніших національних меншин регіону була і залишається єврейська громада. Вивчення проблем орендування та володіння євреями селянських та поміщицьких земель дозволить детальніше розглянути механізми господарської взаємодії українських селян, російських, польських поміщиків та євреїв у вказаний період, а також зрозуміти причини сучасного побутового антисемітизму і відсутність в іудеїв бажання займатись землеробством. Без осмислення цих проблем складно говорити про розуміння аграрної історії України та місця в ній євреїв.

Історіографія проблеми єврейського землеволодіння та землекористування має досить глибоке і давнє коріння, над розв'язанням яких працювала велика кількість дослідників у різних галузях науки. Так, окремі аспекти досліджуваної теми знайшли певне відображення у працях таких дореволюційних та сучасних науковців, як П. Чубинського¹, І. Оршанського², В. Аленицина³, Н. Щербак⁴, О. Мицюка⁵.

* Бородій Андрій — аспірант кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, aib1512@ukr.net

¹ Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край, снаряженной Императорским русским географическим обществом, собранные П.П. Чубинским: в 7 т. — СПб.: Тип. К.В. Трубникова, 1872. — Т. 6. — 367 с.

У зв'язку з цим, метою даної статті є науковий аналіз основних напрямків, форм та методів участі євреїв в аграрних відносинах на території Правобережжя у 1882–1914 роках.

Основною рисою економічного життя Правобережжя і загалом України у 80-х рр. XIX ст. — 1914 р. став активний розвиток ринкового господарства. Особливо помітним явищем мобілізація землі стає з 90-х років XIX ст., що можна пояснити як відміною тимчасовозобов'язаного стану, так і світовою аграрною кризою, викликаною припливом дешевого американського хліба на європейські ринки. Саме поміщики, які не змогли пристосуватися до нових умов господарювання, не мали часу та знань займатись господарством, і стають основними продавцями і орендодавцями землі. Найчастіше таких земель прагнули селяни через малоземелля і аграрне перенаселення, а також інші категорії населення, що мали капітали і прагнули їх вигідно вкласти. Значною мірою цю нішу зайняло єврейське населення, яке, традиційно займаючись лихварством, питною та оптовою торгівлею, мало значні прибутки (окремі представники), а також німецькі й чеські колоністи (Волинська губернія). Російська влада негативно ставилась до процесу придбання і орендування євреями землі. Використовуючи в основному адміністративні та законодавчі заходи, царизм таким чином розширював російське землеволодіння на Правобережній Україні і борючись з, так званим, польським впливом та єврейським засиллям в різних галузях економіки.

Вбивство Олександра II 1 травня 1881 р. послужило приводом до спалаху довгостримуваної ненависті і спровокувало хвилю антисемітизму 1881–1882 рр. 3 травня 1882 р. Олександр III видав відомі «Тимчасові правила», у яких, серед іншого, було підтверджено заборону поновлювати орендні угоди з євреями та дозволяти їм оселятися в селах⁶.

27 грудня 1884 р. було затверджено указ про обмеження оренди в 9 західних губерніях 12 роками, а застави — 10-ма. Головна мета полягала в тому, щоб примусити поляків і росіян до продажу землі, розірвавши довгострокові оренди та застави з євреями⁷.

² Оршанский И.Г. Евреи в России. Очерки экономического и общественного быта русских евреев / И.Г. Оршанский. — СПб.: Тип. О.И. Бакста, 1877. — 439 с.

³ Еврейское население и землевладение в Юго-Западных губерниях Европейской России входящих в черту еврейской оседлости / [сост. В. Аленицин]. — СПб.: Тип. Карасевых, 1884. — 80 с.: табл.

⁴ Щербак Н.О. Національне питання в політиці царизму у Правобережній Україні (кінець XVIII — поч. XX ст.) / Н.О. Щербак. — К.: Ризографіка, 2005. — 616 с.

⁵ Мицюк О.К. Аграризація жидівства України / О.К. Мицюк. — Прага: Друк. «Legiografie», 1932. — 178 с.

⁶ Мая 3. Высочайше утвержденное положение Комитета Министров (Собр. Указаний 1882 г. Мая 12, ст. 272). О приведении в действия Временных правил о евреях // ПСЗРИ. — СПб., 1882. — Собрание 3. — Т. 2. — № 834. — С. 181.

⁷ Декабря 27. Именной, данный Сенату. — Об установлении правил относительно приобретения в собственность, залога и арендования в девяти Западных губерниях

Генерал-губернатор О.П. Ігнат'єв з 1890 р. заборонив полякам передавати землі в довічну власність, купувати частину спадщини і, врешті, давав дозвіл на успадкування лише подружжям та родичам по прямій лінії тощо⁸. Уже до 1896 р. росіяни все-таки домоглися вигідного для себе балансу у володінні землею завдяки низці додаткових заходів, як-от: через неможливість для поляків скористатися послугами Дворянського банку, створеного 1885 р., а євреям — Селянського поземельного (1882 р.). Вищеназвані дії мали певний вплив і на єврейське землеволодіння і землекористування.

«Тимчасові правила» 3 травня 1882 р. зупинили укладення офіційних купчих, заставних, а також орендних договорів на ім'я євреїв. Даний акт посилював дію попередніх законів, сприяв виселенню євреїв з сільської місцевості та забороняв легальну купівлю і продаж землі⁹.

Крім політичних, важливу роль у розвитку єврейської приватної власності і орендних відносин відігравали економічні фактори. Так, Селянський поземельний банк, купуючи землю в поміщиків, продавав її селянам і цим самим зменшував малоземелля і знижував ціни на землю. Світова економічна криза 80-х — середини 90-х рр. XIX ст. сприяла стагнації міжнародної торгівлі. Це було пов'язано з падінням цін на промислові та сільськогосподарські товари через зміни у промисловому виробництві в межах світового господарства, а також із загостренням економічної боротьби між європейськими країнами та США¹⁰. Поширення горілчаної монополії на Правобережні губернії від 1 липня 1896 р. спричинило закриття єврейських питних закладів і відтік капіталів у інші галузі господарства, зокрема й аграрну сферу¹¹. Економічне піднесення середини і кінця 90-х рр. XIX ст. було пов'язане із світовим господарським підйомом. Воно сприяло збільшенню ролі українських сільськогосподарських культур на ринках Європи і, відповідно, значному підвищенню орендних цін на землю, зростанню кількості єврейських оренд.

На початку 80-х рр. XIX ст. чисельність єврейського землеволодіння і землекористування у Правобережній Україні була наступною:

земельного имущества, вне городов и местечек расположенных // ПСЗРИ. — СПб., 1884. — Собрание 3. — Т. 4. — № 2633. — С. 602–604.

⁸ Лобко О.А. Оренда землі в поміщицьких маєтках на Правобережній Україні XIX — поч. XX ст. / О.А. Лобко // Наук. записки нац. ун-ту «Києво-Могилянська академія». Історичні науки. — К., 2007. — Т. 65. — С. 18.

⁹ Мышь М.И. Руководство к русским законам о евреях / М.И. Мышь. — СПб.: Типо-Литография М.П. Фроловой, 1898. — С. 113–114.

¹⁰ Лановик Б.Д. Економічна історія України і світу: підручник / Б.Д. Лановик, З.М. Матисякевич, Р.М. Матейко; за ред. Б.Д. Лановика. — 8-ме вид., переробл. і допов. — К.: Вікар, 2006. — С. 113.

¹¹ Бовуа Д. Битва за землю в Україні: 1863–1914: Поляки в соціо-етнічних конфліктах / Д. Бовуа. — К., 1998. — С. 395.

**Користування і володіння землею єврейським населенням Правобережжя
у 1884 р. на основі офіційних даних¹²**

Губернії	Загальна кількість всієї землі в губернії, дес.	Абсолютна кількість землі в євреїв, дес.	В євреїв-землеробів, дес.	В євреїв-власників, дес.	В євреїв-орендарів, дес.	Відносна кількість землі в євреїв, %
Київська	4829671	272995	—	11477	261518	5,65
Волинська	5480129	319272	498	13916	304948	5,82
Подільська	3625069	248971	2006	6857	240108	6,86
Всього у регіоні	13934869	841238	2504	32250	806574	6,03

Порівняно з 70-ми роками єврейська власність і оренда скоротились у Волинській і Подільській губерніях. У Київській землеволодіння незначною мірою зросло, а землекористування залишилось на тому ж рівні. Хоча не варто виключати складнощів підрахунку таких даних. Адже виявлення незаконної оренди означало б порушення закону, а отже, розірвання угоди.

Царській адміністрації складно було простежити за усіма порушеннями з боку євреїв через їх надзвичайну різноманітність. Часом вони піддавалися офіційній перевірці: купівля посівів не заборонялася законом, прикривала фактичну оренду землі; оренда млинів, розташованих поза містами і містечками, здійснювалася під виглядом обмолоту хліба виключно для євреїв — фактичних орендарів млинів; управління маєтками прикривалося офіційними назвами прикажчиків, яких наймали ніби для нагляду за робітниками; відкрите володіння майном без будь-яких документів через особисту довіру або з передачею грошової застави в треті руки — явище цілком нормальне¹³. Перерахувати всі форми і види оренди майже неможливо; вказані нами відображали практику участі представників єврейської національності у тінювих земельних відносинах.

Дані статистики підтверджуються архівними матеріалами¹⁴. Зокрема, в Проскурівському повіті Подільської губернії поміщик с. Томашівка І. Керш 7 лютого 1883 р. віддав в оренду маєток єврею Ф. Кіцісу за приватними умовами відповідно до закону 3 травня 1882 р. Власник с. Чернелівки того ж повіту П. Рудський уклав таємний контракт з євреєм з м. Проскурова А. Лектосимом

¹² Еврейское население и землевладение в Юго-Западных губерниях — С. 64–66, 68–71, 72–73.

¹³ Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі — ЦДАК України). — Ф. 442. — Оп. 542. — Спр. 100. — Арк. 77.

¹⁴ Державний архів Хмельницької обл. (далі — ДАХО). — Ф. 227. — Оп. 1. — Спр. 630. — Арк. 1–18.

15 жовтня 1882 р., використавши інше маскування. За ним єврей був допущений до володіння як співтовариш для обробітку земель на фільварку Слуцьк¹⁵.

Випадки прихованої оренди іудеями земельного майна були виявлені і на Київщині. Так, в Радомишльському повіті орендар-єврей Грушка, представник компанії євреїв, фіктивно орендував близько 10 років маєток графа Подгородинського в с. Горбулів та сусідніх селах. Користуючись безземеллям чиншовиків с. Горбулів та інших населених пунктів (сіл і містечок), євреї позбавили їх польових наділів і сінокосів та змусили працювати на себе за 5–6 руб. в місяць¹⁶. Отже, бачимо, що іудейські підприємці, використовуючи слабкі економічні позиції місцевого населення, застосовували експлуататорські методи щодо останнього.

Згідно з інформацією, наданою Київською губернською комісією з єврейського питання, крім придбання великих поміщицьких маєтків, існували також (у менших масштабах) фактичні купівлі за допомогою довготривалої оренди (на 15–30 років) невеликих селянських присадибних земель. У 1884 р. у зазначеній губернії таких угод нараховувалось 77. Наприклад, єврей Щур орендував землю у селян с. Бабина Липовецького повіту: в Нарова на 15 років, в Хабаня на 20 років. Іудей Кукла найняв в селянина с. Драбовка Черкаського повіту присадибну ділянку на 40 років. Єврейка Кривицька орендувала в селян с. Смокталі Сквирського повіту землю на 43 роки. Умови орендування були такими: після закінчення терміну оренди, селяни мають оплатити вартість господарських будівель на цій землі за ціну, яку скаже наймач. В іншому разі земля залишається в його власності¹⁷. У Волинській губернії дані про латентне єврейське землеволодіння були такі: з 3694 угод, укладених євреями про нерухомість, що належала селянам, 3405 — стосувалися присадибної землі і лише 289 — польової¹⁸. Можливо, причиною такої різниці у цифрах були спроби отримати власність у селі, щоб займатись ремеслом, питною торгівлею. Адже для землеробства присадибної ділянки замало. Думаємо, не варто виключати такий спосіб обходу обмежуючого законодавства і переселення в сільську місцевість.

Значно більше прибутків єврейському капіталу приносила таємна оренда великих поміщицьких землеволодінь. Так, чиновники Старокостянтинівського повіту повідомляли, що євреї порушували закон 3 травня 1882 р. під приводом продажу-купівлі хліба „на корені», спільного володіння з власником маєтку. Наприклад, маєток князя Е. Четвертинського в с. Сушки віддано в оренду купцю 2-ї гільдії І. Волинцеву, який продав (засвідчено в нотаріуса) єврею І. Яблочнику весь хліб на корені з урожаю 1883–1884 рр. Маєток орендував цей же єврей, тому, можливо, І. Волинець був лише посередником¹⁹.

Влада намагалася реагувати на значну кількість виявлених незаконних орендних угод. Зокрема, у 1887 р. в окружні суди Правобережжя було подано

¹⁵ ЦДІАК України. — Ф. 442. — Оп. 535. — Спр. 353. — Арк. 46 зв.

¹⁶ Кореспонденція «Киевлянина» // Киевлянин. — 1884. — № 113. — С. 2.

¹⁷ Труды губернских комиссий по еврейскому вопросу — СПб.: Тип. Мин-ва внутренних дел, 1884. — Ч. 2. — С. 439–445.

¹⁸ Там само. — С. 656.

¹⁹ ЦДІАК України. — Ф. 442. — Оп. 535. — Спр. 353. — Арк. 46 зв.

33 позови проти незаконного землекористування євреїв і поляків, з яких було задоволено 16. На 1888 р. пред'явлено 80 позовів по маєтках (65861 дес. 427 сажнів). З них 25 маєтків (31799 дес., 873 сажні) належали росіянам і були повернуті в попередній стан. 11 маєтків (7940 дес., 279 сажнів) осіб польського походження продані росіянам, крім того, щодо 18 маєтків (13203 дес. 2030 сажнів) знищені незаконні угоди під час збору інформації для пред'явлення позовів²⁰. Певних результатів така політика все ж досягла. Але тривалість розгляду справ, складність збору інформації, небажання орендодавців давати свідчення проти євреїв-орендарів унеможлилювала прагнення повністю викоринити незаконну іудейську оренду.

Єврейське населення безпосередньо залежало від внутрішньоекономічного стану Російської імперії. Законодавчі обмеження 60-х років і 1882 р. призвели до зменшення прибутків євреїв від оренди землі, маєтків, і це змусило їх укладати неформальні орендні договори. Кількість останніх різко зросла в 90-х рр. XIX ст. і ще більше на початку XX ст.

На нашу думку, досить повно вищезазначену проблему висвітлював фонд Канцелярії Подільського губернатора (Ф. 228. — 10784 справи за 1795–1917 рр.) та фонд Канцелярії Київського цивільного губернатора (Ф. 2. — 125728 справ за 1797–1917 рр.). Аналіз проведений за словами «євреї», «оренда», «угода», «користування», «власність», «управляючий», «земля», «маєток», «ставок», «млин», «посіви» «ліс» «будинок» та їх синонімами. Обов'язковими умовами дослідження було поєднання термінів «єврей» або імен чи прізвищ даного етносу (наприклад: Мошко, Сруль, Хаїм, Гершко, Гольдштейн, Лейбовін ін.) із дією щодо нерухомого майна в сільській місцевості Правобережжя у 1861–1914 рр. Згідно з розробленими нами критеріями, факти, які свідчать про участь євреїв у латентних аграрних відносинах, розподілилися так:

Таблиця 1.2.

Кількість справ про незаконну власність і оренду євреями нерухомості
(за даними Держархіву Хмельницької обл. — Ф. 228. і
Держархіву Київської обл. — Ф. 2)

Період часу 1861–1914 рр.	Подільська губернія	Київська губернія
60-ті роки	7	4
70-ті роки	5	2
80-ті роки	44	34
90-ті роки	186	172
Початок XX ст. (1900–1914 рр.)	183	115
Всього	425	327

Отже, документів щодо незаконного придбання у приватну власність і користування ставками, маєтками, земельними ділянками та іншим нарахо-

²⁰ ЦДІАК України. — Ф. 442. — Оп. 607. — Спр. 1. — Арк. 145, 180.

вугється 752 справи по 2-х губерніях. Хоча кількість випадків орендування і користування нерухомим майном єврейським населенням є більшим, ніж зазначено в таблиці; ряд справ нараховує більш ніж одне правопорушення²¹. Основна маса документів припадає на період 90-х рр. XIX ст. та початок XX ст. Але в хронологічній лінії є прогалини. Це період польського повстання 1863–1864 рр., російсько-турецької війни 1877–1878 рр. та революції 1905–1907 рр., коли увага влади була прикута до цих подій і справи про єврейську оренду та власність майже не розглядались. Причиною збільшення чисельності справ наприкінці XIX — на початку XX ст. ми вважаємо такий факт. Тривалі офіційні договори почали завершуватись після 1881 р., на зміну їм прийшли неофіційні, латентні, які були кримінальним правопорушенням, а отже, привертали увагу влади. Серед орендарів Подільської губернії, крім євреїв, незначною мірою зустрічаються поляки та австрійські піддані. На це вказують характерні польські та німецькі прізвища, імена (наприклад: Броніслав, Юліан, Воевудський, Коморовський, Ришаві, Генріх, Август, Олександр інші). Отже, загалом нами розглянуто в хронологічних межах 1861–1914 рр. близько 10784 справ у Держархіві Хмельницької обл., Ф. 228. Канцелярії подільського губернатора і 124840 справ у Держархіві Київської обл., Ф. 2. Канцелярії київського цивільного губернатора протягом досліджуваного періоду.

Значному проникненню єврейства в сільське господарство сприяли заходи уряду зі збільшення надходжень до бюджету і спроби боротьби з єврейською експлуатацією, п'янством селян, шинкарством в сер. 90-х рр. Урядом було запроваджено державний монопольний продаж спиртних напоїв. На Правобережжі він вступив у дію з 1 липня 1896 р.²². В Київській, Подільській і Волинській губерніях внаслідок дії закону багато євреїв були позбавлені засобів для існування. Кількість розорених оцінювалось по-різному: від декількох десятків тисяч до сотень тисяч євреїв²³. З іншого боку, втративши своє місце в питній торгівлі, євреї не отримали від влади можливості здобути нові професії. Саме тому вони переселялися до міст, де поповнювали ряди купців, ремісників, а також переймали інші сфери діяльності, де був необхідний значний стартовий капітал, як-от: купівля-продаж нерухомості, оренда земель.

У 1897 р. було проведено загальноімперський перепис населення. Крім даних про чисельність єврейського населення, він дає нам можливість визначити частку іудеїв в аграрних відносинах Правобережжя. Перепис 1897 р. виявив існування нечисленної групи євреїв, необхідної для функціонування великих землеволодінь. Формально ця група охоплювала 1,9%, або 7546 з 395782, євреїв

²¹ ДАХО. — Ф. 228. — Оп. 1. — Спр. 3108. — Арк. 1–121.

²² Мая 2. Высочайше утвержденное мнение Государственного совета (Собр. Узаконений 1895 г. Мая 26, ст. 621). — О введении казенной продажи питей в некоторых местностях Империи // ПСЗРИ. — СПб., 1895. — Собрание 3. — Т. 15. — № 11620. — С. 271.

²³ Миндлин А.Б. Государственные деятели Российской империи в судьбах евреев. 1762–1917 годы: [справочник персоналий] / А.Б. Миндлин. — СПб.: Алетей, 2007. — С. 79.

Волині²⁴, 1,74%, або 6427 з 370612, євреїв Поділля²⁵ та 1,27%, або 5529 з 433728, євреїв Київщини²⁶. Тобто налічувала 19502 особи, пов'язані з польським та російським землеволодінням. В той же час офіційні дані не могли відображати всієї повноти прихованого єврейського землекористування і приватної власності. Фактична кількість орендованої землі була значно більшою. Певною мірою ми це можемо побачити, порівнявши дані ЄКТ і ЦСК на межі століть.

У Волинській губернії в приватній власності євреїв, за даними ЄКТ, було 13320 дес., а за інформацією ЦСК — 42567 дес. В оренді знаходилось 16607 дес., за даними ЄКТ, і 67930 дес. — за інформацією ЦСК. У Київській губернії 1243 дес. перебувало у приватній власності, за даними ЄКТ без відомостей ЦСК. В оренді 4100 дес., за даними ЄКТ, і 44046 дес. — за інформацією ЦСК. У Подільській губернії володіємо даними лише ЄКТ. Єврейська приватна власність становила 8803 дес., оренда — 20155 дес. Загалом на Правобережжі, за інформацією ЄКТ, євреї володіли 23366 дес. землі і користувались 40862 дес.²⁷.

Характеризуючи аграрні відносини на Правобережжі в цей період, слід сказати, що вони носили прихований характер і тому не могли бути відбиті в статистичних даних. Зокрема, ЄКТ показує зменшення участі іудеїв у землеволодінні і землекористуванні, а ЦСК — збільшення. Тобто дані ЄКТ більшою мірою, а ЦСК меншою мірою показують зменшення участі євреїв в землеволодінні і землекористуванні. Тому можна стверджувати, що одні й інші не відбивали реального стану речей в галузі.

За інформацією Єврейського колонізаційного товариства на цей час єврейське населення володіло 221 маєтком на правах власності і 113 орендувало. В останніх 85 керували особисто, для 25 наймали управляючих і здавали в суборенду²⁸. У цілому, якщо провести порівняльний аналіз єврейської приватної і орендованої власності за 20 років у 1881 і 1900 рр. то можна зробити такі висновки: у Волинській губернії єврейське землеволодіння, за даними ЄКТ, залишилось на тому ж рівні, а за даними ЦСК — зросло втричі. В Київській губернії власність скоротилася в рази. Щоправда, володіємо лише інформацією ЄКТ. На Поділлі іудейська власність збільшилась незначною мірою, на 1946 дес. Дані ЦСК відсутні. Офіційна єврейська оренда скоротилась по всіх губерніях як за даними ЦСК, так і ЄКТ: у Волинській губернії в 4 рази, Київській — в 6 разів,

²⁴ Первая Всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. / [под ред. Н.А. Тройницкого]. — СПб.: Иц СК МВД, 1904. — Т. 8: Волынская губерния. — 1904. — С. 168.

²⁵ Первая Всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. / [под ред. Н.А. Тройницкого]. — СПб.: Иц СК МВД, 1904. — Т. 32: Подольская губерния. — С. 166.

²⁶ Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. [под ред. Н.А. Тройницкого]. — СПб.: Иц СК МВД, 1904. — Т. 16: Киевская губерния, 1904. — С. 182.

²⁷ Сборник материалов об экономическом положении евреев в России. — СПб.: Изд. Еврейского колонизационного об-ва, 1904. — Т. 1. — С. 180.

²⁸ Сборник материалов об экономическом положении евреев в России. — СПб.: Изд. Еврейского колонизационного об-ва, 1904. — Т. 2. — Таб. 39.

Подільській — 12 разів. Причинами послаблення інтересу іудеїв до землекористування могли бути обмежувальна, дискримінаційна політика влади і нестабільна економічна ситуація. Хоча, можливо, дані ЦСК були перебільшені. Так, цифра єврейського землеволодіння у Волинській губернії значно перебільшує дані ЄКТ. За офіційними даними на 1881 р., євреї володіли в губернії 13916 дес. землі, і з цього часу законна купівля землі була неможлива. Щодо єврейської оренди, то дані збирались, в основному, корумпованою поліцією, і, якщо правоохоронним органам було відомо про незаконні угоди, вони не повідомляли про це владу. Тому при зборі свідчень поліція мала б гадати про кількість землекористування. З іншого боку, можемо припустити, що ЄКТ свідомо приховував інформацію про значну кількість єврейських оренд і володінь, адже, наприклад, вищезазначені архівні дані свідчать про їхнє помітне зростання у цей час. Інформування про велику кількість незаконних орендних угод, фактичних володінь могло нашкодити євреям, погіршити їхню репутацію, посилити і без того дискримінаційне законодавство. Крім того, публікуючи більші дані про іудейське землеволодіння і землекористування, ніж ЦСК, ЄКТ фактично підставляв своїх одноплемінників, сприяв виникненню інтересу поліції, органів влади до незаконних операцій. Як наслідок, це могло призвести до судових справ і відбирання земельного майна в єврейських підприємців.

За даними Волинського жандармського управління, на 1907 р. лише у Волинській губернії євреї фактично орендували 95 маєтків, млинів і лісопильню. Схеми оренди були різними. Приблизно 21 випадок — реєстрація на підставних осіб, коли ряд прізвищ фігурують декілька разів. Інші способи оренди — служба прикажчиками, повіреними, операції з купівлі хліба²⁹. Зібрана інформація досить детальна. Зазначено прізвища та імена орендарів і орендодавців, назви маєтків і населених пунктів, що входили до них. Однак площа володінь вказана не завжди. Деякою частиною земель євреї володіли і орендували завдяки діяльності Селянського поземельного банку³⁰. Наприклад, маєток Рігец при с. Пулемець нещодавно належав селянам і був придбаний за допомогою банку, тепер орендований євреями, спадкоємцями померлого Янкеля Ванярьського³¹.

Перехід землі у власність євреїв шляхом махінацій тривав і напередодні Першої світової війни. На це, зокрема, вказує звіт генерал-губернатора Ф.Ф. Трепова за 1911–1912 рр. Чиновник зазначав, що списки далеко не повні, а фіктивні угоди практикувалися надзвичайно широко, в різних формах: купівля кожного року врожаю; призначення керуючих; повірених та інші. Все ж за євреями рахувалося: на праві користування (оренди) і керівництва в Київській губернії — 12821, Подільській — 14238, Волинській — 51230 дес. землі. На праві власності, відповідно: 1871, 1868 та 30749 дес. землі. Загалом землекористування і землеволодіння становило 112777 дес. З цієї кількості офіційні

²⁹ ЦДІАК України. — Ф. 276. — Оп. 1. — Спр. 4. — Арк. 14–21.

³⁰ ДАХО. — Ф. 46. — Оп. 25. — Спр. 25. — Арк. 1–91; Ф. 234. — Оп. 1. — Спр. 181. — Арк. 1–109.

³¹ ЦДІАК України. — Ф. 276. — Оп. 1. — Спр. 4. — Арк. 20 зв.

документи на володіння були по всіх губерніях і по всіх видах лише на 1408 дес.³².

Законодавчі обмеження сприяли зростанню кількості латентних орендних угод. В основному короткострокових. А це, в свою чергу, збільшувало хижацький характер оренди.

Нерухомість, що була в оренді у євреїв, звичайно, верталася власникові в жахливому стані. Статистик Ф. Щербина, описуючи єврейські оренди в Наддніпрянщині, свідчив про руйнування землі, лісу, ставків, млинів, гуралень: «землю жид остаточно виснажить, ліс препогано сплюндрує, воду із ставка спустить, бо не дбає про відновлення греблі, млин обдере і розладнає, а на гуральні 30 разів обійде інтереси державного скарбу»³³. Отже, єврей дбав лише про збільшення свого статку, не враховуючи інтереси держави, людей, вимоги господарства.

Ставлення загалом до орендних відносин і євреїв як суб'єктів цього процесу серед чиновництва імперії теж переважно негативне. Але серед шквалу суб'єктивної критики, шовіністичних закликів і короткозорих правових обмежень лунали і «тверезі голоси». Один з них належав подільському губернатору О. Ейлеру. Зокрема він свідчив про селянські повстання наприкінці березня — на початку квітня 1905 р. одночасно в багатьох поселеннях губернії. Причинами виступів, на його думку, були глибокі багаторічні економічні й аграрні відносини між землевласниками і селянами, викликані особливо хижацькими єврейськими орендами. Значний вплив на настрої селян мали також тіснота і малоземелля селянських сімей³⁴.

Загалом, упродовж 80-х рр. XIX ст. — до 1914 рр. на стан землеволодіння і землекористування єврейського населення Правобережної України впливали різноманітні чинники. Основними були політика влади щодо євреїв і світова економічна кон'юнктура. Незважаючи на негативну дію цих факторів, а також природні катаклізми, іудеї Київської, Подільської та Волинської губерній в цей період значно посилили свої позиції в сільському господарстві краю. Високу кількість незаконних оренд наприкінці XIX — на початку XX ст. можна пояснити завершенням строків офіційних договорів і неможливістю укласти нові. Визначальними рисами їх господарювання були прихований (латентний) характер угод, наявність шахрайських методів оренди, хижацька природа експлуатації орендованого майна, а також високий рівень довіри російських і польських поміщиків до євреїв-орендаторів. Це дозволяє говорити про вагоме місце єврейського етносу в земельних посередницьких відносинах і несправедливість дій влади щодо них.

³² ЦДІАК України. — Ф. 442. — Оп. 642. — Спр. 497. — Арк. 14; Державний архів Київської області (далі — ДАКО). — Ф. 2. — Оп. 77. — Спр. 8. — Арк. 14, 19, 23, 27, 37, 46, 62, 68, 73, 78, 88, 96, 107, 111, 126, 135.

³³ Мицюк О. Вказана праця. — С. 82.

³⁴ ЦДІАК України. — Ф. 442. — Оп. 855. — Спр. 113. — Арк. 55–56.

РАЗВИТИЕ ЕВРЕЙСКОГО ХОЗЯЙСТВА НА АРЕНДОВАННЫХ И ЧАСТНОСОБСТВЕННИЧЕСКИХ ЗЕМЛЯХ ПРАВОБЕРЕЖЬЯ (1882–1914 гг.)

Бородий Андрей (аспирант кафедры истории Украины Каменец-Подольского национального университета имени Ивана Огиенко, aib1512@ukr.net)

В статье раскрыта роль иудеев в землевладении и землепользовании на территории края и определено, что участие еврейского населения в этих процессах позволяло помещикам мобилизовать свои земельные капиталы, а евреям — на короткое время выгодно вкладывать средства в недвижимость. Выяснено, что такая аренда, а под ее видом и частная собственность, имела хищнический характер, поскольку разрушала хозяйство арендодателя.

Ключевые слова: *евреи, аренда земли, землевладение и землепользование, „черта оседлости», помещики.*

DEVELOPMENT OF JEWISH SECTOR LEASED AND PRIVATELY OWNED LANDS Right Bank (1882–1914 gg.)

Borodiy Andrew (Postgraduate Department of History of Ukraine Kamenetz-Podolsk National University named after Ivan King James Version, aib1512@ukr.net)

In the article solved the role of Jews in the land tenure and land use in the region and determined that part of the Jewish population in these processes allow landlords to mobilize their land capital, and Jews — briefly profitable to invest in real estate. It has been found that such a lease, and during her appearance and private property, was predatory in nature, since the economy crashed landlord.

Keywords: *Jews, land lease, land tenure and land use, «Pale of Settlement» landlords.*

Васи́лий Табуно́в*

ИДЕЯ И ПОПЫТКА ВОЗРОЖДЕНИЯ ГРЕКО-КАТОЛИЧЕСКОЙ ЦЕРКВИ: БЕЛОРУССКО-УКРАИНСКИЕ СВЯЗИ КОНЦА XIX — НАЧАЛА XX СТОЛЕТИЙ

У статті аналізується діяльність представників білоруського національного руху і Галицького уніатського митрополита А. Шептицького по відновленню діяльності греко-католицької церкви на білоруських землях на початку XX століття.

Ключові слова: греко-католицька церква, унія, конфесійна політика, білоруський національний рух кінця XIX — початку XX століть, Галицький греко-католицький єпископ А. Шептицький.

В конце XIX — начале XX веков среди белорусов продолжала сохраняться сложившаяся ещё в средневековье система отождествления конфессиональной и национальной принадлежности, претерпевшая, однако, с течением времени определённые изменения. При этом она не выходила за установленные рамки официальной теории «православие, самодержавие, народность». Так, если в национальном отношении политика царизма предусматривала борьбу с навязываемой костёлом польскостью, то в религиозном плане она трансформировалась в борьбу с католичеством. Вместе с тем, эти два элемента оказались взаимосвязаны, что нашло наиболее яркое проявление в политике по располочиванию костёла. Поскольку устоявшиеся уже в народном представлении отождествления понятий «православный — русский», «католик — поляк» противоречили такой теории, то на смену ей пришла другая, согласно которой католики-белорусы являлись теми же русскими, но только подвергшимися окатоличиванию и ополячиванию¹. Такая ситуация отрицательно сказывалась на процессе становления белорусов в качестве единого, самостоятельного народа.

Историк Т.Р. Викас отмечал: «В первом десятилетии XX века для жителей Российской империи в качестве элемента самоопределения религия играла более значимую роль, чем национальность. Как индикатор этноса, религия в значительной степени влияла на население в западных губерниях Российской империи. При отсутствии общепринятых письменных языка и литературы у

* Табунов Васи́лий — кандидат исторических наук, доцент, доцент кафедры археологии и специальных исторических дисциплин, заведующий аспирантурой Могилевского государственного университета имени А.А. Кулешова; г. Могилёв, Беларусь.

¹ Яноўская В.В. Хрысціянская царква ў Беларусі. 1863–1914 гг. — Мінск: БДУ, 2002. — С. 163.

белорусов фактором разграничения национальностей была религия»². Именно конфессиональный признак закладывал матрицу этнокультурной идентификации.

Как считает австрийский учёный Г. Бидар, «римское католичество, которое в белорусских регионах управлялось этническими поляками, стремилось ассимилировать белорусов с польским населением, используя тезис о том, что все католики должны рассматриваться как этнические поляки»³. Похожую позицию занимали в отношении своей паствы и православные священники: «православие стремилось ассимилировать белорусское население с русским народом, утверждая, что все православные белорусы должны рассматриваться как русские»⁴. Следует согласиться с точкой зрения исследователя С. Василюка об использовании религии нашими соседями — русскими и поляками для реализации своих политических целей: «Как в Речи Посполитой не давали покоя православным, пока они не стали католиками или хотя бы униатами, так и в России не давали покоя униатам и католикам, пока они не становились православными»⁵.

А. Луцкевич приводит интересную точку зрения украинского деятеля И. Святицкого о политике польских шовинистически настроенных кругов по отношению к белорусскому народу: «Если лозунги русской консервативной группы можно свести к формуле официального патриотизма — самодержавие, православие и народность, то польская шовинистическая группа внесла в приведённую формулу лишь незначительные изменения: вместо православия — католицизм и так далее»⁶.

Принимая во внимание факт российско-польского соперничества на белорусских землях в конце XIX — начале XX столетий, мы считаем данное мнение не лишённым основания. Согласимся с мнением историка Ф. Турука, утверждавшего, что, поскольку «в Белоруссии издревле отождествлялись католики с поляками, а православные с русскими, то все репрессии русского правительства против поляков целиком ложатся на белорусов-католиков, в отношении же белорусов-православных принимаются все меры полной их русификации»⁷. Мнение Ф. Турука разделяли представители белорусского национального

² *Вікс Т.Р.* «Канец» уніяцкае царквы ў Расіі: уз’яднанне 1875 г. // Спадчына. — 2000. — № 2. — С. 147.

³ *Бідар Г.* Веравызнанне, этнас і мова на Беларусі ў XX ст. // Край=Край: (Polonica–Albaruthenica–Lithuanica): 3–4 (6–7) / рэд. Я. Іваноў; ГА МТ «Брама». — Мінск: Энцыклапедыкс, 2002. — С. 97.

⁴ Там же. — С. 90.

⁵ *Васілюк С.* І не адзіная і не самая // Наш Радавод: гістарычная памяць народаў ВКЛ і Беларусі. XIII–XX ст.: матэрыялы Міжнар. навук. канф., Гродна, 1996 / рэд.-укл. Д.У Караў. — Гродна, 1996. — Кн. 7. — С. 343–345.

⁶ *Новина А.* Белорусы. — СПб.: Тип. т-ва «Общественная польза», 1909. — С. 10–11.

⁷ *Турук Ф.* Белорусское движение. Очерк истории национального и революционного движения белорусов с приложением образцов белорусской нелегальной литературы, важнейших документов белорусских политических партий и национальных организаций и этнографический карты белорусского племени, составленной акад. Е.Ф. Карским. — Репринт. изд. — М.: Тип. Подотдела инвалидов, 1921. — С. 7.

движения: Е.С. Канчер, А. Луцкевич, А. Цвикевич, В. Ластовский, А. Станкевич, Б. Скоринич (Я. Станкевич), поэты М. Богданович и Я. Купала (И. Луцевич). Лозунг национального единства белорусского народа, независимо от вероисповедания, защищала газета «Наша Ніва». Этнограф А. Сапунов придерживался точки зрения, что «зачисление в число поляков белоруссов только потому, что они католики», является «этнографическим грабежом»⁸.

На платформе разграничения конфессиональной и национальной принадлежности населения Северо-Западного края стояли некоторые правительственные чиновники, например, виленский генерал-губернатор П.Д. Святополк-Мирский⁹ и минский губернатор П.Г. Курлов¹⁰.

Такой подход был вызван не только собственными взглядами, но и политическими мотивами. В начале XX столетия в стране обострился национальный вопрос. На белорусских землях усилилось польское национальное движение. Заявили о себе в этом плане и белорусы. Поэтому Министерство внутренних дел конкретизировало свою позицию в отношении проблемы: «содействие в данный момент времени развитию самосознания непольских народностей в Западном крае путём снятия действующих в их отношении запретов является задачей правительства»¹¹.

По замечанию историка О. Латышонка, «конфессиональное разделение белорусского народа на православных и католиков было основным препятствием, которое стремилось преодолеть белорусское национальное движение на пути к созданию современной нации. Католические деятели способ решения данной проблемы видели в новой унии»¹², которой отводили двойную роль. С одной стороны, уния должна была стать «скрепляющим раствором» для религиозно разделённого народа, а с другой — должна была создать духовный барьер, защищающий консолидирующийся белорусский народ от воздействия со стороны православия и католицизма, влияние которых считали денационализующим¹³.

Именно исходя из таких соображений к ней обращались в конце XIX — начале XX столетий некоторые деятели белорусского национального движения:

⁸ Сапунов А.П. Белоруссия и белоруссы. (Читано в заседании Витебской учёной архивной комиссии 20 сентября 1910 г.). — Витебск: Напечатано по постановлению Витебской учёной архивной комиссии 6 октября 1910 г. — С. 13–14.

⁹ Всеподданнейший отчёт Виленского, Гродненского и Ковенского генерал-губернатор П.Д. Святополк-Мирского Николаю II / падрыхт. да друку М. Біч, В. Пінчукоў // Беларускі гістарычны часопіс. — 1997. — № 2. — С. 99, 101–102.

¹⁰ Курлов П.Г. Гибель императорской России. — М.: Современник, 1992. — С. 65–66, 67.

¹¹ Жытко А. Веравызнальны склад дваранства Беларусі. 1861–1917 гг. // Беларускі гістарычны часопіс. — 1998. — № 3. — С. 34.

¹² Латышонка А. Беларускія палітыкі й пратэстанты. Ад «Гомона» да Грамады // Спадчына. — 2003. — № 1. — С. 69.

¹³ Свирид А.Н. Роль Галицкого митрополита А. Шептицкого в распространении унии на территории Беларуси в первой половине XX века // Веснік Брэсцкага дзяржаўнага ўніверсітэта імя А.С. Пушкіна. — 2002. — № 1. — С. 38.

братья И. и А. Луцкевичи, А. Цвикевич, В. Ластовский, К. Свояк (К. Степович), А. Станкевич, Л. Горошко, Б. Скоринич (Я. Станкевич), прозаик К. Каганец (К. Костровицкий), поэт М. Богданович, поэтесса А. Пашкевич (Тётка). Кстати, свой сборник стихов «Скрипка белорусская» она хотела напечатать в типографии униатского базыльянского монастыря в Жовкве возле Львова¹⁴.

Идеи представителей белорусского национального движения о возобновлении деятельности униатской церкви опирались на ещё хранившуюся у бывших униатов память о не так давно исповедуемой ими религии.

Так называемые «упорствующие» в католицизме вызывали особую тревогу у правительственных кругов. В связи с этим обер-прокурор Синода К.П. Победоносцев в письме Николаю II от 30 октября 1897 г. отмечал: «униатский вопрос есть один из самых тяжёлых в настоящее время для русских окраин»¹⁵.

Поспешность в деле перехода униатов в православие не принесла ожидаемых результатов. В итоге «с православием воссоединилась лишь малая часть упорствующих». Согласно данным Департамента духовных дел иностранных исповеданий, в губерниях Западного края и бывшего Царства Польского таковых насчитывалось до 100 тысяч человек¹⁶. В большей части это были крестьяне, перешедшие в православие в 60-х гг. XIX столетия, но не свыкшиеся со своим новым статусом и потому продолжавшие втайне придерживаться уже ставших привычными для них обрядов более близкой римско-католической церкви. Время от времени протесты таких «православных» принимали активную форму. Так, в 1895 г., во время вступления Николая II на престол, распространился слух о намерении нового царя восстановить униатскую церковь. Это

¹⁴ *Львін А., Гарбарчык М.* Нацыянальнае адраджэнне пачатку XX ст.: беларуска-ўкраінскія павязі // Спадчына. — 2000. — № 2. — С. 40.

¹⁵ Всеподданнейшие записки обер-прокурора Святейшего Синода К.П. Победоносцева: 1) замечание на заметку А. Половцева о необходимости устройства юридического быта крестьянского населения; 2) о болгарской церкви и миропомазании Болгарского княжича Бориса; 3) по поводу письма В. Соловьёва от 23 апреля 1896 г. о веротерпимости с приложением подлинного Всеподданнейшего письма В. Соловьёва; 4) о церковных делах воссоединённых от унии Холмско-Варшавской епархии и о происходившей в ней агитации; 5) по поводу статьи, помещённой в газете «Русский труд» «О вере и церкви»; 6) об униатском деле в Холмском крае; 7) письма из Лондона к К.П. Победоносцеву от именующей себя «принцесса христофора» и приложенная к письму записка «Промемория Византийской партии»; 8) записки по греко-униатскому вопросу; 9) по поводу программы князя Имеретинского по управлению Северо-Западным краем, а также по религиозным вопросам; 10) о денежной реформе; 11) по поводу записки Н. Боголепова и статьи Л. Тихомирова «Общественная роль печати»; 12) о деятельности Клопова; 13) по поводу убийства императрицы Австро-Венгрии, о власти, о народной школе и о воспитании; 14) о критском восстании // Государственный архив Российской Федерации (далее — ГАРФ). — Ф. 543. — Оп. 1. — Д. 623, л. 61.

¹⁶ *Волхонский М.А.* Национальный вопрос во внутренней политике правительства в годы первой русской революции // Отечественная история. — 2005. — № 5. — С. 51.

привело к тому, что в некоторых приходах верующие, ожидая прибытия униатских священников, прогнали православных¹⁷.

Как оказалось, «сломать униатскую культурно-религиозную традицию было нелегко», и несмотря на давление как духовных, так и светских властей, у бывших греко-католиков белорусских земель к ней сохранился определённый интерес. Власти «были вынуждены продолжать борьбу» с традицией униатства¹⁸. Исследователь Н. Глубоковский отмечал факт существования остатков униатского самосознания у части населения западных губерний вплоть до начала XX века¹⁹. «Могилёвские епархиальные ведомости» отмечали по этому поводу, что многие семьи, перешедшие в православие, «остались отчасти тем, чем были до воссоединения. Понятия о вере не могли быть везде изглажены, они сохранили и донныне обычаи посещать в храмовые праздники католические костёлы и молиться в них по польским книжкам»²⁰. О сохранившихся прокатолических настроениях бывших униатов в 1905 г. писали и «Полоцкие епархиальные ведомости»²¹.

Традиции униатской веры продолжали использоваться тайными сторонниками униатства. Так, в среде бывших греко-католиков сохранились обычаи почитания скульптурных изображений святых. Отмечались униатские праздники, а в домах верующих встречались униатские иконы²².

Положение бывших униатов было непростым, поскольку, принимая православие, они давали подписки за себя, а нередко и за своих детей на неизменное пребывание в нём²³. Но зачастую такие обещания не выполнялись. В то же время ксендзам было строжайше запрещено совершать над лицами православного вероисповедания духовные требы. В результате «дети их росли без креста, бракосочетались они и умирали без благословения»²⁴. Здесь следует

¹⁷ *Канингем Д.В.* С надеждой на собор. Русское религиозное пробуждение начала XX века; пер. с англ. прот. Георгия Сидоренко. — London: Overseas publ. interchange, 1990. — С. 27, 41.

¹⁸ *Марозава С.В.* Лёс культурнай спадчыны ўніяцкай царквы ў Беларусі // Спадчына. — 1996. — № 6. — С. 112, 115.

¹⁹ *Глубоковский Н.* Архиепископ Смарагд (Крыжановский) в его деятельности по воссоединению униатов (1833–1837 гг.). Деятельность преосвящ. Смарагда по присоединению униатов к православию в Полоцком крае // Христианское чтение. — 1914. — Т. 241. — № 4. — С. 483.

²⁰ *Троицкий А.* преподаватель Пензенской духовной семинарии: из истории могилёвского женского училища духовного ведомства // Могилёвские епархиальные ведомости. — 1898. — 21 января. — С. 42.

²¹ Воинствующий католицизм // Полоцкие епархиальные ведомости. — 1905. — 15 июня. — С. 290–292.

²² *Марозава С.* Уніяцкая царква ў этнакультурным развіцці Беларусі (1596–1839 гг.); навук. рэд. У.М. Конан. — Гродна: ГрДУ, 2001. — С. 155, 159.

²³ Рапорты священника Кимейской церкви Борисовского уезда И. Мякоты о переходе лиц разных вероисповеданий в православное // Национальный исторический архив Беларуси (далее — НИАБ). — Ф. 136. — Оп. 1. — Д. 36576, л. 2.

²⁴ *Гарбінскі Ю.* Беларускія рэлігійныя дзеячы XX ст. Жыццярысы. Мартыралогія. Успаміны. — Мінск: Мюнхен: Беларускі кнігазбор, 1999. — С. 517.

согласиться с К.К. Арсеньевым, опровергнувшим ещё в начале XX века установившийся в Российской империи принцип определения религиозной принадлежности человека путём выписок из метрических книг²⁵.

Для обеспечения своих религиозных потребностей «упорствующие» были вынуждены идти на различные хитрости — принимать «для вида» православие и втайне посещать костёл, записываться под другими фамилиями после выполнения религиозных обрядов и так далее. Такого рода факты подтверждаются архивными документами. Как правило, об имеющихся в их приходах «упорствующих» вышестоящим инстанциям (благочинному, консистории, епископу) докладывали православные священники²⁶.

В некоторых местностях «упорствующие» могли составлять целые компактно расположенные селения. Своим поведением — непосещением православных церквей, отсутствием у исповеди и причастия, отказах обращаться к православным священникам за исполнением обрядов и так далее — они доставляли немало хлопот представителям власти и православному клиру. Так, 5 января 1903 г. слущкий уездный исправник докладывал губернатору об уклонении крестьян «деревень Юрздыка-Медведичи, Мазурки, Гончары, Шарские, Тальминичи, Ососы, Куриновичи, Смоляники, Городище, Кулени и Русиновичи от исполнения духовных треб по православному обряду»²⁷. Своими действиями они ставили себя в затруднительное положение. Тот же исправник отмечал, что «упорствующие совершенно лишены духовной пищи, хотя ищут её. Старики умирают без исповеди, погребаются без священника и без совершения христианских обрядов, брачующиеся живут без таинства бракосочетания и вместо его сами совершают свои какие-то венчания и затем приживают детей вне законного брака, которых не крестят, а только после рождения нарекают именами»²⁸. Данные исправника подтверждал слущкий уездный предводитель дворянства Б. Лопухин.

Следует заметить, что после выхода указа о свободе вероисповеданий население вышеозначенных деревень перешло в католицизм²⁹.

По сведениям минского епархиального миссионера К. Попова, «упорствующие» в своём большинстве проживали в уездах: Минском, Борисовском, Новогрудском, Пинском и Слуцком. Их численность составляла 12682 «души обоего пола»; при этом он был убеждён, что указанная цифра не соответствует

²⁵ *Арсеньев К.К.* Свобода совести и веротерпимость. — СПб.: Тип. т-ва «Общественная польза», 1905. — С. 27.

²⁶ Дело о разрешении ксендзу Карповичу повенчать И. Драчинского и допустить его исполнять веру по римско-католическому обряду // НИАБ. — Ф. 1781. — Оп. 20. — Д. 89, л. 1, 3–3 об., 6–6 об.

²⁷ Дело по обвинению священника Голдовичской церкви Слуцкого уезда И. Викторского в увеличении платы за исполнение треб // НИАБ. — Ф. 136. — Оп. 1. — Д. 36976, л. 14.

²⁸ Там же. — Л. 15.

²⁹ Дело по прошениям лиц разных вероисповеданий, перешедших в православное, о разрешении возвращаться в прежнюю веру в связи с выходом указа Синода от 17 апреля 1905 г. о свободе вероисповеданий // НИАБ. — Ф. 136. — Оп. 1. — Д. 37171, л. 34.

действительности. Только в Минской епархии «упорствующие» были зафиксированы в 146 приходах³⁰.

К памяти бывших униатов католики продолжали апеллировать и в начале XX века. 7 июля 1905 г. начальник Гродненского губернского жандармского управления сообщал в Особый отдел Департамента полиции о появлении 30 июня 1905 г. в деревне Стацевичи Бельского уезда Гродненской губернии странника, говорившего жителям, «до каких пор они не будут переходить в католичество или унию», так как сам монарх «разрешил переход и даже принуждает к нему». Отмечалось, что подобного рода случаи «не были единичными»³¹.

В деле борьбы с остатками унии епископы западных епархий возлагали особые надежды на церковно-приходские школы, полагая, что с их помощью можно будет воспитать подрастающее поколение в духе верности православию. Не случайно большинство школ создавалось в регионах с бывшим униатским населением. Но часть детей школьного возраста предпочитала изучать закон божий у ксендзов³². «Упорствующие» ценили правительственную школу лишь с точки зрения приобретения полезных и нужных сведений, оставаясь «вне ея идейно-политического влияния»³³.

Значительное место в борьбе с униатством православное духовенство отводило также «торжественным богослужениям, религиозно-нравственным чтениям с общенародным пением»³⁴. Однако данные меры не всегда имели успех. Нередко ксендзы, а под их влиянием и католическое население, поддерживали «упорствующих» «держаться твёрдо латинства»³⁵.

Епископ Холмский Евлогий для привлечения «упорствующих» в церковь предлагал даже сохранить в них «некоторые элементы униатства». Осуществить данный проект предполагалось через приходских священников, которые под руководством епархиальной власти «вводили бы только то, что отвечало бы духовным запросам прихожан» и не противоречило богослужебному православному чину³⁶.

³⁰ Дело о крещении ксендзом Полонечского костёла Новогрудского уезда О. Рутковским ребёнка бывшего католика, жителя местечка Ишкольд Новогрудского уезда К. Рымши // НИАБ. — Ф. 136. — Оп. 1. — Д. 37047, л. 1 об., 9.

³¹ О римско-католической пропаганде среди бывших упорствующих греко-католиков и православных // ГАРФ. — Ф. 102. — Оп. 233. — Д. 2288, л. 64–64 об.

³² *Канингем Д.В.* Указ. соч. — С. 26–27.

³³ Записки Евлогия, епископа Люблинского, викария Холмско-Варшавской епархии об униатском вопросе // ГАРФ. — Ф. 543. — Оп. 1. — Д. 428, л. 5 об.

³⁴ Дело о переходе крестьянки деревни Великое село Новогрудского уезда Е. Светлик из православного вероисповедания в римско-католическое // НИАБ. — Ф. 136. — Оп. 1. — Д. 36998, л. 4.

³⁵ Дело о выселении из пределов Гродненской губернии в город Одессу за отступление от православной веры крестьянина А. Бубна // Национальный исторический архив Беларуси в Гродно. — Ф. 1. — Оп. 9. — Д. 1025, л. 4–4 об.–5–5 об., 6, 7, 13–14 об.

³⁶ Записки Евлогия, епископа Люблинского, викария Холмско-Варшавской епархии об униатском вопросе // ГАРФ. — Ф. 543. — Оп. 1. — Д. 428, л. 6.

Деятели белорусского национального движения предприняли в начале XX века попытку возобновить унию. В данном деле они искали помощи со стороны украинских греко-католиков, которые сами стремились поддерживать контакт с деятелями белорусской национальной интеллигенции. Так, Галицкому униатскому митрополиту А. Шептицкому в начале XX столетия удалось установить связь с братьями И. и А. Луцкевичами, А. Пашкевич (Тёткой), Э. Войниловичем, А. Ельским, В. Толочко, В. Ивановским, Б. Эпимах-Шипилой, ксендзом В. Годлевским, а также с представителями белорусского духовенства, обучавшимися в католической духовной академии в Петербурге и в университете в Инсбруке. Духовенство греко-католической церкви в Галиции приложило немало усилий для того, чтобы заинтересовать некоторых белорусских деятелей идеей возрождения унии. В 1903 г., с согласия митрополита А. Шептицкого, белорусские земли посетил изучавший возможности ведения миссионерской работы базилианин Е. Ломницкий, пытавшийся привлечь к делу возрождения унии известного своими белорусскими симпатиями землевладельца Э. Войниловича³⁷.

Знакомство А. Шептицкого с деятелями белорусского национального движения произошло в 1904 г. Когда И. Луцкевич, ехавший в Вену для продолжения своего археологического образования, специально задержался в Львове и постарался завязать знакомство с митрополитом³⁸. Под влиянием И. Луцкевича митрополит решился на поездку в Беларусь осенью 1908 г. для ближайшего ознакомления с ситуацией и возможностью возрождения унии. Препградой не стало даже то, что Галиция на тот момент времени входила в состав Австро-Венгрии. После визита А. Шептицкого мысль о возрождении унии среди белорусских деятелей была настолько актуальной, что в календарях, издаваемых редакцией «Нашей Нівы», в разделе праздников была введена отдельная рубрика для униатов³⁹. Во время поездки был разработан план возрождения унии на белорусских землях. Для реализации замысла было решено воспользоваться аграрной реформой, которую проводил П.А. Столыпин. Для этого «был принят проект парцелляции больших участков земли в Беларуси через специально созданное для этой цели акционерное общество». Финансировал проект митрополит А. Шептицкий. На парцеллированные земли предполагалось переселить некоторое количество украинских крестьян-униатов, которые пропагандировали бы идеи унии среди белорусов. Роль униатских священников должны были выполнять ксендзы Я. Зэльба и В. Герасимович. Планировалось также купить в Борисовском уезде Минской губернии у графа Я. Тышкевича поместье Дедиловичи размером 12 тысяч десятин и основать здесь униатский приход, который со временем должен был стать центром возобновлённой в Беларуси

³⁷ Свирид А.Н. Униатская церковь в Западной Беларуси (1921–1939 гг.): дис. ... канд. ист. наук: 07.00.02. — Минск, 2003. — С. 23.

³⁸ Абламейка С. Невядомая унія: перадгісторыя ў XX стагоддзды // Унія. Часопіс хрысціянскага сумоўя. — 1995. — № 4. — С. 62.

³⁹ Свирид А.Н. Униатская церковь в Западной Беларуси (1921–1939 гг.): дис. ... канд. ист. наук: 07.00.02. — Минск, 2003. — С. 23.

унии⁴⁰. Но в процесс вмешались российские власти, не позволившие осуществить запланированное мероприятие⁴¹.

Таким образом, в конце XIX — начале XX столетий определённая часть населения белорусских губерний, недавно принадлежавшая к униатской церкви, продолжала хранить память о своей вере. Конечно, сказывалось и влияние ксендзов, стремившихся поддерживать у населения симпатии к костёлу. Деятели белорусского национального движения (братья А. и И. Луцкевичи, А. Пашкевич и другие) рассматривали униатство в качестве альтернативы православию и католицизму. В начале XX столетия ими, при поддержке греко-католического митрополита в Галиции А. Шептицкого, была предпринята попытка возобновить деятельность униатской церкви на территории Беларуси. Но в силу противодействия российских властей, православного духовенства, а также нежелания основной массы населения белорусских земель менять свою конфессиональную принадлежность она потерпела поражение.

В статье анализируется деятельность представителей белорусского национального движения (братьев И. и А. Луцкевичей, А. Пашкевич (Тётки), Э. Войниловича, А. Ельского, В. Толочко, В. Ивановского, Б. Эпимах-Шипилы) и Галицкого униатского митрополита А. Шептицкого по возобновлению деятельности греко-католической церкви на белорусских землях в начале XX столетия.

Ключевые слова: греко-католическая церковь, уния, конфессиональная политика, белорусское национальное движение конца XIX — начала XX столетий, Галицкий греко-католический епископ А. Шептицкий.

The article analyzes the activity of the Belarusian national movement representatives (the brothers I. Lutskevich and A. Lutskevich, A. Pashkevich (Tsetka), E. Voinilovich, A. Yelski, V. Tolochko, V. Ivanovsky, B. Epimah-Shipila) and Galician Uniat Metropolitan A. Sheptytsky in resumption the Greek Catholic Church on the Belarusian lands in the early XXth century.

Keywords: Greek-Catholic Church, Union, religious policy, the Belarusian national movement of the late XIXth — early XXth centuries, Galician Greek-Catholic Bishop A. Sheptytsky.

⁴⁰ Garbinski J., Turonek J. Belaruski ruch chrzescijanski XX wieku. Slownik biograficzno-bibliograficzny. — Warszawa: Polska Akademia Nauk, Instytut Slawistyki, Slawistyczny Osrodek Wydawniczy, 2003. — S. XVIII–XIX.

⁴¹ Станкевіч А. Беларускі хрысціянскі рух. Хрысціянства і беларускі народ (спроба сінтэзы). — Вільня: Выд. Беларускага Каталіцкага выдавецтва. Беларус. друк. ім. Ф. Скарыны, 1940. — С. 166.

ПРАКТИКА АДМІНІСТРАТИВНОГО ТА СУДОВОГО ПЕРЕСЛІДУВАННЯ ПРЕСИ КИЄВА ЗА МАТЕРІАЛАМИ ЦЕНЗУРНИХ ЗВІТІВ (1907 — ЛИПЕНЬ 1914 рр.)

У статті досліджено адміністративні та судові санкції, що були взяті проти щоденної суспільно-політичної преси Києва протягом довоєнного (1907–1914 рр.) періоду Російської імперії. Розглядаються причини та характер санкцій, їхній вплив на періодику.

Ключові слова: адміністративні та судові санкції, преса Києва, Російська імперія.

Незважаючи на ліберальні здобутки Першої російської революції, державний контроль за пресою залишився потужним фактором у житті ЗМІ. Широку практику адміністративних санкцій щодо періодики ще сучасниками було розцінено як прояв чиновницької сваволі, наступ проти вільнодумства друку¹. Дослідження історії як журналістики, так і соціо-політичних процесів періоду загалом неможливе без врахування цих особливостей. Вивченню проблеми присвячено чимало праць та збірників документів російських науковців², які, втім, не досліджують спеціально Південно-Західний край імперії. Натомість, вітчизняна історіографія зосереджується на темі переслідування українського слова, часто ігноруючи аналогічні процеси стосовно єврейських та, загалом, лівих видань. Багатьом працям бракує ілюстративної бази, що б унаочнювало твердження про тиск на ЗМІ³. Виняток становлять вузькотематичні роботи⁴.

* Іван Басенко — аспірант кафедри історії факультету гуманітарних наук Національного університету «Києво-Могилянська академія», ivandoc@ukr.net. Науковий керівник — кандидат історичних наук, Голова Центру польських і європейських студій Києво-Могилянської академії О.В. Бетлій.

¹ Жирков Г.В. История цензуры в России XIX–XX вв. — М.: Аспект Пресс, 2001. — С. 176–177.

² Жирков Г.В. Указ. соч. — 368 с.; Махонина С.Я. История русской журналистики начала XX века. — М.: Флинта: Наука, 2004. — 368 с.; Патрушева Н.Г. Цензура в России в конце XIX — начале XX века (сборник воспоминаний). — СПб.: «Дмитрий Буланин», 2003. — 366 с.; Есин Б.И. Русская журналистика в документах. История надзора / Б.И. Есин, Я.Н. Засурский, О.Д. Минаева. — М.: «Аспект пресс», 2003. — 400 с.

³ Мукомела О.Г. На зламі віків: Українська журналістика на початку XX ст.: Навчальний посібник. — К.: Грамота, 2010. — 240 с.; Гутковський В.В. Українська журналістика Наддніпрянщини (II половина XIX ст. — 1920 р.). — Л.: ЛА Піраміда, 2001. — 196 с.; Животко А. Історія української преси / Упоряд., авт. іст.-біогр. нарисів та приміт. М.С. Тимошик. — К.: Наша культура і наука, 1999. — 226 с.

Єдиним ґрунтовним дослідженням є дисертація Тетяни Антонченко «*Періодична преса Києва як джерело вивчення суспільно-політичної історії України (1905–1914 рр.)*»⁵. Робота прояснює механізм судового і адміністративного переслідування ЗМІ, окреслює підвалини законодавства у цій сфері. Втім, це дослідження розглядає цензуру побіжно, не дає вичерпної інформації ані по застосуванню законів і постанов, ані по масиву матеріалу (авторкою була проведена вибірка газет). Завдання цієї статті — проаналізувати сукупність судових та адміністративних санкцій влади щодо київської щоденної суспільно-політичної преси впродовж 1907 — липня 1914 рр. Систематизація причин та результатів переслідування, огляд задіяних інструментів впливу — надасть необхідний фактаж для висновків про характер тиску на пресу. В якості джерельної бази дослідження виступають маловивчені документи Київського тимчасового комітету у справах друку⁶ — офіційної інституції, що протягом 1906–1917 рр. здійснювала нагляд за пресою міста⁷. Відомості по адміністративних покараннях взяті з окремих справ про видання газет, а судове переслідування преси фіксувалося у щорічних звітах комітету⁸. Документи зберігаються в Центральному державному історичному архіві України (м. Київ), (фонд 295).

Основою для адміністративного контролю став Найвище затверджений закон від 26 (14 за старим стилем) серпня 1881 р. «*Про заходи з охорони державного ладу і суспільного спокою*»⁹. Закон передбачав «*посилений*» та «*надзвичайний*» стани функціонування губерній, за яких «нормальні» закони підмінялися «*обов'язковими постановами*» генерал-губернатора. Постанови переслідували мету попередження порушення громадського порядку і державної безпеки, їхнє невиконання каралося в адміністративному порядку¹⁰. За «*посиленого*» стану уповноважені посадові особи могли накладати стягнення до 500 руб. або до 3 місяців арешту¹¹. В умовах «*надзвичайного*» стану періодичні

⁴ Крупський І. Українська щоденна газета Наддніпрянщини «Рада» (1906–1914 рр.) // Вісник Львівського університету. — Серія журналістики. — № 25. — 2004. — С. 231–239.

⁵ Антонченко Т.В. Періодична преса Києва як джерело вивчення суспільно-політичної історії України (1905–1914 рр.): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.06; Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. — К., 2004. — 206 с.

⁶ Щербак М. Звіти цензурних установ Києва як джерело з історії України ХІХ — поч. ХХ ст. / М. Щербак, В. Юрченко // Часопис української історії. — К. 2009. — Вип. 12. — С. 111–116.

⁷ Юрченко В.В. Діяльність Київського тимчасового комітету у справах преси (1906–1917 рр.) / Гілея: Збірник наукових праць. — К., 2008. — Вип. 16. — С. 92–96.

⁸ Центральный державный исторический архив Украины у м. Києві (далі — ЦДІАК). — Ф. 295. — Оп. 1. — Спр. 139. — Арк. 94–99, 159–163; Спр. 438. — Арк. 39–42, 102–106, 164–168, 228 зв., 283–286; Спр. 579. — Арк. 39–41.

⁹ Полное собрание законов Российской империи. — Собр. III. — СПб., 1885. — Т. I. — № 350.

¹⁰ Там же. — II. Правила о положении усиленной охраны. — Ст. 16 п. «а».

¹¹ Там же. — Ст. 15.

видання могли бути закриті, а штраф збільшувався до 3000 руб.¹². Де-юре тимчасовий, «охоронний» закон проіснував до часу повалення самодержавства¹³. В межах Київського генерал-губернаторства «посилений» стан діяв з 1881 р.¹⁴, впродовж подій 1905–1907 рр. підвищившись до «надзвичайного»¹⁵.

Протягом 1907 — довоєнного 1914 рр. в межах Київського генерал-губернаторства існувало 2 обов'язкові постанови про пресу. Першу, від 18 (5) червня 1907 р. у 1910 р. замінила ідентична постанова від 18 (5) листопада¹⁶. Хоча Указом імператора від 24 (11) серпня 1910 р. «посилений» стан було формально скасовано, документ залишив в силі постанову «Про пресу» і статті 15 та 16 «охоронного» закону — цим зберігши всі надзвичайні повноваження стосовно періодики¹⁷.

Обов'язкова постанова «Про пресу» від 18 (5) листопада 1910 р., забороняла¹⁸: 1) поширювати інформацію, що викликає ворожість до уряду; 2) вихваляти злочинні діяння; 3) поширювати неправдиві звістки про діяльність уряду, посадової особи та війська або про суспільне лихо чи іншу подію, здатну викликати громадський неспокій; 4) розповсюджувати друковану продукцію, на яку було накладено арешт.

Київський губернатор старанно наглядав за виконанням постанови. Лише по 6-ти найбільшим газетам¹⁹ за 1907 р. було винесено 20 покарань на загальну суму в 4800 руб. В подальші роки цифра дещо змінювалась, траплялись випадки ув'язнення. Наприклад, у 1910 р. 16 епізодів переслідування коштували 2650 руб., 1 місяць тюрми для редактора «Киевской мысли» Олексія Ніколаєва та 2-х місяців для Леона Радзівовського з «Киевских вестей»²⁰. За 1913 р. в скарбницю надійшло 5510 руб. (23 справи); Борис Скуратович, редактор «Южной копейки» заарештовувався двічі (на 1 місяць і на 2 тижні)²¹. Примітно, що влада проявляла гнучкість: Скуратович був звільнений достроково коли погодився співпрацювати і зобов'язався знищити крамольні матеріали²².

Статті, що були причиною санкцій умовно можна розділити на антиурядові: «Отголоски дела Бейлиса», «Облавы в Киеве»²³, «В думських комісіях»²⁴; ті, що

¹² Там же. — III. Правила о положении чрезвычайной охраны. — Ст. 26 п. «д» та п. «з».

¹³ Жирков Г.В. Указ. соч. — С. 189.

¹⁴ Шандра В.С. Київське генерал-губернаторство (1832–1914). — К., 1999. — С. 41.

¹⁵ Гессен В.М. Исключительное положение. — СПб.: Юрид. кн. скл. «Право», 1908. — С. 96.

¹⁶ ЦДІАК. — Ф. 442. — Оп. 860. — Спр. 257. — Ч. 1. — Арк. 76.

¹⁷ Так само. — Арк. 53.

¹⁸ Так само. — Арк. 73.

¹⁹ Так само. — Ф. 295. — Оп. 1. — Спр. 49 («Последние новости»), спр. 51 («Рада»), спр. 100 («Dziennik kijowski»), спр. 103 («Киевлянин»), спр. 104 («Киевская мысль»), спр. 105 («Киевские вести»).

²⁰ Так само. — Спр. 49, спр. 51, спр. 100, спр. 104, спр. 105, спр. 298 («Южная копейка»).

²¹ Так само. — Спр. 49, спр. 103, спр. 104, спр. 298, спр. 463 («Вечерняя газета»).

²² Так само. — Спр. 298. — Арк. 23–23 зв.

²³ Так само. — Спр. 49. — Арк. 30, 36.

поширюють громадський неспокій: «Голод»²⁵, «Прекращение работ»²⁶; антиклерикальні: «Кровавый навет на христиан»²⁷, «Рухнувшая колокольня»²⁸. Колориту додавали національні прагнення: українські «Мазепинське свято», «Наші білі негри»²⁹, польські «За таємні польські школи», «Вигнання поляків»³⁰. Варто виокремити покарання журналістів за епізодичне фальшування новин, наприклад, за фіктивну історію про підкидання рабину мертвого немовляти із 13-ма ранами³¹.

Порушення карались доволі безсторонньо. Наприклад, редактора проурядового «Киевлянина» було оштрафовано за фразу «Російський уряд відбирає хліб у дітей руського народу і віддає його інородцям...»³². Однак, основний тягар покарань лягав на т. зв. «опозиційну», «прогресивну» пресу, яка критикувала уряд куди сильніше. Масштаб санкцій був прямопропорційний величині впливу і «гострості» газети. Так, щорічні стягнення з видання-флагману «Киевской мысли» могли складати половину сумарного штрафу від всієї щоденної преси: 2750 руб. у 1907 р., 2100 руб. у 1913 р. і т. д. Втім, якщо опозиційна газета не давала приводів для переслідування — навмисно її не чіпали: жодного покарання «Ради» за 1912 та 1913 рр., «Dziennika Kijowskiego» за 1913 р., «Последних новостей» за 1914 р. і т. п.

Ефективність грошових стягнень залежала від фінансової спроможності газет. Для прикладу, щоденний наклад «Киевской мысли» за 1913 р. доходив до 47000 примірників, а валовий дохід лише від факту продажу газет складав більше півмільйона рублів на рік³³. Як наслідок, комітет констатував безсилля «карать рублем»³⁴. В той же час штраф міг серйозно вдарити по дрібній, малопробитковій газеті. Наприклад, україномовна «Рада» із накладом всього 4000 примірників та доходом у 24 тисячі рублів перебувала у зоні ризику, хоча і зазнавала значно менших санкцій, аніж «Киевская мысль»³⁵.

Санкції накладались циркуляром київського губернатора, в якому зазначалась дата та номер видання із злочинною статтею, ім'я редактора, що притягався до відповідальності. Стягнуті кошти перераховувались в губернське казначейство як «випадкові доходи скарбниці»³⁶. Посадовці намагались застосовувати санкції прогресивно: першопочатково за формулою від 100 руб./(або) 1 міс., до 300 руб./2 міс. За рецидиву або в особливо крамольних справах —

²⁴ Так само. — Спр. 51. — Арк. 26.

²⁵ Так само. — Спр. 298. — Арк. 8.

²⁶ Так само. — Спр. 49. — Арк. 28.

²⁷ Так само. — Спр. 104. — Арк. 107.

²⁸ Так само. — Спр. 49. — Арк. 27.

²⁹ Так само. — Спр. 51. — Арк. 28, 29.

³⁰ Так само. — Спр. 100. — Арк. 27, 32.

³¹ Так само. — Спр. 298. — Арк. 34.

³² Так само. — Спр. 103. — Арк. 63.

³³ Так само. — Спр. 438. — Арк. 256 зв.–259 зв.

³⁴ Так само. — Спр. 579. — Арк. 58 зв.

³⁵ Так само. — Спр. 438. — Арк. 256 зв.–259 зв.

³⁶ Так само. — Ф. 442. — Оп. 860. — Спр. 257. — Ч. 1. — Арк. 73.

500руб./3 міс.³⁷. Нормою було надання вибору: в разі несплати в триденний термін обвинуваченому загрожувало ув'язнення. Сплачували завжди вчасно. Лише у виняткових ситуаціях найзлісніших порушників карали безальтернативним арештом³⁸.

Судове переслідування органів друку в Російській імперії здійснювалось на основі ряду нормативних актів. Діяльність преси регламентувалась «*Статутом про цензуру та друк*», що зберігав чинність до Лютневої революції 1917 р. Карні злочини судились згідно зі «*Статутом про покарання кримінальні та виправні*» та «*Карним статутом 1903 р.*». Дрібні правопорушення підпадали під норми «*Статуту про покарання, що накладаються мировими судьями*»³⁹. Розглянемо детальніше закони та статті, за якими здійснювалося судове провадження проти періодичних видань Києва.

«*Статут про цензуру та друк*». «*Статут...*» останньої редакції ще 1890 р., зазнав численних доповнень під час подій революції 1905–1907 рр., головним з яких стало скасування попередньої цензури^{40, *}. Зміни в «*Статут...*» були внесені відповідно до Іменних Найвищих указів імператора: «*Про тимчасові правила щодо періодичних видань*» 1905 р.⁴¹ та, додатково, «*Про зміни та доповнення до тимчасових правил...*» 1906 р.⁴². Київський тимчасовий комітет у справах друку впродовж 1907–1909 рр. зафіксував 5 випадків порушення цих законів⁴³. Преса притягалась до відповідальності за поширення свідомо неправдивих свідчень та чуток, що викликають суспільний неспокій (п. «г» ст. 5 від. VIII зак. № 26962); за видання періодики до моменту отримання дозволу або за відсутності його копії в типографії (п. «а» и «г» ст. 1 ...); за підбурення робітників до страйку, що загрожував би державній безпеці (п. «а» ст. 4 ...). Також, суд двічі штрафував за випуск газети із забороненим зображенням (п. «д» ст. 10 зак. № 27574). Загалом, обвинувачені редактори і типографи відбулись незначними штрафами у 10, 25 та 60 руб. За статтями ж, що передбачали позбавлення волі у 2–16 міс. (поширення чуток і підбурення до страйку) газетярі були виправдані.

В результаті кодифікації, з 1910 р. ст. 1 від. VIII зак. № 26962 та ст. 10 зак. № 27574 були об'єднані в ст. 1012² «*Статуту про покарання кримінальні та*

³⁷ Так само. — Ф. 295. — Оп. 1. — Спр. 104. — Арк. 103.

³⁸ Так само. — Арк. 91.

³⁹ Устав о наказаниях, налагаемых мировыми судьями / изд. 14-е, неофициальное, дополненное / [изд. Н.С. Таганцевым]. — СПб., 1902. — С. VII–VIII.

⁴⁰ ПСЗ РИ. — Собр. III. — СПб., 1908. — Т. XXV. Отд. 1. — № 26962.

⁴¹ Так само.

⁴² Так само. — СПб., 1909. — Т. XXVI. Отд. 1. — № 27574.

⁴³ ЦДІАК. — Ф. 295. — Оп. 1. — Спр. 139. — Арк. 94–98, 159–163; Спр. 438. — Арк. 39–43.

* Тобто змінювався механізм контролю: номер газети тепер надавався до цензурного розгляду «...одночасно з виходом його з типографії...» При цьому для газети зростав ризик санкцій: допущені редактором огріхи вже не могли бути безболісно усунені попередньою цензурою — вони перетворювались на підставу для адміністративної та судової відповідальності.

виправні»⁴⁴. Окрім вищезгаданих порушень, стаття карала за: невчасне надання номера на перевірку до цензурного комітету та випуск номера без реквізитів редакції. Протягом 1910–1914 рр. відомо 15 випадків застосування ст. 1012² у справах проти преси⁴⁵. При максимальному покаранні у 300 руб. 2/3 вироків закінчувались штрафом у 10–75 руб., а в 1/3 рішень суд виправдав обвинувачених.

«Статут про покарання кримінальні та виправні». Найпопулярнішим (29 випадків) переступом преси було свідоме поширення хибної інформації про діяльність уряду або посадової особи, війська чи окремої його частини, що б викликала ворожість населення (п. 1), тривогу або громадський неспокій (п. 2 ст. 281¹⁴⁶). У 1910 р. ст. 281¹ була замінена в судочинстві розширеною ст. 1034⁴⁷, що містила положення попередниці (п. 3 і 4 відповідно). Додатковим пунктом 5 ст. 1034⁴ забороняла розголошення відомостей про зовнішню безпеку Росії, її збройні сили чи споруди — якщо ця інформація не підлягала оприлюдненню (5 випадків). Більша половина справ за цими статтями була закрыта або не розглянута протягом звітного року, тільки в 6-ти випадках відомо про обвинувачувальний вирок. Знаково, що покарання за п. 4 та 5, ст. 1034⁴ не перевищували 2 тижнів ув'язнення. В той же час, підбурення до ворожості проти влади (п. 3) суворо переслідувалось: так, у 1913 р. за критику уряду у справі Бейліса редактори «Киевлянина» та «Киевской мысли» дістали вирок у 3 місяці тюрми (при максимумі у 8 міс.). Трохи згодом, за аналогічну статтю редактор «Южной копейки» був оштрафований на 200 руб.⁴⁸.

На другому місці порушень (19 випадків) був друк статей, предметом розгляду яких є «Особа Його Величності» і членів Дому. Згідно з ч. 2 ст. 1024⁴⁹ без спеціального дозволу Міністерства імператорського Двору це вважалося незаконним. Часто під дію статті потрапляла лояльна публіцистика: наприклад, у жовтні 1913 р. редактор «Киевлянина» Василь Шульгін дістав триденний домашній арешт та 25 руб. штрафу⁵⁰. Загалом Феміда із розумінням ставилася до таких оказій, застосовувавши схожі покарання й у інших 3-х випадках вироку замість максимальної формули у «300 руб. + 3 міс.».

Решта статей «Статуту про покарання...» не мали значного поширення у справах проти преси. Дві статті опікувалися захистом честі. Ст. 1039⁵¹ захищала репутацію приватних осіб або посадовців. Обвинувачення знімались, якщо газета підтверджувала правдивість своїх слів. Ст. 279⁵² оберігала специфічно

⁴⁴ Уложение о наказаниях // Свод Законов Российской империи — Кн. 5. — Т. XV. — Изд. Неофициальное. СПб.: Русское книжное товарищество «Деятель», 1912. — С. 104.

⁴⁵ ЦДІАК. — Ф. 295. — Оп. 1. — Спр. 438. — Арк. 102–107, 164–169, 228–229; Спр. 579. — Арк. 39–41.

⁴⁶ Уложение о наказаниях... — Ст. 281¹. — С. 32.

⁴⁷ Там же. — Ст. 1034⁴. — С. 107–108.

⁴⁸ ЦДІАК. — Ф. 295. — Оп. 1. — Спр. 438. — Арк. 284 зв.–285.

⁴⁹ Уложение о наказаниях... — Ст. 1024. — С. 106.

⁵⁰ ЦДІАК. — Ф. 295. — Оп. 1. — Спр. 103. — Арк. 66.

⁵¹ Уложение о наказаниях... — Ст. 1039. — С. 108.

⁵² Там же. — Ст. 279. — С. 32.

«найвищих в державі місць і осіб», переслідуючи винних у навмисному розповсюдженні образливої інформації або зображень. Осуду піддавався факт публічної неповаги до влади, незалежно від достовірності самого повідомлення. Втім, жодного прецеденту покарання за цими статтями у 1907–1914 рр. так і не трапилося. Ст. 275¹ охороняла державний сектор банківської справи: будь-які чутки, здатні похитнути довіру до державного кредиту, цілості вкладів, платоспроможності державних установ і т. п. загрожували 2-ма роками тюрми з позбавленням особливих прав⁵³. Подібно охоронялася і таємниця досудового слідства, коли її відомості були опубліковані в періодиці (ст. 1038¹ ⁵⁴). Із двох випадків притягнення один завершився двотижневим арештом для редактора «Последних новостей» у 1913 р. На останок варто згадати і «полуничну» статтю 1001⁵⁵, що розглядала твори або «спокусливі зображення», які розбещують, суперечать моралі і благопристойності. Судячи по всьому лиш 3-х епізодах (припинено або виправдано) впродовж періоду питання порнографії не було для цензури актуальним.

«Карний статут 1903 р.». Найпопулярніша стаття — 129⁵⁶ (27 випадків) належить до глави V «Про смуту». Преса підпадала під дію 4-х з 6-ти пунктів звинувачення у публічному поширенні інформації, підбурюючої: п. 1 — до бунтівного діяння, п. 2 — до повалення існуючого ладу, п. 3 — до непокори чи протидії закону, обов'язковій постанові чи законному розпорядженню влади та п. 6 — провокування ворожості між окремими частинами, класами, станами суспільства, власниками і робітниками. У половині всіх порушень фігурував п. 6. — що свідчить про значну нетерпимість видань із радикальною політичною платформою. Незважаючи на серйозність статті, відомо лише 2 вироки: у 2 тижні та 1 місяць тюрми.

Широковживаними були «релігійні» статті 73 та 74⁵⁷ проти богохульства (12 епізодів). Закон захищав православ'я і, загалом, християнство в усіх можливих його проявах: догматах, предметах поклоніння і т. п. Тяжкість злочину визначалась місцем і обставинами скоєння, а також спрямованістю. За ганьблення Церкви і основ християнства шляхом публічного поширення друкованих творів передбачалось заслання (73 ст.), тоді як блюзнірство над предметами віри — тюрмою (74 ст.). В залежності від статті, мета «спокусити присутніх» каралась тюрмою чи виправним домом на строк до 3-х р. (73 ст.), або ж тюрмою не більше 6-ти місяців (74 ст.). В неповазі до релігії звинувачувалась виключно «опозиційна» преса. Злісним антиклерикальним органом була «Киевская мысль», редактори якої притягались щонайменше 4 рази і відсиділи 1 міс. в тюрмі (єдиний випадок осудження).

⁵³ Там же. — Ст. 275¹. — С. 31.

⁵⁴ Там же. — Ст. 1038¹. — С. 108.

⁵⁵ Там же. — Ст. 1001. — С. 102–103.

⁵⁶ Уголовное уложение // Свод Законов Российской империи — Кн. 5. — Т. XV — Изд. Неофициальное. СПб.: Русское книжное товарищество «Деятель», 1912. — Ст. 129. — С. 255.

⁵⁷ Там же. — Ст. 73, 74. — С. 246–247.

По одному випадку застосування припадає на ст. 128⁵⁸ — зухвала неповага до «Верховної Влади», державного устрою або порядку престолонаслідування та ст. 107⁵⁹ — заподіяння образи пам'яті покійних «Царствовавших Деда, Родителя или Предшественника Царствующего Императора». Перша гарантувала заслання, а друга — ув'язнення до фортеці строком не більше 3-х років. Обидві справи було припинено.

Нарешті, «Статут про покарання, що накладаються мировими судьями»⁶⁰. Його 34-та стаття була задіяна судом рекордну кількість разів — 56. 3-поміж інших її вирізняє найбільший коефіцієнт обвинувачувальних вироків — у 82% справ. Поясненням може бути легкість скоєного правопорушення: 34-та ст. карала за оприлюднення звістки без належного дозволу на неї, якщо такий дозвіл вимагався законом. Це були, переважно, непогоджені з поліцією газетні оголошення⁶¹. Як правило, платою за порушення слугував незначний штраф у 5–25 руб., у виняткових випадках він сягав максимуму в 100 руб. Альтернативою штрафу був арешт строком до місяця, але за всі роки трапився лише 1 випадок — 2-тижневого арешту⁶².

Загалом, інтенсивність порушення судових справ* проти щоденної преси** Києва не була сталою:

Рік	1907	1908	1909	1910	1911	1912	1913	1914 (I–VII)
№ справ	20	26	42	34	40	5	16	5

Як видно з таблиці, високий рівень переслідувань співпадає з часом урядування російського прем'єр-міністра Петра Столипіна. Починаючи ж з 1912 р. кількість відкритих справ суттєво зменшується. Деякий виняток становить 1913 рік — незначне посилення тиску на пресу пов'язане зі скандальним завершенням «справи Бейліса».

Всупереч загальній жорсткості контролю, Феміда Російської імперії давала обвинуваченим непогані шанси на виправдання за умови латентності скоєного правопорушення. Причина — у архаїчності змісту багатьох статей, котрі не були розраховані на специфіку ЗМІ⁶³. Прикладом є справа проти редактора

⁵⁸ Там же. — Ст. 128. — С. 255.

⁵⁹ Там же. — Ст. 107. — С. 251.

⁶⁰ Устав о наказаниях, налагаемых мировыми судьями // Свод Законов Российской империи — Кн. 5. — Т. XV. — Изд. Неофициальное. СПб.: Русское книжное товарищество «Деятель», 1912. — С. 203–233.

⁶¹ Устав о наказаниях, налагаемых мировыми судьями / [изд. Н. С. Таганцевым]. — изд. 14-е, дополненное. — СПб., 1902. — С. 122–123.

⁶² ЦДІАК. — Ф. 295. — Оп. 1. — Спр. 438. — Арк. 164 зв.–168 зв.

* Кількість судових справ менша від кількості статей оскільки нерідко обвинувачення ґрунтувалось одночасно на декількох з них.

** Розглянуто найбільші щоденні газети, — які мали історію виходу у понад 2 роки.

⁶³ Н. Погудин. Адвокатское дело // Киевлянин — К.: 1914–24 (11) июня. — № 159. — С. 1–2.

«Киевской мысли» Івана Тарнавського за опублікування в числі від 12 травня (29 квітня) 1911 р. фельетону Номинкулуса «Штрихи»⁶⁴. Суть справи — глум над Петром Столипіним, який порівнюється зі школяром-двійочником на екзамені. Захист блискуче розбив обвинувачення: інкримінована 279 ст. «Статуту про покарання...» не містила прямого посилання на пресу, а розглядала лише пасквілі та анонімні доноси. За умови ж кваліфікації за ст. 1040 — образливого відгуку про приватну особу або службовця, опублікованого у пресі⁶⁵ — такий злочин потребував би особистого звернення постраждалої сторони — Петра Столипіна.

Механізми впливу на пресу Києва мали загальноімперський характер. За підрахунком журналу «Запросы жизни» (1912. № 1. С. 22) «посилений» або «надзвичайний» стани у 1912 р. охопили територію із більш як 157 мільйонним населенням⁶⁶. Судова влада також послуговувалась універсальними статтями: за статистикою перших 4-х місяців 1914 р. по Росії було порушено 108 справ, з яких 90 були за ст. 129 та 1034⁶⁷.

Розглянуті факти прозекуції преси Києва дозволяють зробити наступні висновки. Влада користувалась екстраординарними повноваженнями «карати і милувати» адміністративно, але, водночас, мала обмежені можливості для впливу за судовою процедурою. Адміністративні санкції зарекомендували себе як оперативний і результативний засіб наведення порядку, на них припадає лєвова доля штрафів і арештів співробітників ЗМІ. Натомість, судове переслідування було нездатне попередити порушення, застосовувалось виключно як інструмент відплати. Слабким місцем була архаїчність законодавчої бази: значна частина законів лише опосередковано стосувалася ЗМІ. Як наслідок, газетярі часто уникали відповідальності за друк відверто антиурядових, критичних матеріалів. Виняток з цієї тенденції становлять справи, порушені по статтях пресознавчої спрямованості, як 1012² та 1034⁴, або з чітким формулюванням складу злочину, як 34 ст. «Статуту...мировими суддями». Щодо амплітуди переслідувань, то потужність судових санкцій починаючи з 1912 року суттєво зменшилась, тоді як адміністративні важелі контролю і покарання преси стало використовувалися впродовж всього періоду.

Ініціатори переслідування преси: Київський тимчасовий комітет у справах друку, губернатор і підпорядковані йому посадовці діяли відповідно до свого найголовнішого призначення, умовно, «підтримувати існуючий державний лад, благочиніє, порядок і спокій». Розглянута кризь призму цього завдання, логіка їхніх дій цілком раціональна: преса діставала покарання в залежності від ступеню «крамольності» публікованих матеріалів. Основний удар був направлений проти лідера «прогресивної» преси — «Киевской мысли», пропорційно зменшуючись для дрібніших «неблагонадійних» видань типу «Ради». Втім,

⁶⁴ ЦДІАК. — Ф. 295. — Оп. 1. — Спр. 104. — Арк. 73.

⁶⁵ Уложение о наказаниях... — Ст. 1040. — С. 108.

⁶⁶ Жирков Г.В. Указ. соч. — С. 189.

⁶⁷ Маленький фельетон // Киевская мысль — К.: 1914 — 10 апреля (28 марта). — № 83. — С. 2.

незважаючи на абсолютні цифри, санкції найбільше загрожували останнім — через їхню незначну фінансову потугу. Важливо, що влада не практикувала вибіркового правосуддя, карала за фактом порушення. Механізми державного контролю мали загальноімперський характер.

**ПРАКТИКА АДМИНИСТРАТИВНОГО И СУДЕБНОГО
ПРЕСЛЕДОВАНИЯ ПРЕССЫ КИЕВА ЗА МАТЕРИАЛАМИ ЦЕНЗУРНЫХ
ОТЧЕТОВ (1907 — ИЮЛЬ 1914 гг.)**

Басенко Иван (аспирант Национального университета «Киево-Могилянская академия, ivandoc@ukr.net)

В статье исследовано административные и судебные санкции, направленные против ежедневной общественно-политической прессы Киева довоенного (1907–1914 гг.) периода Российской империи. Рассматриваются причины и характер санкций, их влияние на периодику.

Ключевые слова: административные и судебные санкции, пресса Киева, Российская империя.

**PRACTICE OF ADMINISTRATIVE AND JUDICIAL PURSUIT
OF THE PRESS OF KYIV IS AFTER MATERIALS OF CENSORIAL
REPORTS (1907 — JULY 1914)**

Basenko Ivan (graduate student of the National university of «Kiev Mogila Academy», ivandoc@ukr.net)

The article examines administrative sanctions and sanctions of the court, which were issued against daily Kyiv newspapers during the prewar (1907–1914) period of Russian Empire. The study focuses on reasons and patterns of sanctions, their final impact on press.

Keywords: administrative sanctions, sanctions of the court, daily Kyiv newspapers, the Russian Empire.

ШВЕЙЦАРСЬКА МІСІЯ АНДРІЯ ЖУКА 1915 р.

В статті висвітлюється поїздка одного з лідерів Союзу визволення України до Швейцарії протягом 1915 р. Показані зустрічі Андрія Жука із впливовими українськими діячами і започаткування франкомовного періодичного видання, яке висвітлювало українське питання.

Ключові слова: Андрій Жук, СВУ, Швейцарія, українські діячі, Перша світова війна, періодичні видання.

В роки Першої світової війни в Австро-Угорщині діяла потужна українська організація — Союз визволення України (далі СВУ). Одним з її визначних членів Президії СВУ був Андрій Жук (1880–1968), який народився на Полтавщині і будучи активним діячем РУП–УСДРП через політичні переслідування емігрував до Галичини. З початком Першої світової війни і заснуванням СВУ переїжджає до Відня. Слід зазначити, що досліджуваний нами аспект життєвого шляху А. Жука в історіографічному плані не досліджувався, не дивлячись на те, що по його персоні захищені дві дисертації¹. Відповідно автор ставить за мету на основі аналізу канадського архіву А. Жука висвітлити його поїздку до Швейцарії в 1915 р.

Щоб налагодити співпрацю із українською громадою і започаткувати видання під маркою СВУ, а також залучитись підтримкою деяких емігрантських діячів, А. Жук приймає рішення особисто відвідати Швейцарію. Вийшовши з Відня 19 червня 1915 р. А. Жук прибуває до Лозани де зустрівся з літературознавцем, публіцистом і перекладачем Артуром Зелібом вихідцем з Галичини. В будинку останнього А. Жук познайомився із незнайомим польським соціалістом, який дотримувався українофобських позицій. Спілкуючись із незнайомцем А. Жук дійшов думки, що в Швейцарії є багато польської еміграції. Зокрема у своєму листі від 25 червня 1915 р. до товаришів у Відні А. Жук повідомляв, що А. Зеліб зрадив його приїзду. Він очолював місцевий друкований орган. До співробітництва в ньому залучав Є. Бачинського з яким співпрацював А. Жук. Крім того, А. Зеліб повідомив А. Жука, що не склались у нього

* Магурчак Андрій — кандидат історичних наук, докторант кафедри давньої та нової історії України КНУ ім. Т. Шевченка; ka59@meta.ua

¹ Таравська Я. Громадсько-політична та науково-публіцистична діяльність Андрія Жука (1880–1968 рр.): автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Я. Таравська; Черніг. нац. пед. ун-т ім. Т.Г. Шевченка. — Чернігів, 2012. — 20 с.; Шульгата Н. Андрій Жук у суспільно-політичних процесах Галичини і Наддніпрянщини першої третини ХХ ст.: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Н. Шульгата; Ін-т українознав. ім. І. Крип'якевича. — Львів, 2013. — 20 с.

відносини з В. Степанківським з якими раніше планували видавати періодичне видання.

Крім того, А. Жук спілкувався з В. Левинським, як одним із співробітників журналу, яким керував А. Зеліб А. Жук дізнається, що співрозмовник негативно відноситься до СВУ і українських соціал-демократів і співпрацює із більшовиками. Відносно В. Левинського А. Жук був такої думки, що: «Він хоче до кінця зберегти свою непорочність. Отже редагування видань УСД він не візьметься. Хоче далі вести компанію і проти Юркевича і проти нас, але в «прилічній» формі»². Щодо більшовиків то А. Жук дотримувався тої думки, що з ними можна буде вести діалог але пізніше, а для цього потрібно створити відповідний ґрунт і «розглянутись в обставинах, щоб не попусувати справи незручними кроками».

Також В. Левинський надав А. Жуку копію листа В. Степанківського до Л. Цегольського з якого випливало що, В. Степанківський проводив проти СВУ «чортівську роботу» і фактично займався провокаціями. Маючи такі докази А. Жук пропонував президії СВУ звернутися до Л. Ганкевича, щоб той провів зустріч з керівниками Загальної Української Ради (далі ЗУР) К. Левицьким і М. Васильком на якій повинен бути член Президії СВУ і проінформувати, що причиною внутрішніх спорів, інспірацій і доносів на всіх є В. Степанківський. Як наслідок припинити відносити із цим діячем і попередити про це графа М. Тишкевича. Враховуючи, що прихильником В. Степанківського є Д. Донцов то відповідна реакція повинна бути і проти нього. «Взагалі хай перестануть уживати тих двох суб'єктів проти нас, бо можуть поробити не так нам як собі шкоди. — наголошував А. Жук. — справа мусить трактуватись строго довірочно. Коли б за якийсь час ми побачили, що Степанківського і Донцова далі згадані два австрійські українські політики підтримують, тоді нам треба буде порушити сю справу на Раді»³.

Вже 21 червня 1915 р. А. Жук зустрічався з С. Бачинським. Спілкування з ним зробило приємне враження на А. Жука. Про це він у листі писав так: «Здається з ним можна буде працювати. Він є цілком наш чоловік і нашим буде»⁴. Через два дні А. Жук зустрічався з членами Бунду. Поінформував про діяльність СВУ і причини боротьби з Л. Юркевичем. «Слухали з увагою і здається з розумінням нашої правоти, — писав А. Жук, — але свого відношення до нас не висловлювали»⁵. Натомість бундовці підтримували позицію А. Жука щодо проведення агітаційної роботи серед полонених російської армії в австрійських і німецьких таборах. Також А. Жука вразила бібліотека партійного осередку Бунду в якій було багато літератури з якої можна було скомплектувати невеличку бібліотеку присвячену соціал-демократичному рухові. Бундісти посприяли А. Жукові в отриманні кількадесят книжок, а також два комплекти

² Library and Archives Canada. — The Andriy Zhuk Collection MG30, С. 167. — Volume 8. — File 30.

³ Ibid.

⁴ Ibid.

⁵ Ibid.

періодичних видань, які вийшли під час війни і були передані до української лозанської бібліотеки. Крім того, один комплект періодики А. Жук надіслав до СВУ. Описуючи своє враження від емігрантського середовища як українського так і російського А. Жук констатував, що відбувались зміни у свідомості багатьох діячів в яких переважали революційні ніж патріотичні настрої.

В Лозані А. Жук мав зустріч із Л. Юркевичем. Під час спілкування з ним А. Жук дізнався, що Л. Юркевич опинився в цілковитій самоті зациклившись виключно на періодичному виданні «Боротьба», а також підтримує найтісніші контакти з В. Винниченком. Загальний підсумок від зустрічі А. Жук зробив такий, що «загалом зробив він на мене важке враження і далі може поробити ще більше лиха, як поробив»⁶. Пізніше А. Жук усвідомлюючи, що найближчим часом не зустрінеться з Л. Юркевичем надіслав йому листа від 2 серпня 1915 р. в якому вважав, що він став жертвою власної легкодушності, а також «політичної несерйозності», невмінням орієнтуватися в людях і подіях, що призвело до самотності в еміграції : «говорю се тобі з людського і товариського почуття, яке мимо всіх прикростей і шкод заподіяних твоїми руками для справи нашої і нас особисто, я до тебе маю»⁷.

Перебуваючи у Швейцарії А. Жук дійшов висновку, що СВУ зробив помилку, коли не організував в цій країні центра своєї видавничої і інформаційної політики для представників іноземних країн. Тому поставив мету організувати періодичне видання на французькій мові «до яких ми конче мусимо взятись чим скоріше, які мають носити трохи відмінний тон і характер, як видання німецькі, то їх очевидно тільки тут можна друкувати»⁸. Тому запропонував членам Президії СВУ в короткий час опублікувати на французьку мову працю С. Рудницького присвячену географії України. Також запросити Р. Рафаловича з Англії, щоб той опублікував англійські варіанти деяких брошур. Центром видавничої роботи пропонував зробити Лозану залучаючи українців із Франції.

Відповідно 27 червня 1915 р. А. Жук разом з Є. Бачинським мали розмову з Я. Федорчуком. Останній пропонував А. Жукові залучити Р. Рафаловича до роботи у Швейцарії. Обмінюючись думками, відносно війни і української справи А. Жук спостерігав певну нервозність у співрозмовника. Ще напередодні від'їзду до Швейцарії А. Жук мав намір викликати його до цієї країни, але А. Жука випередив Я. Федорчук.

Приїхавши до Лозани Р. Рафалович зустрівся із А. Жуком. За підсумками якої А. Жук дізнався, що його співрозмовник провів велику роботу друкуючи публікації присвячені українському питанню в англійській пресі. Для того, щоб заінтересувати англійські політичні кола українською проблематикою переконував А. Жука, щоб поважні українські політики відвідали Лондон. У Р. Рафаловича А. Жук вбачав справжнього українського патріота і запропонував йому перекласти і опублікувати кілька статей і брошур на англійську мову під

⁶ Ibid.

⁷ Ibid.

⁸ Ibid.

вивіскою СВУ. На ці цілі А. Жук дав Рафаловичу 200 доларів і 1000 крон⁹. Крім того, Р. Рафалович висловив свою думку, щодо співпраці українських організацій із іноземними установами, діячами. Будучи англійським підданим закликав недовіряти німцям. На що А. Жук відповів, що то особиста справа кожного, а «для нас важно, щоб подавались в англ[ійській] пресі вірні і об'єктивні інформації про наш народ, про його положення в обох державах, про його нац[іонально] пол[ітичні] змагання. Яким соусом ці інформації будуть підливатись то діло авторів»¹⁰. Натомість підтримав ініціативу Р. Рафаловича про внесення канадськими українцями звернення до англійського уряду відносно української справи. Про це А. Жук мав намір написати листа до українських організацій в Канаді.

А. Жуку вдалося переконати Є. Бачинського, щоб той переїхав із Женеви до Лозани на постійне місце проживання для збирання і порядкування бібліотеки-архіву і стати постійним членом редакції журналу «La Reuve Ukrainienne». На це А. Жук виділив йому 1000 крон і щомісячну пенсію 200 франків¹¹. 28 червня 1915 р. у Лозані був заснований український журнал «La Reuve Ukrainienne». Про це ми дізнаємося із засідання засновників даного журналу. Засновниками виступали А. Жук, А. Зеліб, Є. Бачинський. Мета журналу подавати франкомовному читачеві інформацію про український народ в Росії і діяльність російсько-українських політичних організацій, переклади творів українських письменників. При цьому журнал повинен сповідувати принципи демократичності, безпартійності, але відстоюючи ідеал національної самостійності українського народу. Відповідальним редактором і адміністратором журналу призначався А. Зеліб. Журнал оголошувався спільною власністю трьох згаданих осіб. Допускалась можливість приєднання інших осіб до числа співорганізаторів, але при умові згоди всіх трьох співвласників. Також приймалась матеріальна допомога від українських політичних організацій при згоді співзасновників журналу. Редакція журналу буде збирати і формувати літературу і архів присвячені українській справі. Розпоряджатися книжками і матеріалами, їх упорядкуванням належало виключно А. Жуку¹². У випадку ліквідації редакції і видавництва журналу все його майно передбачалось передати українській культурній або політичній установі при умові згоди на це всіх співзасновників. На перших початках А. Зеліб займався журналом і водночас реферував зміст деяких статей А. Жука. З подивом А. Жук дізнався від самого А. Зеліба, що той за національністю є поляк. «Придивляюсь до него і набираю вражіння, що сей чоловік з двома, згідно з трьома націон[альними] душами — німецькою, польською й українською. Оскільки ходить [пр]о громадську діяльність, здається, що він найбільше є українцем» — писав А. Жук¹³. У листі до товаришів у Відні А. Жук писав, що його план щодо співпраці із А. Зелібом реалізовується. Оцінюючи

⁹ Ibid.

¹⁰ Ibid.

¹¹ Ibid.

¹² Ibid.

¹³ Ibid.

перший номер журналу «La Reuve Ukrainienne» А. Жук зазначав: «З зовнішнього вигляду представляється не зле, щодо змісту — слабше, але може друге число буде ліпше»¹⁴.

На початку липня 1915 р. коли вже вийшло перше число «La Reuve Ukrainienne», Андрій Жук готував друге число журналу. Для цього йому потрібні були відповідні матеріали для написання серії статей. Тому звернувся до своїх колег у Відні щоб ті надіслали дипломатичною поштою до Лозани брошури, статті українських діячів — Ф. Вовка, Д. Антоновича та інших авторів. Також прохав вивести його приватну бібліотеку зі Львова в «якій багато є цінного, особливо матеріалів і газетних вирізок про різні сторони галицького життя»¹⁵. Особливу увагу просив звернути на його архів, який залишався в національному музеї у Львові де за словами А. Жука є цілі скарби до історії українського революційного руху.

Також А. Жук мав зустріч з графом М. Тишкевичом 28 червня 1915 р. в Монтре. М. Тишкевич в цей час робив багато для популяризації української справи. Відповідно А. Жук поінформував графа про діяльність СВУ і його плани. Відповідаючи А. Жуку граф підтримував СВУ проте з насторогою дивився на внутрішньопартійні чвари. На що А. Жук відповів так: «В політиці, як і в природі зобов'язує той самий закон — «естеств підбор»¹⁶. А. Жук розглядав графа як свого прихильника, оскільки був добре проінформований про його зв'язки з європейськими політиками.

Із місією від ЗУР до Швейцарії у цей час приїхав В. Панейко, який мав зустрічі з графом М. Тишкевичом і А. Зелібом. Відповідно А. Жук із насторогою відносився до цих зустрічей. Оскільки вважав, що той може «збаламутити мені Зеліба» і наговорити поганого графу про нього. Відносно А. Семенова, який співпрацював із А. Зелібом то А. Жук підозрював, що той веде подвійну гру, оскільки з ним в минулому був конфлікт. Також зустрічався А. Жук із представниками російської еміграції, а саме М. Рубакіним. А. Жука вразила бібліотека росіянина, який не приховував своїх антицарських настроїв. М. Рубакіна А. Жук зараховував до українських прихильників.

Натомість непокоїли А. Жука публікації в швейцарській пресі в яких польські діячі обговорювали створення польської держави до якої мали входити українські землі. Тому у листі до Відня риторично запитував «Хіба такий мав би бути для нас результат війни?».

Проводячи великий обсяг роботи у Швейцарії А. Жук не встигав виконувати свої завдання, а тому закликав направити до нього з Відня О. Скорописа-Йолтуховського або М. Меленевського. Надаючи докладні інформації про свою роботу у Швейцарії А. Жук закликав членів президії СВУ не розголошувати її окрім самих членів президії.

Довший час А. Жук не отримував вісток від своїх колег у Відні щодо порушених ним справ у своїх листах червня місяця 1915 р. Тому змушений був в

¹⁴ Ibid.

¹⁵ Ibid.

¹⁶ Ibid.

черговий раз написати листа. В ньому нарікав, що він не отримав ще досі свого багажу, а це в свою чергу не давало йому повноцінно працювати у Швейцарії. Прохав надіслати посвідчення для А. Семенова, що він є кореспондентом «Вісника СВУ» і «Ukrainische Nachrichten». Одним з напрямків місії А. Жука у Швейцарії було налагодження надсилання літератури до СВУ. Зокрема у своєму листі від 14 липня 1915 р. він повідомляв, що надсилає російську закордонну періодику. Водночас просив надіслати на редакцію «La Reuve Ukrainienne» дуплети «Літературно-наукового вісника» за 1910–1914 рр., «Нашого Голосу», «Гасла», «Селянина», «Праці» для написання статей. Інформував що, Є. Бачинський зробить огляд французької преси за часів війни про українців для Вісника СВУ, а натомість Р. Рафалович відповідно англомовну пресу для «La Reuve Ukrainienne», а пізніше перекладе на українську мову із подальшим опублікуванням у «Віснику СВУ».

До головних напрямків роботи у Швейцарії А. Жука були публікації рукописів українських авторів в яких висвітлювався український національний рух. Зокрема А. Жук мав намір опублікувати працю О. Бочковського, що висвітлювала національний аспект у Російській державі. Але О. Бочковський мав намір залучитися підтримкою М. Залізняка з яким були неприємні відносини в А. Жука, щодо своїх публікацій. Тому А. Жук у листі від 17 липня 1915 р. до О. Бочковського переконував останнього відмовитись від послуг М. Залізняка, оскільки «фірма п. Залізняка і його «партії» на вашій праці могла б ту працю політично обезцінити — не є вказаним давати сему панові що-небудь до видання також через те, що Вас можуть запідозрити в політичній або ідейній спільності з ним, а се ледве чи бажано для Вас. Він тепер видає багато літератури, не знати для кого і для чого, не питаючись авторів і власників тих праць, які видає, причіплюючи своє дрібненьке і порядком скомпрометоване ... до кожної речі в формі глупих передмов»¹⁷. Тому запропонував видавати свої праці у СВУ на вигідних для автора умовах. Маючи надію, що О. Бочковський дослухається до його поради прохав його надіслати рукописи до В. Дорошенка.

З Лозани А. Жук писав листи до російських українців, які проживали у Швейцарії. Зокрема в одному із них датованому 3 серпням 1915 р. своєму земляку повідомляв, що надсилає йому «Кобзаря» Т. Шевченка, нарис історії української літератури І. Франка. При цьому закликаючи «Кобзаря по десять разів перечитуйте — то не вичерпуюче джерело любові, чуття, страждання за людей і за вітчизну — Україну... Творіть тільки в своїй рідній мові, годі нам бути погноєм для московської культури. Треба служити своєму народові, дбати про розвій своєї культури, а не вислужуватись тим, хто має нас за ніщо хоч на наших плечах вибирається в люди»¹⁸.

Постійно спілкуючись з українськими діячами у Швейцарії А. Жук просив надсилати йому листи на редакцію «La Reuve Ukrainienne». Прохав відправляти іноземні часописи в яких висвітлювалась українська справа до редакції «Ukrainische Nachrichten».

¹⁷ Ibid.

¹⁸ Ibid.

Натомість у листі до Р. Рафаловича повідомляв про отриману його статтю і реєстр статей в англійській пресі в яких висвітлювалася українська проблематика. Отриману інформацію А. Жук пообіцяв опублікувати у 2 числі «La Reuve Ukrainienne». Просив щоб він продовжував пошук літератури, яка б висвітлювала цілі світової війни, а також книги присвячені Росії і залучити англійського кореспондента С. Ватсона до публікації своїх статей у «La Reuve Ukrainienne».

У своєму черговому листі до Відня датованого 16 липнем 1915 р. А. Жук нагадував про не отриманий свій багаж: «Важко одначе припустити, щоб валізка згубилася по дорозі в такому разі вона або лежить досі в віденській інституції, або «загубилася» в тутешній інституції, як «загубився» був Ваш лист з 29.06 поки його по кількох днях не знайшли... Отже шукайте валізу, бо без неї я змарнував тут цілий місяць і Семенова при собі тримаю та й взагалі не можу нікуди рухатись. Може справа проясниться, як Мар'ян приїде...»¹⁹. Але все ж таки він отримав свою валізу з Відня. Серед переліку речей була значна частина літератури, яка налічувала 43 позицій²⁰. Зокрема це звіти, проекти резолюцій, протоколи, справоздання з різних поїздок.

В листі до товаришів у Відні А. Жук повідомляв, що 10 липня 1915 р. зустрічався у Женеві з членами української громади, яка на його переконання була недієва і не бачив перспектив для її існування. Радів, що вдалось долучити до роботи в редакцію «La Reuve Ukrainienne» одного француза на прізвище Броше знавця багатьох європейських мов в тому числі української і російської. На нього були покладені функції секретаря журналу. Також розповідав про зустріч з графом М. Тишкевичом з яким обговорював питання створення у Швейцарії української бібліотеки і архіву.

У Швейцарії як тогочасній позаблоковій країні перебували багато емігрантів як російських та українських. Відповідно певна частина російських діячів, негативно зустріли діяльність СВУ. Тому проводили проти нього провокації. Щоб зрозуміти хто є джерелом всяких інсинуацій А. Жук писав листи до російських поміркованих діячів, що перебували у Швейцарії. Так 4 серпня 1915 р. він отримав листа від В. Сарматова зазначаючи, що до нього приходила людина, яка зовнішньо нагадувала самого А. Жука і пропонувала увійти до СВУ, а також обіцяючи кошти²¹. Той незнайомец отримав від нього негативну відповідь. При цьому наголосивши, що не займався розповсюдженням негативної інформації про СВУ. Припускав, що за цим стоять самі українці, які свідомо чи несвідомо дають привід для критики російським шовіністам.

Постійно інформуючи своїх товаришів по Президії СВУ про зроблену роботу і пропозиції щодо подальших його кроків А. Жук отримав відповіді від своїх віденських товаришів. Зокрема член президії СВУ М. Меленевський у листі від 5 липня 1915 р. писав, що він підтримує захід А. Жука зробити із «Української громади» своєрідний пункт СВУ у Швейцарії. Водночас не

¹⁹ Ibid.

²⁰ Ibid.

²¹ Ibid.

погоджувався, щодо видавничих проектів запропонованих А. Жуком, оскільки вважав недостатньо коштів на ці проекти: «з сим треба конче рахуватись і не робити зайвих видатків»²². Пропонував краще кошти зосередити на публікації в англійській і французькомовній пресі. Вважав зайвим робити акцент на А. Семенова «оскільки він не знайде там [тобто Лугано — А. М.] впливових кореспондентів різних країв через яких можна було б ширити потрібні нам інформації або будувати потрібні зв'язки до політичних сфер»²³. Щодо видавання «La Reuve Ukrainienne» радив видавати його від імені СВУ бо це в інтересах самого союзу і української справи: «В сих видавництвах ми з одного боку зможемо ще ясніше виявити себе, як організація цілком незалежна ні від кого, що стоїть виключно на власних національних інтересах. З другого боку ця видавнича діяльність ведена від нашого імені придбає нам більше симпатій на Україні»²⁴. Підсумовуючи М. Меленевський вважав, що видаючи статті і іншу літературу на англійській і французькій мовах буде великим плюсом для обстоювання українського питання на міжнародній конференції після закінчення війни. Крім того, нагадував А. Жуку, щоб той переслав куплену ним у А. Зеліба бібліотеку, а також просив, щоб він опублікував у Швейцарії відповідь на антиукраїнські виступи російських шовіністів. Крім того, А. Жуку приходилось займатись і питаннями реагуванням на провокації зі сторони російських діячів відносно СВУ. Зокрема Г. Алексинський в Санкт-петербурзькому «Современном Мире» в № 3 за 1915 р. опублікував статтю «О провокации». СВУ надіслав відповідь Г. Алексинському для її публікації на сторінках журналу, однак воно не було опубліковане. Тому А. Жук написав ще раз листа від 19 липня 1915 р. головному редактору «Современного Мира», щоб той на болгарську адресу М. Меленевського повідомив, причину відмови опублікування відповіді Г. Алексинському.

3 серпня 1915 р. А. Жук надіслав листа до редакції «Свободи» у Нью-Йорку в якому повідомляв, що у Лозані буде створена українська бібліотека-архів. Тому просив розмістити на своїх сторінках оголошення із збору коштів для утримання даної інституції²⁵. При цьому повідомляв редактора, що на сторінках видання подані недостовірні інформації відносно того, що В. Степанківського нібито у Швейцарії видає друкований орган від імені Головної Української Ради. Просив надсилати адреси українців, які проживають на американському континенті для налагодження контактів. Окрім того, на руки О. Лотоцького А. Жук вислав свого листа до нью-йоркського товариства «Нова Україна», яке позитивно відгукнулось на діяльність СВУ і запропонував налагодити співробітництво. Окрім того, А. Жук надіслав листа до редакції львівської редакції «Українського слово» із підтримкою і радісною новиною про звільнення Львова від російських військ і проханням надіслати до редакції «La Reuve Ukrainienne»

²² Ibid.

²³ Ibid.

²⁴ Ibid.

²⁵ Ibid.

по два примірника всі числа «Нашого Слова» і «Українського слова», а в заміну А. Жук надіслав 10 примірників журналу «La Reuve Ukrainienne»²⁶.

Друга поїздка А. Жука до Швейцарії тривала з жовтня по грудень 1915 р. Зразу приїхавши до Лозани А. Жук у телеграмі від 10 жовтня 1915 р. на адресу віденської редакції «Ukrainische Nachrichten» просив надіслати примірники видань «Українського Слова», «Діла» і «Свободи», очевидно для підготовки написання статей до «La Reuve Ukrainienne».

Перебуваючи в Лозані А. Жук переписувався з багатьма українськими громадсько-політичними діячами висловлював свої думки щодо українського руху. Так у листі до М. Зячківського від 3 грудня 1915 р. писав, що Галичина спустошена в спершу чергу людьми. Цим конче хотять скористатись поляки, які вже бачать їх своїми територіями. Але на переконання А. Жука провідні галицькі діячі не вбачали на даному моменті загрози від поляків: «Справи наші, після погляду наших «великих» політиків (Кость і Ко) стоять добре, але на мій погляд дуже зле. В результаті всіх жертв і страждань ми навіть поділу Галичини ледве чи одержимо»²⁷. Також 9 грудня 1915 р. у листі до голови Української Національної Ради в Америці доктора Сіменовича інформував про створення бібліотеки-архіву в Лозані і видавання українського органу на французькій мові «La Reuve Ukrainienne». Натомість прохав зробити передплату на «La Reuve Ukrainienne» і надіслати примірники українських видань, що виходили на американському континенті особливо «Свободу» до Лозани. При цьому просив не плутати із аналогічним виданням В. Степанківського. Зазначаючи, що ця особа є провокатором, з яким відмовляються співпрацювати українські організації. До того, ж А. Жук дивувався, як поважна американська Українська Національна Рада співпрацює з цією особою. Прохав посприяти у налагодженні контактів із американською організацією російських українців «Нова Україна»²⁸.

Неприємно був А. Жук вражений із роботи адміністратора «La Reuve Ukrainienne» А. Зеліба і змушений був його відсторонити від обов'язків. Відповідно самому довелося готувати 4–6 номери «La Reuve Ukrainienne». При цьому не покладаючи великих надій на Ю. Бачинського. Все це А. Жук робив у великому поспіху оскільки отримав від В. Дорошенка телеграму про переїзд до Відня, який планувався на 20 грудня 1915 р.

Отже, відвідуючи Швейцарію два рази протягом 1915 р. А. Жук організував видання французькомовного періодичного видання «La Reuve Ukrainienne» осередком якого стала Лозанна. Саме це місто стало центром відділу СВУ у цій країні навколо якого об'єднувалася українська місцева інтелігенція, яка сповідувала принципи СВУ. Зустрічаючись із впливовими діячами українського походження А. Жуку вдалося залучити їх до інформаційної роботи. Водночас спілкуючись із частиною українського емігрантського середовища, яке дотримувалось ортодоксального марксизму і особливо російське переконувало

²⁶ Ibid.

²⁷ Library and Archives Canada. — The Andriy Zhuk Collection MG30, C 167. — Volume 8. — File 31.

²⁸ Ibid.

А. Жука, що є не сприйняття політики СБУ і ті заходи, які він проводив у Швейцарії.

ШВЕЙЦАРСКАЯ МИСИЯ АНДРЕЯ ЖУКА 1915 г.

Андрей Магурчак (кандидат исторических наук, докторант кафедры древней и новой истории Украины Киевского национального университета им. Т. Шевченко; ka59@meta.ua)

В статье освещается поездка одного из лидеров Союза освобождения Украины в Швейцарию в течение 1915 г. Показаны встречи Андрея Жука с влиятельными украинскими деятелями и начала франкоязычного периодического издания, которое освещало украинский вопрос.

Ключевые слова: Андрей Жук, СОУ, Швейцария, украинские деятели, Первая мировая война, периодические издания.

THE SWISS MISSION ANDRIY ZHUK 1915

Andriy Magurchak (Candidate of Historical Sciences (Ph.D. in History), doctoral candidate of the Department of ancient and modern history of Ukraine Kyiv national University. T. Shevchenko; ka59@meta.ua)

In the article are illuminated journey of one of leaders of Union of liberation of Ukraine to Switzerland during 1915. Shows the meeting Andriy Zhuk with influential Ukrainian leaders and the beginning of the French periodical, which was covered by the Ukrainian question.

Keywords: Andriy Zhuk, ULU, Switzerland, Ukrainian leaders, First world war, periodicals.

ПРОТИРІЧЧЯ С. ПЕТЛЮРИ І Є. ПЕТРУШЕВИЧА В УМОВАХ РЕАЛІЗАЦІЇ АКТУ ЗЛУКИ

У статті розкриваються відносини між лідерами Української Народної Республіки і Західноукраїнської Народної Республіки в умовах реалізації засад соборності у 1919 р. Аналізуються причини та наслідки протиріч у взаєминах С. Петлюри і Є. Петрушевича.

Ключові слова: С. Петлюра, Є. Петрушевич, Директорія, Східна Галичина, Українська Національна Рада.

Протягом тривалого часу українці перебували у складі різних держав: Литви, Польщі, Австро-Угорщини, Росії. Однак прагнення незалежності не зникало, а залишалося важливим імперативом національного буття. Кінець Першої світової війни, розпад столітніх імперій сприяли пробудженню національної свідомості підкорених народів. У результаті революційних подій у Габсбурзькій імперії було проголошено Західно-Українську Народну Республіку (ЗУНР) в Галичині. Виникнення даного державного утворення збіглося в часі з протигетьманським повстанням під проводом Директорії в Наддніпрянщині, унаслідок якого було ліквідовано Українську Державу П. Скоропадського й відновлено Українську Народну Республіку (УНР). Ці знакові події поклали початок складному об'єднувачому процесу двох українських республік в одне ціле.

22 січня 1919 р. УНР і ЗУНР задекларували злуку в соборну незалежну державу. Однак, незважаючи на це, обидві республіки продовжували жити власним життям, а протиріччя, що існували між їхнім керівництвом, іноді не знали меж. На це впливала низка об'єктивних і суб'єктивних факторів: неприйнятне ставлення Антанти до українського визвольного руху, небажання Директорії вступати в боротьбу проти Польщі, ворожість лідерів УНР і ЗУНР й особисто С. Петлюри і Є. Петрушевича. Їхні особистісні орієнтири, світогляд, бачення перспектив державного розвитку залишили помітний слід у політичному, економічному, військовому житті українських держав. Тому метою мого дослідження є виділення низки найбільш вагомих протиріч між керманичами УНР і ЗУНР — С. Петлюрою і Є. Петрушевичем.

Дане питання не один раз порушували українські історики — М. Литвин і К. Науменко, В. Солдатенко, О. Павлишин, В. Лозовий та інші¹. Вони дослід-

* Тимченко Роман — к.і.н., науковий співробітник Інституту історії України НАН України, roma_timchenko@ukr.net

¹ Литвин М.Р., Науменко К.Є. Історія ЗУНР. — Львів, 1995. — 368 с.; Солдатенко В.Ф. Українська революція: Історичний нарис. — К., 1999. — 976 с.; Павлишин О. Євген Петрушевич (1863–1940). Ілюстрований біографічний нарис. — Львів, 2013. —

жували взаємини лідерів обох держав у контексті тих проблем, які відображали у своїх роботах. Однак праці, яка б повністю розкривала характер відносин С. Петлюри з Є. Петрушевичем, немає.

22 січня 1919 р. на Софіївській площі Києва відбулася історична подія — УНР і ЗУНР об'єдналися в одну соборну державу. Відповідно до домовленостей, Західно-Українська Народна Республіка стала Західною областю УНР (ЗОУНР) і отримувала широку автономію. Слід відзначити, що голова УНРади Є. Петрушевич на святкування не прибув, а відправив делегацію на чолі з Ю. Бачинським. Свідчень, які б розкривали причини такого рішення немає, однак можна припустити, що він або не вірив в об'єднання з УНР, або ж зневажливо ставився до чільників наддніпрянської влади. Адже ще напередодні протигетьманського повстання серед галицьких політиків панувала думка, що будь-яка зміна влади призведе до занепаду української державності, та й соціалістична налаштованість лідерів Директорії їм не подобалася.

Проведені заходи не утворили нової держави, а тільки намітили шлях до її заснування. Здійснити це мали Установчі Збори, час і спосіб скликання яких визначав уряд. А до того вся влада у Східній Галичині залишалася за Українською Національною Радою (УНРада) й Радою Державних Секретарів (РДС). Тому об'єднання УНР і ЗУНР не вирішило ряд принципово важливих завдань, що тільки ускладнювало їх подальше співробітництво. Не було розроблено механізму регламентування відносин між Наддніпрящиною й Східною Галичиною. Прийнятий 28 січня 1919 р. на Конгресі трудового народу закон про форму влади лише поглибив розкол². Формально УНРада отримала змогу впливати на політичне життя Наддніпрящини через свого представника в Директорії. Навпаки, влада останньої, що проголошувалася верховною, не поширювалася на західноукраїнські землі, які відповідно до історичних умов, культурних і соціальних відмінностей у житті українських республік мали отримати територіальну автономію. Таким чином, незважаючи на об'єднання обох частин в одне ціле, кожна продовжувала проводити власний політичний курс.

Лідери УНР і ЗУНР — С. Петлюра і Є. Петрушевич — відіграли значну роль у формуванні політики обох держав. Президент УНРади, який виріс в умовах конституційної монархії, здавна звик жити за законами й дотримуватися їх. Світогляд Головного Отамана, навпаки, формувався в умовах цілковитої сваволі російського самодержавства, де нормативні акти часто не виконувалися. Тому Є. Петрушевич, прийшовши до влади основну увагу приділив розвитку державного життя й проведенню політико-правових реформ. Директорія ж уособлювана насамперед С. Петлюрою, практично не займалася даним питанням, оскільки весь час змінювала місце свого перебування. Зовнішньополітичні орієнтири обох чільників також формувалися за імперської доби. Тому цілком

400 с.; *Лозовий В.С.* Внутрішня і зовнішня політика Директорії Української Народної Республіки (Кам'янецька доба). — К., Кам'янець-Подільський, 2005. — 224 с.

² Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. — Т. 2. — К., 2006. — С. 467.

виправдані надії Головного Отамана у війні за державність на Польщу, а Президента УНРади — на російські сили (більшовицькі або ж денікінські).

Перша зустріч С. Петлюри і Є. Петрушевича відбулася 27 лютого в Ходорові під час приїзду місії Ю. Бартелемі, яка мала врегулювати польсько-український конфлікт у Галичині. Головний Отаман висловив віру у єдність українців і радив членам галицької делегації прийняти пропозиції генерала Ю. Бартелемі, бо це, на його думку, відкривало шлях до визнання України в Європі та для отримання військової допомоги. Є. Петрушевич керувався власними мотивами, бо населення Галичини не зрозуміло б інших дій. Маючи досить велику армію, майже на рівних тримаючись у боротьбі з поляками, він не хотів віддавати Львів і найбагатший промисловий Дрогобицько-Бориславський басейн супротивникові. Тому переговори з місією Ю. Бартелемі завершилися без укладання угоди. Генерал вимагав лише поступок, водночас не давав конкретних обіцянок.

Незважаючи на неприйнятну відповідь, при від'їзді С. Петлюра сказав: «Прошу від мене Секретаріят повідомити широкі круги населення Західної Области УНР, що Соборна Україна й її Влада Директорія — зробить все, аби допомогти населенню Західної Области УНР хлібом та харчами»³. Дійсно, уряд УНР надавав грошову й продовольчу допомогу Східній Галичині, однак відсутність бухгалтерських документів не дозволяє встановити обсяги реальної допомоги наданої Наддніпрянщиною своїм західним побратимам.

4 березня 1919 р. Є. Петрушевич подякував С. Петлюру за теплі слова й підкреслив, що воїни УГА братимуть приклад із Головного Отамана й підуть у бій за будь-яким його наказом⁴. Однак це були тільки декларації, насправді ж Галицька армія ніколи не виконувала розпоряджень С. Петлюри.

10 березня Виділ УНРади своїм рішенням призначив Є. Петрушевича представником ЗОУНР у Директорії. Наступного дня до Наддніпрянщини виїхала галицька представницька делегація з метою ознайомлення з політичним і міжнародним становищем та для налагодження адміністративних та фінансових справ. 12 березня 1919 р. Є. Петрушевич увійшов до Директорії як представник Галичини. У Проскурові відбулося перше й останнє засідання Директорії в повному складі. Пізніше даний орган уже ніколи не збирався в такому представництві, бо частина її членів на чолі з С. Петлюрою опинилася в Рівному, а Є. Петрушевич й О. Андрієвський займалися державними справами в Станіславові.

Галицькі лідери не сприймали соціалістичну ідеологію Директорії, водночас наддніпрянці не могли погодитися з незалежним становищем ЗОУНР і весь час намагалися обмежити її автономію. З цією метою була створена спеціальна ревізійна комісія, а прем'єр УНР Б. Мартос зволював з наданням фінансової допомоги уряду ЗОУНР. Фактично функціонували два окремих центри, які не бажали йти на компроміс. Відрізнялися й закони, які були прийняті на теренах

³ Република. — 1919. — 1 марта.

⁴ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі — ЦДАВО України). — Ф. 3505. — Оп. 1. — Спр. 36. — Арк. 52 зв.

обох українських республік. Більшість державних актів Ради Народних Міністрів стосувалися Наддніпрянщини, а Ради Державних Секретарів — Галичини.

Одним із найсуттєвіших проявів протистояння став виступ 29 квітня 1919 р. в Рівному командувача Північної групи армії УНР отамана В. Оскілка. Він заарештував усіх міністрів на чолі з прем'єром і проголосив себе Головним Отаманом. В. Оскілко вимагав припинення міжпартійної боротьби й усунення соціалістів від влади. У результаті цього С. Петлюру й А. Макаренка він «виключив» зі складу Директорії, а Є. Петрушевичу запропонував стати президентом республіки й прибути до Рівного⁵. Чи була між ними попередня домовленість, не з'ясовано. Проте отамана не підтримало військо, а виступ був нейтралізований контррозвідкою С. Петлюри. В. Оскілку висунули звинувачення в державній зраді, і він утік до Польщі.

9 червня 1919 р. сталася ще одна важлива подія, яка вплинула на подальший розвиток взаємовідносин УНР і ЗУНР й особисто Головного Отамана й Президента УНР-Ради. Перебуваючи в Заліщиках, Є. Петрушевича проголосили Диктатором ЗОУНР⁶. В умовах відступу обох українських армій ця подія була вимушеним кроком і реально нічого не змінювала, оскільки фактично без попередньої згоди лідера Наддністріянщини і так не вирішувалося жодне питання в державі, водночас вона загострила відносини з С. Петлюрою і його оточенням.

15 червня 1919 р. від проводу ЗОУНР до уряду УНР надійшло повідомлення про призначення Є. Петрушевича Диктатором. Через день на засіданні Ради Народних Міністрів було вирішено вимагати від Директорії виклику Є. Петрушевича для пояснень у цій справі. Оскільки наддніпрянське керівництво вважало, що з припиненням існування УНР-Ради й Ради державних секретарів влада формально перейшла до уряду УНР.

Наддніпрянці звинувачували щойно утворену Диктатуру в нелегітимності прийняття цього рішення, адже за нього мали проголосувати вісім державних секретарів ЗОУНР. Соціал-демократа С. Вітика цікавило, хто може її відкликати⁷. У відповідь Є. Петрушевич констатував, що, приймаючи Диктатуру, він обумовив її функціонування, а в разі покращення становища Західної області УНР вона буде ліквідована. Виділ і Рада Державних Секретарів продовжують існувати, але їх діяльність «завішена» та «після дотичного закону веде і заступає Президію Виділу У.Н.Ради лише сам президент У.Н. Ради»⁸.

27 червня 1919 р. С. Петлюра направив Є. Петрушевичу телеграму-запрошення на засідання Директорії до Кам'янця-Подільського. Диктатор відмовився через становище на фронті й приїзд місії Антанти. Він телеграфував: «Якщо лиш мій виїзд стане можливим радо приїду, щоби положити кінець без основним і

⁵ Державний архів Львівської області (далі — ДАЛО). — Ф. 257. — Оп. 2. — Спр. 1403. — Арк. 1.

⁶ ЦДАВО України. — Ф. 2192. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 13.

⁷ Там само. — Ф. 3933. — Оп. 1. — Спр. 17. — Арк. 5.

⁸ Український козак. — 1919. — 27 червня.

для обох сторін шкідним непорозумінням»⁹. Напевно, він не хотів іти на компроміс із С. Петлюрою або ж не виключав свого арешту.

У відповідь на проголошення Є. Петрушевича Диктатором, 4 липня 1919 р. в складі уряду УНР був утворений керівний орган у справах Галичини. «Відповідно до актів 3 і 22 січня 1919 року про злуку Української Народної Республіки з Галичиною, в складі Міністерства Української Народної Республіки утворити Міністерство Західної Области (Галичини), через яке відбуваються всі урядові зносини з Галичиною». Воно мало складатися з міністра та його помічника й чотирьох департаментів: фінансового, товарообміну, комунікацій та військового постачання. На чолі міністерства став галицький діяч С. Вітик¹⁰. У той же час Є. Петрушевича було позбавлено членства в Директорії. Колишній старшина УСС І. Сіяк хотів заарештувати Диктатора.

Проголошення Диктатури українським політикумом було сприйняте неоднозначно. Галичани захищали Є. Петрушевича, і цей політичний акт вважали законним. Зокрема, М. Лозинський, аналізуючи постанову від 9 червня, відзначив, що «наука державного права признає стан найвисшої державної конечности, в яким той, хто має владу, має моральне право вийти поза межі закона, коли сього вимагає оборона держави»¹¹. Тому цілком зрозуміло, чому Є. Петрушевич став Диктатором.

Друковане видання УГА «Стрілець» також захищало Є. Петрушевича, стверджуючи, що президент УНРади не присвоїв собі владу насильно і не ліквідував уряд, а саме останній надав йому таких надзвичайних повноважень відповідно до складного міжнародного становища¹².

Наддніпрянці, навпаки, звинувачували Є. Петрушевича в антиукраїнській діяльності й узурпації влади, а також наголошували на негативному ставленні населення до диктатури. І. Мазепа констатував, що ніхто з членів Виділу Національної Ради не брав участі в ухваленні такого рішення, і тому акт 9 червня був незаконним. За його словами, через утворення диктатури УНРади перестала виконувати владні функції, а тому вони повинні перейти до Директорії¹³.

Таким чином, наддніпрянські діячі та галицькі соціал-демократи негативно оцінили щойно утворену диктатуру Є. Петрушевича. У той же час 7 травня вступив у дію «Закон про зміни в персональному складі Директорії», коли С. Петлюра фактично перебрав на себе диктаторські повноваження. Адже жодна постанова Директорії УНР не ставала чинною без підпису Головного Отамана,

⁹ ЦДАВО України. — Ф. 2192. — Оп. 1. — Спр. 2. — Арк. 132.

¹⁰ Вісник державних законів для всіх земель Української Народної Республіки. — 1919. — 1 серпня. — Вип. 28. — С. 202.

¹¹ Лозинський М. Галичина в роках 1918–1920. — Нью Йорк, 1970. — С. 107.

¹² Стрілець. — 1919. — 9 липня.

¹³ Мазепа І. Україна в боротьбі і бурі революцій, 1917–1921. — К., 2003. — С. 225–226.

що суперечило принципу рівноправності її членів¹⁴. А 13 травня постановою Директорії з її складу було усунуто О. Андрієвського.

Перші місяці після об'єднання показали наскільки різними були УНРада й Директорія, хоч Є. Петрушевич і увійшов до складу останньої. Галичани не бажали втручання наддніпрянського уряду у внутрішні справи, уряд УНР ніяким чином не міг встановити власного контролю в Західній області.

Згода Антанти на окупацію Східної Галичини поляками, відступ Дієвої армії до Збруча вимагали від урядів УНР і ЗОУНР ведення чіткої скоординованої політики. Представники УНР неодноразово закликали Є. Петрушевича перевести Галицьку армію на територію Наддніпрянщини. Однак навіть після невдалого Чортківського наступу Диктатор не поспішав із переводом УГА за Збруч.

Є. Петрушевич, насамперед, ужив необхідних заходів для можливого переходу до Румунії. Лише після того, як румуни відмовилися пропустити Галицьку армію на свою територію, Диктатор вирішує шукати порятунку за Збручем. Своє зволікання він пояснював тим, що представники УНР вели демагогічну агітацію про розпад ЗОУНР, наддніпрянські агенти намагалися підірвати бойову міць Галицької армії, а вороги ЗОУНР знайшли собі притулок на Великій Україні. Він ставив цілком слушні й актуальні запитання: «Що буде з галичанами на Великій Україні?», «Як поставиться до галичан наддніпрянське населення?», «Як складеться співпраця українських урядів?», «Чи забезпечить уряд армію?», «Що, буде робити людність Галичини під владою поляків, поки УГА перебуватиме по Великій Україні?»¹⁵. Диктатор виходив із практики непримиримого ставлення обох урядів один до одного й недовіри наддніпрянського населення до галичан. Адже на початку липня для допомоги армії УНР УГА вислала бригаду УСС, яка зайняла Чорний Острів. Згодом через вороже ставлення місцевого населення бригаду довелося повертати назад до Галичини. Та й вступати в боротьбу з більшовиками Є. Петрушевичу не дуже хотілося.

Розглядав Диктатор і можливість союзу з Радянською Росією. Однак радянська сторона висунула неприйнятні умови: розрив із С. Петлюрою й перехід УГА під єдине командування Червоної армії. До Чорткова прибула навіть делегація від Радянської Росії, але Є. Петрушевич її не прийняв.

Тому 4 липня 1919 р. командування Галицької армії надіслало С. Петлюрі телеграму, у якій зазначалося, що під натиском польських військ, за браком амуніції й інших матеріалів, УГА змушена перейти річку Збруч і шукати допомоги у Великій Україні. НКГА звернулася до Головного Отамана з проханням виділити для Галицької армії для дислокації простір між Збручем та лінією Сатанів–Борщівка–Городок–Купінь–Смотрич–Черч–Голосків–Кам'янець–Подільський.

¹⁴ Вістник державних законів для всіх земель Української Народної Республіки. — 1919. — 11 липня. — Вип. 22. — С. 153.

¹⁵ Цит. за: *Капустянський М.* Похід українських армій на Київ–Одесу. — Мюнхен, 1946. — Кн. 2, Ч. 3. — С. 51.

Командування армії УНР згодилося прийняти УГА «як братню, і всім їй допоможе, що в його силах. Головний Отаман дає розпорядження в цій справі належним установам і має тверду надію, що тимчасове лихо зміниться й обидві армії, з'єднавшись в одне нерозривне ціле, в скорому часі побачать кращі дні»¹⁶. Уже 8 липня 1919 р. перша галицька бригада перейшла Збруч і направилася до Проскурова.

Є. Петрушевич ще деякий час вагався переводити через річку основні сил УГА, особливо коли дізнався про утворення Міністерства у справах ЗОУНР на чолі з С. Вітиком, активним борцем з галицькою диктатурою. У той час для наддніпрянської армії ситуація погіршилася, вона вже не могла самостійно протистояти більшовикам і виникла загроза поразки. Тому 9 липня на спільному засіданні Директорії й уряду УНР було ухвалено рішення розпочати переговори з Є. Петрушевичем. З цього дня наддніпрянські представники стали переконувати Диктатора й НКГА у важливості переходу УГА до Наддніпрянщини. Лише після тривалих умовлянь представників наддніпрянського уряду й армії на чолі з С. Петлюрою вдалося переконати Є. Петрушевича про перехід УГА Збруча.

С. Петлюра пообіцяв Диктаторові змінити кабінет міністрів, яким той був незадоволений, скасувати Міністерство у справах Галичини. До того ж Головний Отаман запевняв, що стане «ціла Україна проти більшовиків», вказуючи на повне об'єднання й спільну мету¹⁷.

Після прийняття Є. Петрушевичем відповідного рішення про перехід УГА на Наддніпрянщину було видано наказ відіслати за Збруч 500 жандармів для обстеження виділеного УГА району та підготовки плацдарму для перевезення державного майна. 14–15 липня відбулися засідання кабінету міністрів за участю С. Петлюри, на одному з них прийняли постанову про заборону наддніпрянській пресі критикувати Є. Петрушевича.

16 липня 1919 р. розпочався перехід Галицької армії на територію Великої України. «Були то страшні дні. З одного боку напірали Поляки, з другого большевики. Територія обох українських держав займала дуже малий простір по обох боках Збруча. На тім просторі чути було гук гармат і від сходу і від заходу...», — писав очевидець тих подій О. Назарук¹⁸. Галичани «відступали не як воїни-оборонці рідної землі, а неначе злодії, що накоїли лиха на чужій землі і мусять крадькома втікати. Тоді ми перший раз не як одиниці, а як маса, як українське військо, почуяли наглядно, які ми чужі були на своїй землі. Ми зійшли в очах світа на більшовицьку банду», — з сумом констатував український громадський діяч того часу М. Євшан¹⁹. Сам перехід тривав три дні. Обидві армії зберігали свою окремість. УГА підпорядковувалася Начальній Команді Галицької армії, на чолі якої стояв генерал-четар М. Тарнавський.

¹⁶ Цит. за: *Мазепа І.* Україна в огні й бурі революції, 1917–1921. — С. 224.

¹⁷ Цит. за: *Назарук О.* Рік на Великій Україні. — Відень, 1920. — С. 180.

¹⁸ *Назарук О.* Вказ. праця. — С. 182.

¹⁹ *Євшан М.* Великі роковини України: (1 листопада 1918 до 1 листопада 1919): 3 новим роком боротьби Галицької Української Армії. — Відень, 1920. — С. 5.

Придніпрянська — Штабу Дієвої армії під командою генерал-майора В. Тюнника.

Для забезпечення спільних дій галицької й наддніпрянських армій 12 серпня був створений Штаб Головного Отамана (ШГО). Його керівником став генерал М. Юнаків, а квартирмейстером В. Курманович. За таких обставин УГА опинилася в ситуації подвійного підпорядкування: політично підлягала Диктатору ЗОУНР Є. Петрушевичу, а оперативно — Штабу Головного Отамана. Надалі це негативно позначалося на розгортанні спільної боротьби, адже Є. Петрушевич міг віддати наказ Галицькій армії, оминаючи ШГО.

Головний Отаман на офіційному рівні демонстрував доброзичливе ставлення до Диктатора та військового командування ЗОУНР. 18 липня він запросив до себе Диктатора та керівництво УГА на урочистий прийом. 20 липня на честь прибуття галичан відбувся урочистий вечір в міському театрі Кам'янця-Подільського, де виступили артисти Нового Львівського театру при НКГА²⁰. Після вистави на сцену піднялися С. Петлюра та Є. Петрушевич, які у своїх правилах намагалися демонструвати порозуміння, але насправді прослідковувалася різновекторність позицій обох лідерів. Головний Отаман наголошував, що об'єднані війська здобудуть Київ і вихід до Чорного моря, а Диктатор був більш стриманим у своїх заявах, однак знов-таки відмітив, що «ми переможемо й здобудемо Галичину»²¹. Це зайвий раз підкреслює головне завдання УГА — визволення Наддністряни, а перебування армії у Великій Україні розглядалося як тимчасове явище.

Приїзд до Кам'янця Є. Петрушевича надав насаги консервативним і правим політичним силам, які сформували Український національно-державний союз (УНДС). На початку серпня його представники подали С. Петлюрі свій програмний документ «Записку Головної ради Національно-державного союзу», де критикували соціалістичну політику Директорії й Ради Народних Міністрів, а також вимагали вирішення земельного питання та впорядкування фінансової системи. У своїй діяльності «права» опозиція тісно співпрацювала з галицьким проводом і намагалася його використати для повалення наддніпрянської влади.

Галицькі соціалісти С. Вітик і О. Безпалко навпаки стали публічно виступати за ліквідацію диктатури й уряду ЗОУНР, а на їх місці створити єдине українське управління. Складалося враження, що уряд УНР готовий підтримати ці позиції. Є. Петрушевич, не виключаючи збройного перевороту, наказав галицьким частинам розташуватися в районі Кам'янця-Подільського. Особливо дратувало галичан перебування в місті загону І. Сіяка, який у червні намагався арештувати Диктатора. НКГА вимагала від Директорії його видачі, щоб судити, як дезертира. Врешті 28 липня 1919 р. на засіданні Ради Народним Міністрів вирішили відправити загін І. Сіяка на Жмеринський фронт²².

Тим часом і провід УНР не довіряв Диктатору, а особливо галицькому війську, що розташувалося поблизу міста. Зважаючи на це, С. Петлюра направив

²⁰ Павлишин О. Вказ. праця. — С. 222.

²¹ Литвин М.Р., Науменко К.Є. Вказ. праця. — Львів, 1998. — С. 222.

²² Лозовий В. Вказ. праця. — С. 88.

Є. Петрушевичу листа, у якому закликав звільнити район Кам'янця-Подільського від бригади УСС, щоб покласти край небажаним розмовам, які не дають можливості працювати на користь держави. 4 серпня Диктатор відповів Головному Отаману, що бригада УСС не залишить вказаного району через небезпечні чутки про замах на галицький уряд і можливий несподіваний наступ поляків²³. Не дивлячись на позалаштункову взаємну неприхильність, публічно обидва лідери демонстрували шанобливе ставлення: один до одного вони зверталися «пане Президенте», «Пане Головний Отаман».

Однак ситуація продовжувала загострюватися. Є. Петрушевич, якого підтримувала права опозиція, домагався від С. Петлюри виконання умов переходу Галицької армії Збруча та негайного проголошення курсу на демократію й парламентаризм. 17 серпня Диктатор звернувся до С. Петлюри з вимогою змінити кабінет міністрів, ліквідувати Міністерство в справах Галичини й покращити фінансування УГА.

Нарешті 28 серпня голова Ради Народних Міністрів Б. Мартос подав у відставку. Основна причина, безперечно, полягала в неможливості співпраці прем'єра УНР з Диктатором. Він принципово відмовлявся робити будь-які кроки назустріч Є. Петрушевичу. Головою уряду УНР став І. Мазепа. Однак Диктатор залишився незадоволений, бо більшість міністрів зберегли свої посади. На його думку, тільки лібералізація кабінету могла допомогти в переговорах з Антантою.

Незважаючи на численні протиріччя між обома урядами, першочерговим завданням українських армій було визначення напрямку спільного удару. Головному Отаману запропонували декілька планів військової кампанії: похід на Київ; похід на Одесу та Херсон. С. Петлюра вважав найважливішим — здобуття Києва. Більшість політиків і військових — як наддніпрянців, так і галичан не підтримували його. НКГА планувала, що в першу чергу йти на Одесу, бо там не буде сильного опору й клімат м'якший, а морем можна отримати військову допомогу. М. Капустянський припускав, що спочатку слід взяти під контроль усе Правобережжя й прикритися хоч на деякий час Дніпром, щоб мати змогу мобілізуватися та налагодити державну працю²⁴. Зрештою, за наполяганням С. Петлюри 12 серпня Штаб Головного Отамана видав наказ про наступ українських армій, де основним напрямом удару визначено взяття Києва, а побічним — Одеси²⁵.

Похід на Київ виявився найбільш успішною операцією об'єднаних українських військ, але під тиском добровольчих військ А. Денікіна затриматися у місті на довго не вдалося. Численні наради восени 1919 р. за участю наддніпрянських та галицьких політиків, аби підняти бойовий дух армії та надихнути населення на подальшу боротьбу, не мали успіху. Продовжували домінувати відцентрові тенденції. С. Петлюра закликав Є. Петрушевича вступити у війну проти денікінців, але той довго вагався.

²³ ЦДАВО. — Ф. 2192. — Оп. 1. — Спр. 4. — Арк. 119–120.

²⁴ Капустянський М. Вказ. праця. — Кн. 2, ч. 3. — С. 104–105.

²⁵ ЦДАВО України. — Ф. 2192. — Оп. 1. — Спр. 5. — Арк. 151.

Для покращення відносин із галичанами 13 вересня 1919 р., зважаючи на постійний тиск Є. Петрушевича, уряд УНР ухвалив постанову про скасування до 20 жовтня Міністерства в справах ЗОУНР, яке стало «камнем спотикання» у двосторонніх відносинах. Залишок виділених для галичан коштів було вирішено передати новоутвореному Комітету у справах допомоги біженцям, до якого мали ввійти як наддніпрянці, так і галичани²⁶.

Українсько-білогвардійська війна формально вже розпочалася. С. Петлюра вирішив самостійно видати звернення до населення із закликом об'єднати всі національні сили проти окупаційних військ. 22 вересня 1919 р. було перехоплено наказ А. Денікіна про наступ Добрармії на українські позиції, який датувався ще 4 вереснем 1919 р. Наступного дня відбулося спільне засідання Директорії, уряду УНР і галицьких представників на чолі з Є. Петрушевичем. Диктатор нарешті зрозумів, що домовитися з денікінцями не вийде й тому дав згоду на оголошення війни ЗСПР.

24 вересня був оприлюднений маніфест, у якому С. Петлюра й Є. Петрушевич закликали населення України боротися «за демократичні здобутки української революції». Подальший хід подій показав, що війна УНР проти ЗСПР була безперспективною. Озброєні Антантою денікінські війська, маючи кількісну перевагу, впродовж жовтня завдали низку відчутних ударів українським частинам. Ускладнювала становище українських армій і епідемія тифу.

18 жовтня Диктатор, боячись наступу поляків, без відома наддніпрянського уряду наказав галицькій залозі в Проскуріві залишити місто й вирушити в похід. Він відкликав з фронту 3-й курінь 11 Стрийської бригади й перевів її до Кам'янця для зміцнення своєї охорони, що ще більше загострило протистояння українських урядів. Наддніпрянці звинуватили галичан і в недостатньо активній боротьбі з Добрармією. Зокрема, 22 жовтня ШГО висунув претензії НКГА, вказуючи на слабкий наступ на добровольців, який не приніс жодних наслідків. Начальна Команда наголосила на поганому забезпеченні армії з боку УНР. Таким чином, навіть в умовах складного становища на фронті лідери обох республік не змогли визначити спільну стратегію й тактику боротьби за українську державність.

Погіршення стратегічної ситуації ще більше підірвало дух українських армій, загострювалися суперечності між урядом УНР і Диктатором. У таких складних умовах 25 жовтня 1919 р. була скликана Державна нарада в Кам'янці-Подільському для «в'яснення всього, що зроблено досі в державному будівництві і координації всіх сил в діяльності в майбутньому»²⁷. С. Петлюра і Є. Петрушевич у своїх виступах говорили про єдність думок та про спільну мету — досягнення незалежності Соборної України²⁸. Зокрема, Головний Отаман наголошував, що в обох арміях панує гармонія, згода й національний могутній дух,

²⁶ Там само. — Ф. 1065. — Оп. 1. — Спр. 16. — Арк. 83; Там само. — Спр. 214. — Арк. 2.

²⁷ Там само. — Ф. 3696. — Оп. 2. — Спр. 148. — Арк. 20.

²⁸ Biblioteka narodowa w Warszawie. — Archivum im. Tarasa Szewczenki. — Скр. 20.X.1. — Арк. 54–54 зв.

здобуття самостійності об'єднує всі політичні та громадські організації. Його підтримував Є. Петрушевич. Усі чутки відносно непорозумінь українських урядів вважав «плодом інтриг» ворогів України. Прем'єр І. Мазепа вказував, що галичани ведуть боротьбу за ті ж самі високі ідеали, що й жителі УНР, тільки не вірять у перемогу.

Головний Отаман розумів, що успішне розгортання воєнних дій з білогвардійцями залежить тільки від єдності внутрішнього фронту. У листі до А. Лівницького він писав, що з Є. Петрушевичем у нього хороші стосунки й слухи про денікінський настрій УГА не відповідають дійсності. Та, насправді, бажане видавалося за реальність. Наміри галицького командування йти на переговори з А. Денікіним зміцнювалися з кожною новою поразкою українських армій, хоча між Є. Петрушевичем і С. Петлюрою намітилася перспектива співробітництва. 1 листопада відбулося свято з нагоди річниці Листопадової революції у Львові. Вони разом брали участь у церемонії й приймали парад галицьких частин²⁹. Однак ці акції слугували лише прикриттям глибоких протиріч у таборі українських політиків і тієї кризи, у якій опинилася українська армія.

2 листопада М. Тарнавський звернувся до Є. Петрушевича з приводу складного становища армії. Він вимагав розпочати переговори з Добрармією, аби «оминути» катастрофу. Наступного дня в Жмеринці О. Лисняк повідомив Диктатора про зв'язки УГА з денікінцями. Тоді Є. Петрушевич скликав на нараду представників Галицької армії для обговорення можливого союзу з білогвардійцями. У результаті гострої дискусії вирішили добиватися від представників уряду УНР розпочати переговори з А. Денікіним.

Тим часом за пропозицією командуючого армією УНР В. Сальського 4 листопада 1919 р. скликали нову нараду в Жмеринці, на якій були присутні С. Петлюра й Є. Петрушевич, а також військові й цивільні керманічі української держави. М. Тарнавський й А. Шаманек не з'явилися. У ході наради Диктатор ЗОУНР отримав телеграму, в якій говорилося, що в разі неприйняття визначеного рішення НКГА буде сама вести переговори. «Пан Тарнавський сміє в такій скрутній хвилині ставити мене в таке важке положення і посилає мені погрози, — говорив Є. Петрушевич. — Я витягну як найдальші йдучі консеквенції». Для нього такий перебіг справ також був неприємним.

Наступного дня командувач УГА відправив нову делегацію на чолі з А. Ерле вести переговори з представниками Збройних сил Півдня Росії. 6 листопада 1919 р. на ст. Зятківці повноважні делегати генерала М. Тарнавського підписали угоду між УГА й Добровольчою армією. За цим договором Галицька армія переходила в повному складі в розпорядження керівництва ЗСПР через коменданта військ Новоросійської області.

С. Петлюра, дізнавшись про «зраду» командувача УГА, вимагав від Є. Петрушевича розстрілу. Однак Диктатор відмовив, посилаючись на європейські закони й правила війни. Він вважав, що подальшу долю генерала має вирішити суд. Усе ж 11 листопада Є. Петрушевич і С. Петлюра наказали арештувати

²⁹ ЦДАВО України. — Ф. 1113. — Оп. 1. — Спр. 10. — Арк. 59.

М. Тарнавського та осіб, які брали активну участь в укладанні цієї угоди, як зрадників держави³⁰. Отже, усіх причетних до цієї справи притягли до відповідальності. На чолі УГА став генерал О. Микитка, а шефом штабу генерал Г. Ціріц.

Суд над М. Тарнавським і А. Шаманеком відбувся 13–14 листопада. Їх понизили в посадах, але реабілітували. Навряд командуючий УГА укладав угоду з Добрармією з власної ініціативи, адже Є. Петрушевич намагався якнайшвидше ліквідувати протиденікінський фронт. Та й М. Тарнавський на судовому засіданні підтверджував, що підписував договір з відома Є. Петрушевича, який дав згоду на переговори ще на нараді в Жмеринці³¹.

Після укладання сепаратної умови НКГА з Добрармією, С. Петлюра спробував провести мобілізацію до війська української інтелігенції та урядовців. Але це йому не вдалося зробити, бо до служби погодилося лише 30 осіб. Усі заклики до галичан про перехід до Дієвої армії не мали успіху³². 10 листопада С. Петлюра надіслав телеграму до НКГА, у якій обіцяв узяти УГА під свій захист і розпочати боротьбу проти політичних провокаторів. Виявилося, що й ця акція не дала результату. Тоді Головний Отаман вирішив добитися прихильності населення. У спеціальному зверненні він нещадно критикував дії М. Тарнавського та повідомляв про скасування укладеної угоди³³.

На питання, чи Галицька армія має намір продовжувати боротьбу проти денікінців за соборну Україну, Головний Отаман відповіді так і не отримав. 12 листопада С. Петлюра скликав останню нараду урядів УНР і ЗОУНР та військового командування, однак ніяких спільних рішень там не прийняли. Галичани вимагали негайного включення до Директорії свого представника, зміни уряду, призначення міністром фінансів повпреда Наддністрянщини, а С. Петлюру усунути від оперативних справ і залишити йому лише титул «Головного Отамана». І. Макух звинуватив уряд УНР у бездіяльності 18-ти «діловодів», оскільки всі справжні міністри втекли за кордон³⁴. Коли С. Петлюрі стали відомими домагання галичан, він відповів: «Відійти завше легше, а відповідальність? Я її беру на себе і в слушний момент сам дам справоздання зі своєї роботи перед народом, представленим в організованому вигляді». На закінчення Головний Отаман додав: «Я сьогодні так зроблю, я сам і відповім, коли цього буде треба, за свою діяльність»³⁵. С. Петлюра був упевнений, що Є. Петрушевич, залишаючи Україну, передасть керівництво Галицькою армією йому, і вважав, що його «задача і зусилля в тому, щоби, переборовши внутрішні

³⁰ ЦДАВО України. — Спр. 60. — Арк. 165; ДАЛО. — Ф. 257. — Оп. 1. — Спр. 159. — Арк. 7.

³¹ Центральний державний історичний архів м. Львів (далі — ЦДАЛ). — Ф. 581. — Оп. 1. — Спр. 149. — Арк. 1.

³² ЦДАВО України. — Ф. 2188. — Оп. 1. — Спр. 63. — Арк. 104–105.

³³ ЦДАЛ. — Ф. 760. — Оп. 1. — Спр. 37. — Арк. 4–4 зв.; Денник Начальної Команди Української Галицької Армії [1919–1920 рр.]. — С. 109.

³⁴ Назарук О. Вказ. праця. — С. 297–299.

³⁵ Шаповал М. Велика революція і українська визвольна програма. — Прага, 1928. — С. 161.

труднощі, довести справу до спасення Галицької армії і використання її для цілей Соборної України»³⁶.

Тому 12 листопада 1919 р. Рада Народних Міністрів запропонувала Є. Петрушевичу підпорядкувати Галицьку армію Головній команді УНР, тобто С. Петлюрі, але хворий Диктатор, боячись арешту, виставив охорону з вірних стрільців. Він категорично відмовився передати команду Головному Отаману. З огляду на складне становище, Є. Петрушевич перестав вірити у відбудову України: «Сьогодні думати про самостійність України є прямо фантазія. Ми не доросли до самостійности (!), тому на разі мусимо погодитися на мою думку тільки на автономію. Самостійну Укр. [аїнську] Державу ми зможемо добувати аж за кілька десятих літ»³⁷.

Цього ж дня відбувся останній виступ Є. Петрушевича перед старшинами, у якому він відзначив, що повністю підтримує союз з Добровольчою армією. Довідавшись про небезпеку захоплення Кам'янця-Подільського поляками, Диктатор одразу відправив посланця до Вінниці, дозволивши таємно вести з білогвардійцями переговори від імені УГА. 17 листопада 1919 р. представниками УГА був укладений новий договір з Добрармією, який збігався в основних положеннях з попереднім³⁸.

Згодом Є. Петрушевич виїхав за кордон і продовжував свою діяльність в еміграції. Він не поставив над УГА свого заступника й не надав ніяких директив щодо подальших дій. Фактично Галицька армія на чолі з генералами О. Микиткою та Г. Ціріцом залишилася без політичного проводу. В Україні поширювалася інформація, що Диктатор спільно з А. Денікіним для боротьби з більшовиками мав висадити військовий десант із колишніх полонених галичан в Одесі. Про це згадується в січневому листі С. Петлюри до М. Тишкевича, однак ці припущення виявилися безпідставними³⁹.

Таким чином, як С. Петлюра, так і Є. Петрушевич не хотіли поступатися своєю владою. Внаслідок недовіри, протистояння, складних зовнішньополітичних обставин вони так і не змогли об'єднати дві українські республіки в одне ціле. Навіть в умовах перебування обох урядів в одному місті не вдалося подолати ті розбіжності, які існували. Не було створено одного уряду, Штаб Головного Отамана так і не став верховної військовою владою. С. Петлюра і Є. Петрушевич більше думали про свій вплив, а ніж про загальноукраїнські інтереси. Кожен намагався використати іншого в досягненні поставлених цілей. Тому не дивно, що восени 1919 р. соборницькі зусилля УНР і ЗУНР логічно підходили до свого завершення. Зрозумівши це, Є. Петрушевич виїхав до Відня, а С. Петлюра згодом вирушить до Варшави.

³⁶ ЦДАВО України. — Ф. 3809. — Оп. 2. — Спр. 2. — Арк. 10.

³⁷ Боротьба. — 1919. — 14 листопада.

³⁸ ЦДАЛ. — Ф. 760. — Оп. 1. — Спр. 37. — Арк. 3.

³⁹ Там само. — Ф. 681. — Оп. 1. — Спр. 18. — Арк. 7.

ПРОТИВОРЕЧИЯ С. ПЕТЛЮРЫ И Е. ПЕТРУШЕВИЧА В УСЛОВИЯХ РЕАЛИЗАЦИИ АКТА ВОССОЕДИНЕНИЯ

Роман Тимченко (кандидат исторических наук, научный сотрудник Института истории Украины НАН Украины, roma_timchenko@ukr.net)

В статье раскрываются отношения между лидерами Украинской Народной Республики и Западно-Украинской Народной Республики в условиях реализации принципов соборности в 1919 г. Анализируются причины и последствия противоречий во взаимоотношениях С. Петлюры и Е. Петрушевича.

Ключевые слова: *С. Петлюра, Е. Петрушевич, Директория, Восточная Галиция, Украинский Национальный Совет*

THE CAUSES AND CONSEQUENCES OF CONFLICT IN THE RELATIONSHIP S. PETLIURA AND E. PETRUSHEVYCH IN THE CONDITIONS OF REALIZATION OF ACT OF REUNION

Roman Tymchenko (Ph.D. in History, Institute of History of the NAS of Ukraine, roma_timchenko@ukr.net)

The relationship between the leaders of the Ukrainian People's Republic and the West Ukrainian People's Republic in implementing the principles of catholicity conditions in 1919 have been described in the article. The causes and consequences of conflict in the relationship Petliura and E. Petrushevych have been analyzed.

Keywords: *S. Petliura, E. Petrushevych, Directory, Eastern Galicia, Ukrainian National Rada.*

ПРОЦЕС ПІДГОТОВКИ ВИБОРЧИХ МАТЕРІАЛІВ ПІД ЧАС ВИБОРІВ ДО ВСЕРОСІЙСЬКИХ УСТАНОВЧИХ ЗБОРІВ НА КИЇВЩИНІ

У статті на основі архівних документів розкриваються основні складові процесу підготовки виборчих матеріалів під час виборів до Всеросійських Установчих зборів в Київській губернії.

Ключові слова: *Всеросійські Установчі збори, друкарські роботи, виборчі матеріали, Київська губернія.*

Вибори до Всеросійських Установчих зборів в Україні — яскрава сторінка в історії революції 1917 р. Проте до сьогоднішнього дня малодослідженою залишається проблема технічного боку організації виборів, і зокрема, питання, пов'язані із діяльністю Міністерства внутрішніх справ, роботою місцевих виборчих комісій та їх взаємодії з центром, губернським комісаром у справі підготовки виборчих матеріалів. Спробуємо на прикладі Київської губернії розкрити всі деталі такого простого на перший погляд, але насправді дуже складного, процесу підготовки бюлетенів, іменних посвідчень, протоколів і показати як він впливає на вибори.

Відповідно до Постанови Тимчасового уряду від 14 липня відповідальність за друкарські роботи була покладена на Міністерство внутрішніх справ, а точніше на спеціально створений Комітет у справах паперової промисловості у Петрограді, що керував організацією і заготівлею матеріалів для виборів у Всеросійські Установчі збори. Він мав протягом серпня доставити папір для списків виборців, іменних посвідчень, бюлетенів тощо. В Київській губернії за цей важливий напрям роботи відповідав Губернський комісар К.П. Василенко¹, його радник П.А. Тесельский² у тісній співпраці з Київською Окружною комісією. Він мав забезпечити автомобілі для перевезення паперу, склади для його зберігання, потурбуватись про своєчасне отримання вантажів зі станцій, підготувати якомога більше друкарень для виготовлення виборчих матеріалів, виробити план розподілу робіт між ними, скласти кошторис всіх друкарських робіт³, що повинен був включати прямі витрати на виконання конкретного замовлення, а також накладні витрати з перевозки від станції призначення до місця і зберігання паперу; виготовити урни, яких не вистачало, із непрозорих

* Зенич Ірина — аспірантка Інституту історії України НАН України, науковий керівник — д.і.н., проф. В.Ф. Верстюк, irazenich@ukr.net

¹ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі — ЦДАВО), ф. 1156, оп. 1, спр. 17, арк. 60.

² Там само, арк. 7.

³ Там само, арк. 5 зв.

матеріалів: заліза, дерева, картону⁴, виконувати всі вказівки Київської Окружної комісії у справі друку тощо. Всі телеграми між Губернським комісаром і Комітетом у справах паперової промисловості відмічалися словом «військова», що гарантувало терміновість доставки і свідчило про важливість справи друкування в процесі підготовки виборів до Всеросійських Установчих зборів⁵.

Активна переписка між Київським Губернським комісаром і Комітетом у справах паперової промисловості вселяла надію на своєчасне виконання всіх необхідних друкарських робіт. На початку серпня, за даними Губернського комісара, транспортні засоби, склади і губернська типографія були підготовлені для початку робіт у справі виборів до Установчих зборів. Про свою готовність друкувати виборчі матеріали для своїх повітів заявили 4 друкарні в Липовецькому, 2 — в Радомишльському і 5 — в Канівському повітах⁶. Місцеві друкарні Таращанського⁷, Черкаського повітів категорично не відмовились, але і не обіцяли точно виконати замовлення у справі виборів до Всеросійських Установчих зборів через обмеження, як матеріальних, так і особистих засобів друкарень та великої кількості замовлень у справах виборів до волосних і повітових земств⁸. Ще з кінця липня пропонував свої послуги і просив внести його в список підприємств, що візьмуть участь у підготовці виборчих матеріалів, власник друкарні в м. Ракитне Васильківського повіту Київської губернії А.С. Заславський⁹.

За даними міністра внутрішніх справ В.Д. Салтикова в кінці серпня Комітетом у справах паперової промисловості для забезпечення потреб Київського виборчого округу було замовлено на фабриках Добруш, Сокол, Дубровка і відправлено 12 і 15 вересня¹⁰: 1) близько 118 пудів паперу найкращої якості для списків виборців, 2) близько 90 пудів звичайного паперу для канцелярій Окружної, повітових і дільничних виборчих комісій, 3) близько 164 пудів книжкового паперу для друку відповідно до числа виборців 2 млн. 630 тис. (за попереднім підрахунком Всеросійської у справах виборів до Установчих зборів комісії (далі Всевибори)) іменних посвідчень розміром в 1/8 аркуша, 4) близько 3 тис. 302 пудів газетного паперу для друку близько 10 виборчих записок відповідно до числа заявлених кандидатських списків (таку цифру передбачали Всевибори) розміром в 1/4 аркуша. Витрати з фрахту від місць погрузки паперових матеріалів покривало Міністерство внутрішніх справ¹¹.

Проте, досить швидко з'ясувалось, що своєчасно замовлення не будуть виконані. Через незадовільну роботу транспортних служб, неузгодженість між відомствами до початку жовтня папір так і не надійшов до Києва¹². Це

⁴ Там само, арк. 6 зв.

⁵ Там само, арк. 5.

⁶ Там само, арк. 5 зв., 15, 21, 26, 17.

⁷ Там само, арк. 17.

⁸ ЦДАВО, ф. 1156, оп. 1, спр. 10, арк. 50 зв.

⁹ ЦДАВО, ф. 1156, оп. 1, спр. 17, арк. 39.

¹⁰ Там само, арк. 14, 19.

¹¹ Там само, арк. 6, 6 зв.

¹² Там само, арк. 10.

загальмувало процес складання списків виборців і стало однією з причин перенесення дати їх опублікування в Київській губернії на 10 жовтня. Ускладнила ситуацію з папером і забастовка робітників друкарських фабрик в серпні-вересні 1917 р. Щоправда, страйковий комітет погоджувався виділяти папір виключно для потреб виборів до Установчих зборів, але це мало що змінювало. Паперу не вистачало. Щоб не зірвати вибори остаточно, Окружна комісія приймає рішення не чекати папір з Петрограду, а використати губернські запаси. Промисловці мали в першу чергу виконувати замовлення, пов'язані з виборами (крім військових замовлень). Всевибори рекомендували реквізувати папір у газет, але Київська Окружна комісія не погоджувалася, пояснюючи, що це призведе до їх закриття¹³, а цього не можна було допустити, оскільки з допомогою газет до населення доносились важлива інформація, в тому числі й у справі виборів до Всеросійських Установчих зборів. В них друкувались оголошення Київської Окружної комісії про терміни складання списків виборців, поділ на дільниці, кандидатські списки, зразки виборчих записок¹⁴ тощо.

Щоб якось вийти із ситуації та допомогти Київській міській управі надрукувати 360 тис. іменних посвідчень форматом 1/16 аркуша¹⁵, Дніпровський Союз Споживчих Товариств в Києві замовив 28 жовтня у Москві 2 вагони паперу. Необхідність узгоджувати свої дії із Київською Окружною комісією і Московським Порайонним Комітетом знову затягнула його доставку¹⁶. На початку листопада питання із нестачею паперу все ж таки було вирішене («частина надійшла з Петрограду, а частина була реквізована»)¹⁷ і процес підготовки виборчих матеріалів: іменних посвідчень, конвертів, виборчих записок, прискорився.

Всього потрібно було надрукувати 2 млн. 600 тис. іменних посвідчень¹⁸ відповідно до кількості виборців в Київській губернії.

Відповідно до ст. 62 Положення про вибори завчасна заготівля іменних посвідчень для всіх внесених в списки виборців покладалась на Міські, Повітові або Волосні земські управи. На всіх іменних посвідченнях обов'язково друкувалося прізвище, ім'я та по-батькові виборця, його адреса, виборча дільниця і номер, під яким виборець знаходився у виборчому списку, вказувалися місце і час подачі голосів. Розмір, колір, формат посвідчення могли бути різними. Так, бланки іменних посвідчень для військових в м. Бердичів замовили червоного кольору, а для цивільного населення — білого¹⁹.

Більшість органів місцевого самоуправління без особливих проблем справивились із поставленим перед ними завданням. Лише заготовлені Уманською

¹³ Там само, арк. 35.

¹⁴ ЦДАВО, ф. 1156, оп. 1, спр. 20, арк. 15.

¹⁵ ЦДАВО, ф. 1156, оп. 1, спр. 17, арк. 24.

¹⁶ Там само, арк. 53, 55.

¹⁷ ЦДАВО, ф. 1156, оп. 1, спр. 1, арк. 24.

¹⁸ ЦДАВО, ф. 1156, оп. 1, спр. 17, арк. 6.

¹⁹ ЦДАВО, ф. 1137, оп. 1, спр. 1, арк. 30.

міською управою іменні посвідчення не відповідали вимогам закону²⁰ і їх довелося друкувати знову.

Більше проблем виникло у процесі підготовки конвертів.

За попередніми даними Мінстерства внутрішніх справ для Київського округу потрібно було 2 млн. 630 тис. конвертів розміром 1/8 аркуша і стільки ж конвертів чи мішків розміром 1/4 аркуша із непрозорого обгорткового паперу вагою приблизно 50 фунтів стопа²¹. Реальні потреби склали 2 млн. 316 тис. конвертів різних розмірів²², але головою Київської Окружної комісії Морозом було прийнято рішення друкувати 3 млн. конвертів²³.

За попередніми розрахунками Київського Губернського комісара з таким об'ємом робіт місцеві друкарні справилися б за місяць з моменту отримання паперу²⁴ (Міністерство внутрішніх справ рекомендувало 2 тижні) і вартість робіт з їх виготовлення складала б близько 6 карб. за тисячу штук (точніше — 5 крб. 50 коп.)²⁵. Пізніше Конвертна майстерня Всеросійського Земського Союзу в Києві повідомила, що маючи в розпорядженні тільки 4 машини для виготовлення конвертів вказаного вище формату, вона зможе виготовити необхідну кількість конвертів тільки за 2½ місяця, а за умови роботи в 2 зміни — протягом 1½ місяця. Вартість конвертів із наданого паперу і без упаковки в коробки складала б 2 карб. 75 коп. за тисячу штук., а при упаковці в коробки із фабричного картону — 2 карб. 90 коп.²⁶ І знову процес ускладнюється відсутністю паперу.

12 жовтня Міністерство внутрішніх справ звітувало, що папір і конверти для місцевостей, де вони не виготовляються, вислано ще в кінці вересня. Проте, до 13 жовтня вони до Києва так і не надійшли²⁷, а запасів свого не було. Тому Міністерство внутрішніх справ дозволяло повітовим комісіям на підставі п. 8 ст. 4 Постанови Тимчасового уряду від 14 липня 1917 р. у випадку несвоєчасного прибуття грузів, отримання їх в пошкодженому вигляді або в недостатній кількості, реквізувати наявні запаси паперу, конвертів, предметів друкарського обладнання, що знаходилися у приватній власності²⁸. В Київській губернії вирішили виходити із ситуації іншими шляхами: відмінили, за рекомендацією Всевиборів, конверти розміром ¼ аркуша для розсилки виборчих матеріалів (спосіб розсилки тепер залежав від виборчої комісії); скоротили чисельність конвертів на 25%²⁹. При цьому потреби губернії в них задовільнялися лише на 80%. Щоб перекрити недостачу 20%, Київська Міська Управа пропонувала використати на виборах до Установчих зборів близько

²⁰ ЦДАВО, ф. 1156, оп. 1, спр. 13, арк. 89.

²¹ ЦДАВО, ф. 1156, оп. 1, спр. 17, арк. 5 зв.

²² ЦДАВО, ф. 1156, оп. 1, спр. 23, арк. 24.

²³ ЦДАВО, ф. 1156, оп. 1, спр. 13, арк. 73.

²⁴ ЦДАВО, ф. 1156, оп. 1, спр. 17, арк. 5 зв.

²⁵ Там само, арк. 7.

²⁶ Там само, арк. 11.

²⁷ Там само, арк. 35.

²⁸ Там само, арк. 52.

²⁹ Там само, арк. 7.

45 тис. конвертів жовтого кольору, що залишились в її розпорядженні від міських виборів, а також зменшити формат конвертів в 2 рази³⁰. Конвертна фабрика Земського Союзу згодна була обміняти більше 2 млн. вже готових непрозорих конвертів оливкового кольору шириною в 1/8 аркуша, але по довжині коротших приблизно на піввершка, на папір, що надійде з Петрограду з доплатою за роботу³¹. Під тиском обставин, Всевибори дозволили використовувати у випадку крайньої потреби в них, конверти, що залишились від виборів до міської думи за умови, що вони будуть непрозорими, однаковими за формою і кольором в кожній виборчій дільниці і на них стоятиме печатка виборчих комісій³².

Оскільки конверти були виготовлені несвоєчасно, то поставити печатки Оквибори чи Міськвибори, Повітвибори у визначений законом термін не було можливості, тому Всевибори дозволили ставити на них печатки міських волосних управ або виборчих комісій³³.

Найбільший об'єм робіт треба було виконати в процесі підготовки виборчих записок. Всевибори передбачали, що потреби Київщини складуть 26 млн. 300 тис. бюлетенів (2 млн. 630 тис. виборців * 10 списків)³⁴. За підрахунком Київської Окружної комісії треба було надрукувати 44 млн. 200 тис. виборчих карток відповідно до кількості виборців (2 млн. 600 тис.) і кандидатських списків (17) по губернії³⁵.

Для обговорення питання про розподіл друкарських робіт у справі підготовки виборчих карток, Губернським комісаром Тимчасового уряду в м. Києві 22 жовтня 1917 р. було скликано спеціальну нараду за участі представника Окружної комісії М. Ейшинського, власників палітурних майстерень, власників друкарень м. Києва, представника Професійного союзу робітників друкарської справи пана Гаєка. На засіданні було вирішено роботи з друку кандидатських списків розподілити наступним чином:

№	Друкарня	Скільки списків	Скільки видано паперу
1	Друкарня «Киевской Мысли»	4 списки	1 тис. 700 пудів
2	Друкарня Кульженко	2 списки	425 пудів 700 ст. 4 лист
3	Друкарня «Южной газеты»	1 список	425 пудів
4	Друкарня Кушнарьова	2 списки	850 пудів
5	Друкарня «Последних Новостей»	1 список	425 пудів
6	Друкарня «Артели»	1 список	425 пудів
7	Друкарня «Совета Рабочих Депутатов» Друкарня «Прогресс»	1 список	200 ст. 2 листа На власному папері

³⁰ Там само, арк. 34, 36.

³¹ Там само, арк. 35.

³² Там само, арк. 52.

³³ ЦДАВО, ф. 1156, оп. 1, спр. 2, арк. 43.

³⁴ ЦДАВО, ф. 1156, оп. 1, спр. 17, арк. 6.

³⁵ Там само, арк. 43.

№	Друкарня	Скільки списків	Скільки видано паперу
8	Друкарня Корчак-Новицького (1млн.) Друкарня Каплуна (1 млн.) Друкарня Бонадурєва (630 тис.)	1 список на трьох	350 ст. 4-х лист. на всі три друкарні
9	Друкарня Яковлєва	2 списки	700 ст. 4 лист.
10	Друкарня Чоколова (630 тис.) Друкарня Заїздного Друкарня «Труд» (1 млн.)	1 список	90 ст. 4 лист. на 2 друкарні На власному папері
11	Друкарня Барського (1 млн.)	1 список	130 ст. 4 лист.

Деякі вище зазначені друкарні не мали достатнього обладнання, щоб вчасно виконати замовлення, тому палітурні майстерні, що не брали участь у друкуванні списків, передавали їм свої стереотипні станки: друкарня «1-ї Артїлі» — друкарні «Совета Рабочих Депутатов»; «Возрождение» — Заїздного і «Труд»; Барського, «Союзбанка» — Корчак-Новицькому; Кушнарєва — «Прогресс»; «Последние Новости» — Кульженко³⁶.

Бюлетені розміром в 1/4 аркуша друкувались на газетному папері шириною 68 см, відповідно до розміру ротаційних машин³⁷. Зразок виборчої записки для Київської губернії встановлювався Київською Окружною комісією і був опублікований для загального ознайомлення за 35 днів до виборів в київських газетах «Последние Новости», «Южная газета», «Киевлянин»³⁸.

Відповідно до ст. 120 Положення про вибори бюлетені могли друкуватись двома мовами: державною російською і мовою, за вибором групи, що подала список. Тому, прохання Київського губернського комітету «Бунда» надрукувати списки трьома мовами: російською, українською, яка згідно рішення Генерального Секретаріату мала б стати державною мовою в Україні, і єврейською мовою як мовою групи, що виставила кандидатський список³⁹ було відхилене Київською Окружною комісією.

Загалом по Київському виборчому округу 4 списки друкувались українською і російською мовами: № 5 — Російська соціал-демократична робітничка партія (меншовиків)⁴⁰, № 1 — Українська партія соціалістів-революціонерів, Українська селянська спілка, Українська соціал-демократична робітничка партія, № 13 — Трудова народно-соціалістична партія і Українська партія соціалістів-федералістів і № 14 — Партія соціалістів-революціонерів⁴¹; 4 — російською і єврейською: № 2 — Єврейський національний комітет⁴², № 3 — Об'єднана

³⁶ Там само, арк. 60.

³⁷ Там само, арк. 6.

³⁸ ЦДАВО, ф. 1156, оп. 1, спр. 20, арк. 4 зв.

³⁹ ЦДАВО, ф. 1156, оп. 1, спр. 13, арк. 52.

⁴⁰ ЦДАВО, ф. 1156, оп. 1, спр. 29, арк. 32.

⁴¹ ЦДАВО, ф. 1156, оп. 1, спр. 42, арк. 1, 19, 21.

⁴² ЦДАВО, ф. 1156, оп. 1, спр. 17, арк. 43.

Єврейська соціалістична робітничка партія⁴³, № 4 — Єврейська соціал-демократична робітничка партія⁴⁴, № 9 — партія «Бунд»⁴⁵; 1 — польською і російською: № 11 — Польський краєвий список⁴⁶ та 8 — тільки російською: № 6 — Партія Народної Свободи, № 7 — Київський військовий республіканський союз, № 8 — позапартійний блок російських виборців⁴⁷, № 10 — «Селянська сила»⁴⁸, № 12 — Російська соціал-демократична робітничка партія (більшовиків), Партія соціал-демократії Польщі і Литви, ППС (лівиця)⁴⁹, № 15 — Союз киян-прогресистів⁵⁰, № 16 — Сільськогосподарська і торгівельно-промислова група⁵¹, № 17 — Київська група Всеросійської соціал-демократичної організації «Єдність»⁵².

Для спостереження за точним і своєчасним виконанням постанов наради від 22 жовтня 1917 р. і ведення переговорів з Губернським комісаром про оплату замовлень обрали виконавчу комісію власників друкарень м. Києва у складі 5 осіб (голова — Каплун, члени — Пастухов, Гребенко, Іванов, Єльник, Тітов)⁵³. 23 жовтня 1917 р. до її складу увійшли представники від власників палітурних майстерень — Кокаров, Козовський і Кушнарьов та два представники від Професійного союзу робітників друкарської справи. На цю комісію було покладено вирішення питання розподілу всіх робіт з розрізання і упаковки виборчих записок між всіма власниками різальних машин, а також власниками гільзових, коробочних і тютюнових фабрик⁵⁴.

9 листопада 1917 р. в 12 год. в приміщення Губернського Правління за ініціативи Губернського комісара і участі Голови Окружної комісії відбулася нарада для встановлення цін на друкарські роботи у справі виборів до Установчих зборів⁵⁵.

Бюлетені планувалось надрукувати до 28–30 жовтня⁵⁶. Друкарні працювали на повну потужність. Але для виконання цієї важливої і невідкладної роботи не вистачало робітників. Для посилення особистого складу друкарень рекомендувалось залучати солдат місцевих частин і військовополонених, що були знайомі із друкарською справою, та надати пільги на два місяці військовозобов'язаним службовцям і робітникам друкарень⁵⁷.

⁴³ ЦДАВО, ф. 1156, оп. 1, спр. 27, арк. 11.

⁴⁴ ЦДАВО, ф. 1156, оп. 1, спр. 28, арк. 11.

⁴⁵ ЦДАВО, ф. 1156, оп. 1, спр. 42, арк. 26.

⁴⁶ ЦДАВО, ф. 1156, оп. 1, спр. 35, арк. 36 зв.

⁴⁷ ЦДАВО, ф. 1156, оп. 1, спр. 42, арк. 10, 14, 27.

⁴⁸ ЦДАВО, ф. 1156, оп. 1, спр. 34, арк. 12.

⁴⁹ ЦДАВО, ф. 1156, оп. 1, спр. 36, арк. 1-а.

⁵⁰ ЦДАВО, ф. 1156, оп. 1, спр. 39, арк. 1-б.

⁵¹ ЦДАВО, ф. 1156, оп. 1, спр. 40, арк. 3.

⁵² ЦДАВО, ф. 1156, оп. 1, спр. 42, арк. 22.

⁵³ ЦДАВО, ф. 1156, оп. 1, спр. 17, арк. 48.

⁵⁴ Там само, арк. 58.

⁵⁵ Там само, арк. 56.

⁵⁶ ЦДАВО, ф. 1156, оп. 1, спр. 1, арк. 24.

⁵⁷ ЦДАВО, ф. 1156, оп. 1, спр. 17, арк. 6 зв.

Щоб прискорити процес друкування кандидатських списків, Київська Округна комісія звернулася в професійний Союз працівників друкарської справи з проханням дозволити всім членам цього Союзу понаднормові роботи і роботу в святкові дні на протязі 21–23 жовтня для виконання замовлень у справі виборів до Всеросійських Установчих зборів⁵⁸. Правління Союзу запропонувало вирішити проблему наступним чином — направити у всі друкарні, в яких виконувалися замовлення у справі виборів до Установчих зборів, безробітних членів Союзу і тим самим зберегти сили працівників друкарень⁵⁹.

Завдяки спільним зусиллям Округної комісії та Губернського комісара виборчі записки, як і планувалося, були надруковані до 30 жовтня, але 4 листопаду під час об'їзду всіх друкарень Києва⁶⁰ з'ясувалось, що в зв'язку з військово-революційними подіями друкарні й палітурні майстерні втратили надію одержати 200 тис. карб. за свою роботу і тому розрізку виборчих матеріалів припинили⁶¹. Це загальмувало процес розсилки виборчих записок в повіті і загрожувало зірвати вибори в Київській губернії.

Відповідно до розпорядження Міністерства внутрішніх справ оплата робіт з друкування і розрізання бюлетенів покладалася на Губернських комісарів. Оскільки ніяких коштів у Київського Губернського комісара, не було, гроші від Всевиборів також не надходили, Округна комісія змушена була просити Генеральний Секретаріат виділити в її розпорядження на покриття всіх видатків у справах виборів до Установчих зборів 500 тис. карб. Із них 381 тис. 494 карб. 55 коп. потрібно було сплатити за рахунками друкарень, палітурень у справі заготовлення виборчих матеріалів, щоб робота, яка вже закінчувалася, не була припинена⁶². Ця сума була майже в 10 разів більшою за ту, яку Міністерство внутрішніх справ передбачало витрати на друкарські роботи в Київському окрузі (40 тис. карб.)⁶³.

Коли нарешті справу з фінансуванням було вирішено, виникла ще одна проблема, що загрожувала зірвати вибори в Київській губернії.

Відповідно до ст 56 Положення про вибори всі записки мали бути однаковими між собою. Схожість полягала в тому, що при спільних технічних умовах, надрукована записка не повинна була своїм зовнішнім виглядом кидатися в очі виборцю більше, ніж інша, не носити, так би мовити, рекламного характеру. Стаття 56 ніскільки не суперечила статті 60 того ж Положення про паралельний переклад тексту. Вимога ст. 60 — «вказати технічно можливий на місці спосіб друку бюлетеня», не означала, що виготовлення його могло проводитись довільно за бажанням групи, що надала список. На порушення вимог цих двох статей вказав у своєму зверненні до Київської Округної комісії замісник представника списку № 9 (партії «Бунд») Еткіна — Е.В. Вайнштейн. Він повідомив, що «в 4-х записках з єврейським текстом № 2, 3, 4 і 9 можна

⁵⁸ Там само, арк. 41.

⁵⁹ Там само, арк. 47.

⁶⁰ ЦДАВО, ф. 1156, оп. 1, спр. 21, арк. 10.

⁶¹ ЦДАВО, ф. 1156, оп. 1, спр. 3, арк. 40.

⁶² Там само, арк. 52.

⁶³ ЦДАВО, ф. 1156, оп. 1, спр. 17, арк. 6 зв.

неозброєним оком побачити невідповідність загальному правилу можливої зовнішньої однаковості. Виборчі записки № 3 і 4 нагадують собою афіші в мініатюрі і різко виділяються і кидаються у очі у порівнянні із записками № 2 і 9... Така невідповідність не тільки в записках з єврейським текстом. Якщо взяти, наприклад, записки № 1, 5 і 11, то побачимо, що шрифт першої менший за інші, а останньої більший за всіх, записки № 6, 7, 8 — шрифт крупніший»⁶⁴.

Е.В. Вайнштейн наголошував, що «таке рекламне, на американський манер, виділення одного списку, що кидається в очі, допускається тільки в плакатах партій, але не у виборчих записках, що роздавалися офіційною установою, яка має бути безумовно об'єктивною»⁶⁵ і вимагав провести розслідування для з'ясування причин і винних, «оскільки будь-яка нерівність виборчих записок при відсутності необхідної технічної необхідності тільки підриває саму ідею друкування і роздачі населенню записок і протирічить змісту закону»⁶⁶.

Київська Окружна комісія обіцяла розібратися, але передруковувати бюлетені звісно ніхто не збирався, бо на це не було ні часу, ні коштів.

Окружна комісія повинна була забрати з друкарень, поділити між всіма повітами Київщини і розіслати до дільничних виборчих комісій близько 44 млн. 200 тис. виборчих записок. Спочатку всі записки звозились в помешкання Губернської Управи, де їх потім запаковували і відправляли в повіті⁶⁷. Доставка відбувалася залізницею і пароплавом за наперед розробленими маршрутами: Київ–Фастів–Казятин–Липовець–Умань–Бердичів, Київ–Фастів–Цветково–Фундуклеєвка і далі...⁶⁸ і Канів–Черкаси–Бужин–Чорнобиль⁶⁹.

Щоб відправити виборчі матеріали використовували будь-яку нагоду і лише в останні дні просили допомоги у кур'єрів, в ролі яких часто виступали солдати⁷⁰.

Розвозили в повіти впершу чергу іменні посвідчення і конверти, оскільки для їх заповнення і штампування печатками необхідний був час. Відправка виборчих бюлетенів проводилась через кур'єрів від повітових і міських комісій — 28 жовтня — в Уманський, Черкаський, Звенигородський, Бердичівський і Липовецький повіти, а 29 і 30 жовтня — в усі інші повіти⁷¹. Разом з іншими виборчими матеріалами розсилали і сургуч для дільничних комісій в кількості 1/12 фунта на кожну⁷².

Отже, Губернський комісар, Київська Окружна комісія відповідально пішли до справи підготовки виборчих матеріалів. Це дуже важлива і дуже складна робота, на неї було витрачено левову частку всіх коштів, виділених на організацію виборів до Всеросійських Установчих зборів в Київській губернії.

⁶⁴ ЦДАВО, ф. 1156, оп. 1, спр. 19, арк. 26.

⁶⁵ Там само.

⁶⁶ Там само.

⁶⁷ ЦДАВО, ф. 1156, оп. 1, спр. 21, арк. 11.

⁶⁸ ЦДАВО, ф. 1156, оп. 1, спр. 21, арк. 2.

⁶⁹ ЦДАВО, ф. 1156, оп. 1, спр. 9, арк. 3.

⁷⁰ ЦДАВО, ф. 1156, оп. 1, спр. 13, арк. 73.

⁷¹ ЦДАВО, ф. 1156, оп. 1, спр. 1, арк. 24.

⁷² ЦДАВО, ф. 1156, оп. 1, спр. 10, арк. 64.

Незважаючи на відсутність грошей, паперу, незгодженість між відомствами, страйк друкарів, незадовільну роботу транспортних служб тощо, вони змогли швидко зорієнтуватися в складних ситуаціях і знайти із них вихід та своєчасно підготувати виборчі матеріали.

Процес підготовки виборчих матеріалів в Київській губернії має стати уроком для сучасних політиків, оскільки він ще раз доводить, що лише тісна співпраця всіх учасників виборчого процесу, від рядових виборців до найвищих посадовців та державних органів можуть дати гарний результат — своєчасно підготувати і провести вибори.

ПРОЦЕСС ПОДГОТОВКИ ИЗБИРАТЕЛЬНЫХ МАТЕРИАЛОВ НА ВЫБОРАХ ВО ВСЕРОССИЙСКОЕ УЧРЕДИТЕЛЬНОЕ СОБРАНИЕ В КИЕВСКОЙ ГУБЕРНИИ

Зенич Ирина (аспірантка Інститута історії України НАН України, научний керівник — д.и.н., проф. В.Ф. Верстюк, irazenich@ukr.net)

В статье на основе архивных документов раскрываются основные составляющие процесса подготовки избирательных материалов на выборах во Всероссийское Учредительное собрание в Киевской губернии.

Ключевые слова: *Всероссийское Учредительное собрание, печатные работы, избирательные материалы, Киевская губерния.*

THE PROCESS OF PREPARING ELECTION MATERIALS DURING THE ELECTIONS TO THE RUSSIAN CONSTITUENT ASSEMBLY IN KIEV PROVINCE

Zenich Irina (the graduate student of Institute of history of Ukraine of National academy of science of Ukraine, the research supervisor — doctor of historical sciences, prof. V.F.Verstyuk, irazenich@ukr.net)

On the basis of archival documents reveal main components of the preparation of electoral materials during elections to the Russian Constituent Assembly in Kiev province.

Keywords: *Russian Constituent Assembly, printing works, election materials, Kiev Province.*

ДІЯЛЬНІСТЬ ВСЕУКРАЇНСЬКОГО АГРОНОМІЧНОГО ТОВАРИСТВА ТА ЙОГО РОЛЬ У РОЗВИТКУ ДОРАДНИЦТВА В УКРАЇНІ

У статті розкрито особливості процесу, що відображають питання створення і діяльності сільськогосподарських товариств в Україні у кінці XIX — на початку XX ст. та спектра послуг, які вони надавали протягом порівняно не-тривалого терміну існування своїм членам — сільськогосподарським виробникам, та зайняли важливу нішу серед суб'єктів аграрного господарювання. Розглянуто просвітницьку діяльність сільськогосподарських товариств (на прикладі Всеукраїнського агрономічного товариства), що сприяло поширенню передових агрономічних знань та розвитку дорадництва в Україні.

Ключові слова: сільськогосподарські товариства, дослідна справа, аграрний сектор, наукова діяльність, сільськогосподарські навчальні заклади.

В сучасних умовах розвитку аграрної галузі України з боку селян, які переважно є власниками особистих селянських господарств, дрібних та середніх підприємств, фермерів, динамічно зростає попит на нові знання. На жаль, існуючий попит у більшості випадків не є платоспроможним, тому одним із основних завдань української держави як аграрної є створення умов для формування нового сільськогосподарського товаровиробника, озброєного сучасними знаннями, технікою, технологіями, підвищення конкурентоспроможності та прибутковості сільськогосподарського виробництва, а також підвищення рівня життя сільського населення загалом.

Прийняття Закону України «Про сільськогосподарську дорадчу діяльність» та дієва підтримка державою сільськогосподарських дорадчих служб — реальний крок на шляху досягнення цієї мети, оскільки високий рівень соціально-економічного розвитку села є головною умовою продовольчого та сировинного забезпечення країни, її економічної незалежності.

Сільськогосподарська дорадча діяльність в Україні вже стала явищем економічним і політичним. Сільськогосподарські дорадчі служби створено у більшості регіонів України, дані організації різних регіонів об'єднуються з метою улагодження та координації роботи. Створено Навчально-координаційний центр сільськогосподарських дорадчих служб та Національну асоціацію сільськогосподарських дорадчих служб України. Проте, сільськогосподарське дорадництво для України не є новим явищем, його основи в нашій державі були закладені ще наприкінці XIX ст. у процесі розвитку галузевої дослідної справи в

* Білан Сергій — кандидат історичних наук, доцент Національного університету біоресурсів і природокористування України, bilanso@bigmir.net.

Україні, а витоки беруть початок із створення і діяльності сільськогосподарських товариств, що займалися науковою діяльністю з аграрних проблем та поширенням сільськогосподарських знань серед сільського населення українських земель.

Увага громадськості до необхідності активного інтелектуального освоєння позитивного досвіду діяльності сільськогосподарських товариств спонукала істориків різних історичних епох до вивчення цієї проблеми. Перші узагальнюючі огляди діяльності вітчизняних сільськогосподарських дослідних установ належать фахівцям дореволюційної доби Б. Єнкену, А. Зайкевичу, Б. Кречуну, В. Морачевському, В. Ротмистрову, В. Фурдуєву, Ф. Яновчику та ін. У роботах учених радянського періоду В. Вінера, О. Дояренка, Н. Недокучасва, Н. Пшенничного відзначено, що зародження сільськогосподарської дослідної справи пов'язано з діяльністю сільськогосподарських товариств. Досить повно розглянуто діяльність сільськогосподарських товариств та організацій в дисертаційному дослідженні А. Пантелеймоненко. Іншим напрямом діяльності сільськогосподарських товариств присвячені публікації таких сучасних дослідників як В. Вергунов, О. Глоба, І. Демуз, О. Завальнюк, Н. Коваленко, В. Марочко, О. Сайко, Н. Чайка. Проте, історіографічний аналіз літератури за темою дослідження показав, що опубліковані праці фрагментарно й недостатньо комплексно розкривають основні напрями діяльності сільськогосподарських товариств, та доводить, що поза увагою дослідників залишилися такі питання, як становлення й розвиток аграрної науки завдяки діяльності сільськогосподарських товариств, їх вплив на піднесення вітчизняної фахової освіти та видавничої справи, а також не достатньо розкрито значимість науково-освітнього напрямку роботи цих об'єднань.

Метою запропонованої статті є узагальнення організаційно-наукової і просвітницької діяльності сільськогосподарських товариств України (на прикладі Всеукраїнського агрономічного товариства) у розвитку галузевої дослідної справи та дорадництва.

У процесі становлення системи сільськогосподарського дорадництва в Україні можна виділити декілька етапів, обумовлених існуючим соціально-політичним устроєм держави: дорадчі служби в дореволюційну епоху; післяреволюційний період розвитку дорадництва; сучасний період становлення та розвитку дорадчих служб¹.

Історичною передумовою розвитку сільськогосподарського дорадництва можна вважати реформу 1861 р., яка відмінила кріпосне право та стала початком запровадження нового типу землекористування, а розвиток внутрішнього та відкриття зовнішнього ринків сільськогосподарської продукції привели до виникнення торгового землеробства.

Проте, вже на початку XVIII ст. почали з'являтися перші видання на сільськогосподарську тематику. Важливий внесок у становлення освітньо-інформаційної сільськогосподарської діяльності був зроблений Вільним економічним

¹ Галич О., Сосновська О. Сільськогосподарське дорадництво: Навчальний посібник. — К.: Центр навчальної літератури, 2007. — С. 22.

товариством, заснованим у 1705 р. Протягом 1765–1919 рр. члени товариства видали понад 280 наукових праць, в яких на основі статистично-економічних досліджень було розроблено заходи ефективного ведення сільського господарства. За ініціативою Вільного економічного товариства на території Харківщини, Чернігівщини та Херсонщини було відкрито кілька сільськогосподарських навчальних закладів та бібліотек².

У 1913 р. на території Східної України існувало 46 сільськогосподарських дослідних станцій та полів, на яких працювало близько 150 науковців, які сприяли поширенню результатів наукових досліджень. Варто зазначити, що на території дореволюційної Росії на початку ХХ ст. вже існувала сільськогосподарська дорадча служба, яка нараховувала близько 9000 працівників. У 1917 р. був опублікований підручник О. Чаянова про організацію роботи сільськогосподарської дорадчої служби. Його ідеї актуальні і в нинішній час, оскільки він вважав, що головна роль служби — підвищення спроможності сільськогосподарських виробників приймати власні управлінські рішення³.

У 1919 р. в складі Народного комісаріату землеробства УРСР було створено Сільськогосподарський науковий комітет, на який було покладено завдання координації науково-дослідної діяльності в галузі сільського господарства і суміжних з ним галузях. Майже у кожному обласному центрі були створені його філії, безпосередньо пов'язані із сільськогосподарськими товариствами, які у 1920-х рр. відіграли велику роль у пропаганді та поширенні сільськогосподарських знань.

Сільськогосподарські товариства — одні з найцікавіших і водночас найменш досліджених громадських об'єднань. За своєю суттю вони стали однією із форм галузевих асоціацій, що виникали з ініціативи приватних осіб (вчених та землевласників) і діяли за принципом саморегулювання. Ініціаторами заснування сільськогосподарських товариств були й представники української сільської інтелігенції (священники, вчителі, ветеринарні лікарі, агрономи, юристи і, навіть, письменники та композитори). Основними напрямками їх діяльності стали: розвиток і удосконалення сільського господарства, організація науково-дослідної роботи в аграрній галузі, видання фахових праць й журналів, поширення сільськогосподарських знань та розвиток аграрної освіти, піднесення культури виробництва та підвищення доходів сільських господарств, допомога сільськогосподарським працівникам у раціоналізації господарства. Сільськогосподарські товариства відкривали агрономічні станції, організовували сільськогосподарські виставки, започатковували сільськогосподарські періодичні видання та поширювали відповідну пресу, стали посередниками у купівлі сільськогосподарських машин, постачанні насіння та збуту сільськогосподарської продукції. Відповідно, уряд вживав відповідних заходів для регламентації товариств, щоб установити контроль за їх діяльністю.

² Галич О., Сосновська О. Сільськогосподарське дорадництво... — С. 23.

³ Становлення і розвиток аграрної освіти і науки в Україні (з найдавніших часів і до сьогодення). — К.: НАУ, 2004. — С. 43.

Аналіз історичних документів свідчить, що кількість добровільних сільськогосподарських громадських об'єднань в Україні з часом збільшувалася, поки, нарешті, не утворилася розгалужена система галузевих, а згодом фахових угруповань. Природно-кліматичні особливості українських територій, умови їх розвитку, сільськогосподарська спеціалізація, співвідношення земельної власності, центральне економічне розташування та значення регіону привертали увагу сільськогосподарських товариств та мали безпосередній вплив на процес і етапність створення їх мережі та і науково-просвітницьку діяльність.

Об'єднані територіально, діючі в умовах різних ґрунтово-кліматичних зон економічно розвинутого сільськогосподарського регіону, ці товариства можна розглядати як приклад галузевих об'єднань, у структуру яких входили науково-дослідні заклади, для визначення найбільш характерних рис та особливостей розвитку аграрної науки в Україні взагалі й дослідної справи зокрема. Наукові сільськогосподарські дослідні установи могли належати тільки великим і фінансово забезпеченим товариствам. Переважно їх мали центральні товариства, що розташовувалися у столичних містах імперії.

Одним із них стало Всеукраїнське агрономічне товариство (ВАТ), яке виникло 23 листопада 1921 р. під час роботи Першого всеукраїнського з'їзду агрономів⁴ в м. Харків. Основною метою його діяльності стало об'єднання агрономів республіки для відбудови сільського господарства і розвитку його продуктивних сил та захист інтересів вчених у державних установах. ВАТ існувало протягом 4 років. ВАТ підтримував Наркомзем України, кооперативні та громадські організації, а в 1923 р. на Всесоюзній виставці у Москві за плідну організаційно-господарську і науково-просвітницьку роботу товариство одержало золоту медаль ВДНГ СРСР⁵.

Статут ВАТ, який закріплював право на просвітницьку діяльність, був затверджений НКВС. Освітнянська ініціатива, яка забезпечувала проведення сільськогосподарських виставок і з'їздів, організацію курсів для фахівців та сільського населення; створення галузевих музеїв і бібліотек, була характерною особливістю ВАТ.

Винятковою була інформаційно-видавнича справа, започаткована сільськогосподарськими товариствами. З березня 1922 р. ВАТ мало власний періодичний орган — «Українська сільськогосподарська газета», якому був властивий високий науковий рівень. У комплексі це було явищем становлення видавничої справи. Отримали розвиток всі види галузевої літератури: довідкова (як приклад «Ілюстрований словник» С. Богданова), навчальна (для власних закладів товариства друкували навчальні посібники, програми), наукова (висновки та результати наукової діяльності дослідних установ), науково-популярної (брошури для селянства) та ін. Завдяки видавничій діяльності ВАТ у регіоні з'явилася система галузевих періодичних видань, що стало показником його просвітницької діяльності.

⁴ Хроніка // Українська сільськогосподарська газета. — 1922. — Ч. 1. — С. 21.

⁵ Резніков М.З. ВАО и Всероботземлес // Українська сільськогосподарська газета. — 1923. — № 19/20. — С. 4.

При правлінні ВАТ постійно діяли групи вчених, агрономів, селекціонерів та ветеринарів, які вели активну роботу з підвищення ефективності сільськогосподарського виробництва та пошуку нових економічних моделей господарювання, а також проводили консультації та лекції на сільськогосподарську тематику. З лекціями про організацію селянських господарств та практичну агрономію виступали такі провідні фахівці у галузі сільського господарства як В. Батиренко (завідувач Укрсортмережі Насіннесоюзу при Наркомземі УСРР), М. Вольф (член колегії Наркомзему УСРР), А. Воронін (старший інспектор агрогрупи Наркомзему УСРР), А. Дедусенко (керівник кабінету фінансування Інституту сільськогосподарської економіки), Г. Дибольд, І. Доленко, О. Іоффе (спеціаліст з тваринництва Наркомзему УСРР), К. Кононенко (член правління Укрсільгоспбанку), К. Маньковський (професор Геодезичного інституту), Г. Обдула-Абдулевський, Б. Овсянников, М. Резніков, Ю. Уман (інспектор Наркомзему УСРР) та ін., одні з яких займали керівні посади в Наркомземі УСРР, а інші працювали в Переяславі, Дніпропетровську, Житомирі і т.д.⁶

На відміну від Всеросійського товариства агрономів, яке об'єднувало лише агрономів-професіоналів, ВАТ залучало до своєї роботи вчених, рядових агрономів, кооператорів та селян. Всі члени товариства добре знали праці відомого економіста тих років О. Чайнова, часто полемізували з ним на сторінках спеціальних часописів. О. Чайнов вважав за важливе і доцільне розвивати такі форми кооперації, як закупівельну, кредитну, збутову та по переробці молока, овочів, фруктів тощо. Водночас, він застерігав від захоплення дуже великими господарствами і розробив та обґрунтував теорію «оптимальних розмірів сільськогосподарських підприємств», згідно з якою укрупнення виробництва, враховуючи проблему рентабельності, не може бути безмежним, оскільки при перевищенні певного розміру земельної площі різко зростають витрати на внутрішньогосподарський транспорт, а також послаблюється господарське спостереження за польовими роботами, через що погіршується їх якість. Розроблена О. Чайновим методика дозволяла визначити господарче доцільні розміри будь-якого типу господарства. За підрахунками вченого, оптимальний розмір зернорадгоспу знаходився в межах 2–2,2 тис. га.⁷

Члени ВАТ працювали у складі Комітету сприяння сільському господарству при ВУЦВК, обіймали керівні посади в Держплані, Наркомземі, Укрсільбанкові, очолювали науково-дослідні селекційні станції. В 1923 р. товариство налічувало понад тисячу осіб, мало 18 відділень у різних містах України⁸. Воно мало шість секцій: сільськогосподарської політики і економіки, рослинництва, тваринництва, кооперативної, сільськогосподарської освіти та бурякознавства, робота

⁶ Касьянов Г.В. Українська інтелігенція 1920–30-х років: соціальний портрет та історична доля. — К.: Глобус, Вік; Едмонтон: Канад. ін-т укр. студій Альберт. ун-ту, 1992. — С. 114.

⁷ Волошко О.О. Зернові радгоспи України в 1928–1939 рр.: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.02 / Запорізький ун-т. — Запоріжжя, 1993. — Арк. 51.

⁸ Работа отделений ВАО // Українська сільськогосподарська газета. — 1923. — № 14. — С. 17–18.

яких була спрямована на вивчення поточних питань організації сільськогосподарського виробництва. Члени ВАТ вивчали питання еквівалентного обміну між містом і селом, досліджували особливості податкової політики, з'ясовували перспективи та умови кредитування селянських господарств, можливості їхнього агрономічного обслуговування і кооперування окремих галузей.

На засіданнях ВАТ висловлювалися досить цікаві і слухні думки. Зокрема, професор В. Соловейчик вважав, що об'єктом оподаткування мав бути лише прибуток господарства в цілому, а не його окрема галузь. Сума податку, на його думку, повинна була зростати відповідно до збільшення прибутку і зменшуватись на випадок збільшення членів селянської родини⁹. Вчені, які входили до складу ВАТ, наполегливо вивчали еволюцію селянського господарства, його соціально-економічну природу. Селяни, на думку професора І. Короткова, були основними платниками податку. Водночас він був глибоко переконаний, що без піднесення рівня продуктивних сил у сільському господарстві, без зростання добробуту селянської родини неможливий поступальний розвиток економіки країни взагалі¹⁰.

Науковці ВАТ вимагали залучення селянських господарств до системи ринкових відносин, надаючи великого значення кредитуванню. Найефективнішою формою сільськогосподарського кредиту «ватівці» вважали акціонерний банк. Кредити, на їх думку, можна видавати грошима, а також шляхом матеріально-технічного постачання селянських господарств. Вони допускали можливість створення спеціального сільськогосподарського банку для залучення і використання іноземного капіталу. Найбільш кредитоспроможними на селі, на думку членів ВАТ, лишалися середняцькі господарства, які й повинні були стати основним об'єктом кредитування¹¹.

Вчені-аграрники, які входили до складу ВАТ, не виступали проти колгоспів, хоч і не були їх палкими прихильниками. Зростання кількості колективних господарств, яке стало помітним на початку 1920-х рр., вони пояснювали не їх перевагами, а відсутністю реманенту, коштів, загальною злиденністю та наслідками голоду¹². Комуни та артїлі, на думку багатьох «ватівців», були найкращою формою господарювання для бідняків, а решта господарств, в тому числі і так звані куркульські, повинні об'єднуватись у кооперативи виробничо-збутового напрямку або ж розвиватись по шляху фермерських об'єднань. Вчені сприяли розвитку оренди, контрактації, доводили їх перевагу, виявляли недоліки та шляхи їх подолання. Професори М. Резніков, К. Кононенко брали участь в

⁹ Соловейчик В. К построению школы сельскохозяйственного налога // Украинский экономист. — 1926. — 16 марта.

¹⁰ Коротков И.П. Новая литература з сільськогосподарської економії та організації господарства з погляду інтересів громадської агрономії // Український агроном. — 1926. — № 1. — С. 68–71.

¹¹ Марочко В. Справа «Контрреволюційної шкідницької організації в сільському господарстві УСРР»: механізм і наслідки терору // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. — 1998. — № 1/2 (6/7). — С. 98.

¹² От коллективистического романтизма к реализму // Українська сільськогосподарська газета. — 1922. — № 18. — С. 3.

роботі урядової комісії, пов'язаної з весняною посухою 1929 р. Зокрема, М. Резніков, який обіймав посаду заступника наркома Наркомземсправ України, виступив на засіданні РНК УСРР з доповіддю «Конспект плану заходів по сільському господарству України на 1928–1929 рік»¹³, в якому накреслив основні напрямки виходу з кризи та подолання наслідків посухи.

У діяльності ВАТ поряд з науковими питаннями провідне місце посідали дослідження з вивчення місцевих кліматичних умов, ґрунтів, економіко-адміністративних заходів інтенсифікації господарств, випробувань сільськогосподарських машин та знарядь тощо. Позитивною рисою була діяльність товариства у розвитку аграрної науки, формуванні нових науково-дослідницьких напрямів, необхідних для подальшого розвитку тих галузей сільського господарства, що відповідали природно-кліматичним умовам краю. Так, одним з основних завдань дослідницької діяльності ВАТ був посів високорентабельних технічних культур та інтенсифікація виробництва культури цукрового буряку. Аналіз програм дослідних полів регіону показав, що за метою постановки польові досліді мали багато направлень, однак найбільша увага приділялася застосуванню мінеральних добрив.

Одним із кроків організаційної агрономічної діяльності ВАТ було створення мережі дослідних полів, які фактично мали ознаки наукових установ. Досліді ставились у різних маєтках членів товариства і носили характер тривалих колективних дослідів на змінних ділянках. Дослідження здійснювались за спланованою фахівцями програмою, їх наукова значимість була визнана Народним комісаріатом землеробства УРСР, про що свідчить надання фінансових асигнувань. Крім того, фахівцями ВАТ, що очолювали роботу, складалися та публікувалися щорічні звіти, тобто підводилися висновки роботи. В свою чергу постановка польових дослідів привела до необхідності проведення лабораторних досліджень. Відтак, широка мережа сільськогосподарських дослідних установ, створених ВАТ, становила цілий комплекс дослідних установ різного рівня та регіону й одночасно були складовими республіканської та всесоюдної мереж дослідних організацій, що означає, що ВАТ було центром формування й розвитку наукової думки, навколо яких концентрувались і поєднувались різні напрями науково-дослідної та просвітницької діяльності в аграрній галузі.

Отже, завдяки проведеному дослідженню нами з'ясовано, що досвід діяльності Всеукраїнського агрономічного товариства є повчальним і корисним у сучасних умовах реформування АПК. Відтворення вітчизняної історії сільськогосподарської дослідної справи, процесу започаткування науково-дослідних і фахових навчальних закладів потребує об'єктивного висвітлення наукової та просвітницької діяльності сільськогосподарських товариств на сторінках сучасних фундаментальних історичних та аграрних видань, зокрема у довідковій літературі. З огляду на нинішній недостатній рівень забезпечення сільськогосподарських товаровиробників новітньою технікою та високоякісним насіннєвим матеріалом актуальним є досвід створення сільськогосподарськими товариствами спеціальних навчальних складів і станцій, який необхідно ретельно

¹³ ЦДАВО України. — Ф. 290. — Оп. 7. — Спр. 2. — Арк. 220.

проаналізувати для розгортання діяльності аналогічних установ та організацій на селі. Для надання науково-методичних рекомендацій щодо організації самостійних приватних господарств у відповідних природно-кліматичних умовах буде корисним відродження показових господарств із характерним для певної місцевості циклом виробництва, прикладом яких можуть слугувати зразкові господарства минулого, створені товариствами.

Зокрема, в результаті аналізу діяльності Всеукраїнського агрономічного товариства визначено, що його взаємини з органами самоврядування, державне фінансування більшості науково-дослідних і освітніх закладів, створених при ньому, свідчать про значний внесок у вирішення найактуальніших аграрних регіональних проблем та оптимальну форму впровадження кращих наукових розробок у виробництво. Аналітичний огляд наукових здобутків і доробку окремих учених, що працювали у дослідних закладах ВАТ привів до висновку, що завдяки діяльності таких відомих свого часу вчених як В. Батиренко, М. Вольф, А. Воронін, А. Дедусенко, Г. Дибольд, І. Доленко, О. Іоффе, К. Кононенко, К. Маньковський, Г. Обдула-Абдулевский, Б. Овсянников, М. Резніков, Ю. Уман та ін., його дослідні установи небезпідставно набували загальнодержавного значення і світового визнання. Завдяки поглибленим дослідженням учених ВАТ з окремих напрямів сільськогосподарської науки здійснювався процес формування вузькогалузевих дисциплін, становлення й розвиток нових наукових центрів і шкіл, що сприяло розвитку дорадництва в Україні.

ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ВСЕУКРАИНСКОГО АГРОНОМИЧЕСКОГО ОБЩЕСТВА И ЕГО РОЛЬ В РАЗВИТИИ ДОРАДНИЦТВА В УКРАИНЕ

Билан Сергей (кандидат исторических наук, доцент Национального университета биоресурсов и природопользования Украины, bilanso@bigmir.net)

В статье раскрыты особенности процесса, отражающие вопросы создания и деятельности сельскохозяйственных обществ в Украине в конце XIX — начале XX в. и спектра услуг, которые они предоставляли в течение сравнительно непродолжительного срока существования своим членам — сельскохозяйственным производителям, и заняли важную нишу среди субъектов аграрного хозяйствования. Рассмотрено просветительскую деятельность сельскохозяйственных обществ (на примере Всеукраинского агрономического общества), что способствовало распространению передовых агрономических знаний и развития дорадництва в Украине.

Ключевые слова: *сельскохозяйственные общества, исследовательское дело, аграрный сектор, научная деятельность, сельскохозяйственные учебные заведения.*

THE ACTIVITY OF ALL-UKRAINIAN SOCIETY OF AGRONOMY IN UKRAINE

Bilan Sergey (candidate of historical sciences, associate professor of the National University of Life and Environmental Sciences of Ukraine, bilanso@bigmir.net)

The article reveals the features of the process, reflecting the creation and activity of agricultural companies in Ukraine in the late XIX — early XX century. and the range of services that they provide for a relatively short period of existence of its members — agricultural producers, and occupied an important place among the subjects of agricultural management. Considered educational activities agricultural societies (for example, the All-Ukrainian Society of Agronomy), which contributed to the spread of advanced agricultural knowledge and development doradnitstvo in Ukraine.

Keywords: *agricultural society, the research business, agriculture, scientific activity, agricultural education.*

ЛУЦЬКА В'ЯЗНИЦЯ МІЖ ДВОМА СВІТОВИМИ ВІЙНАМИ: СТАНОВЛЕННЯ, ОРГАНІЗАЦІЯ, ОСОБЛИВОСТІ ФУНКЦІОНУВАННЯ

Статтю присвячено становленню, організації та особливостям функціонування в'язниці в м. Луцьку між двома світовими війнами. Луцька в'язниця, як складова польської правоохоронної системи, була створена в травні 1919 р. Вона служила для попереднього (превентивного) арешту та відбування покарання відповідно до рішення суду. Наприкінці 1921 р., окрім керівника, Луцька в'язниця налічувала 40 осіб персоналу. Згідно розпорядження президента Польщі щодо організації в'язниць від 7 березня 1928 р. та відповідного розпорядження міністра юстиції від 22 червня того ж року, Луцька тюрма належала до I класу з можливістю утримування понад 450 в'язнів. Нерідко пенітенціарний заклад був переповнений в'язнями. Окрім кримінальних злочинців, у в'язниці відбували покарання особи засуджені за діяльність на користь українського націоналістичного та комуністичного рухів.

Ключові слова: становлення, організація, функціонування, в'язниця, злочинець, охоронець, Луцьк.

Упродовж міжвоєнного періоду Луцьк перебував у складі Другої Речі Посполитої та слугував центром Волинського воєводства, утвореного в 1921 р.¹ Складову частину державних структур міжвоєнного Луцька становили польські правоохоронні органи, до яких належали, зокрема, й заклади пенітенціарної системи².

Вивчення організації та діяльності Луцької в'язниці періоду Другої Речі Посполитої є актуальним питанням сучасної історичної науки, адже дозволяє дослідити становлення та розвиток пенітенціарної системи на регіональному рівні, а також з'ясувати ряд маловідомих аспектів внутрішньої політики польської держави на її східних теренах.

* Разиграєв Олег — кандидат історичних наук, доктор гуманістичних наук в галузі новітньої історії (PhD in the Humanities), доцент кафедри всесвітньої історії Східноєвропейського національного університету ім. Лесі Українки (м. Луцьк).

¹ Ustawa z 4 lutego 1921 r. o unormowaniu stanu prawno-politycznego na ziemiach, przyłączonych do obszaru Rzeczypospolitej na podstawie umowy o preliminaryjnym pokoju i rozejmie podpisanej w Rydze 12 października 1920 r. // Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej (dalej — DzU RP). — 1921. — № 16. — Poz. 93. — S. 216–217.

² Разиграєв О.В. Правоохоронні органи у м. Луцьку в 1919–1939 рр. // Науковий вісник СХУ ім. Лесі Українки. Серія «Історичні науки». — 2013. — № 12 (261). — С. 37–43.

Метою зазначеної розвідки є дослідження становлення, організації та особливостей функціонування в'язниці в м. Луцьку в 1919–1939 рр.

Луцька в'язниця, як елемент польської правоохоронної системи, була створена одночасно з судовими органами в травні 1919 р. Вона розташовувалась на вулиці Бригідок, 6 (сучасна вулиця Кафедральна). Будівля в'язниці має давню історію: спочатку вона слугувала резиденцією луцького старости та литовського канцлера А. Радзивілла, упродовж 1624–1845 рр. тут розмістився монастир Св. Бригіти, який російська імперська влада наприкінці XIX століття перетворила в окружну в'язницю³.

У перший рік функціонування пенітенціарного закладу в умовах польської адміністрації спостерігалася його адаптація до нових реалій. Так, наприклад, до другої половини червня 1919 р. реєстраційні книги арештованих укладалися російською мовою. Лише згодом діловодство вдалося перевести на польську мову⁴. В 1920 р., в результаті контрнаступу більшовиків, персонал Луцької в'язниці, як і однойменного окружного суду, був евакуйований до м. Пьотркова, але вже восени того ж року відновив свою роботу. Слід зазначити, що не всі службовці в'язниці залишили м. Луцьк. Так, наприклад, молодший охоронець З. Нольде, прийнятий на службу в серпні 1919 р., не виїхав в евакуацію з приводу опіки над хворою матір'ю похилого віку. Однак, після відновлення польської влади в Луцьку він був повторно прийнятий на службу до в'язниці 9 листопада 1920 р.⁵.

Міжвоєнна луцька в'язниця служила для попереднього (превентивного) арешту та відбування покарання відповідно до рішення суду. Упродовж 1919–1921 рр. вона перебувала в підпорядкуванні Люблінської окружної дирекції тюрем. Нагляд за її функціонуванням здійснювало Луцьке повітове староство (до 1921 р.) та прокуратура Луцького окружного суду.

Приміщення Луцької в'язниці мало три поверхи, крім того тюремний комплекс включав лазню, пральню, стайню та кузню. У будівлі в'язниці розташовувалось помешкання її начальника, інспектора, двох старших охоронців та казарми для 20 неодружених охоронців. При в'язниці функціонувала школа, бібліотека та каплиця для реалізації релігійних потреб ув'язнених.

1 жовтня 1920 р. начальником Луцької в'язниці було призначено Л. Вондру⁶. Після нього, в різний час міжвоєнну Луцьку тюрму почергово очолювали: Ж. Стемпковський, А. Генелі, А. Сурмінський, Е. Новаковський та В. Овчарек. Станом на лютий 1921 р. персонал в'язниці налічував 31 особу⁷. Загалом в 1921 р. спостерігалася тенденція до збільшення особового складу Луцької тюрми. Якщо на початку серпня того ж року особовий штат, окрім

³ Куделя М. Під мурами Луцької тюрми (спогади колишнього в'язня) [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://exlibris.org.ua/text/kudela.html>; *Троневиц П.О., Хілько М.В., Сайчук Б.Т.* Втрачені християнські храми Луцька. — Луцьк: Діксон, 2001. — С. 47–49.

⁴ Державний архів Волинської області (далі — Держархів Волинської обл.), ф. 47, оп. 4, спр. 2, арк. 59.

⁵ Держархів Волинської обл., ф. 47, оп. 4, спр. 11, арк. 2, 5.

⁶ Держархів Волинської обл., ф. 47, оп. 4, спр. 5, арк. 59–60.

⁷ Держархів Волинської обл., ф. 47, оп. 4, спр. 19, арк. 96–97, 111.

керівництва, складало 36 осіб (5 цивільних службовців, 2 старших охоронців, 29 охоронців (в т.ч. 1 жінка), то в середині листопада зафіксовано вже 40 працівників (5 цивільних службовців, 2 старших охоронців, 33 охоронців (в т.ч. 1 жінка)⁸. В середині 20-х рр. XX ст. під керівництвом начальника в'язниці Ж. Стемповського працювали тюремні інспектори Є. Радишкевич та С. Цехельський, старший канцелярист О. Нікітін, канцелярист Б. Шимчак, лікар Є. Древновський, вчитель С. Яйко, фельдшер Я. Шупліца та 34 охоронці⁹.

В умовах війни та повоєнного часу працівники досліджуваного пенітенціарного закладу відчували значні матеріальні проблеми попри те, що під час визначення заробітної платні враховувалася не лише займана посада, але й величина родини службовця. Так, в грудні 1920 р. начальник Луцької в'язниці Л. Вондра одержував заробітну платню у розмірі 7750 польських марок, а його заступник Є. Радишкевич — 6210. Вищевказані зарплати склалися з окладу, спеціальної доплати та коштів на утримання родини. Заробітна платня охоронців в'язниці не містила спеціальної доплати, але враховувала сімейний стан. Наприклад, одружений старший охоронець Л. Вишинський отримував 3950 польських марок, в тому числі 800 на утримання родини. Натомість, для його неодруженого колеги С. Пладкого заробітна платня була визначена на рівні 3150 польських марок. Багатодітні службовці в'язниці одержували зарплату навіть більшу від колег, які були вищі за рангом. Так, молодший охоронець Е. Зубрицький отримував зарплату 4740 польських марок, яка включала 2000 на утримання родини¹⁰.

Враховуючи зростання цін та інфляцію в державі, Міністерство юстиції в 1921 р. призначило для службовців в'язниць східного регіону держави додаткові, т.зв. «кресові доплати» до заробітної платні¹¹. Крім того, більшість службовців Луцької в'язниці на початках функціонування закладу в умовах міжвоєнної Польщі щомісячно одержували від держави продукти харчування¹².

Службовці Луцької тюрми відчували й житлові проблеми. За браком місць та з огляду на сімейні обставини не кожен неодружений охоронець міг оселитися в казармі при в'язниці. Так, 28 серпня 1921 р. вищезгадуваний охоронець З. Нольде скерував до бурмістра м. Луцька письмову заяву наступного змісту: «Маючи потребу у помешканні, щиро прошу Пана Бурмістра виділити мені одну кімнату. Моя родина складається з двох осіб: мене і моєї матері. Я маю 53 роки, моя мати 78 років. Нині ми проживаємо в будинку № 6 на вулиці Домініканській й займаємо одну кімнату в помешканні православного священника Нестора Фоміча. Ми змушені залиши цю кімнату з приводу вологості в квартирі та погіршення стану здоров'я моєї матері»¹³. Не відомо, чи задовольнила міська влада прохання охоронця в'язниці, натомість архівні документи

⁸ Держархів Волинської обл., ф. 47, оп. 4, спр. 20, арк. 1, 154.

⁹ Łuck w świetle cyfr i faktów. Na rok 1926. Dział 1. Łuck–Lwów: Odbito w drukarni akademickiej, 1925. — S. 35.

¹⁰ Держархів Волинської обл., ф. 47, оп. 4, спр. 5, арк. 59–64.

¹¹ Держархів Волинської обл., ф. 47, оп. 4, спр. 16, арк. 144.

¹² Держархів Волинської обл., ф. 47, оп. 4, спр. 4, арк. 7.

¹³ Держархів Волинської обл., ф. 47, оп. 4, спр. 4, арк. 45.

свідчать, що З. Нольде було звільнено з роботи 1 жовтня 1921 р. на підставі рішення Департаменту в'язниць Міністерства юстиції Польщі¹⁴.

Керівництво досліджуваного пенітенціарного закладу звертало належну увагу й на стан дисципліни особового складу як під час несення служби, так і у вільний від роботи час¹⁵. Найбільш поширеним порушенням в'язничної охорони було спання на посту¹⁶. Так, 10 квітня 1922 р. охоронець П. Рожко за спання на посту одержав попередження від начальника Луцької в'язниці Ж. Стемпковського. При повторенні вищевказаного дисциплінарного порушення службовцю загрожувало звільнення з роботи¹⁷. Крім того, зафіксовані непоодинокі факти вживання службовцями Луцької тюрми алкогольних напоїв¹⁸, надмірне захоплення грою в карти у службових казармах, яке нерідко призводило до програшу заробітної плати¹⁹.

Працівники в'язниці вчиняли й інші дисциплінарні порушення. Наприклад, в червні 1923 р. начальник тюрми за недотримання службової субординації відсторонив від виконання службових обов'язків охоронця А. Погребного, а його справу скерував до прокуратури при Луцькому окружному суді²⁰. В цей же час, керівництво в'язниці звернуло увагу на недопустиме вживання охоронцями російської мови, як у відношенні до заарештованих, так і у власному колективі²¹. 17 жовтня 1923 р. начальник Луцької в'язниці у службовому наказі зазначав: «Останній раз звертаю увагу в'язничному охоронцю П. Рожку на заборону здійснення розмов іноземною мовою»²².

Варто зазначити, що найбільш грубими вважалися порушення дисципліни, які могли спричинити, або спричинили втечу в'язня, а також таємні, неофіційні контакти з останніми. Так, 23 серпня 1923 р. додатковим чергуванням було покарано виконуючого обов'язки молодшого охоронця С. Пшибилу, провина якого полягала у читанні газети під час служби, що спричинило залишення без нагляду в'язнів, які виконували ремонтні роботи на даху пенітенціарного закладу²³. У вересні того ж року начальник в'язниці покарав триденним арештом виконуючого обов'язки молодшого охоронця Ф. Петжака за службове недбальство, яке спричинило втечу в'язня²⁴.

Своє незадоволення легковажним поведженням із в'язнями висловив керівник Луцької тюрми у наказі № 131 від 25 вересня 1923 р.: «...останнім часом зауважено під час служби... контакти охоронців із в'язнями... пригощають їх цигарками, а в заміні одержують коробочки для дзеркал, які були нелегально

¹⁴ Держархів Волинської обл., ф. 47, оп. 4, спр. 11, арк. 4.

¹⁵ Держархів Волинської обл., ф. 47, оп. 4, спр. 333, арк. 1–1 зв.

¹⁶ Держархів Волинської обл., ф. 47, оп. 4, спр. 333, арк. 6 зв., 10, 54 зв.

¹⁷ Держархів Волинської обл., ф. 47, оп. 4, спр. 75, арк. 18.

¹⁸ Держархів Волинської обл., ф. 47, оп. 4, спр. 333, арк. 20 зв., 33, 34 зв.

¹⁹ Держархів Волинської обл., ф. 47, оп. 4, спр. 333, арк. 33 зв.

²⁰ Держархів Волинської обл., ф. 47, оп. 4, спр. 333, арк. 3 зв.

²¹ Держархів Волинської обл., ф. 47, оп. 4, спр. 333, арк. 5 зв.–6.

²² Держархів Волинської обл., ф. 47, оп. 4, спр. 333, арк. 32.

²³ Держархів Волинської обл., ф. 47, оп. 4, спр. 333, арк. 17.

²⁴ Держархів Волинської обл., ф. 47, оп. 4, спр. 333, арк. 23.

виготовлені в'язнями... після повернення з прогулянки випускають на коридор інших в'язнів не задумуючись над тим, які наслідки це може мати... випускають партіями в'язнів з камери з метою виливання ємкості з фекаліями, залишаючи при цьому відчиненими їхні камери»²⁵. Ще більш критичним був начальник в'язниці у наказі № 164 від 29 листопада того ж року: «Останнім часом доходять чутки, що в'язні контактують із зовнішнім світом і, що ці контакти уможливило в'язнична охорона. Не можу припустити, щоб хтось із службовців довіреної мені в'язниці міг допуститися такого низького вчинку знаючи про те, яка доля його очікує...»²⁶.

Службовці досліджуваного пенітенціарного закладу в міру можливостей дбали про підвищення власного фахового рівня. Зокрема, на початку травня 1924 р. при Луцькій в'язниці розпочала роботу школа для рядових службовців. Так, на перший курс начальник тюрми скерував 20 охоронців²⁷. Станом на березень 1926 р. рядові службовці в'язниці вивчали дев'ять навчальних дисциплін, а саме: тюрмознавство, кримінальне право, державний устрій Польщі, приписи щодо державної служби, кримінальну процедуру, закон про в'язничний статут, гігієну і рятівництво, польську мову та арифметику²⁸. В цей же час Міністерство юстиції рекомендувало керівництву Луцької в'язниці звертати більшу увагу на висвітлення організації саме польської пенітенціарної системи²⁹. Слід зазначити, що рядові службовці вищевказаного пенітенціарного закладу проходили навчання не лише за місцем служби, але й у Центральній школі для рядових службовців в'язничної охорони, яка розміщувалася у столиці держави — Варшаві. Так, 10 жовтня 1926 р. розпочався сьомий навчальний курс у згаданому навчальному закладі, на який адміністрація Луцької в'язниці була зобов'язана скерувати 2 особи³⁰.

Луцька в'язниця налічувала 28 камер різних категорій та 6 камер призначених для тюремного шпиталю³¹. При тюрмі функціонував також відділ праці, де працювали в'язні з відповідною фаховою кваліфікацією. Так, на початку січня 1934 р. зазначений відділ налічував 25 фахівців — столярів, шевців та ковалів³². Наприкінці липня 1923 р. начальник Луцької в'язниці рекомендував щоденно залучати в'язнів до прибирання кварталу, який прилягав до тюрми³³.

В 1921 р. Луцька в'язниця максимально могла вмістити 350 в'язнів, однак, на практиці вона часто була переповненою³⁴. Так, якщо в серпні 1921 р. у тюрмі

²⁵ Держархів Волинської обл., ф. 47, оп. 4, спр. 333, арк. 25.

²⁶ Держархів Волинської обл., ф. 47, оп. 4, спр. 333, арк. 35 зв.

²⁷ Держархів Волинської обл., ф. 47, оп. 4, спр. 333, арк. 55.

²⁸ Держархів Волинської обл., ф. 47, оп. 4, спр. 1255, арк. 74–76.

²⁹ Держархів Волинської обл., ф. 47, оп. 4, спр. 1255, арк. 86.

³⁰ Держархів Волинської обл., ф. 47, оп. 4, спр. 1255, арк. 140.

³¹ Держархів Волинської обл., ф. 47, оп. 1, спр. 2, арк. 82.

³² Держархів Волинської обл., ф. 47, оп. 1, спр. 4, арк. 8–10.

³³ Держархів Волинської обл., ф. 47, оп. 4, спр. 333, арк. 10.

³⁴ Держархів Волинської обл., ф. 47, оп. 4, спр. 19, арк. 111.

перебувало 226 в'язнів (в листопаді того ж року — 255)³⁵, то станом на жовтень 1925 р. в'язниця налічувала вже 396 в'язнів, в тому числі 208 чоловіків та 18 жінок, які відбували покарання за рішенням суду, а також 165 чоловіків та 5 жінок арештованих на час проведення слідства³⁶.

Згідно розпорядження президента Польщі щодо організації в'язниць від 7 березня 1928 р. та відповідного розпорядження міністра юстиції від 22 червня того ж року, Луцька тюрма належала до I класу з можливістю утримування понад 450 в'язнів³⁷. В січні 1932 р. кількість в'язнів Луцької тюрми становила 455 (в т.ч. 42 жінки), з яких 164 відбували покарання за комуністичну діяльність³⁸.

В 1921 р. щоденний харчовий раціон в'язня складався із хліба, ранішньої кави, борщу або супу на обід та юшки з крупами на вечерю³⁹. Харчування хворих в'язнів значно різнилося від звичайних. Знаний учасник національно-визвольного руху за незалежність України М. Куделя, який перебував у Луцькій тюрмі, згадував: «...Щодо харчів, то вони були не гірші, як у лікарнях на волі: білий хліб, борщ, юшка завжди з порцією м'яса, каша гречана зі шкварками, каша манна з маслом. Перед обідом приносили парне молоко з булкою й маслом. Я все це поїдав і, здавалося, ще стільки з'їв би»⁴⁰.

Наприкінці жовтня 1926 р. одна з центральних польських газет «Ранковий кур'єр» опублікувала статтю під назвою «Небезпечний бандит сьомий раз втік розпилявши ґрати», де повідомлялося, що один з найнебезпечніших злодіїв, 40-річний рецидивіст Т. Федак, який перебував у Луцькій в'язниці та спеціалізувався на залізничних крадіжках, втік з тюрми розпилявши грубі віконні ґрати. За інформацією кореспондента газети, втеча Т. Федака спричинила серед місцевого населення гучний резонанс. Зазначена стаття викликала незадоволення тодішнього начальника Луцької тюрми А. Генелі, який 30 жовтня того ж року скерував до редакції лист, де назвав опубліковану інформацію «неточною та спізнілою». Так, за інформацією А. Генелі, Т. Федак втік не з в'язничної камери, а з тюремного подвір'я. Більше того, утікач не був «найнебезпечнішим злочинцем», а належав до звичайних кримінальних злодіїв, засуджених за крадіжку. Крім того, невдовзі Т. Федака було знайдено та повторно скеровано до в'язниці для відбування покарання. У зв'язку з вищезазначеними неточностями,

³⁵ Держархів Волинської обл., ф. 47, оп. 4, спр. 20, арк. 1, 154.

³⁶ Держархів Волинської обл., ф. 47, оп. 4, спр. 1255, арк. 12–12 зв.

³⁷ Rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 7 marca 1928 r. w sprawie organizacji więziennictwa // DzU RP. — 1928. — № 29. — Poz. 272. — S. 556; Rozporządzenie Ministra Sprawiedliwości z dnia 22 czerwca 1928 r. o wykonaniu rozporządzenia Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 7 marca 1928 r. w sprawie organizacji więziennictwa // DzU RP. — 1928. — № 64. — Poz. 591. — S. 1476.

³⁸ Держархів Волинської обл., ф. 47, оп. 1, спр. 2, арк. 8.

³⁹ Держархів Волинської обл., ф. 47, оп. 4, спр. 19, арк. 119.

⁴⁰ Куделя М. Вказана праця [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://exlibris.org.ua/text/kudela.html>

начальник Луцької тюрми А. Генелі звернувся до редакції газети з вимогою оприлюднення відповідного спростування⁴¹.

Зафіксовані факти, коли тюремні наглядачі застосовували необґрунтовану фізичну силу щодо ув'язнених. Наприклад, в 1922 р. начальник зазначеного карного закладу Ж. Стемковський за побиття арештанта покарав суворою доганою наглядача Я. Новосада⁴². Один із в'язнів луцької тюрми згадував: «Спочатку били головою об муровані стіни [...], піднімали за волосся і кидали на підлогу, били палицями «по чому попало». Коли те все не допомагало, поміж руки і ноги просували палицю так, що людина не могла поворухнутись [...], по босих ногах били гумовими палицями»⁴³.

На початку 30-х рр. ХХ ст. комуністичні активісти, які перебували в різних пенітенціарних закладах Волині та Східної Галичини, організували низку акцій протесту вимагаючи дотримання їхніх прав та покращення умов утримання. Так, у відозві Міжнародної організації допомоги революціонерам за 1931 р. читаємо: «6 травня ц.р. 205 політв'язнів у Луцькій тюрмі голодувало більше тижня на знак протесту проти биття поліцією в тюрмі, за прискіплення слідства і другі домагання...»⁴⁴.

Не всі в'язні були задоволені й рівнем медичного забезпечення у тюрмі. Так, 29 травня 1926 р. ув'язнений К. Хлапук скерував до начальника пенітенціарного закладу лист наступного змісту: «Я, нижче підписаний, прошу Пана Начальника провести доходження в справі негативного відношення до своїх обов'язків фельдшера в'язничної амбулаторії. Почуваючи себе хворим, звернувся... фельдшер мені відмовив... залишивши мене на цілу добу без лікарської допомоги...»⁴⁵. Слід відмітити, що фельдшер у пояснювальній записці від 30 травня 1926 р. на ім'я начальника зазначив, що жодної хвороби у К. Хлапука не виявив⁴⁶.

Уявити окремі грані щоденного життя в'язня Луцької тюрми дозволяють надзвичайно інформативні вищезазначені спогади М. Куделі, який в 1939 р. провів дев'ять тижнів у в'язниці: «Переступивши поріг масивної металеві брами, я вперше побачив споруду Луцької тюрми, яка знаходилася... в культовій будівлі... Згідно з в'язничними правилами потрапляю в ізоляційну карантинну камеру, де назбиралося до 20 новачків... Потому повели до лазні, зняли скуйовджену чуприну, дезинфікували одяг. ...Після нас у лазню привели постійних в'язнів. ...Медична комісія прискіпливо обстежувала кожного. В результаті визнано всіх здоровими, тільки в мене виявили страшну, як на той час, хворобу... туберкульоз легенів... Через це всі сахалися від мене, як від прокаженого. Староста камери, якийсь польський злодій-рецидивіст, з брудною лайкою накинувся на мене, не на жарг кричав, що я приніс жакливу хворобу і

⁴¹ Держархів Волинської обл., ф. 47, оп. 4, спр. 1255, арк. 165–165 зв.

⁴² Держархів Волинської обл., ф. 47, оп. 4, спр. 75, арк. 19.

⁴³ *Разиграев О.В.* Польська державна поліція на Волині у 1919–1926 роках. — Луцьк: Волинські старожитності, 2012. — С. 244–245.

⁴⁴ Державний архів Львівської області, ф. 121, оп. 2, спр. 141, арк. 48.

⁴⁵ Держархів Волинської обл., ф. 47, оп. 4, спр. 1261, арк. 6.

⁴⁶ Держархів Волинської обл., ф. 47, оп. 4, спр. 1261, арк. 7.

хочу нею заразити всю... камеру. ...Наглядач викликає мене... Заходимо у комірчину, там здаю свій одяг, одягаюся в усе тюремне: білизну, костюм, яломок (берет) — усе з білого міцного фабричного полотна. ...Кожного дня нас виводили на двогодинну прогулянку»⁴⁷.

Нагляд за діяльністю Луцької в'язниці здійснювали місцеві органи прокуратури. Працівники зазначеного правоохоронного підрозділу перевіряли правомірність перебування осіб у в'язниці, дотримання обов'язку сегрегації в'язнів, умови їхнього утримання, тощо⁴⁸. Так, 5 лютого 1937 р. 15 в'язнів зголосили свої прохання прокурору Луцького окружного суду під час службової перевірки. Насамперед, в'язні скаржилися на погане лікування, побиття тюремною охроною, несправедливі дисциплінарні покарання, просили зміни запобіжного заходу, пришвидшення розгляду справ⁴⁹.

Таким чином, Луцька в'язниця служила як для попереднього превентивного арешту, так і для відбування покарання відповідно до рішення суду. Між двома світовими війнами вона становила інтегральну частину пенітенціарної системи Другої Речі Посполитої та пройшла два основні етапи: організаційного становлення та розвитку. Перший супроводжувався значними труднощами матеріального та кадрового характеру, другий характеризувався налагодженням основних напрямів та методів діяльності.

Статья посвящена становлению, организации и особенностям функционирования тюрьмы в г. Луцке между двумя мировыми войнами. Луцкая тюрьма, как составляющая часть польской правоохранительной системы, была создана в мае 1919 г. Она служила для предварительного (превентивного) ареста и отбывания наказания в соответствии с решением суда. В конце 1921 г. кроме руководителя, Луцкая тюрьма насчитывала 40 человек персонала. Согласно распоряжению президента Польши по организации тюрем от 7 марта 1928 г. и соответствующего распоряжения министра юстиции от 22 июня того же года, Луцкая тюрьма принадлежала к I-му классу с возможностью содержания более 450 заключенных. Нередко пенитенциарное заведение было переполнено заключенными. Кроме уголовников, в тюрьме отбывали наказание лица осужденные за деятельность в пользу украинского националистического и коммунистического движений.

Ключевые слова: становление, организация, функционирование, тюрьма, преступник, охранник, Луцк.

The article is devoted to the establishment, organization and functioning of the prison in Lutsk between the two world wars. Lutsk prison, as an integral part of the

⁴⁷ Куделя М. Вказана праця [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://exlibris.org.ua/text/kudela.html>

⁴⁸ Pawlak K. Więziennictwo Polskie w latach 1918–1939. — Kalisz: Centralny Ośrodek Szkolenia Służby Więziennej w Kaliszu, 1995. — S. 10.

⁴⁹ Держархів Волинської обл., ф. 47, оп. 1, спр. 2, арк. 4.

Polish judicial system, was founded in May 1919. It was used for the preliminary (pre-emptive) arrest and serving a sentence in accordance with the decision of the court. In late 1921 p. except for the head, Lutsk prison consisted of 40 staff members. According to the order of the President of Poland on the organization of prisons from March 7, 1928 and the corresponding order of the Minister of Justice of 22 June of the same year, Lutsk prison belonged to the I-th class with the ability to contain more than 450 prisoners. Often this penal institution was overcrowded. Besides criminals in prison served their sentences people convicted for activities in favor of Ukrainian nationalist and communist movements..

Keywords: *formation, organization, operation, prison, criminal, security guard, Lutsk.*

СИСТЕМА ПЕРЕСЕЛЕНСЬКИХ ОРГАНІВ УРСР (1925–1930 рр.)

У статті описується система органів влади, яка була задіяна для проведення переселенських заходів протягом 1925–1930 рр., з'ясовуються особливості її побудови та функціонування.

Ключові слова: система переселенських органів, державні переселенські органи, недержавні переселенські організації, органи, залучені до проведення процесу переселення.

Актуальність дослідження зумовлена необхідністю вивчення системи органів, що займались регулюванням міграційних процесів, котрі зумовили формування сучасного етнічного складу населення України та нашої діаспори на теренах СНД. Метою нашого дослідження є опис системи переселенських органів, які займались регулюванням міграційних процесів на теренах УРСР протягом 1925–1930 років.

Окремі елементи цієї системи та їх місце в переселенських процесах були описані в працях П. Поляна, В. Доценко, І. Конончук, Д. Розовик, однак спеціальні роботи, які б описували та характеризували систему переселенських органів на території України фактично відсутні, тому ця тема має наукову новизну. Введення в науковий обіг потребують архівні документи Центрального державного архіву вищих органів влади, в яких містяться відомості щодо теми дослідження.

Можна виділити такі підгрупи органів: державні органи, котрі мали специфічну функцію керування міграційними процесами; державні органи, котрі не мали такої специфічної функції, однак тим чи тим чином були залучені до переселенських процесів та недержавні переселенські організації.

Існували наступні рівні державних органів управління переселенським рухом: загальносоюзний, республіканський та місцевий.

Загальносоюзний рівень представляв Всесоюзний переселенський комітет (далі — ВПК) — орган, що був створений задля планування та реалізації добровільних і примусових переселенських заходів у внутрішньосоюзному масштабі задля вирішення економічних та політичних завдань, що стояли перед вищим керівництвом СРСР¹. Його було створено постановою Центрального Виконавчого Комітету Ради народних комісарів (ЦВК РНК) СРСР від 10 квітня 1925 року; розпочав свою роботу з 1 вересня 1925 р.

У сферу діяльності ВПК входило:

* Киричевський Іван — магістрант інституту української філології і літературної творчості Андрія Малишка НПУ ім. Драгоманова.

¹ Центральный державный архив высших органов власти та управління України (далі — ЦДАВО). — Ф. 27. — Оп. 6. — Спр. — Арк. 58.

1. Складання перспективного п'ятирічного та десятирічного генерального плану загальносоюзного переселення — на республіканські народні комісаріати внутрішніх справ було покладено завдання укласти плани переселенських заходів по республікам та надіслати їх до Секретаріату ВПК; на співробітників ВПК покладалось завдання узагальнити дані та на їх основі укласти загальносоюзний план переселенських заходів на 1925–1935 рр.;

2. Внесення законодавчих пропозицій з питань переселення, можливість чого використовувалась членами ВПК;

3. Пошук вільних земель для переселення в союзних та автономних республіках, розподілу їх на частки для республік, що потребували переселення населення — для цього ВПК провадив землевпорядні пошукові роботи; за допомогою таких заходів було віднайдено вільні землі в Казахстані;

4. Проведення переселенських заходів на загальносоюзних фондах за рахунок коштів бюджету СРСР;

5. Постанова й практична реалізація окремих колонізаційних завдань — земельне облаштування євреїв, заселення далекосхідної Приханкайської рівнини, вирішення корейського питання та ін.²

6. Підтримання відносин Комітету та республіканських органів задля вирішення питань, пов'язаних з переселенням; Комітет міг давати вказівки щодо укладання переселенських планів (строки укладання планів переселенських заходів в республіках; плани укладання) та вирішення поточних справ, республіканські органи вносили свої пропозиції щодо поліпшення умов для переселення тощо³.

Діяльність ВПК регулювалась законом від 18.01.1928 р. «Про переселення», Положенням про ВПК від 10.04.1925 року, та чисельними постановами ЦВК РНК СРСР⁴, якими передбачалось: утворення окремого бюджету для функціонування ВПК та проведення переселенських заходів, контроль за правильним використанням фінансів на переселенських заходів комітетом; при укладанні плану переселенських заходів та їх реалізації враховувати інтереси місцевого господарства; за поданням ВПК та погодженням ЦВК і РНК СРСР мало відбуватись закриття і відкриття переселення в визначені республіки.

Очільником органу був голова Всесоюзного переселенського комітету, до безпосередніх обов'язків якого належало: керування роботою ВПК, набір та звільнення його співробітників; представництво ВПК перед загальносоюзними та республіканськими органами влади; розпорядження фінансовими справами комітету; скликання президії та внесення нагальних питань на її розгляд, реалізація постанов прийнятих президією⁵.

² ЦДАВО. — Ф. 27. — Оп. 6. — Спр. 643. — Арк. 167.

³ ЦДАВО. — Ф. 27. — Оп. 6. — Спр. 640. — Арк. 57.

⁴ ЦДАВО. — Ф. 27. — Оп. 6. — Спр. 641. — Арк. 168.

⁵ Доценко В.О. Всеукраїнське товариство про землеоблаштування єврейських трудящих у переселенні єврейського населення Правобережної України на Південь України та Крим у другій половині 20 рр. // Запорожские еврейские чтения. — Випуск 8. — Запорожье. — 2004. — С. 286.

Відомі імена тільки деяких голів ВПК — М. Кубяк⁶ (1928 рік), Смірнов⁷, Лацис⁸ та А.М. Муралов (в.о. голови — 1929 рік)⁹, які встановлено за підписами посадових осіб в архівних документах. Можна встановити цікаву послідовність — вищевказані голови змінювались своїми наступниками, які до цього займали посади їх заступників.

При ВПК постійно функціонував Секретаріат ВПК, який очолював секретар Секретаріату.

Можна стверджувати, що ВПК був органом колегіального правління, так як, згідно Інструкції про порядок роботи ВПК, Голова Комітету повинен був звітувати перед Президією, яка ж і приймала рішення щодо важливих питань роботи Комітету. Основною формою роботи Президії був пленум, який скликався за потреби. В перерві між пленумами Президія могла також вирішувати нагальні питання за присутності представників зацікавлених установ¹⁰.

На жаль, не можливо наразі точно встановити кількісний склад ВПК, однак відомо, що в складі членів ВПК були представники, делеговані союзними республіками та Наркомземом УРСР. Вочевидь, це було зумовлено тим функціональним навантаженням, яке покладалось на ВПК відповідно до завдань, які поставали перед ВПК на певному етапі реалізації його планів. Рішеннями президії ВПК передбачалось також включення до його складу представників загальносоюзних органів влади, що, вочевидь, було зумовлено тим функціональним навантаженням, яке покладалось на ВПК черговою постановою ЦВК РНК СРСР; таким чином, можна стверджувати, що склад членів ВПК оптимізувався згідно завдань, які поставали перед на певному етапі реалізації його завдань, або які покладались на ВПК постановою вищого органу влади.

За потреби представники республіканських наркомземів були присутніми на засіданнях ВПК¹¹.

Діяльність ВПК визнавалась незадовільною органами влади: згідно публікацій в пресі, комітет недостатньо часто провадив свої засідання, що негативно впливало на його діяльність; в силу цього, переважну більшість роботи переселення виконував відділ переселення НКЗС РСФСР. В силу цього ВПК піддано було перевірці Робітничо-Селянської Інспекції, результати якої було опубліковано в пресі; задля виправлення положення ЦВК РНК СРСР було випущено постанову, якою було змінено деякі бази діяльності ВПК: його діяльність відтепер контролювалась Робітничо-Селянською Інспекцією; ВПК мав звітуватись про свою діяльність та погоджувати її з РНК СРСР¹².

Безпосередньо в Україні процесом переселення керував Всеукраїнський переселенський комітет при ЦВК УРСР, створений постановою ВУЦВК УРСР

⁶ ЦДАВО. — Ф. 27. — Оп. 6. — Спр. 641. — Арк. 150.

⁷ ЦДАВО. — Ф. 27. — Оп. 6. — Спр. 640. — Арк. 252.

⁸ ЦДАВО. — Ф. 27. — Оп. 6. — Спр. 641. — Арк. 37.

⁹ ЦДАВО. — Ф. 27. — Оп. 6. — Спр. 651. — Арк. 32.

¹⁰ *Полян П.М.* Не по своей воле: История и география принудительных миграций в СССР / Полян П.М. — М.: Мемориал, 2001. — С. 286.

¹¹ *Полян П.М.* Не по своей воле: История и география... — С. 374.

¹² ЦДАВО. — Ф. 27. — Оп. 10. — Спр. 885. — Арк. 86.

від 28 жовтня 1928 р.¹³. До цього часу переселенням в Україні безпосередньо керував відділ переселення республіканського народного комісаріату земельних справ.

В своїй діяльності Всеукраїнський переселенський комітет керувався «Положенням про Всеукраїнський переселенський комітет при ВУЦВК УРСР», згідно якого на цей орган покладалося проведення усіх переселенських заходів на території УРСР; також — акумулювання коштів з загальносоюзного бюджету на проведення переселення на території УРСР; обслуговування українських переселенців в дорозі та допомога на новому місці оселенні, в тому числі аграрна, медико-санітарна та шкільна. Про свою діяльність Всеукраїнський переселенський комітет мав звітуватися перед президією ВУЦВК.

Низовою ланкою переселенських органів виступали завідуючі переселенськими районами, котрі було утворено задля зручності проведення переселенських заходів на рівні регіонів республік (по Україні їх було 25). Завідуючих переселенськими районами і було призначено задля керування переселенськими процесами. Згідно їхніх мандатів, сферу їх компетенції входило: виконання переселенських заходів, керуючись положеннями розпорядженнями та інструкціями; також — загальне завідування колонізаційним фондом і переселенням у ввіреному йому районі; участь в роботі по впорядженні колонізаційних фондів; представництво НКЗС в судових, державних, громадських, кооперативних установах в справах інтересів переселенців; допомагати впорядженню господарств переселенців, що оселились на колонізаційних фондах; видавати переселенцям та ходокам дозволи на пільговий проїзд по залізниці; подавати у визначені терміни оперативні звіти; тримати тісний контакт з місцевими земельними органами¹⁴. Окрім основних завдань, на завідуючими переселенськими районами покладалась участь у різного роду комісіях, ведення звітності, виїзди на місця, широка агрономічна консультація, надання юридичної допомоги.

За своїми функціональними обов'язками службовець виступав з'єднувальною ланкою між переселенцями та місцевими земельними органами¹⁵; таким чином, на його плечі лягали всі складнощі організації переселенського процесу на місці.

На посади завідуючих переселенськими районами добирались працівники, які раніше працювали в так званих землевпорядних експедиціях. Очевидно, що такий підбір був зумовлений функціональними обов'язками завідуючого переселенським районом.

Робота завідуючих переселенськими районами мала такі негативні моменти: 1) завідуючі переселенськими районами постійно вносили клопотання про збільшення штатів¹⁶, оскільки неможливо було впоратись з тим об'ємом документації, що припадав на одну людину; проте робити це завідуючим було заборонено; 2) не варто забувати і про матеріальний фактор: завідуючих пересе-

¹³ ЦДАВО. — Ф. 27. — Оп. 6. — Спр. 640. — Арк. 7.

¹⁴ ЦДАВО. — Ф. 27. — Оп. 6. — Спр. 641. — Арк. 113.

¹⁵ ЦДАВО. — Ф. 27. — Оп. 6. — Спр. 641. — Арк. 139.

¹⁶ ЦДАВО. — Ф. 27. — Оп. 7. — Спр. 1131. — Арк. 252.

ленськими районами призначали з колишніх працівників землевпорядних партій¹⁷, де вони отримували більшу зарплатню (до 100 карбованців), ніж на посаді завідуючих (спочатку 50, потім 75 карбованців), яку вони іноді навіть отримували невчасно¹⁸; звісно, що за таких умов у завідуючих районами не було ні морального, ні економічного стимулу ефективно виконувати свої обов'язки, що негативно позначалось на організації процесу переселення; 3) завідуючі переселенськими районами не були повною мірою ознайомлені ні зі своїми функціональними обов'язками, ні з діючим законодавством¹⁹; завідуючі районами клопотались про перенесення своїх контор у місця, які були б зручніші для виконання їх обов'язків²⁰, однак такі клопотання залишались без розгляду.

Звісно, вищевказані моменти негативно впливали на ефективність роботи завідуючих переселенськими районами.

Також обслуговуванням переселенців на місці їх виходу займались так звані переселенські відділи окружних земельних управлінь, в функціональні обов'язки яких входило оформлення документів переселенцям.

Варто також серед цієї ланки виокремити КомЗЕТ — Комітет з земельного облаштування трудящих євреїв при Президії Ради національностей при ЦВК СРСР, створений у 1925 р., в функціональні обов'язки якого входило обслуговування євреїв-переселенців під час переселення та допомога в облаштуванні на новому місці²¹. КомЗЕТ мав свого представника в складі Всесоюзного переселенського комітету, котрий мав право дорадчого голосу при вирішенні питань, котрі були пов'язані з переселенням євреїв (було включено в 1928 році)²².

КомЗЕТ мав свій український осередок — УкрКомЗЕТ, котрий, в свою чергу мав свої структурні осередки в округах, в котрих провадилось переселення євреїв. УкрКомЗЕТ взяв активну участь у єврейській переселенській кампанії на Південь України та Біробіджан (протягом 1925–1928 рр.) Під час цієї кампанії УкрКомЗЕТ брав на себе наступні функції: акумулювання коштів, виділених з союзного бюджету на переселення євреїв; забезпечення переселенців харчуванням в дорозі; допомога в облаштуванні переселенцям на новому місці (допомога з виділенням землі на місці оселення (в силу певних причин єврейські переселенці не могли отримати призначену для їх оселення землю), забезпечення сільськогосподарським реманентом та машинами, допомога в облаштуванні криниць та водогонів).

УкрКомЗЕТ також займався обстеженням стану переселенням євреїв; разом з радянськими державними органами брав активну участь у коригуванні ходу цього процесу²³.

¹⁷ ЦДАВО. — Ф. 27. — Оп. 7. — Спр. 1131. — Арк. 15.

¹⁸ ЦДАВО. — Ф. 27. — Оп. 7. — Спр. 1131. — Арк. 4.

¹⁹ ЦДАВО. — Ф. 27. — Оп. 7. — Спр. 1131. — Арк. 9.

²⁰ ЦДАВО. — Ф. 27. — Оп. 7. — Спр. 1131. — Арк. 256.

²¹ Доценко В.О. Всеукраїнське товариство про землеоблаштування єврейських трудящих... — С. 159.

²² ЦДАВО. — Ф. 27. — Оп. 6. — Спр. 640. — Арк. 374.

²³ Доценко В.О. Всеукраїнське товариство про землеоблаштування єврейських трудящих... — С. 160.

До державних органів, які не мали специфічної функції регуляції міграційних процесів, однак тим чи тим чином мали стосунок до переселенських органів можна віднести Наркомат фінансів СРСР, оскільки фінансування переселення відбувалось за рахунок коштів загальносоюзного бюджету, тому органи, котрі займались регуляцією переселенських процесів мусили контактувати з вищевказаною структурою; Наркомат шляхів сполучення СРСР (оскільки у віданні цієї структури перебували всі перевезення територією СРСР, в тому числі і перевезення переселенців та їх багажу); Наркомат охорони здоров'я (медико-санітарне обслуговування переселенців на шляху прямування та на місці оселення). Діяльність вищевказаних органів в плані участі в переселенських процесах постановами ЦВК РНК СРСР мала узгоджуватись з ВПК²⁴. При цьому низові переселенські органи, на яких лягало основне навантаження при проведенні переселенських заходів, не мали з ними прямого контакту, що призводило до непорозумінь під час втілення переселенських заходів в життя: наприклад, в залізничних касах РСФСР відмовлялись випускати пільгові проїзні документи переселенцям з України, документи яких були заповнені українською, а не російською, як це вимагалось НКЗС РСФСР; звісно, що відділи переселення при окружних земельних управліннях, які займались оформленням цих документів, цього не знали²⁵.

Окремо варто сказати про систему недержавних переселенських органів. Будемо вважати їх умовно недержавними, оскільки вони декларувались як недержавні або громадські організації, однак насправді їх створення ініціювалось, а їх діяльність контролювалась державою.

Найвідомішою такою організацією був ТЗЕТ — Товариство земельного облаштування трудящих євреїв, формально громадська організація, котру було утворено у 1925 р., як декларувалось, задля допомоги КомЗЕТу в справі єврейської колонізації та єврейського переселення територією СРСР²⁶. Структурним підроділом цієї організації в Україні був УкрЗЕТ.

УкрТЗЕТ як структурна складова КомЗЕТу брав участь в кампанії переселення українського єврейства на Південь України та до Біробіджана навесні 1928 р.

Під час цієї кампанії на УкрТЗЕТ покладались завдання: пошуку інвесторів для фінансового забезпечення цієї кампанії; підготовки земельних фондів (за винятком землеупорядкування): шляхових, меліоративних, гідротехнічних робіт; будівництво для єврейських переселенців, як адміністративне, так і житлове; забезпечення переселенців всім необхідним для їхнього господарського облаштування в районі²⁷.

²⁴ ЦДАВО. — Ф. 27. — Оп. 6. — Спр. 651. — Арк. 117.

²⁵ ЦДАВО. — Ф. 27. — Оп. 6. — Спр. 651. — Арк. 86.

²⁶ Доценко В.О. Єврейське громадське землеоблаштування в Україні (20–30-ті роки ХХ століття) [Текст]: Автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Доценко Віктор Олександрович. — К., 2005. — С. 5.

²⁷ Доценко В.О. Єврейське громадське землеоблаштування в Україні... — С. 5.

УкрТЗЕТ при плануванні своєї роботи та проведенні переселенських заходів керувався вказівками Всесоюзного переселенського комітету, котрі були розіслані наприкінці 1927 р.²⁸.

Окремої уваги заслуговують багаточисельні так звані переселенські товариства, котрі мали утворюватись переселенцями задля взаємодопомоги під час оселення та адаптації на новому місці проживання, однак створення яких ініціювалось самою державою, якій було вигідно таким чином зекономити на фінансовій допомозі переселенцям²⁹; також утворенням подібних товариств держава розраховувала створити передумови для колективізації переселенців. Цікаво, що товариства, котрі мали чисельність менше 10 чоловік не допускались до реєстрації³⁰.

Варто зазначити, що створення таких організацій стимулювалось преференціями зі сторони держави³¹; також такі об'єднання намагались виступати як самостійні утворення в плані вибору місця для переселення, однак це питання вирішувала держава, а не переселенці — члени цих об'єднань³².

В архівних документах також зазначалось, що доволі часто такі товариства створювались чисто формально самими переселенцями задля отримання преференцій; по приїду на місце оселення такі утворення розпадались, не виконавши своєї функції як інструменту взаємодопомоги переселенцям. Не в останню чергу подібне траплялось в силу того, що переселенці мусили повертатись на попереднє місце оселення; це також залежало від державних інструментів допомоги мігрантам.

Доволі цікаво, що не було створено документа, котрий б цілісно охоплював всі моменти створення, функціонування, обліку та допомоги таким товариствам: архівні документи свідчать, що подібні моменти прописувались в листуванні державних установ під час проведення переселення.

Таким чином, систему переселенських органів було сформовано поступово, відповідно до завдань та викликів, які поставали перед реалізаторами планів переселенських заходів. Якщо розташувати в хронологічному порядку державні переселенські органи, то найпершою була сформована низова ланка — ланка завідуючих переселенськими районами; далі — загальносоюзна ланка — Всесоюзний переселенський комітет; потім — республіканська ланка — Всеукраїнський переселенський комітет. Також можна простежити таку особливість: описана вище система не мала чіткої вертикальної структури, оскільки республіканські й місцеві переселенські органи не підпорядковувались напряму ВПК як загальносоюзному органі.

Практика, коли на посади в переселенських органах призначались службовці, які працювали до цього в дотичних сферах, свідчить про те, що в

²⁸ Доценко В.О. Всеукраїнське товариство про землеоблаштування єврейських трудящих... — С. 159.

²⁹ ЦДАВО. — Ф. 27. — Оп. 6. — Спр. 641. — Арк. 529.

³⁰ ЦДАВО. — Ф. 27. — Оп. 6. — Спр. 641. — Арк. 367.

³¹ ЦДАВО. — Ф. 27. — Оп. 6. — Спр. 641. — Арк. 311.

³² ЦДАВО. — Ф. 27. — Оп. 6. — Спр. 640. — Арк. 69.

Радянському Союзу практично не було фахівців з досвідом проведення переселень.

Окремо варто сказати про ВПК. Його особливість полягала в тому, що він був за своїм характером колегіальним органом, який очолювався Головою комітету, основною формою роботи якого був пленум Президії.

Також варто підкреслити, що більшовики мусили формувати свою систему переселенських органів фактично з нуля, так як разом з урядовою системою Російської імперії взагалі була зруйнована система переселенських органів зокрема.

Вищевказані недержавні органи або органи, котрі не мали специфічно переселенської функції, створювались та долучались до регулювання міграційних процесів по мірі створення або потреби в таких. При координації їхніх зусиль та зусиль переселенських органів потребувалась участь вищих органів влади. При цьому, низові переселенські органи, на які лягало основне навантаження під час проведення, не мали з ними контакту, що призводило до непорозумінь.

Можна також відзначити ефективність або неефективність цієї системи. Вочевидь, що це була доволі забюрократизована система, втім без чітко вибудованих вертикальних зв'язків: ні один елементів вищеописаної системи не був чітко підпорядкований ВПК — найвищому державному органу, відповідальному за проведення переселенської політики, що в умовах бюрократизації державного апарату негативно впливало на механізм віддачі та виконання вказівок. Також варто відзначити, що на ефективність цієї системи впливала некомпетентність або недосвідченість службовців, набраних для роботи в цій системі. Також слід відзначити продубльованість елементів цієї системи, що всього лиш збільшувало чиновницький апарат, однак не впливало на ефективність організації переселенського процесу. На користь цієї тези говорять цифри мігрантів, котрі були змушені повернутись назад.

Утім, варто відзначити ефективну роботу КомЗЕТу та ТЗЕТу під час проведення переселення: на їх роботу не виникало нарікань зі сторони держави, зокрема її контролюючих органів. Не в останню чергу, очевидно, це було пов'язано з тим, що діяльність вищевказаних органів базувалась в першу чергу на самодіяльній ініціативі, а не на доволі складній системі державних актів. Якщо проаналізувати нормативні документи, на базі яких провадилась діяльність державних переселенських органів, можемо відзначити наступні моменти: основоположні документи їх функціонування окреслювали всього лиш загальні моменти їхнього функціонування; деталі ж виконання їх завдань доводилось уточнювати постановами ЦВК РНК СРСР, що вказує на те, що правова база функціонування переселенських органів вдосконалювалась разом з їхньою системою; доволі цікаво, що закон «Про переселення» було прийнято всього лише у 1928 р., на третьому році проведення загальносоюзного переселення; найголовніше — у жодному нормативному акті не окреслювалась хоч якась система підпорядкованості республіканських органів переселення загальносоюзним, що негативно впливало на її працездатність в цілому: ВПК не мав права давати вказівки відповідним управлінням республіканських наркоматів земельних

справ, а останні іноді дозволяли собі ігнорувати вказівки Секретаріату ВПК, що негативно впливало на загальносоюзний процес переселення в цілому; створення республіканських переселенських комітетів, не підпорядкованих ВПК зокрема та ЦВК РНК СРСР тільки дезорганізувало систему переселення; очевидно, що за таких умов Всесоюзний переселенський комітет, чиновники якого були позбавлені ініціативності, а всього лиш прагнули посісти керівну посаду в цьому органі, втратив свою ефективність, що і призвело до його ліквідації в 1929 році

СИСТЕМА ПЕРЕСЕЛЕНЧЕСКИХ ОРГАНОВ УССР (1925–1930 гг.)

В статье описывается система органов власти, которая была задействована для проведения переселенческих мероприятий в течение 1925–1930 гг., а также особенности ее построения и функционирования.

Ключевые слова: *система переселенческих органов, государственные переселенческие органы, негосударственные переселенческие организации, органы, привлеченные к проведению процесса переселения.*

SYSTEM OF RESETTLEMENT OF THE UKRAINIAN SSR (1925–1930)

The article describes the system of which was also engaged to conduct resettlement activities during the 1925–1930 biennium, peculiarities of its construction and operation is analyzed.

Keywords: *system of resettlement, government resettlement agencies, private resettlement organizations, involved in carrying out the resettlement process.*

АГРАРНЫЙ ВОПРОС В ПРОГРАММЕ КОММУНИСТИЧЕСКОЙ ПАРТИИ ПОЛЬШИ (1918–1938 гг.)

В статье рассматривается аграрный вопрос в программе одной из самых влиятельных партий II Речи Посполитой — Коммунистической Партии Польши (1918–1938 гг.), которая предложила принципиально иной проект осуществления аграрных преобразований по сравнению с остальными тогдашними партиями.

Ключевые слова: аграрный вопрос, коммунисты, сельское хозяйство, коллективизация, программа партии.

Введение. Необходимость осуществления аграрной реформы в межвоенной Польше (II Речи Посполитой) была настолько актуальной и очевидной, что ни одна из тогда существующих политических партий страны не выступала против и каждая из них предлагала собственные проекты ее реализации. Кроме того, в 1918–1939 гг. абсолютное большинство населения страны (около 2/3) составляло крестьянство, которое стояло на самом низу местной социальной лестницы, поэтому польские политические партии в это время вели активную деятельность по склонению на свою сторону политических симпатий крестьян и всячески пропагандировали (в первую очередь на страницах партийной печати, в парламенте, на митингах и т.д.) разработанные ими планы решения земельной проблемы.

Основная часть. Коммунистическая партия Польши (КПП, Komunistyczna Partia Polski, в 1918–1925 гг. Komunistyczna Partia Robotnicza Polski, Коммунистическая Рабочая партия Польши, КППР) создана 16 декабря 1918 г. на объединительном съезде Социал-демократии Королевства Польского и Литвы (Socjaldemokracja Królestwa Polskiego i Litwy, СДКПиЛ) и Польской социалистической партии-«Левицы» (Polska Partia Socjalistyczna-Lewica)¹. С самого начала существования КППР организовывала и возглавляла выступления рабочих и крестьян против государственных властей, пропагандировала построение в возрожденной Польше социализма по примеру Советской России,

* Гарматный Виталий — исследователь в области исторических наук, старший преподаватель кафедры социально-гуманитарных дисциплин Барановичского государственного университета, vitharmatny@mail.ru.

¹ Belcikowska, A. Stronnictwa i związki polityczne w Polsce: charakterystyki, dane historyczne, programy, rezolucje, organizacje partyjne, prasa, przywódcy. — Warszawa, Dom Książki Polskiej, 1925. — 1086 s. — S. 391; Regula, J.A. Historia Komunistycznej Partji Polski w świetle faktów i dokumentów. — Toruń, Wydawnictwo PORTAL Sp. z o.o., 1994. — 291 s. — S. 25.

вследствие чего подвергалась преследованию со стороны польских властей и поэтому находилась на нелегальном положении².

На протяжении первых пяти лет существования КППРП ее аграрная программа не была изложена в отдельном документе. В отличие от большинства тогдашних европейских компартий, возникших преимущественно в результате выхода левого крыла из состава социал-демократических партий, КППРП была создана в результате союза двух марксистских организаций, что затрудняло возможность выработки единой программы³, но в целом за основу были приняты положения СДКПиЛ. Кроме того, КППРП ориентировалась прежде всего на рабочих и сельскохозяйственный пролетариат, о чем свидетельствует и само первоначальное название партии⁴.

6 октября 1919 г. ЦК КППРП обратился к крестьянству (преимущественно к беднейшему) с воззванием, в котором подчеркивал, что «аграрная реформа, принятая собственниками, фабрикантами и богатыми крестьянами через их Сеймы (парламенты) и правительства, никакой пользы вам не принесет, она сама (это) беда и новая бедность. Справедливую и полезную для всего трудящегося народа аграрную реформу принять и реализовать можем только мы сами вместе с городскими рабочими»⁵.

На II Конгрессе Коминтерна (19 июля — 7 августа 1920 г.) проявилась существенная разница в подходах коммунистов разных стран к осуществлению аграрных преобразований на пути к социализму. Юлиан Мархлевский (Julian Marchlewski) и Станислав Бабинский (Stanisław Bobiński) признавали правоту большевистского проекта решения аграрного вопроса через коллективизацию сельского хозяйства, но одновременно подчеркивали специфику российской деревни и отмечали, что в странах Центральной и Восточной Европы (в том числе и в Польше) ситуация в аграрной сфере была совсем иной и поэтому большевистский вариант становился не совсем подходящим⁶. В отличие от России в Центральной и Восточной Европе сельскохозяйственные рабочие и безземельные крестьяне представляли собою хорошо организованную и наиболее влиятельную в деревне силу. В связи с этим, по мнению лидеров польского

² *Brzoza, Cz.* Polska w czasach niepodległości i II Wojny Światowej (1918–1945). — Kraków, Fogra, 2001. — 424 s. — S. 81; *Holzer, J.* Mozaika polityczna Drugiej Rzeczypospolitej. — Warszawa, Książka i Wiedza, 1974. — 670 s. — S. 229; *Zaporowski, Z.* Między Sejmem a wiecem: działalność Komunistycznej Frakcji Poselskiej w latach 1921–1935. — Lublin, Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 1997. — 189 s. — S. 137.

³ *Cimek, H., Kieszczyński, L.* Komunistyczna Partia Polski. — Warszawa, Książka i Wiedza, 1984. — 478 s. — S. 12; *Czubiński, A.* Komunistyczna Partia Polski (1918–1938): zarys historii. — Warszawa, Wydawnictwa Szkolne i Pedagogiczne, 1988. — 318 s. — S. 32.

⁴ *Malinowski, H.* Program i polityka rolna Komunistycznej Partji Robotniczej Polski (1918–1923). — Warszawa, Książka i Wiedza, 1964. — 348 s. — S. 104–105.

⁵ *Madajczyk, Cz.* Burżuazyjno-obszarnicza reforma rolna w Polsce (1918–1939). — Warszawa, Książka i Wiedza, 1956. — 465 s. — S. 223.

⁶ *Pastwa, F.* Przebudowa rolnictwa w koncepcjach polskich partii robotniczych (1878–1945). — Zielona Góra, Wyższa Szkoła Pedagogiczna, 1987. — 100 s. — S. 59.

коммунистического движения, необходимо было в первую очередь огосударствление крупных имений, а не их раздел как в России⁷.

По мнению Ю. Мархлевского, европейский сельскохозяйственный пролетариат не согласится на раздел помещичьей земли, потому что это будет значить для него потерю работы и заработка, поэтому когда пролетарское государство гарантирует работнику подходящие условия труда, то он пожелает лучше хорошее вознаграждение за свою работу, чем стать мелким собственником⁸.

В 1919 г. ЦК КППП выпустил брошюру «Разговор Матея с Анджеем» (*Rozmowa Macieja z Jędrzejem*), в которой подчеркивалась несправедливость тогдашнего раздела земли, которая в основном не принадлежала тем, кто на ней работает. В качестве выхода из такой ситуации в брошюре предлагалось огосударствление помещичьих имений в связи с преимуществом современных крупных хозяйств над мелкими⁹. Необходимо обратить внимание, что такой подход к решению аграрного вопроса не нашел отклика среди тогдашнего польского крестьянства, которое стремилось получить землю.

В марте 1922 г. на III Конференции КППП озвучены «Аграрные тезисы», разработанные известными деятелями польского коммунистического движения Верою Костржевою (*Wera Kostrzewa*), Адольфом Варским (*Adolf Warski*) и Франтишком Фидлером (*Franciszek Fiedler*). Согласно «Аграрным тезисам» лозунг перехода земли в общественное владение заменялся девизом «землю — крестьянам!». Согласно предложенному проекту крестьяне сохраняли право частной собственности на землю. Несмотря на то, что рассматриваемые тезисы не были приняты Конференцией, они вызвали бурную дискуссию в рядах партии по вопросу о том, как убедить крестьянство в необходимости социалистической революции и вовлечения его в революционное движение¹⁰.

Как отмечали авторы «Аграрных тезисов», в тогдашней польской деревне существовали объективные предпосылки перехода большинства местного крестьянства на революционные позиции. Прежде всего такими факторами являлись земельный голод, который усиливал антагонизм между крестьянами и помещиками. Как писала В. Костржева: «Было бы иллюзией считать, что революция в Польше без аграрной революции сможет победить и укрепиться. Было бы детством верить, что аграрного переворота в деревне сможет добиться только ее (социалистическая) часть или даже все фольварочные служащие, которые действуют в социалистическом движении, прогонит из деревни собственников, уничтожит их органы власти и, противопоставят себя голодному до земли

⁷ *Slabek, H.* U podstaw polityki rolnej PPR w dziedzinie przebudowy ustroju rolnego (1917–1948). — Warszawa, WSNS przy KC PZRP, 1964. — 292 s. — S. 27.

⁸ *Marchlewski, J.B.* Komunisci a wiejski lud roboczy. — Wiedeń, Wydawnictwo «Świt», 1920. — 16 s. — S. 6–7.

⁹ *Malinowski, H.* Program i polityka rolna Komunistycznej Partji Robotniczej Polski (1918–1923). — Warszawa, Książka i Wiedza, 1964. — 348 s. — S. 118–119.

¹⁰ *Ciepielewski, J.* Stronnictwa i partie polityczne wobec kwestii rolnej i chłopskiej w Polsce międzywojennej. — Warszawa, Centralna Szkoła Partyjna przy KC PZRP, 1969. — 71 s. — S. 33; *Pastwa, F.* Przebudowa rolnictwa w koncepcjach polskich partii robotniczych (1878–1945). — Zielona Góra, Wyższa Szkoła Pedagogiczna, 1987. — 100 s. — S. 64.

крестьянству и запровадят во всей Польше, без взгляда на количественные соотношения сил в деревне, социалистическое хозяйство»¹¹. Костржева подчеркивала также необходимость осуществления социалистической революции в «чистом виде» и выступала за революцию, которая бы превратила Польшу в рабоче-крестьянскую республику, отмечая одновременно, что осуществить такую революцию сможет только пролетарская партия, которая опирается на рабочих и беднейшее крестьянство. В связи с этим отмечалась необходимость завоевания поддержки широких масс крестьянства для победы социалистической революции¹².

В сентябре–октябре 1923 г. в Москве прошёл II Съезд КППП, который имел важное значение в выработке партийной аграрной программы. В отчете ЦК подчеркивалось, что одной из главных ошибок партии была слабая предыдущая работа в деревне. А. Варский в своем реферате «5 лет КППП» («5 lat KPRP») подчеркивал: «Каким был состав польского общества? Крестьяне и мелкое мещанство отыгрывали доминирующую роль. Казалось бы естественным, что партия в таких условиях думает о союзниках и будет стремиться найти их в крестьянстве и мелкомещанстве. (Но) ничего подобного вообще такого не отмечалось»¹³.

КППП обращала внимание на необходимость признания политических аспектов аграрного вопроса и подчинения им экономической стороны. Так, в выступлении Хенрика Лоуэр-Бранда (Henryk Lauer-Brand) 23 сентября 1923 г. отмечалось, что «землю получают не те крестьяне, каким мы ее дадим, а те, которые ее возьмут, и дело идет о том, чтобы они начали бить помещиков... Наша аграрная программа не является программой установления в деревне общественной справедливости. Завоевание (государственной) власти — это наша (первоочередная) цель, и об этом идет речь, о том как победить помещиков, фундамент существующего строя, как получить с помощью крестьян власть»¹⁴.

На съезде было принято решение в отношении к крестьянству стремиться к созданию рабоче-крестьянского союза, выдвинут лозунг единства рабочих и крестьян в противовес идее крестьянского единства, отстаиваемого крестьянскими партиями. Съезд выступил за передачу помещичьей земли крестьянам без всякого выкупа и призывал их создавать крестьянские советы¹⁵. В принятой съездом резолюции по вопросу рабоче-крестьянского союза отмечалось, что «условием победы международной пролетарской революции является тесный

¹¹ *Wojtas, A.* Problematyka agrarna w polskiej myśli politycznej 1918–1948. — Warszawa, Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza, 1983. — 484 s. — S. 389–390.

¹² *Pastwa, F.* Przebudowa rolnictwa w koncepcjach polskich partii robotniczych (1878–1945). — Zielona Góra, Wyższa Szkoła Pedagogiczna, 1987. — 100 s. — S. 64–65.

¹³ *Zarys historii polskiego ruchu ludowego. W 2 tomach. T. 2, 1918–1939 / J. Borkowski [et al.].* — Warszawa, Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza, 1970. — 602 s. — S. 117.

¹⁴ *Wojtas, A.* Problematyka agrarna w polskiej myśli politycznej 1918–1948. — Warszawa, Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza, 1983. — 484 s. — S. 391.

¹⁵ *Regula, J.A.* Historia Komunistycznej Partii Polski w świetle faktów i dokumentów. — Toruń, Wydawnictwo PORTAL Sp. z o.o., 1994. — 291 s. — S. 67.

союз рабочего класса и широких крестьянских масс», для завоевания симпатий которых был провозглашен лозунг «Земля — крестьянству!»¹⁶.

Принятая II Съездом программа аграрных преобразований стала альтернативой проектам, предложенным крестьянскими партиями, и стала самой радикальной из них. Определяя целью наделение крестьян помещичьей землей без выкупа после победы социалистической революции, КПП не отрицала пути борьбы за осуществление аграрной реформы в условиях капитализма. Очерчивая в дальнейшей перспективе огосударствление сельского хозяйства, в программе предусматривалось существование на протяжении довольно долгого периода в аграрной сфере двух секторов, оказание помощи мелким крестьянским хозяйствам после победы революции, но не обрисовывались гарантии для права индивидуальной собственности на землю¹⁷.

Проявлением глубоких изменений подходов и оценок коммунистов в аграрной сфере стало выступление Томаша Домбаля (Tomasz Dąbal), который свидетельствовал, что переход земли в пользу общества (*uspołecznienie*) может стать возможным только через значительный отрезок времени после победы социалистической революции и поэтому предостерегал от быстрого огосударствления имений в связи с нехваткой квалифицированных управляющих кадров и отсутствием финансов, что в целом могло вызвать спад урожайности земли и снижение общей сельскохозяйственной культуры. На съезде справедливо отмечалось, что в таких неблагоприятных условиях дело могло бы вообще обернуться разочарованием крестьян в социалистическом хозяйствовании и даже в революционных властях вообще¹⁸.

В январе 1925 г. прошел III Съезд КПП, где была конкретизирована аграрная программа партии, основными требованиями которой стали: 1) конфискация всей помещичьей и духовной земли без компенсации и бесплатное наделение ею безземельных и малоземельных крестьян; 2) создание революционных крестьянских комитетов для наделения трудящегося крестьянства землей. Комитеты должны были выбираться на крестьянских сходах и съездах. Рассматриваемая программа была положена в основу партийной тактики в деревне на весь следующий период¹⁹.

В марте 1925 г. КПП была переименована в КПП, что свидетельствовало об осознании значения крестьянского движения, но при этом подчеркивалось значение пролетариата как «лидера и гегемона». В принятой Съездом резо-

¹⁶ KPP — uchwały i rezolucje. T. 1, I–II zjazd (1918–1923) / [red. i wstępem zaopatr. Tadeusz Daniszewski; oprac. Felicja Kalicka i Szymon Zachariasz]; Wydział Historii Partii KC PZPR. — Warszawa, Książka i Wiedza, 1953. — 294 s. — S. 158–159; *Pastwa, F.* Przebudowa rolnictwa w koncepcjach polskich partii robotniczych (1878–1945). — Zielona Góra, Wyższa Szkoła Pedagogiczna, 1987. — 100 s. — S. 65.

¹⁷ *Cimek, H.* Sojusz robotniczo-chłopski w Polsce 1918–1939. — Warszawa, Książka i Wiedza, 1989. — 504 s. — S. 455.

¹⁸ *Zarys historii polskiego ruchu ludowego. W 2 tomach. T. 2, 1918–1939 / J. Borkowski [et al.].* — Warszawa, Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza, 1970. — 602 s. — S. 118.

¹⁹ *Сорокин, А.А.* Аграрный вопрос в Западной Белоруссии (1920–1939 гг.). — Минск, Наука и техника, 1968. — 204 с. — С. 138–139.

люции подчеркивалось нарастание радикализации крестьянских масс и ставилось в качестве задачи создание «крестьянских комитетов обороны» для борьбы в деревне²⁰. Вместе с тем уже на середину 1925 г. подходы партии в оценке современности были изменены и отмечалось отсутствие в Польше и во всей Европе предпосылок к революции²¹.

В процессе обнищания деревни коммунисты видели истоки быстрой дифференциации крестьянства и его политической поляризации, что приводило к складыванию двух основных общественно-политических лагерей. Первый из них охватывал безземельных, мало- и среднеземельных крестьян, которые были склонны к сотрудничеству с пролетариатом, а второй объединял богатых крестьян, идейно близких помещикам и буржуазии. Политическими представителями первого лагеря коммунисты видели в Независимой Крестьянской Партии (*Niezależna Partia Chłopska*, НКП), второго — в крупнейшей крестьянской партии Польской Народной Партии-«Пяст» (*Polskie Stronnictwo Ludowe-«Piast»*, ПНП-«Пяст», «пястовцы»). Результатом поляризации должен был стать раскол в ближайшей союзнице «пястовцев» ПНП-«Освобождении» (*PSL-«Wyzwolenie»*), что признавалась за партию, которая стремится к крестьянскому согласию. За главную задачу КПП ставила углубление этого процесса и противостояние объединению радикально настроенных крестьян вокруг идеологов «крестьянской нерешительности». Единого решения в политической мысли КПП не существовало. ЦК КПП стремилось к расширению в деревне организационной сетки партийных ячеек, трактуя НКП как попутчика, который должен как можно быстрее избавиться своей организационной обособленности и слиться с коммунистическим движением²².

Очень важное значение имела деятельность сеймовой фракции КПП, так как в то время партия действовала нелегально, ее послы (депутаты) в Сейме II Речи Посполитой могли открыто выступать с речами и высказывать взгляды Компартии по главным наиболее актуальным тогдашним вопросам²³. Так, например, 26 июня 1925 г. три сеймовые фракции левых (КПП, Белорусская Крестьянско-Рабочая Громада и НКП) внесли в Сейм совместный проект аграрной реформ, который предусматривал передачу земли крестьянам без всякого выкупа. Главную роль в парцелляции (разделе) земли должны были отыграть поветовые и гминные крестьянские комитеты. Максимум владения земли

²⁰ *Madajczyk, Cz.* Burżuazyjno-obszarnicza reforma rolna w Polsce (1918–1939). — Warszawa, Książka i Wiedza, 1956. — 465 s. — S. 229–230.

²¹ *Holzer, J.* Mozaika polityczna Drugiej Rzeczypospolitej. — Warszawa, Książka i Wiedza, 1974. — 670 s. — S. 233.

²² *Wojtas, A.* Problematyka agrarna w polskiej myśli politycznej 1918–1948. — Warszawa, Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza, 1983. — 484 s. — S. 393–394.

²³ *Belcikowska, A.* Stronnictwa i związki polityczne w Polsce: charakterystyki, dane historyczne, programy, rezolucje, organizacje partyjne, prasa, przywódcy. — Warszawa, Dom Książki Polskiej, 1925. — 1086 s. — S. 386; *Cimek, H., Kieszczyński, L.* Komunistyczna Partia Polski. — Warszawa, Książka i Wiedza, 1984. — 478 s. — S. 136.

определялся в 30 га (в некоторых местностях — в 60 га)²⁴. Предложенный проект был слишком радикальным и неосуществимым в тогдашних условиях, в связи с чем не нашел поддержки сеймового большинства.

Как отмечал в своем выступлении в Сейме от 26 июня 1925 г. во время дискуссии по аграрному вопросу посол-коммунист Андрей Пашук, «... только совместная борьба за рабоче-крестьянское правительство, только братский рабоче-крестьянский союз... даст крестьянам землю, рабочим — фабрики, угнетенным народам — полную национальную свободу». На одной с ними позиции стоял и Бронислав Тарашкевич, лидер Белорусской Крестьянско-Рабочей Громады, который в тот же день выступил с речью, где отметил, что «Сейм земли крестьянам не дал и не даст. Землю крестьяне должны сами взять, и возьмут ее. Трудящийся народ, белорусский и украинский, объединенный с польскими рабочими и крестьянами, сам возьмет землю и сможет ее защитить от всяческих покушений со стороны помещиков и буржуазии. К освобождению ведет только один путь — беспощадная борьба»²⁵.

28 декабря 1925 г. Сенатом II Речи Посполитой утвержден новый закон об аграрной реформе, который стал большим политическим компромиссом. Реформа предусматривала осуществление комасации (хуторизации), наделение крестьян землей через выкуп и ликвидацию сервитутов, в целом стала рациональной попыткой эволюционного осуществления в рамках экономических возможностей государства исправления строя и структуры тогдашней деревни. Парцелляции подлежали имения свыше 180 га, а в северо-восточных воеводствах — свыше 300 га²⁶.

Первоначально КПП поддержала Юзефа Пилсудского, который в мае 1926 г. осуществил военный переворот, что потом было квалифицировано коммунистами как большая ошибка. В результате переворота в стране установился режим «санации» (с лат. оздоровление), аграрная же политика нового правительства не имела существенных отличий от политики предыдущего правительства. За главную силу революции принималось беднейшее крестьянство и сельскохозяйственный пролетариат, в то время как в отношении к месту середняков в революционном крестьянском движении среди деятелей КПП шла активная дискуссия²⁷.

²⁴ *Cimek, H.* Sojusz robotniczo-chłopski w Polsce 1918–1939. — Warszawa, Książka i Wiedza, 1989. — 504 s. — S. 190; *Zaporowski, Z.* Między Sejmem a wiecem: działalność Komunistycznej Frakcji Poselskiej w latach 1921–1935. — Lublin, Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 1997. — 189 s. — S. 58–59.

²⁵ *Полуян, В.А., Полуян, И.В.* Революционное и национально-освободительное движение в Западной Белоруссии в 1920–1939 гг. — Минск, Государственное издательство БССР, 1962. — 224 с. — С. 82.

²⁶ *Brzoza, Cz.* Polska w czasach niepodległości i II Wojny Światowej (1918–1945). — Kraków, Fogra, 2001. — 424 s. — S. 132; *Historia chłopów polskich.* W 3 tomach. T. 3. Okres II Rzeczypospolitej i okupacji hitlerowskiej / pod red. St. Inglota. — Warszawa, Ludowa Spółdzielna Wydawnicza, 1980. — 715 s. — S. 262.

²⁷ *Wojtas, A.* Problematyka agrarna w polskiej myśli politycznej 1918–1948. — Warszawa, Ludowa Spółdzielna Wydawnicza, 1983. — 484 s. — S. 401.

Во второй половине 1928 г. деятельность КПП в деревне была почти полностью парализована нарастающими фракционными противоречиями, а в аграрной политике начали побеждать ультралевые тенденции. Воззвание Политического Бюро ЦК КПП от 11 ноября 1928 г. резко противопоставляло правительственным способам создания в тогдашней деревне атмосферы «творческой работы», «труда от начала», максималистское желание «революционного решения дела земли как единственно реального»²⁸. Главным соперником КПП в борьбе за крестьянство отмечались крестьянские партии, с которыми отрицалась возможность всяческого сотрудничества²⁹.

ЦК КПП пропагандировал идею коллективизации сельского хозяйства, но первоначально был не в состоянии предвидеть реакцию самого крестьянства и считал, что аграрная революция в СССР подтолкнет революцизацию польской деревни, «ускорит нарастание пролетарской революции в Польше». Но дело обстояло по-другому — на переломе 1929 г. и 1930 г. даже само советское руководство вынуждено было признать нарушение принципов добровольности при осуществлении коллективизации. В таких условиях лидеры польского коммунистического движения не знали, что ответить местным крестьянам на их вопросы: «люди не знают (и это в руководящих кругах), что на самом деле происходит с коллективизацией, а те, кто уже даже проинформирован, не знают, что противопоставить крестьянским массам, как ее (коллективизацию) защитить и как контратаковать»³⁰.

Роспуск в 1931 г. организации «Самопомощь» и объединение ПНП-«Пяст», ПНП-«Освобождение» и «Народной Партии» в «Крестьянскую Партию» (КП) вызвали изменения в подходах КПП к крестьянским партиям. Деятельность КП стала важным аргументом против доминирующего мнения о преимуществе внутрикрестьянских противоречий над противоречиями помещиков и крестьянства в целом. Объединение крестьянских организаций способствовало распространению идей аграризма, представители которого поддерживали идею единства крестьян и затухания классово-борьбы в деревне. КПП трактовала объединение крестьянских партий II Речи Посполитой как союз кулацких организаций, отмечала доминирование в крестьянском движении ПНП-«Пяст», в связи с чем подчеркивалась необходимость раскола КП с целью вырывания малоземельных и безземельных крестьян из-под влияния кулачества. КПП отмечала, что радикальные крестьянские массы не смогут самостоятельно выработать революционной программы и сумеют сделать это только в рамках коммунистического движения. Оценка КПП о преимуществе внутрикрестьянских противоречий на 1930-е гг. не отвечала реальности, а изменение в

²⁸ *Stabek, H.* U podstaw polityki rolnej PPR w dziedzinie przebudowy ustroju rolnego (1917–1948). — Warszawa, WSNS przy KC PZRP, 1964. — 292 s. — S. 72.

²⁹ *Holzer, J.* Mozaika polityczna Drugiej Rzeczypospolitej. — Warszawa, Książka i Wiedza, 1974. — 670 s. — S. 231.

³⁰ *Stabek, H.* U podstaw polityki rolnej PPR w dziedzinie przebudowy ustroju rolnego (1917–1948). — Warszawa, WSNS przy KC PZRP, 1964. — 292 s. — S. 76.

отношении к КП отмечается только с 1935 г., когда планировалось создать единый народный фронт и достичь разрешения демократических задач³¹.

В программе, принятой VI Съездом КПП в 1932 г., отмечалось, что земельный голод является главным двигателем крестьянского движения. Данная программа, как и раньше, предусматривала передачу крестьянам помещичьих земель и списание с крестьян задолженностей, очерчивала перспективы развития сельского хозяйства: «Заданием пролетариата... есть постепенное втягивание на условиях добровольности мелких хозяйств простых товарных производителей, прежде всего крестьянских..., в состав общего социалистического хозяйства, поддерживая всяческие коллективные хозяйства (колхозы и т.д.) и руководствуясь ими»³².

КПП убеждала крестьян, что единственно возможным выходом польской деревни из той тяжелой ситуации, в которой она оказалась, является революционное свержение капиталистического строя. Проект аграрной программы КПП в целом в случае завоевания власти и установления диктатуры пролетариата был сформулирован в семи следующих тезисах:

1. Конфискация пролетарским государством без выкупа всей крупной земельной собственности в пользу трудящегося крестьянства и сельскохозяйственных рабочих;

2. Передача трудящемуся крестьянству и сельскохозяйственным рабочим конфискованной помещичьей земли;

3. Передача земли крупных хозяйств, прежде всего имеющих промышленно-сельскохозяйственное значение или высокую прибыльность, под государственное управление или на организацию государственных сельских хозяйств;

4. Запрет всяческого земельного оборот (покупка-продажа) в целях недопущения перехода крестьянской земли в руки капиталистов, богатых крестьян и спекулянтов;

5. Борьба со спекуляцией, списание условий и обязательств, которые вытекали из спекуляционных договоров, аннулирование всяческих займов, которые затрудняли беднейшее крестьянство и освобождение от налогов;

6. Широкая государственная акция с целью повышения продукционных сил сельского хозяйства: электрификация деревни, организация машинно-тракторных и исследовательских станций, широкие мелиоративные кредиты, организация агрономических курсов и т.д.;

7. Поддержка и финансирование сельскохозяйственной кооперации и всяческих форм коллективного производства в деревне; систематическая пропаганда, поддержка и организация сотрудничества крестьян (кооперация в сфере сбыта, поставок, кредита) на основе массовой активности трудящегося крестьянства; пропаганда и активная организационная, техническая и другая

³¹ *Wojtas, A.* Problematyka agrarna w polskiej myśli politycznej 1918–1948. — Warszawa, Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza, 1983. — 484 s. — S. 402–404.

³² *Madajczyk, Cz.* Burżuazyjno-obszarnicza reforma rolna w Polsce (1918–1939). — Warszawa, Książka i Wiedza, 1956. — 465 s. — S. 353–354.

поддержка добровольного перехода к высокоурожайным, экономически выгодным и открывающим крестьянам путь к социализму способам обработки земли (прежде всего совместного землепользования).

Таким образом, аграрная программа КПП опиралась на ленинские идеи социалистической перестройки деревни. Специфика польского сельского хозяйства проявлялась только в одном пункте — в отсутствии требования национализации земли, но, как отмечали комментаторы программы, планировалось проведение частичной национализации (запрета купли-продажи земли). В целом особенности развития аграрной сферы Польши мало брались под внимание при разработке программы, которая ставила целью переход польской деревни к социализму³³.

В дискуссии, которая прошла в рядах руководства КПП осенью 1934 г., отмечалось «ослабление массовой крестьянской борьбы», что по мнению одного из участников дискуссии было вызвано «не падением революционных настроений среди крестьянства, а единственно (их) разочарованием в отношении к предыдущим методам борьбы». Исходя из этого, предлагалось не нарушая единого курса на социалистическую революцию и всеобщее вооруженное восстание, временно изменить тактику — вернуться к временным требованиям и таким образом «снова и быстро всколыхнуть деревню». Одновременно подчеркивалось, что формальное снятие старых лозунгов о невыплате крестьянами государственных налогов и займов будет поощрять к их выплате. В результате, необходимо отметить, что в тогдашних изданиях КПП не отрицались старые лозунги, но одновременно подчеркивалось, что партия поддерживает сформулированные крестьянскими партиями желания сельчан³⁴.

На 1935 г. Компартия учла уроки предыдущей борьбы, предпринимались попытки создания широкого антифашистского фронта, поэтому лозунг «ни гроша налогов» был заменен требованием отсрочки или освобождения от налогов обедневших крестьян, списания недоимок и задолженностей, сокращения шарварков (разного рода отработок). В листовках КПП уже не встречались воззвания к прямому захвату и разделу хлеба в помещичьих амбарах, как это было ранее. Ставка делалась на организацию забастовок и оказание сопротивления при проведении комасации и ликвидации сервитутов.

В июле 1936 г. КПП предоставила разработанную аграрную программу, в которой подчеркивалось, что за десятилетие правления санации сельское хозяйство страны пришло в полный упадок. Для исправления ситуации в аграрной сфере в качестве программы минимум Компартия предлагала передачу помещичьей земли крестьянам без выкупа, списание с них всяческих задолженностей, уменьшение налогового гнета³⁵. В целом в программе партии подчеркивалось, что «коллективизация возможна только тогда, когда широкие массы

³³ *Mieszczankowski, M.* Rolnictwo II Rzeczypospolitej. — Warszawa, Książka i Wiedza, 1983. — 447 s. — S. 443–444.

³⁴ *Slabek, H.* U podstaw polityki rolnej PPR w dziedzinie przebudowy ustroju rolnego (1917–1948). — Warszawa, WSNS przy KC PZRP, 1964. — 292 s. — S. 86.

³⁵ *Wojtas, A.* Problematyka agrarna w polskiej myśli politycznej 1918–1948. — Warszawa, Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza, 1983. — 484 s. — S. 406.

трудящегося крестьянства на основе примеров и точного выяснения о преимуществе общественного хозяйства, когда развитие социалистического хозяйствования и активная помощь пролетарского правительства создадут условия для проведения коллективизации на основе добровольного вступления в колхозы»³⁶.

16 августа 1938 г. по приказу Коминтерн КПП была распущена, что нанесло большой удар по польскому рабочему и крестьянскому движению. Лидеры партии обвинялись в сознательной изоляции партии от широких масс населения, недопущения к нормализации советско-польских отношений, проникновении провокаторов в ряды ЦК и компрометации идеи революции. Такие обвинения, безусловно, не соответствовали реальности и в 1956 г. со стороны международного коммунистического движения КПП была реабилитирована.

Заключение. Аграрный вопрос в программе КПП в 1918–1938 гг. занимал важное, но второстепенное место в сравнении с рабочим и национальным. Если в начале своего существования КПП подчеркивала специфику польской деревни и в связи с этим выступала за огосударствление крупных помещичьих хозяйств, то с ходом времени, особенно после ее II Съезда (1923 г.) партией было взято направление на осуществление большевистской программы с коллективизацией сельского хозяйства в перспективе. В целом по аграрному вопросу (и не только) КПП была самой радикальной политической партией II Речи Посполитой, она организовывала и возглавляла крестьянские выступления против правительственной аграрной политики. В отличие от остальных партий, которые надеялись решить аграрный вопрос путем парламентской борьбы через принятие соответствующего закона об осуществлении аграрной реформы, коммунисты считали единственно возможным революционный метод. На позиции КПП по аграрному вопросу во многом определяющее значение имели проводимые в СССР преобразования в сфере сельского хозяйства, которые для тогдашних лидеров польского коммунистического движения рассматривались как пример для подражания, возможные лишь при условии перехода всей власти в Польше в руки рабоче-крестьянского правительства. Планируемая аграрная реформа должна была обеспечить постепенный и неизбежный переход к социализму.

АГРАРНАЕ ПЫТАННЕ Ё ПРАГРАМЕ КАМУНІСТЫЧНАЙ ПАРТЫ Польшчы (1918–1938)

Гарматны Віталь (даследчык у галіне гістарычных навук, старшы выкладчык Баранавіцкага дзяржаўнага ўніверсітэта, vitharmatny@mail.ru)

У артыкуле разглядаецца аграрнае пытанне ў праграме адной з самых уплывовых партый II Рэчы Паспалітай — Камуністычнай партыі Польшчы (1918–1938 гг.), якая ў параўнанні з іншымі тагачаснымі палітычнымі арга-

³⁶ *Ciepielewski, J.* Stronnictwa i partie polityczne wobec kwestii rolnej i chłopskiej w Polsce międzywojennej. — Warszawa, Centralna Szkoła Partyjna przy KC PZRP, 1969. — 71 s. — S. 46.

нізацыямі дзяржавы прапанавала прынцыпова іншы праект ажыццяўлення ў краіне аграрных пераўтварэнняў.

Ключевые слова: аграрнае пытанне, камуністы, сельская гаспадарка, калектывізацыя, праграма партыі.

AGRARIAN QUESTION IN THE PROGRAM OF POLISH COMMUNIST PARTY (1918–1938)

Harmatny Vital (Researcher in the field of History, lector in Baranovichi State University, vitharmatny@mail.ru)

Article tells about the agrarian question in the program of one of the most powerful parties in II Rzeczypospolita — Polish Communist Party (1918–1938), which proposed principally other project of making agrarian changes in comparising with the projects of other temporary parties.

Keywords: agrarian question, communist, agriculture, collectivization, party program.

КОМІСІЯ З ІСТОРІЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ АН УРСР: СТВОРЕННЯ ТА ПОЧАТОК ДІЯЛЬНОСТІ

Розглядається процес заснування Комісії з історії Вітчизняної війни АН УРСР, формування її штату, розробка напрямків джерельно-пошукової та дослідної роботи, формування плану редакційної підготовки.

Ключові слова: Комісія з історії Вітчизняної війни АН УРСР, історіографія Вітчизняної війни, К.З. Литвин, І.Д. Назаренко, І.І. Слинко, М.І. Супруненко, Ф.П. Шевченко, П.П. Гудзенко.

Як уже неодноразово зауважувалось у загальноісторичних і спеціальних історіографічних дослідженнях¹, вивчення історії України доби Другої світової війни розпочалося ще в часи самої війни, пройшло в своєму розвитку декілька періодів і продовжується й нині. Особливе місце в процесі розгортання дослідницької роботи, передовсім у сенсі накопичення документального масиву, систематизації та первісного узагальнення джерел, що відкладались у вирі воєнних подій, а також їх підготовки до публікації, належало створеній ще в роки війни Комісії з історії Вітчизняної війни АН УРСР.

Перша згадка про створення Комісії з історії Вітчизняної війни на загальносоюзному рівні датована ще початком радянсько-німецької війни — постановою Президії АН СРСР від 15 січня 1942 р., а дата 25 серпня 1942 р. вважається часом її офіційного заснування на базі Комісії із складання хроніки оборони Москви (заснована рішенням секретаріату МК і ММК ВКП (б) ще в листопаді 1941 р.)².

Тим часом на початку 1942 р., фактично одночасно зі створенням Комісії з історії Вітчизняної війни АН СРСР, у структурі АН УРСР формується своя спеціальна група, що також зайнялася роботою з виявлення і систематизації документів воєнного часу. Формальна інституалізація цієї установи відбувається вже на початку наступного року, коли 24 січня 1943 р. ЦК ВКП (б)У ухвалив рішення про створення Комісії з історії Вітчизняної війни при АН УРСР³. Утім,

* Горобець Остан — аспірант Інституту історії України НАН України.

¹ Див.: Стецькевич В. Радянська історіографія Другої світової війни // Україна в другій світовій війні: погляд з XXI ст.: Історичні нариси: у 2-х кн. — К., 2011. — Кн. 1. — С. 43; Руденко Н.М. Про створення Комісії з історії Вітчизняної війни АН УРСР // Сторінки воєнної історії України. К., 1997. — С. 182.

² Курносів А.А. Воспоминание — интервью в фонде Комиссии по истории Великой Отечественной войны АН СССР (организация и методика собирания) // Археографический ежегодник за 1973. — М., 1974.

³ Руденко Н.М. Про створення Комісії з історії Вітчизняної війни АН УРСР. — С. 183.

до травня 1944 р. Комісія з історій Вітчизняної війни АН УРСР ще не мала свого постійно діючого апарату⁴, оскільки як самостійна науково-дослідна організація в системі АН УРСР буда сформована згідно з постановою Президії АН УРСР, ухваленою лише в травні 1944 р., тобто після переїзду АН УРСР з Москви до Києва⁵. Тоді ж керівними органами УРСР був затверджений штатний розклад Комісії і вирішене питання щодо відповідних бюджетних асигнувань для неї⁶.

Фактично діяльність співробітники Комісії розпочали лише з другої половини липня 1944 р., як про це свідчить фінансова документація і доповідні записки її керівництва⁷.

Добір кадрів робочого апарату було розпочато відразу після одержання первісного штатного розкладу і вже на кінець 1944 р. в Комісії працювало 17 співробітників, хоча повний штатний розпис передбачав наявність 22 посадових осіб⁸. До складу комісії у цьому році було включено й групу зі збору і систематизації матеріалів партизанського руху, що перед тим діяла при відділі пропаганди і агітації ЦК КП(б)У⁹. А наступного року штатний розклад Комісії з історії Вітчизняної війни АН УРСР переглянула Центральна штатна комісія при РНК УРСР суттєво розширивши її склад до 50 співробітників¹⁰.

Штатний розклад Комісії 1945 р. передбачав функціонування таких наукових підрозділів: військово-партизанський відділ, відділ окупаційного режиму, відділ економіки воєнного часу, відділ персоналії героїв, відділ хроніки і бібліографії, відділ фондів, бібліотеки¹¹.

Проте, як випливає з робочих звітів Комісії за 1945 р., формування штату почалось фактично лише після завершення бойових дій і початку демобілізації військовослужбовців. У звітній записці за 1945 р. зазначалось з цього приводу «Оскільки значна частина наукових кадрів перебувала в лавах РСЧА і до закінчення військових дій не могла бути відкликана для роботи за своїм основним фахом, підбір і комплектування штату наукових співробітників, практично стали здійсненими лише після демобілізації військовослужбовців, тобто, в кінці другого півріччя 1945 р.»¹².

Зокрема, в першому півріччі 1945 р., Комісія мала всього 17 співробітників, з них науковців, включаючи й керівний склад, — лише 5 осіб. До кінця 1945 р. загальну кількість співробітників Комісії було доведено до 43, в тім числі наукового і науково-допоміжного персоналу — 22. У цей час у Комісії працювали: голова, заступник голови, вчений секретар, шестеро завідуючих від-

⁴ ЦДАВО України. — Ф. 4620, оп. 4, спр. 4, арк. 1.

⁵ *Санцевич А.В., Комаренко Н.В.* Развитие исторической науки в Академии наук Украинской ССР, 1936–1986 гг. — Киев, 1986. — С. 62.

⁶ ЦДАВО України. — Ф. 4620, оп. 4, спр. 4, арк. 1.

⁷ *Руденко Н.М.* Про створення Комісії з історії Вітчизняної війни АН УРСР. — С. 184.

⁸ ЦДАВО України. — Ф. 4620, оп. 4, спр. 4, арк. 1.

⁹ Там само. — Арк. 2; спр. 23, арк. 35.

¹⁰ Там само. — Арк. 1.

¹¹ Там само. — Арк. 2.

¹² Там само.

ділами, восьмеро старших наукових співробітників, шестеро молодших наукових співробітників, троє бібліографів, троє бібліотечних працівників, одна стенографістка та один перекладач — 1. З тих чи інших причин залишалися вакантними посади: старших наукових співробітників — 3, зав. архіву — 1, фотолаборантів — 1, секретар — 1, друкарок — 1, кур'єр — 1¹³.

У першій повоєнній звітній документації особливо наголошувалось на тому, що у своєму складі Комісія має одного Героя Радянського Союзу, 10 чоловік орденосців та 2 чол. медаленосців¹⁴. При цьому науковий потенціал Комісії не особливо вражав своїми академічними показниками. Так, серед наукового та науково-керівного складу Комісії в цей час було лише чотири особи, які мали науковий ступінь кандидатів історичних наук, дві особи — кандидатів економічних наук і ще дві — вчені звання доцентів (у тому числі й голова Комісії К.З. Литвин)¹⁵. Отож, як наголошувалось у звітній документації Комісії, найбільші труднощі виникли при комплектуванні її складу співробітниками з вченими ступенями і званнями¹⁶.

Зважаючи на специфіку діяльності та особливості комплектування Комісії кадрами, завдання підвищення кваліфікаційного рівня наукових співробітників, як зазначало її керівництво, стало одним з провідних завдань її діяльності. Виходячи з цього, керівництво Комісії виробило цілу низку організаційних заходів, покликаних поліпшити становище. Зокрема, складовою таких заходів, стає організація при Комісії гуртків з вивчення німецької мови, що мало значно полегшити в майбутньому роботу науковців з опрацювання німецьких документальних та літературних джерел. На кінець 1945 р. року в Комісії сформувало три групи з вивчення німецької мови, в яких систематично навчалось: 6 старших наукових співробітників, 6 молодших та 3 бібліографи¹⁷.

А ще з числа наукових співробітників Комісії в 1945 р. семеро розпочали підготовку до здачі кандидатських мінімумів. Четверо співробітників розпочали роботу з написання кандидатських дисертацій. Серед останніх були і голова Комісії доцент К.З. Литвин, і завідувач військово-партизанського відділу І.І. Слинько, і тимчасово виконуючі обов'язки старших наукових співробітників полковник П.К. Шапа і капітан Д.Ю. Берлінський. Доцент К.З. Литвин писав дисертаційну роботу, присвячену партії більшовиків як керівникові й організатору партизанського руху на Україні. Праці І.І. Слинько і Д.Ю. Берлінського також були присвячені проблемам історії партизанського руху, зокрема діяльності «рейдуєчого з'єднання партизанських загонів двічі Героя Радянського Союзу С.А. Ковпака» та Житомирського з'єднання партизанських загонів під командуванням Героя Радянського Союзу О. Сабурова. Полковник П.К. Шапа темою своєї дисертаційної роботи обрав «Форсування Дніпра і визволення

¹³ Там само.

¹⁴ Там само.

¹⁵ Там само.

¹⁶ Там само. — Спр. 4, арк. 2; спр. 11, арк. 1, 2, 21; ЦДАГО України. — Ф. 166, оп. 2, спр. 354, арк. 2.

¹⁷ ЦДАВО України. — Ф. 4620, оп. 4, спр. 4, арк. 2.

столиці УРСР м. Києва»¹⁸. У в звіті зауважувалося, що всі пошукачі планували захистити свої дисертації вже в наступному році¹⁹. А ще вказувалося, що в поточному році на Вченій раді Інституту історії АН УРСР захистив кандидатську дисертацію завідуючий відділом фондів В.В. Руднев, шоправда, темою його роботи стала не історія Великої Вітчизняної війни, а «Крах білопольської інтервенції в 1920 році»²⁰.

Фактично науково-дослідна діяльність Комісії розпочалась лише в рік завершення війни. Щоправда, як уже зауважувалося раніше, гостро відчувався брак кадрів і до праці було залучено дуже вузьке коло спеціалістів. Так, аналізуючи «Тематичний план на 1945 р. Комісії по історії Вітчизняної війни на Україні при Президії АН УРСР», доходиш висновку, що до дослідної роботи було залучене не заледве 4–5 осіб. Зокрема, тут як керівник к.і.н. М.І. Супруненко, а безпосередніми виконавцями виступали к. е. н. Д.В. Гак, Т.С. Золотарьова, Є.В. Сафонова, до яких при виконанні окремих видів робіт долучається А.І. Береза та завідувач воєнно-партизанським відділом підполковник І.І. Слинько²¹.

У перший рік повноцінного існування Комісії її діяльність розвивалась у контексті реалізації таких проблем і напрямів: «Вітчизняна війна на Україні», «Підготовка до видання документів по історії Вітчизняної війни», «Наукові і науково-популярні роботи».

В контексті реалізації першого напрямку передбачалось «збирання і упорядкування документів і матеріалів по історії Вітчизняної війни на Україні». Для цього планувались як окремі виїзди в Харківську, Полтавську, Чернігівську, Житомирську, Вінницьку, Кам'янець-Подільську, Дніпропетровську, Миколаївську, Одеську, Київську, Сталінську, Ворошиловградську, Кіровоградську, Херсонську і Миколаївську області, а також проведення трьох експедицій в Кіровоградську, Київську і Чернігівську області. Як окремий напрямок в діяльності Комісії за даної проблемою декларувався «запис спогадів учасників Вітчизняної війни та героїв тилу»²².

Реалізуючи завдання збирання й упорядкування документів і матеріалів з історії Вітчизняної війни, Комісія мала намір тісно співпрацювати з обласними Комісіями та обласними архівами, що на той час перебували у віданні НКВС. Отож як окреме завдання в діяльності республіканської Комісії заявлялось інструктування обласних Комісій²³. До участі в роботі на час канікул, упродовж липня-серпня 1945 р., планувалось залучити студентів Київського державного університету і Київського педінституту²⁴.

Розпочинаючи роботу по збору матеріалу на місцях, Комісія підготувала спеціальний «План роботи експедиції збору матеріалів по історії Вітчизняної війни», в якому наголошувала на наступному: «Роботу потрібно побудувати так,

¹⁸ Там само.

¹⁹ Там само.

²⁰ Там само. — Спр. 11, арк. 1.

²¹ Там само. — Спр. 4, спр. 3, арк. 7–9.

²² Там само. — Арк. 7.

²³ Там само.

²⁴ Там само.

щоб охопити всі села і міста району в цілому. Зібрати в них, по можливості, повністю матеріали, що складаються: а) з спогадів, б) приватних документів, в) документів архівних»²⁵.

Ведучи мову про способи організації процесу, розробники «Плану...» рекомендували ділити експедиції на дві бригади, одна з яких мала працювати над збором спогадів, а друга — збором архівних матеріалів. Розпочинати роботу рекомендувалося з районного центру — керівник експедиції зв'язується з секретарем райкому КП(б)У і головою Райвиконкому, аби отримати від них необхідну інформацію та вказівки — на що саме потрібно звернути пильнішу увагу, працюючи саме в цьому регіоні²⁶.

Ставлячи ж вимоги щодо змісту зібраного матеріалу, розробники наголошували на тому, що варто зібрати «побільше спогадів, щоб вони стверджували факти попередників, але разом з тим слід намагатися уникати повторів». Роблячи зарисовки, фотографії, інші дані, що підтверджують факти події, краще робити це на місці самої події. Акцентувалась увага й на тому, що хронологічні дати слід старанно перевіряти, а не йти за спогадами співрозмовника. Спогади рекомендувалось записувати тією мовою, якою краще всього володіє респондент. Допускалось вносити до записів й усну народну творчість, що могла утворитися в зв'язку з тією подією, що описувалась. Статистичні відомості обов'язково потрібно було стверджувати джерелами. По завершенню роботи бригада мала остаточно упорядкувати справи, підшити та пронумерувати їх, скласти на них опис. До всього обов'язково мав додаватися звіт із зазначенням методів роботи та зауважень стосовно повноти матеріалів²⁷.

Цікавим є зауваження щодо способів отримання фотодокументів. Передбачалося, що фотознімки потрібно або придбати у власника за гроші, або (якщо він відмовляється) — зробити фотокопію-репродукцію, яку обов'язково слід завірити в місцевих органах влади²⁸. Стосовно ж виявлених архівних матеріалів, то їх рекомендувалося скопіювати від руки і на машинці та завірити в тій установі, в якій була взята з оригіналу копія²⁹. Окремо наголошується, що особливу увагу слід звернути на архівні фонди колишніх установ і організацій окупантів та на збір документів сільрад, земельних відділів, статистичних бюро, відділів госзабезпечення, президії виконкомів тощо³⁰.

Стосовно ж методики виявлення та збору матеріалу більше світла проливала спеціальна «Схема-пам'ятка по збору матеріалів про «Окупаційний режим на землях України» (село, фабрично-заводське селище, місто)»³¹. У ній вказувалося, що схема збору матеріалів має складатися з двох частин: 1) Військовий і адміністративно-цивільний окупаційний апарат на місцях; 2) Економічна

²⁵ Там само. — Арк. 9.

²⁶ Там само.

²⁷ Там само. — Арк. 10.

²⁸ Там само. — Арк. 11.

²⁹ Там само.

³⁰ Там само.

³¹ Тут представлено проект документу. — ЦДАВО, ф. 4620, оп. 4, спр. 3: Кошторис та плани роботи Комісії, протокол виробничої наради. 1944–1948 р. — Арк. 12–18.

політика окупантів. Далі настійно рекомендувалося здійснювати «монографічне (детально-глибоке) вивчення» місцевості, що передбачало наступні напрямки дослідження.

По проблемі військового й адміністративно-цивільного окупаційного апарату на місцях вимагалось подавати схеми, карти, конкретні відомості про місцеву владу, посади і прізвища, «їх злочинну діяльність», про «українську поліцію»: хто входив, хто здійснював керівництво, які чинилися репресії і яка здійснювалася «злочинна діяльність»³². Також увагу потрібно було акцентувати на питання формування господарського німецького апарату, зокрема керівників та представників відділу господарчого штату Розенберга — хто вони, якою була їх злочинна діяльність на місцях. Збирати матеріали про біржі праці, їх роботу по вербуванню та угону населення (цифри, листи, оповідання)³³. Інша сфера посиленої уваги збирачів інформації стосувалася організації німецького суду на окупованих територіях, діяльності репресивного апарату окупантів, прояви правових обмежень громадян. Окремо рекомендувалося звернути увагу на організацію та функціонування німецьких і румунських освітніх закладів. А також руйнації і пограбування культурних цінностей³⁴.

Висвітлюючи другий напрямок збирацької роботи — у сфері «економічної політики окупантів» — рекомендувалося звернути увагу на наступні питання. Передовсім цікавило питання як запроваджувався німецький «земельний статут», що намагався ліквідувати колгоспи, обіцяючи селянам одноосібне господарство і перехід до «громадського господарства». Відобразити пограбування колгоспів, що мало бути представлене не голослівно, а з відповідними цифрами і прикладами. Рекомендувалось обов'язково зафіксувати ставлення місцевих селян до цих заходів німецьких окупантів. Крім того, звернути увагу на оподаткування населення, його розміри та методи стягнення, з акцентуванням заподіяної шкоди, фіксацією розмірів збитків³⁵.

Проводячи дослідження в індустріальних районах, збирачі мали звернути увагу на стан промисловості в часи окупації, факти заснування німецьких приватних товариств, а також прояви злочинства, знущання над місцевим населенням, факти терору, звірств і розстрілів³⁶.

Окрема увага мала бути звернута на діяльність українських націоналістів: хто вони, в чому проявлялася їхня діяльність. Але, як видно з аналізу «Пам'ятки...», Комісію цікавила їхня діяльність не загалом — як противників і союзників окупантів, а лише винятково «як запродавців і німецьких спільників»³⁷. Відповідно й ведучи мову про боротьбу українського населення проти окупантів, тут же згадувався і такий її різновид, як протидія українським націоналістам. Загалом укладачі інструкції звертали увагу збирачів на те, що розділ, присвячений боротьбі українського населення проти окупантів і їх

³² Там само. — Арк. 12.

³³ Там само. — Арк. 13.

³⁴ Там само. — Арк. 13–14.

³⁵ Там само. — Арк. 15.

³⁶ Там само.

³⁷ Там само. — Арк. 16.

«поплічників», форми її вияву — саботаж, некорення, диверсійні акти, підпали, вихід у партизани тощо — рекомендується розкрити якомога детальніше³⁸. Насамкінець потрібно було записати й інформацію щодо процесу відновлення радянської влади на місцях, формах допомоги тилу фронту³⁹.

Як кінцева мета декларувалось завдання «монографічного вивчення процесів дій, що мали місце в дні війни, та збір матеріалів і документів»⁴⁰.

В контексті реалізації другого напрямку, а саме: «Підготовка до видання документів по історії Вітчизняної війни», було заплановано зусиллями к.і.н. М.І. Супруненко і Т.С. Золотарьова впродовж січня–листопада 1945 р. підготувати до друку перший том листів від радянських людей, що були вивезені на каторжну працю в Німеччину (обсягом 15–20 друкованих аркушів).

Упродовж тих самих січня–листопада 1945 р. було заплановано зусиллями А.І. Береза та І.І. Слинько підготувати до друку й збірник документів про партизанський рух на Україні. А ще до жовтня 1945 р. планувалося завершити роботу над підготовкою ще одного документального видання: «Збірник документів про Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні», над яким працювали к.е.н. Д.В. Гак і Є.В. Сафонова.

Крім зазначених тут документальних збірників, в переліку видань, які мали постати в 1945 р. за результатами роботи Комісії, значились також дві монографії завідувача воєнно-партизанським відділом підполковника І.І. Слинько «Історія рейдируючого партизанського об'єднання ім. Двічі Героя Радянського Союзу І.А. Ковпака» (обсягом 8 а.а.) та «Партизанський рух на Україні» (обсягом 2–3 а.а.). Першу планувалось підготувати на початку — в середині 1946 р, а другу завершити вже в грудні 1945 р. К.е.н. Д.В. Гак до кінця 1945 р. планував підготувати роботу «Відбудова народного господарства України» (обсягом 2–3 а.а.). Він же в співавторстві з Т.С. Золотарьовим і Є.В. Сафоновою на грудень 1945 р. мали завершити написання праці «Окупаційний режим на Україні» (обсягом 2–3 а.а.). А ще вочевидь спільними зусиллями, оскільки авторство не вказано планувалось підготувати роботу «Українсько-німецькі націоналісти — люті вороги народу», також обсягом 2–3 а.а.⁴¹ Зазначені роботи представлені в загальному списку «Наукові і науково-популярні роботи», і лише за назвами можна здогадуватись, які з цих праць планувались як наукові, а які — науково-популярні, щоправда, біля останньої позиції зазначено, що її «кінцева ціль» «пропаганда»⁴².

Але, як можна дійти висновку з аналізу видавничого плану Комісії по історії Вітчизняної війни при АН УРСР на 1945 р., результатом її діяльності стала підготовка трьох монографічних позицій, а саме «Український народ у Вітчизняній війні проти німецько-фашистських загарбників» (8 а.а.); «Листи

³⁸ Там само. — Арк. 17.

³⁹ Там само. — Арк. 18.

⁴⁰ Там само. — Арк. 7.

⁴¹ Там само.

⁴² Там само.

радянських людей, вивезених до Німеччини на каторжну працю» (т. 1; 20 а.а.) та «Збірник документів про партизанську війну на Україні» (15 а.а.)⁴³.

Видавничий план Комісії по історії Вітчизняної війни при АН УРСР на 1946р. передбачав підготовку і передачу до Держвидаву УРСР з метою публікації 8 монографічних праць. Щоправда деякі з яких за своїм обсягом більше нагадують статті, а не монографії. Так, зокрема, голова комісії К.З. Литвин планував до липня 1946р. підготувати роботу «Партія більшовиків керівник і організатор партизанського руху на Україні», обсягом лише 1 а.а. Натомість М.І. Супруненко декларував готовність уже в лютому 1946 р. передати в друк монографію «Радянська Україна в Великій Вітчизняній війні народів СРСР», обсягом 20 а.а. І.І. Слинько зобов'язувався до жовтня 1946 р. таки завершити книгу «Історія рейдируючого партизанського об'єднання ім. Двічі Героя Радянського Союзу І.А. Ковпака» (обсягом 8 а.а.), що попередньо планувалася до передачі в друк ще в грудні 1945 р. Вочевидь, як доповнення до праці І.І. Слинько, Т.С. Золотарьова і Є.В. Сафоновой «Окупаційний режим на Україні» (обсягом 2–3 а.а.), підготовка якої мала бути завершена ще в грудні 1945 р., але яка так і не потрапила до видавничих планів ані 1945, ані 1946 рр., мали розглядатися документальна збірка, підготовлена Ф. П. Шевченко «Окупаційний режим на Україні (документальний збірник)» (10 а.а.), яку автор мав намір передати у видавництво в лютому 1946 р. В друк планувалося передати ще одне документальне видання, згадку про яке зустрічаємо в планах минулого року — «Листи радянських громадян з фашистської Німеччини» (20 а.а.), упорядником якого вказано Т.С. Золотарьова. Вчений секретар Комісії к.е.н. Д.В. Гак завершував підготовку монографії «Промисловість України в дні Вітчизняної війни» (6 а.а.), яку планував передати до Держвидаву УРСР у квітні 1946 р. В.В. Руднев у лютому мав передати в друк брошуру про генерала Ватутіна (4 а.а.), а В.І. Клоков у вересні — працю «Герої соціалістичної праці» (15 а.а.), в жовтні «Герої партизанської боротьби на Україні» (15 а.а.)⁴⁴.

Тим часом на кінець 1946 р. кількість співробітників Комісії була доведена до 61, в тому числі 39 — науковий та науково-керівний персонал, 9 — науково-допоміжний, 13 — адміністрація та молодший технічний персонал⁴⁵.

Наявний науковий та науково-допоміжний персонал у цей час по відділах розподілявся наступним чином: воєнно-партизанський відділ та відділ окупаційного режиму — по семеро співробітників, відділ персоналії героїв — троє, відділ економіки воєнного часу — шестеро, відділ хроніки і бібліографії — десятеро, відділ фондів — восьмеро, бібліотека — двоє. Показово, що лише двоє чоловік обіймали посади старших наукових співробітників, а шістнадцять — були тимчасово виконуючими обов'язки старших наукових співробітників. Як і раніше Комісія мала у своєму складі одного Героя Радянського Союзу, 13 нагороджених орденами і 12 — медалями⁴⁶.

⁴³ Там само. — Арк. 8.

⁴⁴ Там само. — Арк. 8–8 зв.

⁴⁵ Там само. — Спр. 25, арк. 5.

⁴⁶ Там само. — Арк. 6.

Крім того, попри амбітні плани щодо підготовки за наступний рік і захисту кандидатських дисертацій відразу чотирма співробітниками Комісії, звіт 1946 р. свідчить, що за рік кількість кандидатів історичних наук не лише суттєво не збільшилась, а й дещо скоротилася: «Серед наукового та науково-керівного складу Комісії осіб з науковими ступенями та вченими званнями — 7, в тому числі: кандидатів історичних наук — 3 чоловіка, економічних — 2, доцентів — 2»⁴⁷.

Укладачі звіту констатували, що серед штатного наукового та науково-керівного складу Комісії мала місце деяка плінність, проте «вона не була значною». Зокрема, упродовж 1946 р. від роботи в Комісії було звільнено голову Комісії доцента К.З. Литвина в зв'язку з обранням його третім секретарем ЦК КП(б)У. Крім того, вибуло ще двоє працівників — один тимчасово виконуючий обов'язки старшого наукового співробітника і двоє молодших («у зв'язку з виїздом останніх з міста Києва»). Натомість наприкінці 1946 р. троє молодших наукових співробітників були переведені на посаду тимчасово виконуючих обов'язки старших наукових співробітників. А загалом упродовж року для роботи в Комісії було оформлено 24 особи, в тому числі: 8 тимчасово виконуючих обов'язки старших наукових співробітників, 12 — молодших наукових співробітників і 4 науково-допоміжних працівників⁴⁸.

В результаті таких дій, як констатувалось у звіті, в основному було завершено комплектування відділів Комісії науковим та науково-допоміжним персоналом, відповідно до штатного розпису Комісії на 1946 рік⁴⁹.

І хоча керівництво Комісії констатувало порівняно незначну плінність кадрів у своїй установі, все ж, аналізуючи її склад, не важко помітити, наскільки мінливим був її склад, а також відсутність досвіду проведення науково-дослідної роботи. Адже, скажімо, показники 1946 р. свідчили, що лише 3 особи працювали в Комісії по два роки, ще 18 — більше одного року, натомість інші 18 — менше року⁵⁰.

Отож, керівництво установи, «зважаючи на специфіку роботи та особливості комплектування Комісії кадрами (мається на увазі насамперед неможливість укомплектування штатів за рахунок науковців з оформленими науковими ступенями та достатнім досвідом наукової роботи)», визначило підвищення кваліфікаційного рівня наукових співробітників Комісії «одним з провідних питань в усій роботі в 1946 році». З цією метою було ухвалене рішення, згідно з яким усі наукові співробітники, що зовсім не мали або мали незакінчену аспірантську підготовку в кількості 11 осіб були зобов'язані відвідувати вечірній університет марксизму-ленінізму. Ще восьмеро працівників, за окремою домовленістю з відділом кадрів АН УРСР, мали регулярно займатися в аспірантських групах АН УРСР без зарахування їх до складу аспірантів. Крім того, тих хто готувався до складання кандидатського мінімуму, при Комісії було

⁴⁷ Там само.

⁴⁸ Там само.

⁴⁹ Там само. — Арк. 7.

⁵⁰ Там само.

створено 3 групи з навчання німецької мови, в яких систематично навчалися 10 тимчасово виконуючих обов'язки старших наукових співробітників і шестеро молодших наукових співробітників⁵¹.

Із загальної кількості науковців Комісії, які не мали вченого ступеня (34 особи), 10 розпочали в 1946 році підготовку кандидатських дисертацій, з яких одна дисертаційна робота закінчена вже в поточному році. Її автору П.Т. Городньому, Вчена рада Інституту економіки АН УРСР присудила вчену ступінь кандидата економічних наук. Решта дисертаційних робіт, розпочатих в 1946 р., планувалось захистити в наступному — 1947 р.⁵².

А ще треба відзначити, що у грудні 1945 р. було затверджено «Положення про обласну Комісію з історії Великої вітчизняної війни на Україні та її відділи», яке затверджувало структуру обласних комісій й окреслювало завдання окремих відділів комісії. Отож, згідно з ним, обласні комісії мали відділи: 1) воєнно-партизанський, 2) відділ персоналій, 3) відділ фондів, 4) архів відділу фондів, 5) відділ хроніки та бібліографії⁵³.

Таким чином, в перші роки свого існування Комісія з історії Вітчизняної війни АН УРСР відчувала проблеми з укомплектуванням кваліфікованими науковцями, що мали б відповідну підготовку. Формування відбувалося на базі кадрів, що не мали відповідної підготовки та не затримувалися в штаті надовго. Підбір персоналу, склад керівництва та поставлені завдання свідчать про те, що Комісія виконували значною мірою ідеологічну функцію. Так само і методологічні рекомендації, що їх формулювала Комісія перед задіяними в зборі матеріалів своїми співробітниками і персоналом, залученим з інших установ (передовсім студентів київських вузів), спрямовувалися не на те, аби встановити реальну картину, що панувала на тимчасово окупованих у роки війни українських землях, а відобразити пануючі в ідеології радянської держави концепції і стереотипи, зокрема й щодо діяльності українських націоналістів – Комісію не цікавила їхня діяльність як противників і союзників окупантів, а лише винятково «як запродавців і німецьких спільників»⁵⁴.

КОМИССИЯ ПО ИСТОРИИ ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ВОЙНЫ АН УССР: СОЗДАНИЕ И НАЧАЛО ДЕЯТЕЛЬНОСТИ

Горобец Остап (аспирант Інституту історії України НАН України,
victor_gor@ukr.net)

Рассматривается процесс создания Комиссии по истории Отечественной войны АН УССР, формирования ее штата, разработки направлений поиска источников и исследовательской работы, формирования плана редакторской подготовки.

⁵¹ Там само.

⁵² Там само. — Арк. 5.

⁵³ Там само. — Спр. 8, арк. 1–14.

⁵⁴ Там само. — Спр. 3, арк. 16.

Ключевые слова: Комиссия по истории Отечественной войны АН УССР, историография Отечественной войны, К.З. Литвин, И.Д. Назаренко, И.И. Слинко, М.И. Супруненко, Ф.П. Шевченко, П.П. Гудзенко.

THE COMMISSION OF HISTORY OF THE GREAT PATRIOTIC WAR OF AS USSR: THE PROCESS OF CREATION AND START OF ACTIVITY

Gorobets Ostop (post graduate student of Institute of History of the NAS of Ukraine, victor_gor@ukr.net)

The process of creation of Commission of history of the Great Patriotic War of AS USSR, forming of its state, development of directions of search of sources and research work, forming of plan of editorial preparation is examined.

Keywords: Commission of the Great Patriotic War of AS USSR, historiography of the Great Patriotic War, K.Z. Litvin, I.D. Nazarenko, I.I. Slinko, M.I. Suprunenko, F.P. Shevchenko, P.P. Gudzenko.

РЕГІОНАЛЬНА ПОЛІТИКА КРАЇН ВИШЕГРАДСЬКОЇ ЧЕТВІРКИ: ДОСВІД ДЛЯ УКРАЇНИ

У статті досліджено основні напрями співробітництва між Україною та Вишеградською групою. Розглянуто можливість використання Україною євроінтеграційного досвіду країн Вишеградської четвірки. У ході проведеного аналізу транскордонного та міжрегіонального співробітництва були виявлені проблеми, що стоять на перешкоді виконанню важливих цілей регіональної співпраці в євро регіонах, та запропоновані шлях їх подолання.

Ключові слова: Вишеградська четвірка, транскордонне співробітництво, євро регіон, євроінтеграція.

Постановка проблеми. Відносини з країнами Вишеградської четвірки (В-4) для України завжди мали фундаментальне значення. По-перше, три з чотирьох країн Вишеградського об'єднання є сусідніми для України державами, з якими вона мала історично дружні відносини. А, по-друге, всі чотири країни стали прикладом успішного набуття членства в ЄС, а відтак підтримка та авторитет об'єднання для просування євроінтеграційних прагнень України перетворилися на цінне джерело запозичення корисного досвіду.

Стан дослідження. На сьогодні проблематика відносин в форматі «В-4 + Україна» досить досліджена. Окремої уваги у розробці цього питання потребує збірник наукових праць за результатами конференції «Україна і Вишеградська четвірка: на шляху до взаємовигідних відносин»¹, Монографія Кіш Є.Б. «Центральна Європа в сучасній системі євро регіональної інтеграції»² та аналітична доповідь Національного інституту стратегічних досліджень «Співробітництво з країнами Вишеградської Четвірки як інструмент європейської інтеграції та модернізації України»³. Особливої уваги заслуговують надбання навчально-наукового інституту євроінтеграційних досліджень ДВНЗ «УжНУ», а саме: навчальний посібник «Євро регіональне співробітництво України: проб-

* Артёмов Іван — к.і.н., доцент, директор навчально-наукового інституту євроінтеграційних досліджень ДВНЗ «Ужгородський національний університет», artjomov@mail.ru).

¹ Україна і Вишеградська четвірка: на шляху до взаємовигідних відносин: збірник наук. праць / упоряд. В. Пулішова, Т. Стражай. — Братислава, 2010. — 166 с.

² Кіш Є.Б. Центральна Європа в сучасній системі євро регіональної інтеграції: Монографія. — Ужгород: Ліра, 2008. — 440 с.

³ Співробітництво з країнами Вишеградської Четвірки як інструмент європейської інтеграції та модернізації України: аналіт. доп. / С.І. Мітряєва, М.О. Лендєл, А.Д. Стряпко, А. М. Крижевський [та ін]. — К.: НІСД, 2014. — 128 с.

леми і перспективи»⁴, монографія «Моделі і механізми регулювання євро-регіонального співробітництва України»⁵ та навчально-методичний посібник «євро-регіональне співробітництво України: проблеми і перспективи»⁶.

Виклад основного матеріалу. Міжнародна регіональна інтеграція центральноєвропейських країн зумовлюється низкою причин: їх спільним історичним минулим та регіональними інтересами, географічним положенням, а також політичними і економічними зв'язками, схожими можливостями та прагненнями.

Заснування регіонального об'єднання «Вишеградська четвірка», куди увійшли Чехія, Словаччина, Угорщина і Польща, відбулося **15 лютого 1991 року у місті Вишеград в Угорщині**. За назвою цього міста об'єднання отримало назву «Вишеградський трикутник», а після розпаду Чехословаччини на 2 незалежні держави — «Вишеградська четвірка».

П'ять основних позицій чітко визначали мету Вишеградського об'єднання центральноєвропейських країн⁷:

- відновлення державної незалежності, демократії і свободи;
- ліквідація залишків тоталітарного режиму у всіх сферах життя суспільства економіки;
- формування парламентської демократії і сучасної правової держави поряд із дотриманням основних прав людини і свобод;
- створення сучасної ринкової економіки;
- повна інтеграція у європейські політичну, економічну, безпекову і правову системи.

Співпраця з Україною розвивалася як на двосторонньому рівні, так і в форматі Вишеградська четвірка плюс. Проте в деяких сферах співпраця, розпочата вже після відновлення Вишеградської групи у 1998 році, вступу країн В-4 до Європейського Союзу, а пізніше підкріплена багатобічними політичними змінами в Україні взимку 2004 року, може вважатися імпульсом для більш ґрунтовної співпраці.

Відомо, що єврорегіональний рівень інтеграції базується на спільності територіальних кордонів держав, які інтегруються, на схожих шляхах історичного розвитку і доповнюються природним, економічним, транспортно-комунікаційним, науково-технічним потенціалом, спільністю економічних проблем, зовнішньополітичних та геополітичних інтересів. З огляду на розставлені

⁴ Єврорегіональне співробітництво України: проблеми і перспективи: навчальний посібник. — Ужгород: Гражда, 2013. — 500 с.

⁵ Моделі і механізми регулювання єврорегіонального співробітництва України: Монографія / За заг. ред. І.В. Артёмова, О.М. Ващук, О.М. Руденко. — Ужгород: МПП «Гражда», 2013. — 612 с.

⁶ *Артёмов І.В., Діус Н.О.* Єврорегіональне співробітництво України: проблеми і перспективи: навч.-метод. посібник. — Ужгород: ПП «Шарк», 2014. — 368 с.

⁷ *Кіш Є.Б.* Центральна Європа в сучасній системі єврорегіональної інтеграції: моногр. / Є.Б. Кіш. — Ужгород: Ліра, 2008. — С. 136.

акценти у сфері єврорегіональної інтеграції України, досвід країн Вишеградської четвірки є цікавим і може бути використаним для дослідження⁸:

- *стану єврорегіонального співробітництва України в умовах активізації «східного» вектору зовнішньої політики після президентських виборів 2010 року;*
- *відповідних кроків ЄС щодо України, які випливають з ініціативи «Східне партнерство», і в першу чергу посилення діалогу щодо асоційованого членства і зони вільної торгівлі;*
- *співвідношення єврорегіонального співробітництва України з реанімацією українсько-російського діалогу і практичних дій у площині взаємовигідної співпраці східних регіонів держави з Росією, Білоруссю та окремими азійськими країнами.*

З урахуванням практики співпраці країн Вишеградської четвірки в Україні активізується єврорегіональне співробітництво по багатьох напрямках. **Відомо, що існують чотири рівні реалізації єврорегіональної співпраці:**

- ✓ *міжнародний рівень: реалізується політика загальноєвропейських інтересів, здійснюється координація національних регіональних політик для участі у збалансованому розвитку європейського простору;*
- ✓ *державний рівень: виробляється національна політика розвитку єврорегіонального співробітництва та узгоджуються національні інтереси з загальноєвропейськими, а також здійснюється гармонізація національних та регіональних цілей;*
- ✓ *регіональний рівень: реалізується політика єврорегіонального співробітництва з урахуванням інтересів держави та місцевих органів влади, здійснюється координація між регіонами сусідніх країн;*
- ✓ *місцевий рівень: здійснюється координація планів розвитку місцевої влади, з істотною увагою до регіональних та національних інтересів, відбувається конкретна співпраця між суб'єктами прикордонних територій.*

Застосування практики взаємодії наших найближчих західних сусідів і партнерів, апробованих у рамках «Вишеграду» механізмів, форм і видів співпраці спроможне сприяти нарощуванню зусиль щодо реалізації європейської інтеграційної стратегії Української держави, пошуку нею додаткових важелів, які могли б вплинути на поглиблення стосунків держави з Євросоюзом та нашими найближчими сусідами.

Україна та Вишеградська четвірка

Одним з важливих для України та країн Вишеградської четвірки є питання транскордонного та міжрегіонального співробітництва. Подібне співробітництво розглядається сторонами як складова загального європейського інтеграційного процесу. У грудні 2005 р. в м. Братислава за принципово новими стандартами

⁸ *Артёмов І.В.* Актуальні аспекти єврорегіонального співробітництва України в контексті досвіду країн Вишеградської четвірки / І.В. Артёмов // Україна та Вишеградська четвірка: на шляху до взаємовигідних відносин. — Братислава, 2010. — С. 158.

було укладено Угоду між Кабінетом Міністрів України і Урядом Словацької Республіки про транскордонне співробітництво.

У цьому контексті, зокрема у період з 2004 по 2006 рр., Європейська Комісія запропонувала Україні розпочати «сусідські програми» з метою більш плідного прикордонного співробітництва України з ЄС. Реалізація цих програм сприяла продовженню активної роботи України та країн Вишеградської четвірки з Європейською Комісією. Відповідно до представленого списку «сусідських програм» Україні було запропоновано участь у трьох із них: 1) співробітництво України, Польщі та Білорусі; 2) співробітництво Угорщини, Словаччини та України; 3) співробітництво України з країнами Центральної та Східної Європи (CARDS). Учасникам програм була надана можливість самостійно визначати сумісні пріоритети для прикордонного співробітництва та формувати спільні керівні структури.

На сучасному етапі транскордонне та міжрегіональне співробітництво між Україною та країнами В-4 відбувається у таких формах:

- реалізація програм сусідства;
- діяльність єврорегіонів;
- діяльність міжнародних регіональних організацій та асоціацій;
- міжрегіональна співпраця (угоди про транскордонне співробітництво, укладені з усіма країнами В-4, до яких залучені Львівська, Волинська, Вінницька, Чернівецька, Закарпатська та інші області).

Одним з ключових питань під час всіх формальних та неформальних переговорів керівництва України з Вишеградською четвіркою вже протягом багатьох років залишається проблема візового режиму, зокрема його лібералізація.

Так, обидві країни, підписавши Угоду про малий прикордонний рух, фактично здійснили перший крок до безвізових поїздок між громадянами України та ЄС. Поряд з цим, як зазначають європейські експерти, дорожня карта до безвізового режиму для українських громадян ще не є запорукою досягнення реальних змін. Зокрема тому, що запропонований ЄС план пов'язаний з багатьма жорсткими умовами.

Загалом можна констатувати, що досягнуті за результатами систематичних зустрічей на різних рівнях домовленості між країнами В-4 та Україною за тривалий проміжок часу успішно реалізуються.

Свідченням цього є те, що успішно виконуються План ЄС щодо лібералізації візового режиму з Україною та Національного плану України з цих питань. З 01 липня 2013 року почала діяти Угода з Євросоюзом про спрощений порядок видачі віз для громадян України⁹.

Як Україна, так і країни Вишеградської Групи (ВГ) надають важливе значення розвитку регіонального та транскордонного співробітництва. Адже Україна має значні потенційні можливості щодо розвитку транскордонного

⁹ З 1 липня українці отримуватимуть візи до ЄС за спрощеною схемою [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://gazeta.ua/articles/politics/_z-1-lipnya-ukrajinci-otrimuvatimut-vizi-do-es-za-sproschenoju-shemoyu/497185

співробітництва, яке розглядається як інструмент розвитку прикордонних територій та складова євроінтеграційного процесу України.

Насамперед йдеться про необхідність створення сучасної прикордонної інфраструктури, в першу чергу в пунктах перетину на кордоні України з Польщею, Словаччиною та Угорщиною.

Важливе значення регіональне і транскордонне співробітництво має для ефективного і взаємовигідного економічного співробітництва прикордонних областей України та країн-сусідів, а також об'єднання спільних дій для розв'язання екологічних проблем, регулювання потоків жителів прикордонних областей міграційних процесів, пов'язаних з працевлаштуванням. Науковець-регіоналіст Є.Кіш виділяє такі пріоритетні напрями співпраці¹⁰:

- ✓ сприяння структурній перебудові та розвитку депресивних регіонів;
- ✓ надання фінансових ресурсів регіонам, де спостерігається стагнація економічної діяльності;
- ✓ боротьба з тривалим безробіттям та підтримка ініціатив зайнятості;
- ✓ адаптація підприємців, робітників промисловості та виробничої сфери до системних проблем, які загрожують безробіттям;
- ✓ фінансування розвитку сільськогосподарських територій та прискорення структурної перебудови сільського господарства.

Варто підкреслити, що В-4 має усі можливості стати енергетичним союзом, який використовуватиме геополітичне положення країн-учасниць для координування транзитної політики. Словаччина, Чехія, Польща й Угорщина разом з Україною є важливими транзитерами російського газу і його споживачами. Через їхню територію здійснюється значний відсоток постачання газу з Росії до Європи (80% російського і середньоазійського газу до ЄС, що становить близько 40% від загального обсягу імпортованого Євросоюзом газу). Збереглася і залежність економіки країн регіону від російських енергоносіїв: Словаччини майже на 100%, Польщі — на 92%, Угорщини — на 90%, Чехії — на 74%.

Країни В-4 також є імпортерами і можливими транзитерами електроенергії з України до інших країн Європи. Головним партнером «Укрінтеренерго» (державний оператор експорту електроенергії) з постачання української електроенергії в Європу є угорська компанія System Consulting, співпраця з якою почалася ще у 1994 р. В перспективі можуть стати партнерами для української сторони й компанії інших країн ВГ.

Як зазначає науковець-регіоналіст А. Кудряченко, «значне місце в питанні забезпечення енергетичної незалежності України може мати досвід країн В-4 у переході на світові ціни розрахунку за російські енергоносії, адже раніше ці країни, як і Україна, мали пільгові ціни на постачання енергоресурсів. Особливо

¹⁰ Кіш Є. Регіональна політика Європейського Союзу / Є. Кіш // Регіональна політика в країнах Європи. Уроки для України: [Проект Київського центру Ін-ту Схід-Захід]. С. Максименко, Є. Кіш, М. Лендвел, І. Студенніков; за ред. С. Максименка. — К.: Логос, 2000. — С. 35–36.

може стати в нагоді досвід Польщі, яка перейшла на ринкові ціни ще у 2006 році»¹¹.

Відомо, що Європейська комісія (ЄК) підготувала 12 програм сусідства, у трьох з яких бере участь Україна разом із Вишеградськими партнерами:

1. Програма сусідства «Польща–Білорусь–Україна». В Україні поширюється на Волинську, Закарпатську, Львівську області.

2. Програма сусідства «Угорщина–Словаччина–Україна». В Україні поширюється на Закарпатську область.

3. Україна приєдналась і до четвертого раунду транснаціональної програми CADSES (програма сприяє транснаціональній співпраці для Зони Центральної Адріатики–Дунаю–Південно-східної Європи). В Україні поширюється на Волинську, Закарпатську, Івано-Франківську, Львівську, Одеську, Чернівецьку та Тернопільську області.

Активною є співпраця України з сусідніми країнами ВГ в рамках євро-регіонів відповідно до наявних двосторонніх та багатосторонніх угод, з метою розв'язання спільних проблем та узгодження механізмів їх реалізації. Відомо, що на сьогодні в Україні діє 6 євро-регіонів, у 2 з яких входять території країн Вишеградської четвірки:

- ✓ «Буг» (Україна, Польща, Білорусь);
- ✓ Карпатський євро-регіон (Україна, Польща, Словаччина, Угорщина, Румунія).

Окрім цього, Україна активно підтримує одну з останніх ініціатив конгресу Ради Європи зі створення нового євро-регіону в басейні Чорного моря.

Проте на перешкоді виконанню важливих цілей регіональної співпраці в євро-регіонах існує багато проблем, найголовнішою серед яких є відсутність необхідних повноважень місцевої влади для плідної співпраці, а також надто великий розмір євро-регіонів, зокрема Карпатський євро-регіон сягає більше 140 тис. км², що позначається на ефективності функціонування¹².

Слід зазначити надзвичайно важливе значення міжрегіональної співпраці України з сусідніми країнами ЄС і, в першу чергу, у сфері узгодження та реалізації стратегічних пріоритетів регіональної політики, які тісно пов'язані з вирішенням завдань соціально-економічного розвитку та досягнення економічної безпеки, у першу чергу¹³:

- ✓ дотримання курсу на лібералізацію, відкритість ринків та економічну інтеграцію як основи розвитку та партнерства;
- ✓ створення підґрунтя для вирішення спільних викликів;

¹¹ Кудряченко А.І. Україна і Вишеградська четвірка: стан та перспективи співпраці / А.І. Кудряченко // Україна та Вишеградська четвірка: на шляху до взаємовигідних відносин. — Братислава, 2010. — С. 44–45.

¹² Кудряченко А.І. Україна і Вишеградська четвірка... — С. 48–49.

¹³ Двостороннє співробітництво «Україна–ЄС» у сфері узгодження стратегічних пріоритетів регіональної політики щодо Меморандуму «Діалог Україна–ЄС» про регіональну політику та розвиток регіонального співробітництва // Національний Конвент України щодо ЄС, рекомендації робочих груп / Укр. незал. центр політ. досл.; за заг. ред. В. Лупація, Ю. Тищенко. — К., 2012. — С. 94–95.

- ✓ узгодженість політики щодо модернізації економіки країн-партнерів;
- ✓ сприяння мобільності громадян та вільному руху капіталу товарів та послуг;
- ✓ посилення стабільності та безпеки на кордонах, що включатиме боротьбу з нелегальною міграцією, створення інтегрованих структур управління кордонами, приведеним у відповідність до законодавства ЄС;
- ✓ посилення можливостей правоохоронних і судових органів у боротьбі проти корупції та організованої злочинності;
- ✓ розробки та прийняття двосторонніх транскордонних проектів та удосконалення системи транскордонного транзиту енергоносіїв;
- ✓ залучення коштів програм транскордонного співробітництва для створення проектів з модернізації вітчизняних об'єктів та запровадження енергоефективних технологій;
- ✓ законодавче розширення повноважень місцевих органів влади у питаннях з вирішення завдань єврорегіонального співробітництва, а також запровадження у практику регіонального самоврядування спеціальних договірних відносин — угод про міжрегіональну співпрацю.

Таким чином, співпраця між Україною та Вишеградською четвіркою здійснюється у політико-безпекових сферах, є ефективною та перспективною, здебільшого в плані отримання стимулів та допомоги Україні на шляху інтеграції до Європейського Союзу.

Висновки. Зважаючи на проведений аналіз, можна з упевненістю визнати, що країни Вишеградської четвірки розвинули доволі гнучкі та різноманітні зовнішні стосунки й співробітництво з Україною в рамках вироблення й реалізації добросусідської політики ЄС. Мова йде про такі основні напрями співробітництва України та Вишеграду:

- 1) забезпечення солідарної підтримки країнами Вишеграду європейських інтеграційних прагнень України;
- 2) передача країнами Вишеграду досвіду їх європейської інтеграції Україні;
- 3) координація зовнішньополітичної діяльності України і Вишеградської групи на дво- та багатосторонній основі;
- 4) формування багаторівневого механізму співробітництва Вишеграду і України у формі участі українських представників у засіданнях різних вишеградських структур та спеціально створених комісіях;
- 5) поширення програм Вишеградського фонду на Україну.

Поряд з названими напрямками співробітництва України та Вишеграду слід виділити значення регіональної співпраці, що особливо важливо для використання в практичній діяльності органів місцевого самоврядування та впровадження в практику нових елементів єврорегіонального співробітництва України, враховуючи, що співпраця сприяє¹⁴:

- ✓ кращому розумінню перспектив міжрегіонального та транскордонного співробітництва України з сусідніми державами ЄС;

¹⁴ *Кіш С.Б.* Центральна Європа в сучасній системі... — С. 128.

- ✓ імплементації головних принципів регіональної політики ЄС у національне законодавство України;
- ✓ створенню відповідної прикордонної інфраструктури із врахуванням специфіки адміністративного поділу України та ін.

Окреслена канва співробітництва між Україною та Вишеградською групою була підкріплена конкретними пропозиціями та рішеннями у таких сферах, як: політичне співробітництво, торговельно-економічна кооперація, співробітництво у сфері юстиції та внутрішніх справ, в інфраструктурі транспорту, енергетики та зв'язку, а також у сфері культури, освіти, взаємних контактів між людьми.

Перелік цих об'єктивних і суб'єктивних факторів лежить у площині обох сторін, як-то: незадовільний темп структурних та економічних реформ в Україні і адаптації законодавства, норм та стандартів України до існуючих в ЄС, з одного боку, та повільна лібералізація візової політики, цих країн щодо громадян України і недостатній рівень фінансової підтримки ЄС, запропонованих Вишеградською групою, програм розвитку тощо.

Якщо робити загальний висновок, то слід відзначити, що модель євро-регіонального співробітництва країн Вишеградської четвірки не може бути повністю застосована. В Україні головна причина полягає в тому, що Україна не має рівнозначних партнерів для інтеграції, а також не має згоди серед її громадян щодо напряму розвитку країни. Цей факт дає нам часткову відповідь на питання, яке неодноразово піднімалося в минулому: чи могла б Україна стати членом Вишеградської групи?

РЕГИОНАЛЬНАЯ ПОЛИТИКА СТРАН ВЫШЕГРАДСКОЙ ЧЕТВЕРКИ: ОПЫТ ДЛЯ УКРАИНЫ

Артемов Иван (к.и.н., доцент Ужгородского национального университета,
artjomov@mail.ru)

В статье исследованы основные направления сотрудничества между Украиной и Вышеградской группой. Рассмотрена возможность использования Украиной евроинтеграционного опыта стран Вышеградской четверки. В ходе проведенного анализа трансграничного и межрегионального сотрудничества были выявлены проблемы, препятствующие выполнению важных целей регионального сотрудничества в еврорегионах, и предложены пути их преодоления.

Ключевые слова: *Вышеградская четверка, трансграничное сотрудничество, еврорегион, евроинтеграция.*

REGIONAL POLICY OF COUNTRIES OF VISEGRAD FOUR: EXPERIENCE FOR UKRAINE

Artjomov Ivan (Ph.D. in History, Senior researcher Uzgorod National University,
artjomov@mail.ru)

The article examined the main areas of cooperation between Ukraine and Visegrad group. Author has examined the opportunity of Visegrad Four

Eurointegration experience using for Ukraine. Conducted analysis of cross-border and inter-regional cooperation could indicate problems which impeding the implementation of the important goals in Euroregions and propose ways to overcome them.

Keywords: *Visegrad Four, cross-border cooperation, the Euroregion, European integration.*

ЗОВНІШНЬОПОЛІТИЧНІ ОРІЄНТИРИ ФРН У СХІДНОЄВРОПЕЙСЬКІЙ ПОЛІТИЦІ Г. ШРЕДЕРА (1998–2005 рр.)

У статті розглядаються зовнішньополітичні орієнтири у східноєвропейській політиці Федеративної Республіки після приходу в 1998 р. до влади «червоно-зеленої» коаліції (СДПН, Союз 90/«Зелені») на чолі з канцлером Герхардом Шредером. Визначено та охарактеризовано причини, основні прояви і наслідки зміни зовнішньополітичних орієнтирів у східноєвропейській політиці Німеччини упродовж 1998–2005 рр.

Ключові слова: ФРН, зовнішня політика, Східна Європа, Герхард Шредер, «червоно-зелена» коаліція.

Актуальність теми зумовлена сучасним значенням Федеративної Республіки Німеччина для розбудови та поглиблення європейської інтеграції, її визначальною роллю в подальшому майбутньому Європейського Союзу. Радикальні геополітичні зрушення в Європі на початку 1990-х рр. ознаменували собою розпад СРСР, об'єднання Німеччини та утворення на схід від її території нових незалежних держав, перед якими постала нагальна потреба демократизації та повернення до європейської цивілізації. У цих умовах для молодих демократій Центрально-Східної Європи Німеччина являла собою взірць успішної посткомуністичної трансформації.

Поряд із вирішенням проблем, пов'язаних з об'єднанням двох німецьких держав, для тодішнього канцлера ФРН Гельмута Коля незмінною залишалася спрямованість на європеїзацію Німеччини та недопущення кризових варіантів розвитку подій у країнах Центрально-Східної Європи, оскільки це могло негативно позначитися на становище в самій Німеччині. Саме тому відразу після об'єднання ФРН з НДР Гельмут Коль взяв курс на активну розбудову міждержавних політичних, торговельно-економічних та культурних відносин із країнами Центрально-Східної Європи, їхнє залучення до європейських інтеграційних процесів.

Зміна урядової коаліції в Німеччині 1998 року, в результаті якої до влади прийшли представники СДПН та Союзу 90/«Зелені», зумовила не лише перехід влади до післявоєнного покоління, але і певні зміни в німецькій зовнішньополітичній стратегії в східноєвропейському напрямку.

Крім того, період 1998–2005 рр. становить собою окремих етап не лише в політичній історії Федеративної Республіки Німеччина, а і всього Європейського Союзу, оскільки, з одного боку, саме тоді переговори про приєднання до

* Ганна Харлан — аспірантка відділу історії міжнародних відносин і зовнішньої політики України Інституту історії України НАН України, annaharlan@ukr.net

Євросоюзу десяти нових членів, у тому числі восьми держав Центрально-Східної Європи вступили у вирішальну фазу, а, з іншого, Євросоюз вдався до пошуку нових інструментів взаємодії зі своїми східними сусідами, які опинилися поза межами розширення.

Різноманітні питання зовнішньої політики федерального канцлера Г. Шредера висвітлені в низці монографій німецьких дослідників. Так, Едгар Вольфрум охарактеризував основні напрямки зовнішньополітичної діяльності «червоно-зеленого» уряду в 1998–2005 рр.¹. Себастьян Седлмайр вивчав участь коаліційного уряду Г. Шредера у розв'язанні міжнародних конфліктів у Косово, Афганістані та Іраку². Вінфред Вайт дослідив балансування зовнішньої політики червоно-зеленої коаліції в Німеччині між реальною політикою та історичною відповідальністю³. Новим шляхом⁴ та поверненням Німеччини на світову сцену⁵ називає Грегор Шьольген зовнішньополітичний курс ФРН у 1999–2004 рр. Більше того, одночасно з Іракською кризою Шьольген проголошує «завершення трансатлантичної епохи» і стверджує, що зовнішня політика ФРН, ґрунтуючись на новій державній самосвідомості, повинна спрямовуватися переважно на європейську сферу діяльності і партнерство з Францією як рушійною силою європейських інтеграційних процесів⁶. Самостійність німецького шляху як гасло зовнішньої політики уряду Шредера-Фішера проголосила Хельга Хафтендорн⁷.

Значний інтерес серед німецьких дослідників викликають питання ролі Німеччини в східному розширенні Європейського Союзу та впровадженні Європейської політики сусідства (ЄПС). Зокрема, Мартін Єрабек проаналізував вплив зміни уряду ФРН 1998 року на здійснення німецької політики щодо східного розширення Європейського Союзу⁸. Роль Німеччини у формуванні ЄПС дослідила Іріс Кемпе⁹. Наслідки східного розширення Євросоюзу для

¹ *Wolfrum E.* Rot-Grün an der Macht. Deutschland 1998–2005. — München: C.H. Beck Verlag, 2013. — 848 s.

² *Sedlmayr S.* Die aktive Außen und Sicherheitspolitik der rot-grünen Bundesregierung 1998–2005 / VS Verlag für Sozialwissenschaften. — Wiesbaden: GWV Fachverlage GmbH, 2008. — 239 s.

³ *Veit W.* Zwischen Realpolitik und historischer Verantwortung. Zur Außenpolitik der rot-grünen Koalition in Deutschland // IPG. — 2006, № 1. — S. 46–64.

⁴ *Schöllgen G.* Die Aussenpolitik der Bundesrepublik Deutschland von den Anfängen bis zur Gegenwart. — München: Verlag C.H. Beck, 2004. — S. 219–246.

⁵ *Schöllgen G.* Der Auftritt. Deutschlands Rückkehr auf die Weltbühne. — München: Propyläen Verlag, 2003. — 176 s.

⁶ *Schöllgen G.* Die Zukunft der deutschen Außenpolitik liegt in Europa // Aus Politik und Zeitgeschichte. — 2004. — № 11. — S. 9–16.

⁷ *Haftendorn H.* Maximen deutscher Außenpolitik — Von den Regierungen Kohl über Schröder zu Merkel // R. Meier-Walser, A. Wolf. Die Außenpolitik der Bundesrepublik Deutschland. Anspruch, Realität, Perspektiven. — München: Hanns Seidel Stiftung. — S. 15–25.

⁸ *Jerábek M.* Deutschland und die Osterweiterung der Europäischen Union. — München: Verlag C. H. Beck. — 2011. — S. 121–134.

⁹ *Kempe I.* Die Europäische Nachbarschaftspolitik und Rolle Deutschlands / Jäger T., Höse A., Oppermann K. Deutsche Außenpolitik. Sicherheit, Wohlfahrt, Institutionen und

України охарактеризував Христос Скевас¹⁰. Оксана Царні окреслила сучасний стан та перспективи двосторонніх відносин між Україною та ЄС¹¹. Райнер Лінднер вивчав значення співробітництва з Німеччиною для євроінтеграційного курсу України¹².

Російські науковці при вивченні східноєвропейської політики «червоно-зеленої» коаліції на чолі з Г. Шредером основну увагу зосередили на дослідженні російсько-німецьких відносин як таких, що, з одного боку, визнавалися Герхардом Шредером пріоритетними, а, з іншого, забезпечували ефективність східноєвропейської політики ФРН у цілому. Зокрема, така позиція стверджується у працях провідного російського германіста Н.В. Павлова¹³. У фундаментальній колективній монографії «Германия. Вызовы XXI века», виданій Інститутом Європи РАН, детально простежуються роль ФРН в європейському інтеграційному процесі та російсько-німецькі політичні відносини¹⁴. Дисертаційне дослідження А.С. Сербіної¹⁵ характеризує політику Німеччини щодо країн Центрально-Східної Європи в 1990–2007 рр. у зв'язку з розширенням ЄС.

В українській історіографії певну увагу зазначеній проблемі приділив С.В. Кондратюк у праці «Європейська політика об'єднаної Німеччини»¹⁶. Детальну інформацію щодо німецької східноєвропейської політики містить монографія А.Ю. Мартинова «Об'єднана Німеччина: від «Боннської» до «Берлінської» республіки (1990–2005)»¹⁷. О.І. Брусиловська дослідила проблему виявлення особливостей східноєвропейської політики ФРН у зв'язку з

Normen / VS Verlag für Sozialwissenschaften. — Wiesbaden: GWV Fachverlage GmbH, 2007. — S. 241–262.

¹⁰ Skevas S. Die Osterweiterung der Europäischen Union. Der Fall Ukraine. — Marburg: Tectum Verlag, 2006. — 315 s.

¹¹ Czarny O. Die Ukraine und die Europäische Union. Stand und Perspektiven bilateraler Beziehungen. — Hamburg: Diplomica Verlag GmbH, 2009. — 120 s.

¹² Lindner R. Die Ukraine und Deutschland im neuen Europa // Die neue Ukraine: Gesellschaft — Wirtschaft — Politik (1991–2001). Hrsg. Von Simon G. Köln; Weimar; Wien: Böhlau, 2002. — S. 297–319.

¹³ Павлов Н.В. Внешняя политика ФРГ в постбиполярном мире / Н.В. Павлов; Ин-т мировой экономики и международных отношений. — М.: Наука, 2005. — 410 с.; Павлов Н.В. Внешняя политика Берлинской республики: новый «германский» путь? // Мировая экономика и международные отношения. — 2005. — № 2. — С. 63–75; Павлов Н.В. Германия: QUO VADIS? // Мировая экономика и международные отношения. — 2006. — № 3. — С. 31–40.

¹⁴ Германия. Вызовы XXI века / Под ред. В.Б. Белова. — М.: Издательство «Весь мир», 2009. — 792 с.

¹⁵ Сербина А.С. Политика Германии в отношении стран Центральной и Восточной Европы в связи с расширением ЕС (1990–2007гг.) // Автореф. дис. канд. ист. наук.: 07.00.03. — Томск, 2011. — 29 с.

¹⁶ Кондратюк С.В. Європейська політика об'єднаної Німеччини. Монографія. — К., 2008. — С. 93–142.

¹⁷ Мартинов А.Ю. Об'єднана Німеччина: від «Боннської» до «Берлінської» республіки (1990–2005). Монографія. Серія «Відкрита дослідницька концепція». Вип. 5 — К.: Інститут історії України, 2006. — С. 355–382.

«нормалізацією» зовнішньої політики в період переходу від Бонна до Берліна¹⁸. Крім того, окремі аспекти зміни зовнішньополітичних орієнтирів ФРН розглянуті в кандидатській дисертації Ю.С. Горбач¹⁹, присвяченій розвитку політичних, торговельно-економічних та культурних взаємовідносин Німеччини з країнами Вишеградської групи впродовж 1991–2004 рр. У дослідженнях В.В. Химинця²⁰ та С.М. Сокола²¹ частково характеризуються українсько-німецькі відносини під час перебування при владі «червоно-зеленої» коаліції на чолі з федеральним канцлером Г. Шредером, у тому числі в контексті реалізації східноєвропейської політики ФРН та євроінтеграційного курсу нашої держави.

Отже, підсумовуючи, можна зазначити, що на сьогодні в зарубіжній та вітчизняній історичній науці поки що відсутні праці, в яких би детально вивчалися зовнішньополітичні орієнтири Федеративної Республіки Німеччина в східноєвропейській політиці федерального уряду канцлера Г. Шредера.

Метою статті є висвітлення причин, основних проявів та наслідків зміни зовнішньополітичних орієнтирів у німецькій східноєвропейській політиці упродовж перебування при владі «червоно-зеленої» коаліції на чолі з федеральним канцлером Г. Шредером у 1998–2005 рр.

Хронологічні межі статті охоплюють завершений історичний період. Нижня хронологічна межа зумовлена приходом до влади 1998 р. «червоно-зеленої» коаліції (СДПН, Союз 90/«Зелені») на чолі з Герхардом Шредером. Верхня хронологічна межа пов'язана із завершенням канцлерства Г. Шредера, достроковими виборами та формуванням у ФРН 2005 р. другої «великої» коаліції (ХДС/ХСС, СДПН) на чолі з Ангелою Меркель, що, відповідно, означало ствердження нових зовнішньополітичних пріоритетів ФРН у східноєвропейському напрямку.

Гельмуту Колю в здійсненні східноєвропейської політики, незважаючи на перевагу російського вектору, вдавалося ефективно поєднувати різноманітні стратегічні інтереси ФРН. Німецька східноєвропейська політика в 1990–1998 роках була спрямована на недопущення кризових варіантів розвитку подій у країнах Центрально-Східної Європи, оскільки це могло негативно позначитися на внутрішньополітичній та економічній ситуації в самій Німеччині. Наприкінці «ери Коля» Німеччина мала добросусідські відносини зі своїми східними сусідами, які немалою мірою завдяки старанням Німеччини отримали шанс взяти участь у розбудові «великої Європи». Таким чином, було закладено основу для подальшої успішної розбудови двосторонніх відносин і посилення німець-

¹⁸ Брусиловська О.І. Посткомуністична Східна Європа: зовнішні впливи, внутрішні зміни / О.І. Брусиловська; Одеський національний ун-т ім. І.І. Мечникова. Кафедра міжнародних відносин. — О.: Астропринт, 2007. — С. 76–87.

¹⁹ Горбач Ю.С. Взаємовідносини Німеччини і країн Вишеградської групи (1991–2004 рр.): Автореф. дис. канд. іст. наук: 07.00.02. — К., 2005. — 22 с.

²⁰ Химинець В.В. Українсько-німецькі відносини: політична, економічна та культурна співпраця (1998–2005 рр.): Автореф. дис. канд. іст. наук: 07.00.02. — К., 2007. — 21 с.

²¹ Сокол С.М. Українсько-німецькі відносини (2000–2009): Автореф. дис. канд. іст. наук: 07.00.02. — К., 2010. — 20 с.

кого торговельно-економічного та політичного впливу на країни Центрально-Східної Європи.

У 1998 р. після 16-річного перебування на посаді «канцлера німецької єдності» у результаті дострокових виборів до влади в Німеччині прийшла коаліція СДПН та Союз90/«Зелені». Посаду федерального канцлера зайняв Герхард Шредер. Від самого початку в здійсненні східноєвропейської політики новий канцлер мав можливість спиратися на традиції, адже саме німецькі соціал-демократи стали ініціаторами та провідниками «нової східної політики». Зокрема, візит В.Брандта до Польщі в 1970 р., коли він під час відвідування Варшавського гетто опустився на коліна перед пам'ятником жертвам Голокосту, став знаковим явищем, актом, що символізував покаяння німців за злочини нацистського режиму. У тому ж напрямі діяв наступник В.Брандта на посту канцлера, соціал-демократ Г. Шмідт²².

Уже в передвиборчій програмі СДПН, яка була прийнята ще 20 грудня 1989 р. в Берліні, а потім доповнена на партійному з'їзді в Лейпцигу 17 квітня 1998 р., зазначалося, що Європейський Союз повинен прийняти всі європейські демократії. Крім того, ЄС має запропонувати державам Східної Європи різноманітні форми співпраці з метою подолання розколу Європи. Також державам Центральної, Східної та Південно-Східної Європи обіцялася допомога в демократизації та розбудові більш гуманного суспільства²³.

Варто зазначити, що питання східноєвропейської політики знайшли своє відображення і в коаліційному договорі «Прорив і відновлення — шлях Німеччини у XXI столітті», підписаному між СДПН та Союзом 90/«Зелені» 20 жовтня 1998 року. Окремо підкреслювалася необхідність використання історичного шансу розширення ЄС на країни Центрально-Східної Європи. Новий федеральний уряд активно підтримуватиме в цьому ЄС, здійснюючи свій внесок завдяки ефективній стратегії підготовки до вступу та солідарній допомозі для економічної та демократичної стабілізації Центрально-Східної Європи. Однак ЄС повинен провести внутрішні реформи, щоб уможливити розширення. Зокрема, це включає в себе завершення інституційних реформ напередодні розширення. З метою уникнення соціальних та економічних переломів, пов'язаних зі вступом, «червоно-зелена» коаліція запропонувала ввести перехідні періоди, наприклад обмеження вільного переміщення робочої сили²⁴.

Крім того, в коаліційному договорі зазначалося, що новий федеральний уряд удосконалюватиме хороші відносини з Росією та Україною. Метою є забез-

²² Орлов Б.С. Политический портрет Герхарда Шрёдера / РАН ИНИОН. Центр научно-информационных исследований глобальных и региональных проблем. Отдел Западной Европы и Америки; Отв. ред. Т.Н. Мацинашвили. — М., 1999. — С. 28.

²³ *Grundsatzprogramm der Sozialdemokratischen Partei Deutschlands*. Beschlossen vom Programm-Parteitag der SPD am 20.12.1989 in Berlin, geändert auf dem Parteitag in Leipzig am 17.04.1998. — Bonn, 1998. — S. 16–17.

²⁴ *Aufbruch und Erneuerung — Deutschlands Weg ins 21. Jahrhundert*. Koalitionsvereinbarung zwischen der Sozialdemokratischen Partei Deutschlands und Bündnis 90/Die Grünen, unterzeichnet am 20 Oktober 1998 in Bonn. — Bonn, 1998. — S. 36.

печення стабільності в цьому регіоні завдяки підтримці демократичних, державно-правових, соціальних та економічних реформ²⁵.

Зважаючи на тодішню економічну ситуацію в Німеччині, новий канцлер пообіцяв покласти край німецькій дипломатії «чекової книжки», оскільки в кінці епохи Гельмута Коля федеральний уряд переслідував нереалістичне поєднання цілей. З одного боку, він боровся за розширення ЄС на схід, а, з іншого, відмовився від Міністерства сільського господарства для підтримки аграрної реформи. Крім того, Федеральне міністерство фінансів домагалася скорочення німецьких внесків. Тому одним із викликів, які постали перед новим «червоно-зеленим» урядом, була необхідність вибратися з цього неприглядного становища²⁶.

Хоча, варто зазначити, що вже через декілька років сам Г. Шредер досить скептично оцінював власні наміри: «Ще на початку свого канцлерства, виступаючи з промовою в Саарбрюккені, я дозволив собі заявити, що Брюссель більше не буде «тринькати наші гроші», натякаючи, що Німеччина — головний європейський платник й існує реальна диспропорція між фінансовим внеском Німеччини в Євросоюз і зворотнім грошовим потоком, безпосередньою й очевидною віддачею. Але, добре поміркувавши над усіма економічними перевагами, які отримує наша країна, починаєш розуміти, що загальний баланс — на нашу користь. Майже у всіх державах-членах ЄС, і особливо в державах Східної Європи, Німеччина тримає першість за товарообігом. Мільйони робочих місць у нашій країні опинилися б під загрозою, якби не розширення Європейського Союзу. І сьогодні я жалкую про те висловлювання: це був старий непотріб, що зберігся з часів антиєвропейської полеміки, і його місце — на звалищі історії»²⁷.

Зазначені вище тези передвиборчої програми СДПН і коаліційного договору були підтверджені в урядовій заяві Г. Шредера, виголошеній перед Бундестагом у Бонні, від 10 листопада 1998 року. Зокрема, новий канцлер заявив, що шанс східного розширення Європейського Союзу необхідно рішуче використати. Європа не повинна і не буде закінчуватися колишньою залізною завісою або східним німецьким кордоном²⁸.

З цієї точки зору цікавим є сприйняття формування східноєвропейського зовнішньополітичного курсу «червоно-зеленої» коаліції на чолі з Г. Шредером у самій Східній Європі. Зокрема, польський журналіст, головний редактор польської газети «Політика» Адам Кржемінські опублікував статтю у відомому німецькому виданні «Die Zeit» із символічною назвою «Ще багато чого потрібно

²⁵ *Aufbruch und Erneuerung — Deutschlands Weg ins 21. Jahrhundert. Koalitionvereinbarung zwischen der Sozialdemokratischen Partei Deutschlands und Bündnis 90/Die Grünen, unterzeichnet am 20 Oktober 1998 in Bonn. — Bonn, 1998. — S. 40.*

²⁶ *Jerábek M. Deutschland und die Osterweiterung der Europäischen Union. — München: Verlag C.H. Beck. — 2011. — S. 136.*

²⁷ *Шредер Г. Решения. Моя жизнь в политике. Пер с нем. Г. Леоновой. — М.: Европа, 2007. — С. 322–323.*

²⁸ *Schröder G. «Weil wir Deutschlands Kraft vertrauen...». Regierungserklärung des Bundeskanzlers am 10. November 1998 vor dem Deutschen Bundestag in Bonn. — Bonn, 1998. — S. 39.*

зробити. Завдання для червоно-зелених: четверта східна політика». За його переконанням, хоча новий канцлер не надто відомий у Східній Європі, проте він має хороші можливості після Віллі Брандта, Гельмута Шмідта і Гельмута Коля відносно швидко розпочати втілювати так би мовити «четверту східну політику»²⁹.

Ця «четверта східна політика» повинна виходити з усвідомлення того факту, що Польща, Чехія та Угорщина, а дещо пізніше ймовірно також і Словаччина, Румунія, Болгарія і Балтійські республіки стануть внутрішніми сусідами Німеччини в межах Європейського Союзу. Тим самим буде здійснено поворот від двохсотлітньої старої політичної традиції, відповідно до якої Росія була головним партнером Німеччини на Сході, а інша «проміжна Європа» виконувала функцію гегемоніальних претензій Німеччини і Росії. «Внутрішнє сусідство» із східними європейцями в майбутньому розширеному ЄС вимагає особливої уваги і співпраці, які також можуть позитивно вплинути на дружні відносини з Росією та Україною. І насправді це означає зміну традиційної ієрархії цілей східної політики Німеччини³⁰.

Поряд із підготовкою до східного розширення Європейського Союзу Німеччина стала одним із ініціаторів впровадження Європейської політики сусідства (ЄПС), являла собою «змішаний» інструмент політики ЄС, який спирався на повноваження Співтовариства та на можливості і ресурси його держав-членів. ЄПС і яку було розроблено для країн, що в найближчому майбутньому не збираються або не зможуть стати членами Європейського Союзу.

У зв'язку з цим необхідно згадати вихід 2000 року книги представника СДПН Гельмута Шмідта під назвою «Самоствердження Європи. Перспективи для 21 століття». Колишній канцлер ФРН, який виступав послідовним продовжувачем нової «східної політики» Віллі Брандта, рішуче заперечує проти розширення Європейського Союзу на країни «нової Східної Європи» — Росію, Україну та Білорусію. На його думку, три народи російського культурного кола повинні самостійно дбати про своє майбутнє. Зі свого боку, очільники ЄС мають остерігатися необдуманих розмов, наприклад на адресу України, щодо можливості впливати на це майбутнє. Крім того, не можна забувати двох фактів: геополітично Росія є і залишається світовою державою. Як Росія, так і Україна з Білорусією належать до спільної, історично зрослої, окремої культурної субстанції, яка суттєво відрізняється від спільної субстанції п'ятнадцяти держав-членів Європейського Союзу³¹.

Основні положення східноєвропейського зовнішньополітичного курсу федерального канцлера Г. Шредера загалом були підтверджувались і в другому коаліційному договорі «Оновлення — Справедливість — Стійкість. За економічно сильною, соціальною та екологічною Німеччиною. За життєздатною демократією»,

²⁹ *Krzeminski A.* Noch viel zu tun. Eine Aufgabe für Rot-Grün. Die vierte Ostpolitik [Електронний ресурс] // Режим доступу: http://www.zeit.de/1998/41/Noch_viel_zu_tun

³⁰ *Krzeminski A.* Noch viel zu tun. Eine Aufgabe für Rot-Grün. Die vierte Ostpolitik [Електронний ресурс] // Режим доступу: http://www.zeit.de/1998/41/Noch_viel_zu_tun

³¹ *Schmidt H.* Die Selbstbehauptung Europas: Perspektiven für das 21. Jahrhundert. — Stuttgart; München: Deutsche Verlags-Anstalt, 2000. — S. 219.

підписаному між СДПН та Союзом 90/«Зелені» 16 жовтня 2002 р. Зокрема, було підкреслено намір федерального уряду використати розширення ЄС і НАТО з метою інтенсифікації співпраці із східними сусідами. У межах цих структур Німеччина прагне до розвитку міцного і довгострокового партнерства з Росією у сфері безпеки, а також підтримки співпраці з цією державою в політичній, економічній та громадській сферах з метою сприяння здійсненню демократичних, правових і соціальних реформ. На основі спільних цінностей декларувався розвиток відносин із незалежною Україною і підтримка її політики реформ, формування громадянського суспільства та зміцнення демократії³².

Окремо необхідно відзначити заходи Г. Шредера з подолання політичної кризи в Україні періоду «помаранчевої революції». За переконанням відомої німецької дослідниці ЄПС Іріс Кемпе, роль Г. Шредера в цьому питанні зразково пояснює амбівалентну позицію Німеччини між збереженням особливих німецько-російських відносин та прагненням посилення демократичного руху в державах Східної Європи. Натомість Кремль спробував домінувати на пострадянському просторі за допомогою особистих залежностей і пільгових умов поставок російських енергоносіїв. Хоча ця політика суперечить російським інтересам, проте Росія залишається незамінною складовою збереження стабільності в цьому регіоні. Г. Шредер підкреслив цю роль Росії, але при цьому звернув увагу на можливий дефіцит демократії³³.

Взаємодію Німеччини з країнами Центрально-Східної Європи дещо ускладнили їхні відмінні позиції щодо бомбардування Косово в березні–червні 1999 року та американсько-британської операції в Іраку 2003 року. Це засвідчило не лише посилення прагнень країн Центрально-Східної Європи творити самостійну зовнішню політику і відстоювати власні інтереси, а й певною мірою поставило під сумнів традиційну здатність ФРН безумовно впливати на формування їх зовнішньополітичного курсу.

Таким чином, після приходу до влади федерального уряду канцлера Герхарда Шредера 1998 р. східноєвропейська політика ФРН не могла зводитися до традиційної за часів Г. Коля дипломатії «чекової книжки» та примирення із жертвами нацистського режиму. Майбутнє розширення Європейського Союзу вимагало розробки принципово нових форм взаємодії із країнами Східної Європи. Найважливішим пріоритетом, як і за часів канцлера Г. Коля, залишалась підготовка вступу до Європейського Союзу країн Центрально-Східної Європи. Г. Шредер прагнув знайти спосіб, який би, з одного боку, дозволив країнам Центрально-Східної Європи якнайшвидше інтегруватися до Євросоюзу, а, з іншого, зменшити негативні впливи від такого масштабного розширення на Німеччину та інших «старих» членів ЄС. Водночас Німеччина виступила одним

³² *Koalitionsvertrag 2002–2006: Erneuerung — Gerechtigkeit — Nachhaltigkeit. Für ein wirtschaftlich starkes, soziales und ökologisches Deutschland. Für eine lebendige Demokratie.* Berlin, den 16. Oktober 2002. — Berlin, 2002. — S. 73–74.

³³ *Kempe I. Die Europäische Nachbarschaftspolitik und Rolle Deutschlands / Jäger T., Höse A., Oppermann K. Deutsche Außenpolitik. Sicherheit, Wohlfahrt, Institutionen und Normen / VS Verlag für Sozialwissenschaften.* — Wiesbaden: GWV Fachverlage GmbH, 2007. — S. 245.

із ініціаторів впровадження Європейської політики сусідства, що мала стати гарантом стабільності на кордонах розширеного Європейського Союзу. Однак, порівняно з попереднім канцлером Г. Колем, Г. Шредер у своїй східноєвропейській політиці ще більше уваги приділяв співпраці з Російською Федерацією, яка остаточно закріпила за собою позиції ключового німецького партнера на пострадянському просторі. Тісні дружні особисті відносини Г. Шредера та В. Путіна досі залишаються предметом критики з боку опонентів німецьких соціал-демократів. Особливо, зважаючи на той факт, що після відставки в листопаді 2005 р. з посади канцлера Г. Шредер очолив правління компанії, яка будувала, а зараз керує Балтійським газопроводом Північний потік). Тож Герхарда Шредера донині вважають ледь не головним агентом впливу Путіна в Німеччині.

ВНЕШНЕПОЛИТИЧЕСКИЕ ОРИЕНТИРЫ ФРГ В ВОСТОЧНОЕВРОПЕЙСКОЙ ПОЛИТИКЕ Г.ШРЕДЕРА (1998–2005)

Анна Харлан (аспирантка отдела истории международных отношений и внешней политики Украины Института истории Украины НАН Украины, annaharlan@ukr.net)

В статье рассматриваются внешнеполитические ориентиры в восточно-европейской политике Федеративной Республики Германия после прихода в 1998 г. к власти «красно-зеленой» коалиции (СДПГ, Союз 90/«Зеленые») во главе с канцлером Герхардом Шредером. Определены и охарактеризованы причины, основные проявления и последствия изменения внешнеполитических ориентиров в восточноевропейской политике Германии в 1998–2005 гг.

Ключевые слова: ФРГ, внешняя политика, Восточная Европа, Герхард Шредер, «красно-зеленая» коалиция.

FOREIGN POLICY LANDMARKS IN THE EAST-EUROPEAN POLICY OF CHANCELLOR G. SCHROEDER (1998–2005)

Anna Kharlan (post graduate student of the history department of international relations and foreign policy of Ukraine, Institute of History of the NAS of Ukraine, annaharlan@ukr.net)

The paper delates of East-European Policy the «red-green» coalition of Germany. This Process analyzes in the causes, manifestations and aftermath context of this historical period.

Keywords: Germany, Foreign policy, East-Europe, chancellor Schroeder, «red-green» coalition.

IV. ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО ТА ІСТОРИОГРАФІЯ

ДО ПИТАННЯ ПРО ВЗАЄМВПЛИВ РУКОПИСНОЇ ТА ДРУКОВАНОЇ КНИГИ В УКРАЇНІ: ОСОБЛИВОСТІ ПИСЬМА МІСЬКОЇ КАНЦЕЛЯРІЇ ЛІСЬКА СЕРЕДИНИ XVII ст.

У статті досліджується вплив стародруків на письмо книг міської канцелярії міста Ліська 1641–1652 рр. Наводяться критерії пошуку друкованих видань, зовнішній вигляд яких могли копіювати писарі. Подається історія розвитку шрифту антиква, що був запозичений із друкованих книг канцеляристами уряду Ліська.

Ключові слова: рукописне письмо, стародруки, антиква, Лісько, О. Гваньїні.

Проблему взаємовпливу рукописної та друкованої книги включають до найбільш важливих і мало вивчених проблем теорії книгознавства¹. Зазвичай стародруки та рукописи вивчають окремо кодикологами, кодикографами, археографами і т.д. Та історія книги повинна вивчатись в контексті епохи, контексті історії техніки, культури письма із врахування усіх її зв'язків у сфері побутування². Свого часу для дослідження зв'язків між рукописними і друкованими текстами, книгами чеські палеографи В. Кайзер і Я. Кашпар виділили окрему палеотипографічну дисципліну серед спеціальних історичних дисциплін, одним із завдань якої поставили дослідження впливу рукописного письма на друковане і навпаки³.

Різні погляди на взаємовплив рукописної і друкованої книги серед кодикологів сформувались вже щодо перших інкунабул⁴, що з'явилися в другій половині XV століття. Одні стверджували про абсолютну різницю інкунабул і сучасних їм рукописів, інші говорили про тотожність і про те, що інкунабули запозичили складові рукописних творів. К. Бюлер у 1960 році виступив представником окремої візії, стверджуючи, що майже всі рукописні книги другої половини XV століття копіювались з першодруків. Як аргументи, він наводить і копії з типографських текстів, і рукописні фальсифікати друкованих видань,

* Барабаш Тарас Мстиславович — молодший науковий співробітник Центрального державного історичного архіву України у м. Львові, аспірант кафедри давньої історії України та архівознавства ЛНУ ім. І. Франка, arhivist@ukr.net; paleograf@gmail.com

¹ Мьльников А. Вопросы изучения поздней рукописной книги (проблематика и задачи) // Рукописная и печатная книга. — М., 1975. — С. 19.

² Сидоров А. Советская история книги // Книга. Исследования и материалы. — М., 1967. — С. 170.

³ Juda M. Pismo drukowane w Polsce XV–XVIII wieku. — Lublin, 2001. — S. 51.

⁴ Інкунабули — книги, видані в Європі від початку книгодрукування до 1501 р.

відтворення орнаменту друкованих книг і т.д.⁵. Однак, як вказує Л. Киселева, це хибний висновок. Більшість рукописних книг того часу не скопійовані з друкованих, і написані не книжним каліграфічним письмом, а курсивним⁶. В. Люблінський, навпаки, вважає, що Бюлер найпоследовніше аргументує вплив першодруків на рукописні видання, швидку динаміку естетичного впливу інкунабул, буквально з моменту їх появи, на авторів рукописів⁷.

Варто сказати, що предмет цієї дискусії не є надто дискусійним, і має враховувати в собі різні особливості розвитку інкунабул, палеотипів⁸ та співіснування їх із рукописами. Першодрукарі, вслід за Й. Гутенбергом намагалися якомога точніше відтворити в друкованих книгах зовнішність книг рукописних⁹. Палеограф О. Добіаш-Рождественська твердить, що літери деяких інкунабульних латинських книг були настільки схожими із рукописними, що на перший погляд друковану книгу важко відрізнити від рукописної¹⁰. Одним із перших, хто почав витворювати нові шрифти для друку, відмінні за виглядом від рукописних взірців, був Н. Жансон, що працював у Венеції з 1470 по 1480 рр.¹¹. Заголовні літери його шрифту нагадували зразки римського капітального письма, а рядкові — гуманістичного курсиву XV століття¹², була продумана архітектоніка літер з урахування пропорційності їх складових¹³. Вже відтоді друкована книга почала набирати самобутніших, своєрідніших ознак. З початком ери палеотипів (1501 рік) кожен друкар прагнув зробити свої видання унікальними, властивими лише його друкарні. Провадились постійні експерименти з форматами книг, їх художнім оформленням, шрифтами¹⁴. Ці нові елементи щораз більше відрізняли друковану книгу від її рукописного прототипу¹⁵. З початку XVI століття можна вести відлік естетичної незалежності друкованої книги від рукописної¹⁶.

Та всі ці моменти торкаються значною мірою світської, художньої чи релігійної книги. Саме вони із XVI століття вже не пишуться, а друкуються.

⁵ Buhler F. The Fifteenth Century Book. The Scribes. The Printers. The Decorators. — Philadelphia, 1961.

⁶ Киселева Л. Западноевропейская рукописная и печатная книга XIV–XV вв. — Л., 1985. — С. 116.

⁷ Люблінський В. Ранняя книга как ступень в развитии информации // Пятьсот лет после Гутенберга. 1468–1968. Статьи. Исследования. Материалы. — М., 1968. — С. 147.

⁸ Палеотипи — книги, друковані в Європі у 1501–1550 рр.

⁹ Ковальчук Г. Рукописні книги та стародруки: Навчальний посібник. — К., 2011. — С. 43.

¹⁰ Добіаш-Рождественская О. История письма в средние века: руководство к изучению латинской палеографии. — М., 1987. — С. 226, див. також: Рейснер С. Русская палеография нового времени. Неография. — М., 1982. — С. 61.

¹¹ Ковальчук Г. Рукописні книги... — С. 41.

¹² Різник М. Письмо і шрифт. — К., 1978. — С. 56.

¹³ Киселева Л. Западноевропейская рукописная... — С. 110.

¹⁴ Ковальчук Г. Рукописні книги... — С. 48

¹⁵ Люблінський В. Ранняя книга... — С. 151.

¹⁶ Капр А. Взаимоотношение между почерком, печатным шрифтом и каллиграфией // Рукописная и печатная книга. — М., 1975. — С. 80.

Натомість в адміністративних установах, канцеляріях письмо не витіснилось друком, а розвивалось самобутнім шляхом, часто само ще надаючи нові форми букв для шрифтів¹⁷. І якщо вплив друкованої книги на рукописну світську книгу в загальних рисах відомий, то про вплив на канцелярські акти і книги такого сказати не можна.

В рамках написання нашого кандидатського дослідження, присвяченого латинському письму міських канцелярій Руського воеводства Речі Посполитої XVI–XVII століття, в черговому порядку була опрацьована книга міської канцелярії Ліська, Сяноцької землі, 1641–1652 рр.¹⁸. Одразу була зауважена специфічність її письма, а саме наявність друкованих відповідників рукописним літерам у тексті. На візрєць друкарського шрифту антиква, маюскульом виведені не тільки заголовки документів, а й початкові літери слів основного змісту (додаток 1). З 1643 року кількість «друкованих» літер в тексті, заголовках починає зменшуватись, ще більших темпів цей процес набуває у другій половині 1640-на початку 1650-х рр. Дукт¹⁹ літер часто залишається попереднім, однак значно зменшується вага²⁰, і складові елементи стають тонкішими. Нашим завданням стало реконструювати джерела і причини, обставини запозичення, апробації шрифту для канцелярської роботи.

Відповідь на ці дослідницькі питання варто почати із огляду особливостей самого шрифту «антиква», як він зародився, розвивався і поширювався.

Антиква був розроблений на основі гуманістичного книжного письма, і став витвором фактично трьох інтелектуалів: Н. Жансона, що в 1460–1470-х рр. розробив його прототип²¹, Ф. Гріффо, що вдосконалив його і передав для А. Мануція²², який у 1495–1499 рр. друкував антиквою свої книги²³. Архітектоніка антикви відповідала прагненню гуманістів відродити античне письмо²⁴. До і на початку книгодруку він пройшов кілька стадій свого розвитку: 1) мінускульна «готико-антиква» Франческо Петрарки, де відчувається вплив готичної ротунди, 2) маюскульна гуманістична антиква, де модифікувались ініціальні готичні літери, що пішли від римського капітального письма I–V століття н.е.²⁵.

Для гуманістичної антикви стали характерними прямі і косі штрихи з потовщеннями, напливами завдяки вільному обертанню пера, контраст потов-

¹⁷ *Semkowicz W.* Paleografia Łacińska. — Kraków, 2002. — S. 392.

¹⁸ Центральний державний історичний архів України, м. Львів (далі — ЦДІА України, м. Львів). — Ф. 84 (Магістрат міста Ліська). — Оп. 1. — Спр. 1.

¹⁹ Дукт — послідовність і напрямок начерку складових елементів графеми (варіанту зображення літери).

²⁰ Вага — товщина складових елементів графеми.

²¹ *Есипова В.* История книги: Учебник по курсу «История книжного дела». — Томск, 2011. — С. 225.

²² *Milroy R.* Francesco Griffò da Bologna: fragments & glimpses: a compendium of information & opinions about his life and work. — Vancouver, 1999; див. також: *Morison S.* Four Centuries of fine printing. — Benn, 1960. — P. 26.

²³ *Есипова В.* История книги... — С. 153.

²⁴ *Різник М.* Письмо і шрифт. — К., 1978. — С. 50.

²⁵ Там само.

щеного і волосного штрихів, засічки (серіфи) на кінчиках штрихів, округлі букви вписувались у квадрат²⁶. В ньому, як і в рукописному письмі, ще зберігалось розмаїття графіки букв. Антиквою Альд Мануцій надрукував твір П. Бембо «Про Етну» в 1495 році, а в наступній книзі «Сон Поліфіла» (1499 рік) Ф. Гріффо змінив форму деяких букв і зменшив контраст²⁷. Ці шрифти (гуманістична антиква альдинського типу) швидко поширились по Європі, завоювали масову популярність і суттєво вплинули на європейську культуру книги²⁸. Хоча й друкували ним латиномовні твори, а тексти на національних мовах ще готичним шрифтом²⁹.

Для ідентифікації друкарні та друкованого видання, вигляд якого наслідували писарі міста Ліська, було використано кілька джерел. Першим із них стали книжкові інвентарі приватних бібліотеках мешканців Львова. Про такі ж інвентарі із Ліська нам не відомо, тому залучено їх із географічно найближчого коронного міста, центру Руського воєводства, з метою виявити, які саме друковані книги побутували у той час. Польський кодиколог Е. Ружицький, проаналізувавши 72 інвентарі львів'ян, за 1551–1700 рр. показав, що найбільше читали праці античних римських і грецьких класиків: Ціцерона, Арістотеля, Плутарха, Вергілія, Овідія, Тіта Лівія, Горація та ін. За ними студіювали географію, астрономію, математику і медицину. Не нехтували працями і гуманістів Е. Роттердамського, Л. Валли, інших авторів популярних трактатів з риторики, поезики, філософії, граматики. Важливо і наявною в той час була юридична література, *Corpus iuris civilis* і його частини, збірників законів Я. Тухольчика, Б. Гроїцького, П. Щербіча та ін. Були в бібліотеках львівських міщан і купців також історичні хроніки польських хроністів: В. Коховського, М. Кромера, А. Гваньїні³⁰. Майже всюди були примірники Біблії, причому різними мовами (всього близько 100 екземплярів)³¹. Попит на книги релігійно-наукового характеру був загальноєвропейською тенденцією, саме для друку і поширення творів такої тематики Гутенберг і задумував свій винахід³². Значна частина книг, що надходила до Львова в XVI — на початку XVII ст., була надрукована в Кельні, Базелі, Франкфурті-на-Майні. В місто вони потрапляли через Краків та

²⁶ Таранов Н. Рукописный шрифт. — М., 1986. — С. 118–119.

²⁷ Киселева Л. Западноевропейская рукописная и печатная книга... — С. 110–111.

²⁸ Juda M. Pismo drukowane w Polsce XV–XVIII wieku. — Lublin, 2001. — S. 177.

²⁹ Киселева Л. Западноевропейская рукописная и печатная книга... — С. 111.

³⁰ Історія Львова. У 3-х тт. Т. 1 / Ред. Я. Ісаєвич, М. Литвин, Ф. Стеблій. — Львів, 2006. — С. 188. Детальніше про книгозбірні Львова див. праці Е. Ружицького: *Różycki E.Z. dziejów książki we Lwowie w XVII wieku. Studia nad introligatorstwem i handlem książką.* — Katowice, 1991; *Idem. Książka polska i księgozbiory we Lwowie w epoce renesansu i baroku.* — Wrocław, 1994.

³¹ Ружицький Е. Західноєвропейська книга у Львові в XVI–XVII ст. (до постановки питання) // Нескінченна подорож: Книга пам'яті Ореста Мацюка. — Львів, 2009. — С. 58.

³² Мак-Люен М. Галактика Гутенберга. Становлення людини друкованої книги. — К., 2008. — С. 193.

Гданськ³³. Власне продукція польських друкарень на загальному фоні була незначною і складала 7 відсотків від усього складу приватних книгозбірень. Хоча ця статистика не завжди мала місце, коли йшлося про окремих львівських інтелектуалів: так, серед книг родини Алембеків у Львові найбільше книг було із Базеля та Кракова³⁴.

І другим джерелом, за яким було проведено пошук схожих на вжиті у книзі Ліська друковані літери, став ілюстрований каталог друкованих видань 1500–1900 рр. Стенлі Морісона³⁵. Було виявлено збіг деяких графем із виданнями базельського друкаря Фробена 1519 та 1523 років. Та для верифікації базельського походження літер канцелярії Ліська було проаналізовано ще шрифти книг із переліку Е.Ружицького. Екземпляри багатьох із цих видань зберігаються в науковій бібліотеці Центрального державного історичного архіву України у Львові. В тексті вписаних декретів книги Ліська часто йдуть відсилання до збірника законів *Speculum Saxonum*, виданого у 1581 році, наймовірніше, авторства Павла Щербіча, львівського правника³⁶. Та антиквою там надрукованою кілька початкових аркушів, чого мало для аматорського опанування техніки виведення друкованих літер через копіювання тексту. Найбільше схожих графем вдалось зафіксувати у книзі Алессандро Гваньїні «Хроніка європейської Сарматії», виданій в Кракові в 1578 році друкарем Мацеєм Вежбентою³⁷. «Хроніка...» була доволі популярною і постійною перевидавалась ще у XVII столітті³⁸. Вежбента для друку самого тексту вибрав базельський вид альдінського курсиву, основою якого були каліграфічні взірці письма Л. Аріггі з 1526 року³⁹, а шрифт заголовків був близький до того, що використовував у другій половині XVI століття у Флоренції Л. Торрентіно і теж мав базельський характер⁴⁰. Даними з біографії друкаря вдалось підтвердити наше початкове припущення про базельське походження друкованих літер, вжитих в канцелярії Ліська. Деякі літери своєю морфологією тяжіють до шрифту видання Публія Корнелія Таціта «*Opera quae extant ex justii lipsi editione ultima*» Х. Плантіна з

³³ Історія Львова. У 3-х тт. Т. 1 / Ред. Я. Ісаєвич, М. Литвин, Ф. Стеблій. — Львів, 2006. — С. 189.

³⁴ Ружицький Е. Західноєвропейська книга у Львові.... — С. 58.

³⁵ Morison S. Handbuch der Druckerkunst: 250 Beispiele mustergültiger Antiquadrucke aus den Jahren 1500–1900. — Berlin, 1925.

³⁶ Szczerbic P. Speculum Saxonum: abo prawo saskie y magdeburskie porzadkiem obicadla, z lacinskih y niemieckich exemplarzow zebrane. — We Lwowie, 1581.

³⁷ Gwagnin A. Sarmatiae Europaeae description, quae Regnum Poloniae, Lithuaniam, Samogitiam, Russiam, Musquiam, Prussiam, Pomeraniam, Liunioniam, et Moschuiam Tartariaeque partem complectitur Alexandri Gwagnini Veronensis, Eguitis aurati peditunque praefecti Diecentia conscriptae. — Warszawa, typi Matthiae Wirzbietae, 1578.

³⁸ Дмитренко Т. Хроніст XVI–XVII ст. Олександр Гваньїні / Тамара Дмитренко // Історико-культурна спадщина Дубна: правові, історичні, мистецькі та музейні аспекти: матеріали науково-теоретичної конференції, присвяченої 15-річчю створення Державного історико-культурного заповідника міста Дубна. — Дубно, 2008. — С. 30.

³⁹ Juda M. Pismo drukowane.... — S. 149.

⁴⁰ Tam samo. — S. 178.

Антверпена (1585 рік)⁴¹. Плантін створив французький стиль альдинської антикви, що вживалась у польських друкарнях аж до 1670-х років⁴². І всього кілька схожих графем трапляються у тексті видання Біблії М. Шаффенберга з 1575 року, але не в друкованому, а в рукописному письмі, яким записано перший розділ Старого Заповіту⁴³. Заголовні літери тут теж мають шрифтовий, «друкований» характер.

Для унаочнення відмінностей і схожостей між ранніми друкованими виданнями, шрифтами Вежбенти і «друкованими» формами рукописних літер канцелярії Ліська створено збірну таблицю взірців літер із кожного джерела (додаток 2).

Як бачимо із таблиці, копією із видань Гваньїні стали літери A, D, C, E, H, L, M, P, T, Q (деякі взірці), S, V, W, X. Із видання Тацита — I, N, O, по одному взірцю Q і V. Із Біблії Шаффенберга A (остання серед варіантів написання в Ліську у таблиці) та R (перша). Говорячи про копію, йде мова про наслідування модульних пропорцій, кута, контрасту волосних і потовщених літер, загального вигляду. І не більше. У копійовані графеми вносився індивідуальний дукт, відчувались елементи самобутнього почерку, завдяки чому друковані прототипи набували рукописного характеру. Так, у літери B міняється графіка сполучення півовалів, літери C, E, F, G, S, T мають різноманітні графічні модифікації засічок на кінцівках основних і додаткових штрихів, що складають структуру букви. В цьому плані шрифтові оригінали були пластичними, стабільними, і засічки, відповідно, були однотипні. Інша ситуація із графемами A і R Біблії Шаффенберга. Вони вже були скопійовані із певних друкованих видань, і писарі Ліська просто запозичили без видозмін їхню морфологію. Оригінальним і незапозиченим є написання Q, коли нижня частина набуває підкововидної (дуговидної) форми і міститься під овалом, а не справа від нього.

Чим можна пояснити саме таку специфіку письма, і як простежити першооснови естетичного смаку і майстерності писарів досліджуваної канцелярії? Під кінець XVI століття Лісько стає розвинутим торгівельно-господарським містом. В місті було 11 ремісничих цехів, розвивались близько 40 робітничих спеціальностей. Дослідник урбанізаційних процесів в Польщі Єжи Мотилевич відзначає, що всі міста Сяноцької землі в XVII ст., крім Сянока, Кросна і Ліська, були слаборозвинутими, маргінальними осередками промисловості та торгівлі⁴⁴.

⁴¹ *Tacitus Cornelius C. Opera quae extant ex justis ipsius editionibus ultimis: et cum eiusdem ad ea omnia commentariis aut notis. Scripta et addita ab eodem singulis libris Breviaria Valde ad memoriam et historiae lucem.* — Antverpiae, apud Christophorum Plantinum, 1585.

⁴² *Juda M. Pismo drukowane...* — S. 188.

⁴³ *Biblia to jest księgi Starego i Nowego Zakonu na polski język według łacinskiej biblii od Kosciola Krzesciaskiego powrzecznego przyiętey.* — Kraków, w drukarni Mikolaia Szaffenberga, 1575.

⁴⁴ *Motylewicz J. Miasta ziemi przemyskiej i sanockiej w drugiej połowie XVII i w XVIII wieku.* — Przemyśl-Rzeszów, 1993. — S. 30.

У першій половині XVI століття в місті були два римо-католицькі костели, дві православні церкви та одна синагога⁴⁵. З 1538 року власником міста стає Петро Кмита, відомий свого часу меценат культури. Він контактував із багатьма представниками польського та європейського ренесансу, з правниками, поетами, письменниками, в тому числі С. Оріховським, М. Бельським і навіть Е. Роттердамським⁴⁶. В 1550 році король Сигізмунд Август видав привілеї на проведення в місті ярмарків і дозволив відкрити в місті парафіяльну школу⁴⁷. З 1580 року місто стало власністю С. Стадницького. Під його урядування місто вступило в епоху свого розквіту, що тривала до другої половини XVII століття. Воно було одним із основних центрів ремісництва, торгівлі і культури Сяноцької землі⁴⁸. Очевидно, що заможність міста, поширення тут гуманістичних ідей, в тому числі розуміння культури книги і письма, меценатство власників Ліська заохочували міщан до купівлі, читання друкованих видань класиків і сучасників, наслідування їх мови, стилю викладу і зовнішнього оформлення.

Переходячи до висновків, варто зосередити увагу на таких аспектах:

1) Характер письма книги міської канцелярії Ліська 1641–1652 рр. засвідчує вплив друкованих книг і копіювання їх зовнішніх особливостей писарями;

2) Важко сказати, наскільки специфічним для свого часу і регіону було проаналізоване письмо. Відсутність відповідних досліджень і палеографічних ілюстрованих альбомів із зразками письма не дає можливості сказати, чи були поширеними у писарській практиці канцелярій міст Руського воєводства заповичення елементів друкованого шрифту. Так, така сама антиква зустрічається у записі річної дати книги магістрату Львова, у 1732 році⁴⁹. Але не можна однозначно твердити про якусь тяглість чи генетичний зв'язок стилю письма канцелярій Ліська середини XVI століття і Львова XVII століття. Подальші системні дослідження зможуть з часом дати відповідь і на це питання.

К ВОПРОСУ О ВЗАИМОВЛИЯНИИ РУКОПИСНОЙ И ПЕЧАТНОЙ КНИГИ В УКРАИНЕ: ОСОБЕННОСТИ ПИСЬМА ГОРОДСКОЙ КАНЦЕЛЯРИИ ЛЕСЬКА СЕРЕДИНЫ XVII в.

В статье исследуется влияние старопечатных книг на письмо книг городской канцелярии города Лиско 1641–1652 гг. Приводятся критерии поиска

⁴⁵ Historia Leska [Електронний ресурс. Режим доступу: <http://www.lesko.pwi.pl/2.historia-leska.php>]. Детальніше про історію міста від найдавніших часів до 1772 року див.: Fastnacht A. Dzieje Leska do 1772 roku. — Rzeszów, 1988.

⁴⁶ Kowalska H. Kmita (Sobieński, Sobiński) Piotr // Polski Słownik Biograficzny. — Т. 13. — Wrocław–Warszawa–Kraków 1967. — S. 97–100.

⁴⁷ Lisko // Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. — Tom V. — Warszawa, 1884 r. — S. 313.

⁴⁸ Historia Leska [Електронний ресурс. Режим доступу: <http://www.lesko.pwi.pl/2.historia-leska.php>]

⁴⁹ ЦДІА України, м. Львів. — Ф. 52 (Магістрат міста Львова). — Оп. 1. — Спр. 749. — С. 259.

печатных изданий, внешний вид которых могли копировать писцы. Подается история развития шрифта антиква, который был заимствован из печатных книг канцеляристами Лиска.

Ключевые слова: рукописное письмо, старопечатные книги, антиква, Лиско, О. Гваньини.

BY THE QUESTION OF INTERPLAY OF MANUSCRIPTS AND PRINTED BOOKS IN UKRAINE: PECULIARITIES OF WRITING OF CITY SECRETARIAT OF LIS'KO MIDDLE OF XVII CENTURY

This paper examines the impact of early printed books in writing of books City Secretariat of City Lis'ko 1641–1652. Biennium are given search criteria of publications whose appearance can copy writer. Served history of the font antique that was borrowed from printed books Lis'ko government clerks.

Keywords: manuscript writing, early printed books, antique font, Lis'ko, O. Hvanyini.

836.

Clasj wieclmym i potomkami i potomkami nie Prawa, ubiadaj, Parteru, i...
Prawo, utaluse, Parteru, diadictura, ulawa na pomienorago kupa swego i...
mi, puzeloge mi orad, namaje, intrompizja, puzeloge, pi, luhupang, wozaj, zebnaw, zebnaw,
audita et religatio admisa et confirmata est vobis habere perpetua firmitatis
et clausulis de forma. Chyż, Mienfama.

SVB EODEM ACT

Proctym se Sadzie Gajnym stangossj obcznie wiciej Iwan Murto
stki arestowat Stojeb pismiedzi Stojeb Duradniacia i tuzj mowize se bita wicem
Ilka Malada. ktory arest Wzjad puzigal nakazujce do trawego dnia od dnia d...
tat jako wroni ciego daboosi i taka blykocia et ab Officio susseptu et Connotatum est.

Actum Feria Quarta post D Quartam post Pentecosten proxa Anno Dni 1

Proctym se Wzjedem, stangossj obczniej Wasiel Krawiec przy Plempotentu swego
stfawskiego protestowat sie na Iwana Murto i son pismiedzi nago zawestu niazaj, wozaj
puzeloge ieb dnie ktora. Protestacja jako stupnia banisfona puzigata i Sasfana ieb.

Wasiel Krawiec s Iwanem Murto

EODEM ACTV DECRE

Wsprawie miedzj stronami Wasielm Krawcem i Malanka Zony tego siedzi
Gwanem Murto ktory wozaj dsterquia swego wspomiat sie. Puzetof Wzjad miedzi
tanofy i wrodumawofy Testament tak Matki tej Maruchaj Lachosaj Casaraj
1027 Dnia 19. Mawia ktora oddata i legowata Testamentem gwantu Stojeb Sw
swojej Malance na gwunie Stojeb Duradniacia i tuz se Ojczym tej Ilko Malada
to Malance na gwunie Stojeb Duradniacia ale wozaj miedzi dnie Stojeb
stamentem ktory puzaj Fra Quarta proxima post Festum Purificationis
Mawik in Anno Dni 1037. Ale se barkan budowat a miedzi sie do nago
miedopomagal dla tego nakazuje Wzjad alj Malanka swogiem swoim wicela Stojeb Sw
sumaj na sieftignit Murto wozaj dny dny Stojeb Ilko Malada puzaj jako Testament
ktore to puzadze opiekunowie maw, dac temu wozaj. tuz miedzi dny ale do wozaj dny
Decret Gwan Murto puzaj two wato gwato et firmo. Powodnas stwora appellowata
Wielmonego St Mja Pana Pana i Duradniacia a to strony barkanu ktory budowat
wiec potym intercedentibus alj strony zgodzily sie poswalaige Iwan Murto na barkan

SVB EODEM ACTV SZACVN

Best weswani Wzjad Obaj Radwanego Laki miedzi
Pakimipim od Jednego Pekarba ktory Domek Woztowski Leski ku oszawaniu Da
daj Czupr Flaszdem i adwuga, stwora taca Flaszki ktory Domek Wzjad Obaj
i ofladajsi napadobu wozaj miedzi pekarba ktory wozaj dny jedne wozaj dny
wiec tuz i tuzonka Izrontem swoim jako dawa ieb ogarnicloni i wozaj dny tuz wozaj
dnie i udrzostajnym stworem oszawaniu Jarstojeb Polkijs puzaj tuz miedzi
tuz wozaj dny tuz Wzjad Obaj Constatu et solidatu est.

Джерело: ЦДІА України, м. Львів. — Ф. 84 (Магістрат міста Ліська). — Оп. 1. —
Спр. 1. — Арк. 8 зв.

Буква	Про Етну ⁵⁰	Сон Полі-філа ⁵¹	Гваньїні ⁵² (антиква)	Гваньїні ⁵³ (курсив)	Книги магістрату Ліська ⁵⁴
A	A	A	A	A	A A A A A
B	B	B	B	B	B B B
C	C	C	C C	C	C C C
D	D	D	D	D	D D D D
E	E	E	E E	E	E E E
F	F				F F F
G	G	G	G	G	G G
H	H	H	H	H	H
I	I	II	II		II i
K					K K K
L	L	LL	L	L	L L L
M	M	M	M	M	M M M
N	N	NN	N	N	N N N
O	O	O	O		O O
P	P	P	P	P	P P P P

⁵⁰ Джерело: *Bembo P. De Aetna liber ad Angelum Chabrielem.* — Venetiis, 1495.

⁵¹ Джерело: *Colonna, Fr. Hupnerotomachia Poliphili.* — Venice, 1499.

⁵² Джерело: *Gwagnin A. Sarmatiae Europaeae description, quae Regnum Poloniae, Lithuaniam, Samogitiam, Russiam, Musquiam, Prussiam, Pomeraniam Liuoniam, et Moschuaiae Tartariaeque partem complectitur Alexandri Gwagnini Veronensis, Eguitis aurati peditunque praefecti Dicentia conscriptae.* — Warzawa, typi Matthiae Wirzbiętae, 1578.

⁵³ Там само.

⁵⁴ Джерело: Центральний державний історичний архів України, м. Львів. — Ф. 84 (Магістрат міста Ліська). — Оп. 1. — Спр. 1.

Q	Q	Q	Q	Q	QQ QQ
R	RR	RR	RR	R	RR
S	S	S	S	S	SSS
T	TT	TT	T	T	TT
U	V	V	V	V	VV
W			W	W	W
X		X	X		X
Y		Y			
Z			Z		Z

ОСОБЛИВОСТІ ЗОБРАЖЕННЯ ГЕТЬМАНА ІВАНА МАЗЕПИ В СУЧАСНІЙ РОСІЙСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ: ГОЛОВНІ ТЕНДЕНЦІЇ

У статті висвітлюються головні підходи, що панують в сучасній російській історіографії при зображенні гетьмана Івана Мазепи. Дослідник зазначає, що при висвітленні гетьманства Івана Мазепи сучасні російські історики презентують три підходи: консервативний імперський, ліберальний і поміркований.

Ключові слова: Іван Мазепа, Петро I, сучасна історіографія, гетьман.

Після розпаду СРСР і утворення незалежної держави України, вітчизняна історична наука доволі швидко поринула у процес переосмислення українського минулого. Воно супроводжувалось перевідкриттям/відкриттям вітчизняними науковцями українського, не радянського нарративу, створеного представниками української народницької та державницької школи в історіографії. Від середини 90-х рр. ХХ ст. почала набирати обертів й ще одна тенденція: українські історики усе частіше почали звертатися до наукових методів і концепцій, наявних у західній гуманітаристиці. При цьому вони намагались, щоправда не завжди послідовно, вписати українське минуле в європейський контекст, принаймні у його центральноєвропейському вимірі.

Відмова від українського радянського нарративу, що спирався на русоцентричну візію минулого України, супроводжувалося критикою останнього і змінами підходів щодо висвітлення місця Росії в українській історії. Щодо останньої, то риторика про «братній народ і провідну роль Російської держави», яка особливо буйно квітла після публікації тез «Про 300-річчя возз'єднання», швидко поступилася місцем тезам про менше зло, а в подальшому, навіть «колоніальному дискурсові», який в українських реаліях застосовувався вкрай не послідовно, більше вживався щодо ранньомодерного часу, доби імперії Романових і значно менш впевнено щодо доби СРСР. Згадані процеси відбувались паралельно і підсилювали, чи навіть легітимізували ще один важливий процес: повернення до пантеону українських героїв низки раніше татуйованих історичних постатей, серед яких особливе місце посідав гетьман Іван Мазепа.

Для великої частини представників російської історичної науки від початку 90-х рр. ХХ ст. і до сьогодні вище окреслені процеси в українській історіографії, які можна охарактеризувати як «націоналізація» історії, виявились неочіку-

* Яценко Владислав — кандидат історичних наук, докторант Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського, керівник історичної секції Харківського історико-філологічного товариства.

ваними і доволі неприйнятними. Особливих нарікань серед частини російських гуманітаріїв викликали прагнення їх українських колег піддати переоцінці низку сюжетів нещодавно спільного минулого. У контексті ранньомодерного часу мова йшла, насамперед, про переоцінку змісту та наслідків Переяславсько-Московських домовленостей 1654 р, тлумачення низки епізодів козацько-московського протистояння у другій половині XVII ст. як війн, нарешті, презентацію таких гетьманів, як Іван Виговський та особливо Іван Мазепа, поборниками ранньомодерної української державності, втіленої у Гетьманщині, проти зазіхань Москви.

Критика підходів власних візаві, властива як російській так і українській історіографії, доволі швидко перетворила висвітлення подій минулого «на поле битви», де кожна із протиборствующих сторін прагне обстояти власну правоту. Діалог історіографій при цьому відбувається вкрай специфічно, натомість активізація «бойових дій» старанно заохочувана політикумом, ЗМІ та торговельною кон'юнктурою відбувається перманентно, особливо під час відзначення в Україні та РФ чергових урочистостей з нагоди ювілеїв/роковин різних історичних подій. Побічним наслідком цих процесів є вироблення в сусідніх державах різного, часами діаметрально протилежного, сприйняття історії свого сусіда. На особливостях висвітлення постаті гетьмана І. Мазепи і історії Гетьманщини під його правлінням у сучасній російській історіографії в контексті вище окресленого історичного протистояння ми б і хотіли зосередитися у нашій розвідці.

Розвиток українознавчих студій в російській історичній науці на прикладі аналізу досліджень з мазепинської теми

Відсутність у російській історичній науці за доби СРСР україністики як самостійного наукового напрямку призвело до того, що свої міркування і ставлення до гетьмана І. Мазепи протягом 90-х рр. XX ст. і 2000-х висловлювали передусім історики, чиїм колом наукових інтересів була русистика. Антимосковський виступ гетьмана у 1708 р, трактований від часів Петра I як надзвичайна зрада, посприяв тому, що постать гетьмана була добре вмонтована в російській національний наратив. Щоправда гетьман не міг похизуватися, на відміну від Богдана Хмельницького, ретельною увагою російських науковців до своєї постаті. Донедавна російські історики не присвячували гетьманові спеціальних монографічних праць, згадуючи про нього, доволі часто побіжно або в узагальнюючих курсах, в контексті передумов Полтавської битви 1709 р., або із більшою кількістю біографічних деталей в численних працях, які присвячувалися значно успішнішому опонентові гетьмана — першому російському імператорові Петру I.

Своєрідною особливістю більшості праць російських науковців XIX–XX ст., де йшлося про Мазепу, було те, що викладена у них інформація часто була рефреном фактів, викладених у дослідженнях українських чи чужоземних істориків. Винятком з цього правила у XIX ст. були дослідження Н. Устрялова та С. Соловйова. Їх праці хоч і не були позбавлені впливу малодостовірних

джерел, на кшталт спогадів Яна Хризостома Пасека про амурні пригоди молодого Мазепи, втім висвітлюючи постать і вчинки гетьмана, вони переважно спиралися на матеріали з російських архівів. Зміст яких Н. Устрялов інтерпретував вкрай тенденційно, а С. Соловйов доволі стримано.

За СРСР російські науковці, згадуючи про гетьмана спиралися насамперед на дослідження згаданих метрів російського наративу XIX ст., а також на перше монографічне дослідження біографії гетьмана, що вийшло з-під пера одного із засновників народницької течії в українській історіографії М. Костомарова. Зазначимо, що в надрукованій у 1989 р. монографії «Время петровських реформ», один з найкращих знавців російської історії XVIII ст. і біографії царя-реформатора Є. Анісімов презентував поміркований підхід до І. Мазепи та козацько-московських взаємин другої половини XVII–XVIII ст., спираючись саме на праці С. Соловйова та М. Костомарова¹. Дослідник цілком справедливо зазначав, що головна причина козацько-московських конфронтацій в цілому та «мазепинської зради» зокрема, обумовлювалась суперечностями політичного та соціально-економічного розвитку України й прагненням царської влади позбавити її політичної автономії². Науковець відзначив, що загостренню протиріч між Батурином і Москвою істотно посприяла Велика північна війна 1700–1721 рр. у перше десятиріччя якої окреслилась низка проблем, пов'язаних із розповсюдженням петровських перетворень на Гетьманщину. Останні ставили під питання її політичний устрій, погіршували умови військової служби козаків, засвідчували наявність протилежних підходів щодо долі приєднаного у 1704 р. до Гетьманщини Правобережжя, нарешті, ставили гетьманську адміністрацію в умовах розгортання московського походу Карла XII на Москву перед необхідністю самій шукати сил для захисту автономії³.

На жаль, роки перебудови для російських істориків на відміну від українських не стали своєрідним «Рубіконом» щодо зміни оцінок у ставленні до гетьмана Мазепи. Тоді як в Україні у 1989 р. з'явилася розвідка В. Марочкіна «Гірка чаша Івана Мазепи»⁴, а наступного року роздуми того ж дослідника

¹ Анисимов Е.В. Время петровських реформ. — Л., 1989. — С. 186–194, 491.

² Там же. — С. 187.

³ Там же. — С. 187–190.

⁴ Марочкін В. Гірка чаша Івана Мазепи // Україна. — 1990. — № 6. — С. 14–15. Стаття мала істотний резонанс як в Україні, де на неї переважно схвально відгукнулися читачі, так і за її межами. Доволі критично зміст статті був оцінений журналістом московської газети, тоді як за океаном вона була схвально зустрінута визнаним мазепознавцем і одним з провідних українських істориків-емігрантів О. Оглоблиним. Дивись із цього приводу — Зворотній зв'язок // Україна. — 1989. — № 47. — С. 21; Петрюков В. Полтавская битва и затюканные апостолы // Советский патриот. — 1989. — 6 августа. — С. 4; Винар Л. Олександр Оглоблин, як дослідник гетьмана Івана Мазепи і його доби (Підсумки) // Український історик. — 1989. — Т. 26. — № 4 (104). — С. 48; Винар Л. Олександр Оглоблин, як дослідник гетьмана Івана Мазепи і його доби (Підсумки) // Винар Л. Козацька Україна. Вибрані праці / Ред. В. Степанков, упорядник А. Атаманенко. — Київ–Львів–Нью-Йорк–Париж, 2003. — С. 561.

Марочкіна та М. Брайчевського⁵, які фактично започаткували процес «реабілітації» гетьмана у вітчизняній історіографії⁶, в російській історичній науці підхід Є. Анісімова фактично не був підтриманий. Вже наступного після виходу в світ його дослідження 1990 р. в Росії вийшла низка праць дотичних постаті Петра І, що містили традиційно негативні інтерпретації гетьмана Мазепи.

У цьому контексті досить знаковою була реакція російських істориків на пропозицію Я. Дашкевича відмовитись від ідеологічних стереотипів щодо Мазепи. Пропозиція була висловлена на XI Загальносоюзній конференції у Архангельську, у вересні 1989 р., під час роботи неформального круглого столу, де обговорювалися проблеми усунення ідеологічних стереотипів у науці й виявилася для російських науковців не зрозумілою⁷.

Відверте небажання бачити Мазепу поза імперським дискурсом, призвело до того, що хоча перші спроби в цьому напрямку і були здійснені ще на початку 90-х рр. ХХ ст., втім світ вони побачили значно пізніше. Досить показовою у цьому випадку є доля розвідки про гетьмана написана у 1992 р. московським істориком А. Чудіновим. Стаття була написана із оперттям на праці українських істориків-народників, — М. Костомарова, Д. Яворницького, М. Грушевського — чий праці як раз почали перевидаватися, а також розвідки І. Борщака, В. Луціва та переклад узагальнюючого синтезу О. Субтельного, які також були вже приступні авторів. Хоча дослідник і повторив кілька історіографічних міфів про Мазепу, втім презентована ним постать гетьмана істотно відрізнялася від традиційної для радянського нарративу оповіді про егоїста-авантюриста. З-під пера московського дослідника гетьман постав одним з перших «просвічених володарів» ХVІІІ ст., який поклав край згубним міжусобицям на Гетьманщині, намагався полегшити податковий тягар для поспільства, вкладав великі кошти у розвиток національної культури, жертвуючи чималі кошти на будівництва та

⁵ *Брайчевський М., Марочкін В.* Іван Мазепа: правда і вигадки (полемічні нотатки) // Україна. — 1990. — № 6. — С. 10–12.

⁶ Значимо, що у 1989 р., попри появу вже згаданої вище розвідки В. Марочкіна, представники академічної науки, такі як, наприклад, Ю. Кондуфор, ставилися до постаті гетьмана досить негативно, вважаючи, що в «історії возз'єднання України із Росією, другої Північної війни» не має підстав для зсунення акцентів. Однак у 1990 р. постать гетьмана потрапила до кола історичних персоналій щодо яких, як зазначив заступник директора Інституту історії при ЦККПУ, академік-секретар Відділу історії, філософії і права АН УРСР І. Курас, історія мала стати безпристрасною (Див.: *Петрюков В.* Полтавская битва. — С. 4; *Ларина Т.* Восстановить правду истории // Правда Украины. — 1990. — № 185 (14650). — С. 3).

⁷ *Дашкевич Я.* Іван Мазепа: 300 років протистояння в історії та політиці // Іван Мазепа і Мазепинці: Історія та культура України останньої третини ХVІІ — початку ХVІІІ ст.: Науковий збірник / Упоряд І. Скочиляс. — Львів, 2011. — С. 17; *Дашкевич Я.* Довга тінь гетьмана. Про підсумки ще одного Мазепино року // Універсум. Незалежний погляд з України. — 2010. — № 1–2 (195–196) // Електронний ресурс http://www.universum.lviv.ua/journal/2010/1/dashk_1.htm

підтримку навчальних закладів: Києво-Могилянської академії та Чернігівського колегіуму⁸.

Побудувавши текст стилістично таким чином, щоб уникнути характеристики антимосковського виступу гетьмана 1708 р., як «зради», історик у невластивій формі для тогочасної російської історіографії наголосив, що саме Петро I підштовхнув Мазепу до переходу на бік Карла XII, відмовивши йому в наданні військових сил для захисту Гетьманщини в умовах шведського наступу на Москву⁹. Більше того відзначивши, що «українські землі були для петровської дипломатії лише розмінною монетою», яку пропонували як винагороду за союз то польській шляхті, то англійському герцогові Мальборо, дослідник порівняв шведський вибір гетьмана із відповідними кроками іншої визначної постаті, якій у радянському наративі відводилася роль «апостола возз'єднання» і чий авторитет був беззаперечним — гетьманом Богданом Хмельницьким. Подібні трактування надзвичайно сильно відрізнялися від традиційного зображення гетьмана в російській історіографії про що неодмінно авторові вказували представники редколегій та рецензенти видань, яким він пропонував свій текст. Стараннями останніх стаття так і не була надрукована в жодному московському виданні в першій половині 90-х рр. XX ст. Лише на початку 2000-них автор, провідний науковий співробітник Інституту всесвітньої історії РАН, зумів опублікувати текст, щоправда не в провідних історичних часописах Москви чи Петербурга, а в виданнях периферійних університетів Тюмені та Ростова¹⁰.

Того ж 1992 р. у Москві світ побачило перевидання М. Костомарова «Мазепа» із вступною статтею Г. Літаврїна, під красномовною назвою «Гетман-злодей»¹¹. Стаття стала досить знаковою із низки нюансів. По-перше, вона засвідчувала наявність нової тенденції в російській історіографії, що була пов'язана із критикою започаткованих в українській історичній науці трансформацій, зміст яких зводився до «націоналізації» історії про що вже йшлося вище¹². По-друге, автор намагався на прикладі зображення постаті Мазепи, спираючись на авторитет М. Костомарова та меншою мірою О. Лазаревського, довести правомірність застосування до української історії її русоцентричної візії¹³. По-третє, прагнучи дискредитувати постать гетьмана І. Мазепи, у якому дослідник вбачав «не засновника національної ідеї, а зразок тої категорії авантюристів феодалної доби, які заради власного інтересу, часто змінюючи своїх сюзеренів»¹⁴, Г. Літаврїн фактично наголошував на заідеологізованому і вкрай

⁸ Чудинов А.В. Гетман Иван Мазепа // Актуальные проблемы всеобщей истории. Межвузовский сборник научных статей. — 2003. — Вып. 2. — С. 141.

⁹ Там же. — С. 142; Чудинов А.В. Гетман Иван Мазепа // Европа. Международный альманах. — 2002. — Вып. 2. — С. 211.

¹⁰ Чудинов А.В. Гетман Иван Мазепа // Европа. Международный альманах. — 2002. — Вып. 2. — С. 206.

¹¹ Литаврин Б. «Гетман-злодей» // Костомаров Н. И. Мазепа. — М., 1992. — С. 3–16.

¹² Там же. — С. 13–16.

¹³ Там же. — С. 13.

¹⁴ Там же. — С. 14.

консервативному підході до гетьмана, презентуючи його як об'єкт боротьби історичної пам'яті, а не наукового дослідження. Нарешті, прагнучи довести власну правоту, дослідник, наслідуючи українських представників народницької історіографії та радянських вчених, вдавався до протиставлення І. Мазепи українському народові¹⁵.

На зламі ХХ і ХХІ сторіч більшість з виголошених положень виявилася надзвичайно затребуваною. У низці робіт, які побачили світ в зазначений час, а особливо напередодні відзначення в Україні та РФ подій 300-річної давнини, чимало російських дослідників вдавалися до трактування гетьмана в контексті наростаючих протиріч в українсько-російських політичних взаєминах¹⁶.

Дозволимо собі відзначити, що на цьому тлі в російській історичній науці так само, як й у випадку трактування Української революції 1648–1657 рр., висвітлення гетьмана І. Мазепи та козацько-московських взаємин за його правління, мав місце поділ істориків на три умовних групи. До першої належали прихильники «імперської візії» української історії, другу — творили прихильники ліберально-поміrkованих поглядів. Нарешті, до третьої можна зарахувати поодиноких російських україністів, які займаючись вивченням саме ранньомодерної України, висловлювали з приводу питань, що нас цікавлять, погляди суголосні із вітчизняною і світовою україністикою, а відтак є радикальними щодо пануючих у російській науці настроїв і тенденцій.

Кожна із окреслених вище груп істориків, має власні уявлення і особливості зображення постаті І. Мазепи і ключових аспектів його гетьманства, які цілком можуть заслуговувати на окремий розгляд, що міг би втілитися у кілька ґрунтовних нарисів. Втім, у нашій розвідці ми спробуємо стисло охарактеризувати ці три напрямки у російській історіографії, зосередившись на особливостях їхнього трактування І. Мазепи.

¹⁵ Там же.

¹⁶ Для прикладу наведемо лишень декілька праць: *Андреев И.* Мазепа. Герой или изменник? // «Знание-сила». — 2001. — № 4. — С. 119–127; *Каргаманов Ю.* Мазепа и другие. Украина в поисках отцов-основателей // Дружба народов. — 2009. — № 2. — С. 120–131; *Родин С.* Иуда и Мазепа как символы самосознания «украинцев» // Молодая Гвардия. Ежемесячный литературно-художественный и общественно-политический журнал. — 2009. — № 4 — С. 236–269; № 5–6. — С. 218–264; *Лобачев В.* Мазепа // Наука и религия. — 2002. — № 10. — С. 16–18; № 11. — С. 15–17; *Лобачев В.* Старые герои нового времени // Наука и религия. — 2008. — № 7. — С. 2–6; Через исторические мифы. Интервью Владимира Артамонова журналисту Олегу Горупаю // Красная звезда. — 2008. — 8 июля. Вторник // Режим доступа: http://old.redstar.ru/2008/07/08_07/3_05.html; *Родин С.* Иуда и Мазепа как символы самосознания «украинцев» // Молодая Гвардия. Ежемесячный литературно-художественный и общественно-политический журнал. — 2009. — № 5–6. — С. 218–264; *Артамонов В.А.* Вторжение шведской армии на Гетьманщину в 1708 г. и Иван Мазепа // Украина и Россия: история и образ историю Материалы конференции (3-5 апреля 2008, Институт Европы РАН). // Режим доступа: <http://www.hist.msu.ru/Labs/UkrBel/materials.htm>; *Рогинский В. В.* О некоторых исторических и политических аспектах 300-й годовщины Полтавской битвы // Новая и новейшая история. — 2009. — № 4. — С. 3–7.

Прихильники «імперської візії»

Прихильники «імперської візії» становлять найбільш чисельну групу, адже подібне трактування Мазепи є традиційним для російської історіографії і презентоване як у наукових, так і науково-популярних працях. Воно міститься як в доробку істориків, що сформувалися як дослідники ще за часів СРСР, так і в працях молодих російських вчених. Варто відзначити, що чимало з тих хто вдається до імперської парадигми, роблять це механічно, повторюючи наявні в російському історичному наративі XIX–XX ст. оцінки і підходи до постаті гетьмана, не вдаючись до заглиблення в специфіку козацько-московських взаємин чи спрямованого вивчення біографії І. Мазепи. Задовольняючись схемами, розробленими вже згадуваними Н. Устряловим чи С. Совйовим, автори до кола яких можна зарахувати Б. Грігор'єва, Н. Павленка, Л. Мілова, І. Андрєва, Г. Саніна, В. Артамонова, С. Родіна, С. Цветкова, Я. Водарського та багатьох інших російських науковців особливо дотичних до написання підручників з історії Росії для вишів, *a priori* негативно зображують І. Мазепу, наголошуючи на трактуванні його виступу у 1708 р. як зради¹⁷.

Найбільш яскраво «імперська візія» презентована в доробку фахових істориків і почасти представників академічної науки І. Андрєєва, Г. Саніна та В. Артамонова. Їх погляд на гетьмана Мазепу опертий на російський імперський наратив XIX–XX ст., містить також доволі своєрідне звернення до наробку представників української історіографії та західної україністики. Активно послуговуючись фактами, наявними в працях українських науковців чи західних україністів, вище названі історики, передусім Г. Санін та В. Артамонов, най-

¹⁷ Григор'єв Б. Карл XII, или пять пуль для короля. — М., 2006. — С. 277–281; Павленко Н.И. Петр Великий. — М., 1990 — С. 261–291; Павленко Н.И. Петр I. — М., 2005. — С. 143–150; История России XVIII–XIX веков / Л.В. Милов, Н.И. Цимбаев; под ред. Л.В. Милов. — М., 2006. — С. 41–42; Андреев И. Мазепа. Герой или изменник? С. 119–127; Його ж. Алексей Михайлович. — М., 2003. — С. 573–574; Його ж. Алексей Михайлович. 2-е изд., исправл. — М., 2006. — С. 573–574; Андреев И.Л. На пути к Полтаве. — М., 2009. — С. 294–318; История внешней политики России. XVIII век. (От Северной войны до войн России против Наполеона). — М., 1998. — С. 34; Санин Г. Хмельницкий и Мазепа // Красная звезда. — 2008. — 16 апреля (среда) // Режим доступа: http://www.redstar.ru/2008/04/16_04/5_05.html; Санин Г. Богдан Хмельницкий и Иван Мазепа // Труды института истории Российской истории РАН. — М., 2006. — Вып. 6. — С. 65–90; Обсуждение доклада (Санин Г. Богдан Хмельницкий и Иван Мазепа) // Труды института истории Российской истории РАН. — М., 2006. — Вып. 6. — С. 90–98; Санин Г. Мазепа: единожды предав... (Интервью доктора исторических наук, ведущего научного сотрудника, заведующего Центром истории внешней политики России до 1917 года Института Российской истории РАН Геннадия Санина) // Режим доступа: <http://gia.ru/online/20100722/257293317.html>; Цветков С. Карл XII. Последний викинг. 1682–1718. — М., 2005 // Режим доступа: <http://mirknig.com/knigi/history/1181155800-karl-xii.-poslednijj-viking.-1682-1718.html>; Родин С. Иуда и Мазепа... // Молодая Гвардия. Ежемесячный литературно-художественный и общественно-политический журнал. — 2009. — № 5–6. — С. 218–264; Водарский Я. Геополитика России в XVIII в. // Российская империя: от истоков до начала XIX века. Очерки социально-политической и экономической истории. — М., 2011. — С. 209.

частіше послуговуються положеннями з праць М. Костомарова, Д. Яворницького, узагальнюючого синтезу М. Грушевського і меншою мірою доробком О. Лазаревського. Це обумовлено як тим, що значна частина їх наукової спадщини була написана російською, так і тим, що наявні у них негативні оцінки гетьмана, де наголошувалось на його егоїзмі, неприглядних аспектах кар'єрного шляху, моральних якостях, культурній відчуженості від народних мас доволі добре вписувалися в імперський наратив, особливо його радянське прочитання. Що ж до історіографічної спадщини державницької школи та сучасної української історіографії, то звернення до неї мають обмежений і доволі часто «механічний» характер. Російські науковці запозичують звітні факти натомість, ігнорують їх інтерпретацію. Доволі своєрідно при цьому виглядають наявні в російських дослідженнях зразки полеміки із українськими колегами: наголошуючи не неприйнятті жодних інших трактувань гетьмана, окрім стереотипу «Мазепа-зрадник». При цьому російські науковці, зазвичай, апелюють до емоцій, натомість наукова критика сперта на володіння історіографією питання та знання джерел у їх працях, на жаль, відсутня.

Досить яскраво цю тезу можна унаочнити прикладом з досліджень старшого наукового співробітника РАН В. Артамонова. У низці своїх публікацій, підгрунтя яких становив виступ у квітні 2008 р. на конференції у Москві, науковець піддав критиці реконструкцію взяття царськими військами в листопаді 1798 р. м. Батурина та обрахунок загиблих при знищенні гетьманської столиці, наявні у дослідженнях чернігівського мазепознавця С. Павленка¹⁸. Останньому російський фахівець з воєнної історії дорікав відсутністю критичного ставлення до джерел, цілковитій довірі історичній публіцистиці, як то «Історія Русів» чи праці П. Крекшина, покликанням на шведські джерела з «других рук», користуванням з архівних джерел, які вже неодноразово оприлюднювались, і висловлюванням припущень, що не підкріплювались інформацією з джерел¹⁹.

У запропонованому при цьому власному прочитанні Батурицьких подій, російський історик, щоправда не уник тих самих огріхів, якими дорікав українському колезі. Відмінність полягала лише у тому, що покликання на історичну публіцистику містило інші прізвища і твори: згадані в С. Павленка «Історія Русів» і П. Крекшин в В. Артамонова заступила англomовна праця Данієля Дефо про історію царювання Петра І. Описуючи штурм гетьманської столиці військами князя А. Меншикова, дослідник висунув твердження, що місто впало

¹⁸ Дивись із цього приводу: *Артамонов В.А.* Вторжение шведской армии // Режим доступу: <http://www.hist.msu.ru/Labs/UkrBel/materials.htm>; *Артамонов В.А.* Вторжение шведской армии на Гетьманщину в 1708 г. и И. Мазепа // *Артамонов В.А., Кочегаров К.А., Курукин И.В.* Вторжение шведской армии на Гетманщину в 1708 г. Образы и трагедия гетмана Мазепы — СПб, 2008. — С. 56–87; *Артамонов В.* Правда о Батурине и Мазепе // *Красная звезда.* — 2008. — 23 июля // Режим доступу: http://old.redstar.ru/2008/07/23_07/5_05.html; *Артамонов В.* Устрашение Гетманщины. Катастрофа резиденции Мазепы // *Родина.* — 2009 — № 7. — С. 29–33; *Артамонов В.А.* Полтавское сражение. К 300-летию Полтавской победы. — М., 2009. — С. 378–404.

¹⁹ *Артамонов В.А.* Вторжение шведской армии С. 60, 73; *Його ж.* Полтавское сражение. — С. 382, 391.

завдяки перевазі петровських солдатів над гетьманськими сердюками, але не навів жодних джерел, які б засвідчили, що московіти зуміли під час штурму опанувати міські мури. Заперечуючи версію щодо проникнення царських військ до Батурина через потаємний підземний прохід, дослідник, натомість висунув аж три припущення, що проникнути до міста штурмуючі могли або через пролом у мурах, спричинений за Д. Дефо вогнем російських батарей, або опанувавши берегові брами, або берегову браму відчинили віддані цареві мешканці Батурина²⁰. Наведені вище припущення належать до категорії, яку сам російський дослідник щодо своїх візаві характеризує як «непідкріплені документально».

Не все гаразд у вченого і з запереченням тези про масову загибель після падіння міста його цивільних мешканців, чи оскарженням завищеної С. Павленком кількості жертв, обрахованої у 11–14 тисяч осіб²¹. Першу тезу дослідник намагається оскаржити покликанням на Лизогубівський літопис та працю про історію м. Батурина О. Лазаревського. Цей крок є досить незвичним, адже згаданий літопис і численні дослідження О. Лазаревського, одного з найяскравіших представників народницької течії української історіографії, що відрізнявся неприхильним ставленням до І. Мазепи, доводять як раз зворотне — масову гибель батуринців і довготривале занедбання знищеного міста²². Щодо другої — історик обмежується констатацією, що «розрахунки щодо чисельності і приросту населення в даній місцевості за відсутності достовірних даних можна вважати приблизними і потребує ретельної перевірки»²³.

Ще одна варта згадки особливість наукової майстерні мазепинських сюжетів В. Артамонова полягає у тому, що прагнучи створити найбільш неприглядний образ гетьмана, дослідник час від часу знаходить у джерелах факти про які в них не йдеться. Маємо на увазі твердження В. Артамонова зроблене із покликанням на щоденник Даніеля Крмана, що після здобуття у січні 1709 р.

²⁰ Артамонов В.А. Вторжение шведской армии. — С. 61, 69; *Його ж.* Правда о Батурине и Мазепе; *Його ж.* Устрашение Гетманщины. — С. 31. *Його ж.* Полтавское сражение. — С. 368–387.

²¹ Артамонов В.А. Вторжение шведской армии. — С. 69–74; *Його ж.* Правда о Батурине и Мазепе; *Його ж.* Устрашение Гетманщины — С. 31–32; *Його ж.* Полтавское сражение. — С. 388–392.

²² Летопись или описание краткою знатнейших действ и случаев, что в котором году деялось в Украине малороссийской обеих сторон Днепра и кто именно корда гетманом был казацким (1506–1737) // Сборник летописей, относящихся к истории Южной и западной Руси, изданный комиссиею для разбора древних актов, состоящих при Киевском, Подольском и Волынском Генерал-Губернаторе. — К., 1888. — С. 47; Лазаревский А.М. Исторический очерк Батурина // ЧИОНЛ. — Кн. VI. — Отд. II. — К., 1892. — С. 112–115; Лазаревский Ал. Описание Старой Малороссии. Материалы для истории заселения, землевладения и управления. — К., 1893. — Т. II. Полк Нежинский. — С. 257–260.

²³ Артамонов В.А. Вторжение шведской армии. — С. 74; *Його ж.* Правда о Батурине и Мазепе; *Його ж.* Устрашение Гетманщины. — С. 32; *Його ж.* Полтавское сражение. — С. 388–392.

м. Веприка, попри виявлене Карлом XII до переможених, що брали участь в обороні міста, милосердя, останні були забиті мазепинцями²⁴. Чому російський науковець стверджує, що жінки були зарубані саме мазепинцями є геть незрозумілим, адже звернення до нотаток словацького посланця протистанської ліги до Карлом XII та їх потрактування в українській та російській історіографії засвідчують геть інші факти.

Одним з перших, хто запровадив у науковий обіг інформацію з нотаток Д. Крмана був учень М. Грушевського, один із засновників державницької школи в українській історіографії — С. Томашівський. У ювілейному збірнику на пошану М. Грушевського за 1905 р. він вмістив розлогу розвідку «Словацький вигнанець на Україні (1708–1709)», де переповів, спираючись на перше латиномовне видання 1894 р., зміст нотаток та стислу інформацію про їх укладача²⁵. Згадуючи про здобуття шведами Веприка, науковець відзначав, що викладена в нотатках словака інформація про долю захисників Веприка істотно суперечила іншим джерелам. Словак стверджував, що, здобувши Веприк шведський король виявив милосердя до його оборонців, однак шведи порубали жінок, які під час штурму поливали їх окропом і жбурляли каміння, а Мазепа вкинув своїх підданих до льохів і заморив голодом²⁶. В українському дискурсі Мазепа одним з перших до цього сюжету звернувся М. Костомаров, який виклав його за Георгом Нордбергом, зазначивши, що чимало з полонених загинуло від морозів під час їх відконвоювання до Зінькова, але там вони користувалися цілковитою свободою, а «малоросіян» обох статей на клопотання Мазепа було відпущено на волю²⁷. Про те, що свідчення Крмана та ще одного каролінгця Леонарда Кага дещо різняться між собою і суперечать фактам, викладеним Нордбергом, відзначав ще один фахівець з мазепинської тематики — Борис Крупницький. У 30-х рр. ХХ ст. історик присвятив спеціальну розвідку питанню взаємин шведів і українського населення, у 1708–1709 рр.²⁸, де зокрема й звернув увагу на згадані суперечності.

Наприкінці 70-х рр. ХХ ст. одеський історик В. Шутой, якого Б. Крупницький зараховував до представників російської історіографії²⁹, опублікував на сторінках часопису «Вопросы истории» українські сюжети з щоденника

²⁴ *Його ж.* Полтавское сражение. — С. 421, 463.

²⁵ *Томашівський С.* Словацький висланник на Україні (1708–1709) // Науковий збірник присвячений професорові Михайлові Грушевському учениками й прихильниками з нагоди Його десятилітньої наукової праці в Галичині (1894–1904). — Львів, 1906 — С. 301–346.

²⁶ Там же. — С. 319.

²⁷ *Костомаров Н.И.* Мазепа. — М., 1992. — С. 271.

²⁸ *Крупницький Б.* Шведи і населення України в 1708–1709 рр. (на підставі шведських джерел) // Мазепа. Збірник. — Т. II // Праці українського наукового інституту. — Т. XLVI. — Варшава, 1939. — С. 17–18.

²⁹ *Крупницький Б.* Мазепа і советська історіографія // Український збірник. — 1955. — Кн. 2. — С. 29–30.

Крмана³⁰. Російський переклад був підготовлений латиністами кафедри давніх мов МГУ з словацького двомовного перевидання подорожніх нотаток 1969 р. У фрагменті, що нас цікавить йшлося про те, що дехто з переможців у «люті рубив» жінок, які чинили під час штурму міста опір шведам, однак про мазепинців, як бачимо, ані пари з вуст³¹.

Український переклад «Itinerarium 1708–1709» «словацького Плутарха» постав у 1999 р. Він був зроблений Ольгою та Григорієм Булахами із словацької і, почасти, звірений із латинським оригіналом фахівцем творчості Д. Крмана Миколою Неврлогою, який також підготував примітки до українського видання «Подорожнього щоденника». Про вепрські події в українському виданні було зазначено наступне «Король усіх помилував, але Мазепа своїх підданих, кинених до ям, кількох змучив голодом. На жінок, які лляли на шведів гарячу воду й кидали каміння, деякі переможці брязкали мечами»³².

Ми дозволили собі цей розлогий відступ аби наочно довести, що прагнучи створити якомога неприглядніший образ гетьмана Мазепи, відповідний імперській традиції, російський науковець, згадуючи про вепрські події 1709 р., фактично порушив низку азів ремесла історика. Так, по-перше, на відміну від вже згаданих М. Костомарова чи С. Томашівського, В. Артамонов зігнував критичне ставлення до джерела, необхідного при опрацюванні будь-яких свідчень, а фактів, наведених Д. Крманом, як зазначав знавець його творчості М. Неврлий, поготів³³. По-друге, ані словом не прохопився про інтерпретацію долі вепрських полонених в історіографії. По-третє, підлаштовуючи інтерпретацію джерела під загальну тенденцію свого бачення гетьманства І. Мазепи, яка має на меті очорнити гетьмана, фактично спотворив його, домудрувавши смерть учасниць оборони Веприка від рук саме мазепинців.

У цілому презентація Мазепи в доробку прихильників імперської візії має чимало інновацій, зумовлених швидше ідеологічною, ніж науковою складовою. До таких належить трактування гетьмана, як людини чие життєве кредо була перманентна зрада. Вперше прописана у дослідженнях І. Андрєєва ця теза була підхоплена і розвинута Г. Саніним, а особливо В. Артамоновим³⁴. Цікаво відзначити, що не задовольняючись вже відомими в історіографії сюжетами, що в

³⁰ Шуттой В. Малоизвестный источник по истории Северной войны // ВИ. — 1976. — № 12. — С. 93–111.

³¹ Шуттой В. Малоизвестный источник. — С. 97.

³² Крман Даниел. Подорожній щоденник (Itinerarium 1708-1709) — К., 1999 — С. 52.

³³ Неврлий М. «Itinerarium» Даниела Крмана і Україна в ньому // Крман Даниел. Подорожній щоденник (Itinerarium 1708–1709) — К., 1999 — С. 12, 20.

³⁴ Про застосування цього підходу до висвітлення молодих років гетьмана дивись нашу розвідку: Яценко В. Молоді роки Івана Мазепи у висвітленні сучасної російської історіографії: крізь призму «імперської візії». Частина I // Режим доступу: <http://www.historians.in.ua/index.php/post-mazepa/529-vladyslav-yatsenko-molodi-roky-ivana-mazepu-u-vysvitleni-suchasnoi-rosiiskoi-istoriohrafii-kriz-pryzmu-imperskoi-vizii>; Частина II // Режим доступу: <http://www.historians.in.ua/index.php/post-mazepa/534-vladyslav-yatsenko-molodi-roky-ivana-mazepu-u-vysvitleni-suchasnoi-rosiiskoi-istoriohrafii-kriz-pryzmu-imperskoi-vizii-chastyna-ii>.

різний час політичні опоненти, а в подальшому історики інтерпретували як зраду, з боку Мазепи, Г. Санін та В. Артамонов забажали збільшити їх кількість. Як наслідок перший висловив припущення, а другий за допомогою стилістики перетворив його на твердження, що І. Мазепа вперше зрадив українському народові і царському тронові вже невдовзі після принесення в 1654 р. у Переяславі присяги на вірність цареві, заламавши її розпочавши службу як королівський покоевий при дворі Яна II Казимира. Доволі знаково, що ця нововиявлена зрада не має опертя на джерела, де йшлося б про сам факт принесення молодим Мазепою подібної клятви³⁵. Що ж до інших численних «зрад» у обліку яких В. Артамонов час від часу навіть збивається із обрахунку, то вони геть не враховують жодні факти та джерела, які заперечують чи дозволяють інтерпретувати ті чи інші мазепинські вчинки та біографічні епізоди у світлих, а не темних барвах.

Наслідуючи методологічно дослідження XIX ст., що наголошували саме на емоційно-психологічному підході до постаті гетьмана (егоїстичність, підступність, заздрісність) прихильники імперського погляду відверто ігнорують або спрощують висвітлення аспектів державотворення, зміни у політичному статусі Гетьманщини щодо Московії за гетьманства Мазепи.

Одночасно сюжети, пов'язані із військовою діяльністю Мазепи, його участю у війнах з Кримом та Османською імперією, так само як і аналіз військових і соціально-економічних перетворень з поля зору істориків випадають. Дозволимо собі припустити, що не останню роль у цьому відіграє фактор відсутності глибоких знань з української історії та мовний бар'єр. Щоправда це не заважає тому ж Г. Саніну чи В. Артамонову ставити під сумнів військові здібності гетьмана, критично відгукуватись про босездатність козацьких і сердюцьких полків, а також ігнорувати при описі бойових дій за їх участю аналізу їх вишколу, озброєння, тактики, військового досвіду командирів та інших елементів мілітарної реконструкції, які російські дослідники застосовують щодо московського війська Петра I, шведської армії Карла XII, чи збройні сили Речі Посполитої³⁶.

Не можна не помітити, що прихильники імперського погляду доволі часто накидають на Мазепу ту ж систему координат, яку застосовують при висвітленні постаті І. Виговського. Обидва гетьмана протиставляються Б. Хмельницькому, за обома визнаються дипломатичні здібності і не визнаються мілітарні, обох, безпідставно, зараховують до пропольських симпатиків, які здійснювали свій політичний курс всупереч народним прагненням, беручи до уваги лише інтереси старшинської верхівки³⁷.

³⁵ Санін Г. Богдан Хмельницький и Иван Мазепа С. 74–75; Артамонов В.А. Вторжение шведской армии. — С. 16; *Його ж.* Горький путь предательства. Мазепа и шведы в 1708 году // Родина. — 2009 — № 7. — С. 17; *Його ж.* Полтавское сражение. — С. 347.

³⁶ Санін Г. Богдан Хмельницький и Иван Мазепа С. 80–82; Артамонов В.А. Вторжение шведской армии. — С. 15, 20, 65; *Його ж.* Устрашение Гнтманщины. — С. 30; *Його ж.* Полтавское сражение. — С. 346, 350–351, 355.

³⁷ Для порівняння: Малов А.В. Московские выборные полки солдатского строя в начальный период своей истории 1656–1671 гг. — М., 2006. — С 427–428; Андреев И.

Активно наголошуючи, що політика Мазепи суперечила прагненням українського народу, частина російських дослідників, послуговуючись твердженнями та інтерпретаціями, що були розроблені представниками народницької школи української історіографії і чудово вписалися у радянську та значною мірою сучасну російську візію українського минулого, сповідують фактично подвійні стандарти. Складається ситуація, коли політичний курс Мазепи, його попередника Виговського та інших гетьманів оцінюють крізь призму прагнення народних мас, натомість політика Олексія Михайловича чи Петра Олексійовича зображується в контексті здобутків у зміцненні та модернізації владних інституцій Московії чи то пак від 1721 р. Російської імперії. Розмірковувань щодо того наскільки ця політика суперечила прагненням російського простолюду, науковці чомусь не зазначають.

Протиставлення гетьманської влади і рядового козацтва в сучасній російській історіографії найбільш яскраво до недавнього часу було презентовано при висвітленні козацько-московської війни 1658–1659 рр. та її ключового сюжету Конотопської битви 1659 р. При висвітленні передумов та перебігу останньої, російські науковці завзято вдаються до мінімізації чи навіть висловлення скепсису щодо участі у цій битві козацтва Гетьманщини³⁸. У цьому контексті варто відзначити, що сучасний «антимазепинський» дискурс також зазнав змін.

Застосовуючи підходи своїх колег, що були вже апробовані при аналізі військових сюжетів середини XVII ст., для висвітлення подій початку XVIII ст., В. Артамонов припустив, що в обороні Батурина від військ Меншикова участь брали лише сердюки, тоді як реєстровці, міщани та селяни, які перебували у місті, намагалися ухилитися від участі у бойових діях. Йдучи значно далі за Є. Тарле, який припускав, що батуринські міщани не чинили опору штурмуючим³⁹, сучасний дослідник припустив, що батуринці могли відкрити царським військам ворота, а козаки прилуцького полку допомогти їм у придушенні опору сердюків⁴⁰. Не знаходячи підтвердження у джерелах, подібні твердження, як і теза автора про наявність в українців ранньомодерної доби загально-російської свідомості, дозволяють прихильникам імперської візії не лише продовжувати життя старим міфам щодо гетьмана Мазепи, але й збагачувати їх новими.

Відкидаючи наявні в сучасній україністиці раціональні причини, що спонукали гетьмана до антимосковського виступу 1708 р., на користь твердженням,

Алексей Михайлович. — С. 492–493; *Бабулин И.Б.* Битва под Конотопом 28 июня 1659 года. — М., 2009. — С. 3–4; *Бабулин И.Б.* Князь Семен Пожарский и Конотопская битва. — СПб., 2009. — С. 40, 41, 143; *Бабулин И.Б.* Поход Белгородского полка на Украину осенью 1658 г. // Единорогъ: Материалы по военной истории Восточной Европы эпохи Средних веков и раннего Нового времени. — М., 2009. — С. 255–256.

³⁸ *Бабулин И.Б.* Битва под Конотопом. — С. 20–21, 24; *Бабулин И.Б.* Князь Семен Пожарский С. 84–85, 93.

³⁹ *Тарле Е.В.* Северная война и шведское нашествие на Россию. — М., 1958. — С. 258.

⁴⁰ *Артамонов В.А.* Вторжение шведской армии. — С. 66–68; *Його ж.* Устрашение Гетманщины. — С. 31; *Його ж.* Полтавское сражение. — С. 386–387.

що їх генеза була прихована у політичному авантюризмі гетьмана, прихильники імперської візії відмовляються від прискіпливого аналізу висновків опонентів. Натомість російські науковці вдаються до специфічних роздумів, що хоча Гетьманщина і потерпала від Північної війни, втім головний її тягар несла на собі Московія, а обтяження зумовлені обмеженням прав і вольностей Гетьманщини в умовах війни накладалися для спільної користі⁴¹. Петро I не мав наміру віддавати Правобережжя Речі Посполитій, а його відмова гарантувати Гетьманщині захист у 1707 р. була висловлена в гарячці, під впливом погіршення мілітарного становища на фронтах. Що ж до адміністративних перетворень, то заперечуючи царські наміри скасувати автономію Гетьманщини, дослідники апелюють до того, що старшинські побоювання з цього приводу були безпідставні, адже Петро до подібних заходів так і не вдався⁴². Дозволимо собі відзначити, що подібна система доводів є алогічною, вона перманентно і, вочевидь, свідомо випускає з поля зору той факт, що гетьманський виступ 1708 р. мусив вплинути і безсумнівно вплинув на численні хаотичні реформаторські задуми Петра I. В умовах продовження війни і після поразки на Пруті у 1711 р. цар-реформатор, зважаючи на прецедент 1708 р. аби знову не спровокувати невдоволення еліт Гетьманщини, мав загальмувати інкорпораційні перетворення щодо останньої, до яких він зміг повернутися вже наприкінці свого правління.

Ліберальна візія

Історики, які дивляться на постать Мазепи під ліберальним кутом зору, до числа яких можна зарахувати Є. Анісімова, А. Каменського, С. Седова, А. Беспалова, А. Чудинова, А. Євлахова⁴³, у своїх підходах значно стриманіші. На

⁴¹ Артамонов В.А. Вторжение шведской армии. — С. 10, 13–14; *Його ж.* Полтавское сражение. — С. 342–343 і далі.

⁴² *Його ж.* Вторжение шведской армии. — С. 10, 31; *Його ж.* Полтавское сражение. — С. 342–343; 358–359.

⁴³ Анисимов Е.В. Время петровских реформ. — С. 186–194, 491; Свої роздуми щодо гетьмана, висловлені у 80-х рр. ХХ ст., автор повторив у низці публікацій що побачили світ вже у 2000-х: Нариси історії Росії: Пер з рос. / Б.В. Ананьїч, І.Л. Андреев, Є.В. Анісімов та ін.; За заг. ред. О.О. Чубар'яна. — К., 2007. — С. 397–399; Анисимов Е. Императорская Россия. — СПб., 2008. — С. 76–78; Анисимов Е. Петр Великий: личность и реформы. — СПб., 2009. — С. 159–168; Каменский А. Российская империя в XVIII веке: традиция и модернизация. — М., 1999. — С. 98–101; Седов С.А. Д.М. Голицын (1663–1737 гг.): государственная и общественно-политическая деятельность. Дис. к. и. н. — М., 1996. — С. 96–98, 103–113; Беспалов А.В. Организация и военное искусство армий стран основных участниц Великой Северной войны (1700–1721 гг.) в рамках военно-политических союзов. Дис. д. и. н. — М., 2011. — С. 556–570; Чудинов А.В. Гетман Иван Мазепа // Европа. Международный альманах. — 2002. — Вып. 2. — С. 206–214; Чудинов А.В. Гетман Иван Мазепа // Актуальные проблемы всеобщей истории. Межвузовский сборник научных статей. — 2003. — Вып. 2. — С. 137–145; Евлахов А. Хмельницкий и Мазепа: Мифы и факты воссоединения // Власть. — 2006. — № 10. — С. 79–87.

відміну від деяких прихильників традиційного бачення гетьмана вони не приділяли його постаті спеціальних розвідок. Що ж до методології їх бачення, то вона має багато спільного із прихильниками імперської візії. Зображуючи у своїх творах сюжети, пов'язані із гетьманством Івана Мазепи, прихильники ліберального бачення також спираються на російську дореволюційну історіографію, охоче використовуючи трактування С. Соловйова або таких дослідників як А. Брікнер чи С. Платонов⁴⁴, але при цьому вони досить відкриті і до сприйняття низки трактувань і фактів, наявних в українській історіографії та західній і російській україністиці. Дозволимо собі зазначити, що на формування поглядів цієї групи істориків істотний вплив, зокрема справила вже згадувана поміркована трактовка гетьмана, наявна у працях Є. Анісімова. Її вплив відчутний, між іншим, у саркастичному сприйнятті такими істориками, як А. Каменський, намагання їхнього колеги по цеху з табору традиціоналістів Н. Павленка зображувати гетьмана як уособлення усіх людських пороків⁴⁵.

Однією з особливостей сюжетної лінії представників ліберальної візії є той факт, що гетьманство Мазепи вони зображують крізь призму козацько-московських взаємин середини XVII–XVIII ст. Часто-густо вдаючись до порівняння І. Мазепи із Б. Хмельницьким, дослідники наголошують на схожості їх політичних кроків і правонаступності зовнішньої політики Мазепи щодо Шведського королівства⁴⁶. Цей аспект істотно відрізняє прихильників ліберального бачення від adeptів імперського, адже останні наголошують саме на протиставленні обох гетьманів.

Погоджуючись із тим фактом щодо антимосковського виступу 1708 р., Мазепу і частину еліти Гетьманщини спонукали петровські модернізаційні перетворення, російські науковці, подібно до українських, також серед причин виступу відзначають проблему територіальної приналежності Правобережжя. Остання, як відомо, мала різне тлумачення у Москві і в Батурині. У доробку Є. Анісімова, А. Чудінова, А. Євлахова також звернуто увагу на острах старшини, підкріплений відповідною Петра I на запит Мазепи щодо надання у його розпорядження 10 тисячного війська, що в умовах наступу шведів на Москву Гетьманщина мала zostатись без військової підтримки з царського боку⁴⁷.

⁴⁴ *Брикнер А.Г.* История Петра Великого. — М., 2002. — С. 435–445; *Платонов С.Ф.* Лекции по русской истории. — Спб., 1899. — Вып. 3. — С. 59–61.

⁴⁵ *Каменский А.* Российская империя. — С. 98–99; Обсуждение монографии Т.Г. Таировой-Яковлевой: «Иван Мазепа и Российская империя: история «предательства»» Москва: Центрполиграф, 2011. 525 с. ISBN 978-5-227-02578-4. *Анисимов Е.В., Бесов А.Г., Каменский А.Б., Каревин А.С., Кочегаров К., Курукин И.В., Плохий С., Чухлиб Т.В.* // *Studia Slavica et Balkanica Petropolitana.* Петербургские славянские и балканские исследования. — 2011. — № 2 (10). Июль–декабрь. — С. 115.

⁴⁶ *Анисимов Е.* Петр Великий. — С. 160; *Чудинов А.В.* Гетман Иван Мазепа. — С. 211; *Чудинов А.В.* Гетман Иван Мазепа. — С. 142; *Евлахов А.* Хмельницкий и Мазепа. — С. 87.

⁴⁷ *Анисимов Е.* Петр Великий. — С. 161–163; *Чудинов А.В.* Гетман Иван Мазепа. — С. 210–211, 142; *Евлахов А.* Хмельницкий и Мазепа: Мифы и факты воссоединения //

Дозволимо собі відзначити, що гетьманське бачення причин виступу 1708 р. ще у XIX ст. ввів до російського нарративу С. Соловйов. Він доволі детально переповів із цитуванням відповідні пасажі з листа гетьмана Пилипа Орлика до місцеблюстителя патріаршого престолу Стефана Яворського у своїй «Истории России»⁴⁸. Історику належить і кілька оціночних характеристик Мазепи, у яких йшлося, що гетьман був людиною своєї доби, належав до генерації «одвічно хитаючихся черкас», який корився силі обставин і звісно вмер би відданим слугою царським, якби доля не привела до московських кордонів Карла XII»⁴⁹. «Слабкий, втягнутий у боротьбу між сильними, Мазепа шукав порятунку собі й вітчизні, матінці Україні, у хитрощах, лицемірстві, не хотів поривати із царем, а про всяк випадок зносився із Станіславом»⁵⁰.

Варто відзначити, що хоча певна частина прихильників ліберальних трактувань намагається при описі подій 1708–1709 рр. уникати різких оцінок, на кшталт визначення «зрада», а якщо і вдається до нього, то часто лапкує, або принаймні пояснює раціональними причинами, маємо відзначити, що їх візія позбавлена новаторства. Значною мірою вона ретрансляційна, оперта на трактування, що були впроваджені на зламі XIX–XX ст. до російської історіографії, а також на засвоєння низки тез з праць вітчизняних чи західних україністів, приклад останнього можна спостерігати в дисертаційному дослідженні А. Беспалова⁵¹.

Радикальна візія

Фактично чи не єдиним автором, який власні висновки щодо постаті Мазепи висловлює далеко за межами російської історичної традиції як імперської, так і ліберальної, і одночасно впроваджує у науковий обіг нові джерела, є — Т. Таїрова-Яковлева. На відміну від багатьох вище названих істориків петербурзька дослідниця є фаховим україністом, який вже має поважний доробок з історії ранньомодерної України. Останній, зокрема дотичний мазепинської теми, на тлі вище проаналізованих праць істотно різниться, що дозволяє нам трактувати його авторку творцем радикальної візії Мазепи у сучасній російській історіографії.

Перша публікація дослідниці, присвячена постаті гетьмана з'явилася у 2003 р. і мала низку особливостей⁵². Написана на підставі опублікованих джерел

Власть. — 2006. — № 10. — С. 86; *Беспалов А.* Организация и военное искусство. — С. 558–560.

⁴⁸ *Соловьев С.М.* История России с древнейших времен. М. — Харьков, 2003. — Кн. VIII. Начало 20-х годов XVIII века. — С. 281–286.

⁴⁹ Там же. — С. 276.

⁵⁰ Там же. — С. 286

⁵¹ *Беспалов В.А.* Организация и военное искусство армий стран — основных участниц Великой Северной войны (1700–1721 гг.) в рамках военно-политических союзов. Дис. ... док. ист. н. — М., 2011. — С. 545–570.

⁵² *Яковлева Т.Г.* Мазепа-гетман: в поисках исторической объективности // Новая и Новейшая история. — 2003. — № 4. — С. 45–63.

та літератури, спираючись на наявні в українській державницькій історіографії трактування, розвідка презентувала гетьмана І. Мазепу, як гетьмана-державника. Варто відзначити, що вже у цій першій розвідці дослідниця застосувала до подій зламу XVII–XVIII ст. систему координат, яку вона попередньо апробувала при висвітленні політичної історії Гетьманщини другої половини XVII ст. Мова йде про протиставлення гетьмана-державника, у даному разі Івана Мазепи, анархічним лідерам на кшталт Петрика чи фастівського полковника Семена Палія⁵³.

Подальше поглиблене знайомство із добою Мазепи призвело до відкриття дослідницею в архівних фондах Меншикова «Батуринського архіву», частину якого вона й опублікувала у 2007 р.⁵⁴. Нововиявлені документи посприяли написанню біля двох десятків статей та двох монографій присвячених постаті гетьмана⁵⁵. Презентоване у них авторське бачення постаті Мазепи у низці аспектів істотно відрізнялося від вже наявних у російській та українській історіографії трактувань. Спираючись на нововиявлені документи, науковець зуміла вийти з кола істориків, які свої судження вибудовували на переосмисленні вже відомих фактів, як це робили в українській історіографії Ф. Уманець та М. Андрусяк⁵⁶. Більше того, дослідниця долучилася до невеличкої когорти дослідників, які привносили своїми працями нові дані про життя та політику гетьмана.

До здобутків дослідниці варто зарахувати цікаві спостереження над ранньою біографією гетьмана, заперечення його навчання в єзуїтському колегіумі і спростування провідної ролі Мазепи у поваленні І. Самойловича⁵⁷. Втім найбільш цікавим є авторське бачення вибудови взаємин гетьманського уряду із владними угрупованнями при царському дворі у 1687–1689 рр., зокрема, з'ясування первісних гетьманських контактів із представниками наришкінської «партії» при дворі, наголосі на ролі, яку гетьман відігравав у Нарішкінському

⁵³ Там же. — С. 53–54. Найбільш чітко згадане протиставлення можна бачити вже у пізній праці дослідниці: *Таирова-Яковлева Т.Г.* Мазепа. — М., 2007. — С. 86–112 і далі.

⁵⁴ Гетман Иван Мазепа: Документы из архивных собраний Санкт-Петербурга. В. 2 вып. / Сост. Т.Г. Таирова-Яковлева. — Вып. 1: 1687–1705 гг. — СПб., 2007.

⁵⁵ *Таирова-Яковлева Т.Г.* Мазепа; *Таирова-Яковлева Т.Г.* Иван Мазепа и Российская империя. История «предательства». — М., 2011. Саме в останній монографії міститься найбільш повний перелік публікацій з мазепинської теми, що були написані дослідницею до 2009 (Див.: *Таирова-Яковлева Т.Г.* Иван Мазепа С. 372–373). Наприкінці 2012 р. київське видавництво «Кліо» опублікувало українську версію цієї праці у перекладі поважного вітчизняного історика та архівознавця Юрія Мицика — *Таїрова-Яковлева Т.Г.* Иван Мазепа і Російська імперія. Історія «зради» / Перекл. з рос. о. Юрія Мицика. — К., 2013.

⁵⁶ *Уманець Ф.* Гетман Мазепа. Историческая монография. — СПб., 1897; *Андрусяк М.* Зв'язки Мазепи з Станиславом Лещинським і Карлом XII // ЗНТШ. — 1933. — Т. СЛІІ. — С. 1–33.

⁵⁷ *Яковлева Т. Г.* Донос старшини на І. Самойловича: аналіз першоджерел // Укр. іст. журн. — 2006. — № 4. — С. 191–201; *Її ж.* Мазепа. — С. 49–55; *Її ж.* Иван Мазепа и Российская империя. История. — С. 9, 43–52.

перевороті 1689 р, віднайдені «Московських статей» 1689 р, та простежені їх впливу на зміцнення владних прерогатив гетьмана⁵⁸.

Зазначимо, що у висвітленні окремих напрямів гетьманської біографії, на кшталт маловивченого питання про стан здоров'я гетьмана, науковець діяла паралельно із своїми українськими колегами⁵⁹. При цьому висновки, до яких приходила дослідниця, заперечували розповсюджене в російській історіографії твердження, що напередодні свого виступу гетьман прикидався хворим. Більше того, реконструюючи, наскільки це дозволяють виявлені джерела, Мазепину «історію хвороби», авторка дійшла висновку, що в останні роки життя захворювання істотно впливали на настрій гетьмана і перешкоджали йому раціонально оцінювати мінливу політичну ситуацію⁶⁰. Аналізуючи причини мазепинського виступу 1708 р., окреслюючи комплекс протиріч, які на той час існували між Батурином і Москвою, історик доволі критично відгукнулася на наявність в історіографії мазепіади «польського фактору». Одночасно вона наголосила на порушеннях Петром I, в умовах шведського наступу, зобов'язань які Москва мала перед владними елітами Гетьманщини, згідно з Коломацькими статтями 1687 р⁶¹.

Маємо зазначити, що розголос, який викликали праці дослідниці в українській та російській історіографії був цілком протилежним. У той час як представники української історіографії переважно схвально сприйняли авторську рецепцію гетьманства І. Мазепи⁶², то російські колеги петербурзького дослідника навпаки, у своїй більшості, неприхильно відреагували на заперечення

⁵⁸ Таирова-Яковлева Т. Приятель гетмана-злодея. Как Мазепа Петра к власти приводил // Родина. — 2007. — № 11. — С. 26–31. *Її жс.* Мазепа. — С. 55–85 і далі; *Її жс.* Московські статті гетьмана Івана Мазепи // УАЦ (Нова серія). — 2006. — Вип. 10/11. — С. 450–457; *Її жс.* Іван Мазепа. — С. 9, 21–22, 56–89 і далі.

⁵⁹ Серед вітчизняних дослідників безпосередню увагу цьому питанню приділив В'ячеслав Станіславський, який в одній із своїх статей зосередився на постаті одного із гетьманських лікарів грека Івана Комніна: *Станіславський В.* Лікарі Івана Мазепи // Сіверянський літопис. — 2009. — № 6. — С. 77–79.

⁶⁰ Таирова-Яковлева Т. Іван Мазепа — отказываясь от стереотипов // Іван Мазепа і Мазепинці: історія та культура України останньої третини XVII — початку XVIII століть. Науковий збірник. — Л., 2011. — С. 29–34; *Її жс.* Іван Мазепа и Российская империя. История С. 288–314.

⁶¹ Таирова-Яковлева Т.Г. Мазепа. — С. 186–190, 204–205 і далі; *Її жс.* Іван Мазепа. — С. 346–347, 349 і далі.

⁶² Павленко С. Рец. на: Таирова-Яковлева Т. Іван Мазепа и Российская империя. История «предательства». М., 2011 // Сіверянський літопис. — 2011. — № 4. — С. 114–120; Чухліб Т.В. Рец. на: Таирова-Яковлева Т. Іван Мазепа и Российская империя. История «предательства». — Москва: Центрполиграф, 2011 // Укр. іст. журн. — 2011. — № 5. — С. 190–204; *Його жс.* Мазепа продовжує завойовувати Росію // День. — 2011. — № 57 — 1 квітня // Режим доступу: <http://www.day.kiev.ua/uk/article/ukrayina-incognita/mazepa-prodovzhuie-zavoyovuvati-rosiyu-0>; Яценко В.Б. Рец. на: Таирова-Яковлева Т. Іван Мазепа и Российская империя. История «предательства». Москва: Центрполиграф, 2011 // Критика. — 2012. — Рік XVI. — X. 1–2 (171–172). — С. 22.

нею усталеного в російській історичній науці негативного сприйняття гетьмана⁶³.

Попри означений дисонанс, правомірно буде наголосити, що праці дослідниці досить істотно стимулювали увагу російських науковців до постаті гетьмана і козацько-московських взаємин на зламі XVII–XVIII ст. Навряд ми підемо проти істини, припустивши, що на сьогодні складно уявити появу серйозного дослідження дотичного мазепинської тематики, де б не були враховані

⁶³ *Полторац С.Н.* О Мазеповедении и Иудознавстве // Клио. Журнал для ученых. — 2007. — № 3 (38). — С. 131–132; *Бесов А.Г.* Мазепа Т.Г. Таировой-Яковлевой // Соборное мнение о Мазепе. — Харьков, 2011. — С. 400–414; *Стенанов Д.Ю.* Новое оправдание измены // Соборное мнение о Мазепе. — Харьков, 2011. — С. 382–399; Обсуждение монографии Т.Г. Таировой-Яковлевой: «Иван Мазепа и Российская империя: история “предательства”» Москва: Центрполиграф, 2011. — 525 с. ISBN 978-5-227-02578-4; *Курукин И.В.* О гетмане Мазепе и не только о нем: размышления над книгой (*Таирова-Яковлева Т.* Мазепа. М., 2007) Анисимов Е.В., Бесов А.Г., Каменский А.Б., Каревин А.С., Кочегаров К., Курукин И.В., Плохий С., Чухліб Т.В. // *Studia Slavica et Balkanica Petropolitana.* Петербургские славянские и балканские исследования. — 2011. — № 2 (10). Июль–декабрь. — С. 115–162. Наведена публікація засвідчує наскільки діаметрально протилежним є сприйняття праці Т. Таїрової-Яковлевої для А. Каменського і Є. Анісімова, які поставилися до неї схвально та їх опонентів, якими виступили К. Кочегаров та І. Курукін.

Серед російських істориків, які намагаються заперечувати низку положень висловлених дослідницею, варто також згадати двох молодих науковців: А. Алмазова та Я. Лазарева. Перший з дослідників визнаючи правомірність оцінок авторки щодо низки аспектів дотичних висвітлення гетьманства Івана Самойловича, не погоджується із пані Т. Таїровою-Яковлевою щодо певних аспектів характеристики гетьмана І. Самойловича, зокрема його освіченості і особистих якостей, та трактування ролі І. Мазепи у старшинській змові проти І. Самойловича. Другий — в тексті кандидатської дисертації та кількох статтях завзято намагається заперечити тезу петербурзького історика, що адміністративні і мілітарні нововведення Петра I завдавали удару по прерогативах гетьманської влади на Гетьманщині, а відтак були однією з причин мазепинського повстання 1708–1709 рр. Історик також ставить під сумнів висновки дослідниці щодо наближеності гетьмана до вищих сановників петровської адміністрації. Див: *Алмазов А.С.* Политический портрет украинского гетмана Ивана Самойловича в контексте русско-украинских отношений (1672–1687 гг.) — М., 2012. — С. 35, 39, 42, 215–216, 219–220; *Лазарев Я.А.* «Великороссийская» администрация на Гетманской Украине в 1700–1727 гг.: эволюция институтов и их статуса. Дис. ... к. и. н. — Екатеринбург, 2012. — С. 31, 35–37, 113; *Його ж.* Проблема соотношения Киевской губернии и гетманской Украины в годы пертовских реформ в российской историографии // *Научные ведомости БГУ. История. Политология. Экономика. Информатика.* — 2012. — Вып. 23. — № 13 (132). — С. 96–97; *Його ж.* «К вашей яснотельности охочий слуга»: к вопросу о функционировании неформальных связей в российско-украинских отношениях в 20-е — первой половине 30-х гг. XVIII в. // *Правящие элиты и дворянство России во время и после петровских реформ (1682–1725)* / Отв. сост. Н.Н. Петрухинцев, Л. Эррен; отв. ред. серии А.В. Доронин. — М., 2013. — С. 409; *Киселев М.А., Лазарев Я.А.* Историографический призрак «Украинской дивизии»: К вопросу о российско-украинских отношениях в 1706–1708 годах // *Славяноведение.* — 2013. — № 2 — С. 41–50.

оцінки та трактування петербурзького українця, не залежно від того поділяють чи заперечують їх її російські колеги по цеху

Висновки

Підводячи підсумки маємо зазначити, що після розпаду СРСР в сучасній російській історіографії постать гетьмана І. Мазепи, зокрема, та ранньомодерні козацько-московські взаємини так і не перейшли у площину суто наукових досліджень. Доволі прикро, але для значної частини сучасних російських науковців вони відіграють роль поля битви за «позбавлену спотворень історичну правду» та однобоке конструювання історичної пам'яті.

Щодо висвітлення біографії та діяльності гетьмана, сучасні російські історики умовно можуть бути поділені на три групи. До першої, представники якої обстоюють «імперську візію», що змальовує гетьмана у чорних барвах, належить низка поважних фахівців із русистики таких як В. Артамонов, Г. Санін, І. Андрєєв, Н. Павленко. Дотримуючись русоцентричного прочитання українського минулого, при зображенні І. Мазепи вони апелюють насамперед до російського історичного нарративу XIX–XX ст., та досліджень представників народницької течії в українській історіографії другої половини XIX — початку XX ст. Праці останніх, як відомо, містять низку негативних характеристик гетьмана. Затребувані у радянські часи, останні й досі знаходять застосування в сучасному російському історіописанні. Подібний підхід подовжує життя чималій кількості «антимазепинських» міфів, почасти заперечених в українській історіографії наприкінці XIX–XX ст. Однак, найголовнішим у цій ситуації є те, що він дозволяє прихильникам «імперської візії» вбачати у гетьмані людину політичним і життєвим кредо якої була перманентна зрада. Найбільш вразливою ланкою прихильників «імперського» підходу є джерельна складова, адже у своїй більшості російські історики покликаються на вже відомі документи і лише спорадично, як засвідчує доробок В. Артамонова, впроваджують у свої тексти покликання на нові документи, зміст яких має підтвердити наперед зумовлене негативне зображення гетьмана.

Другу групу становлять прихильники «ліберальної візії». Її представники, такі як Є. Анісімов, А. Каменській, А. Чудінов хоча і апелюють, подібно до прихильників «імперської візії», до праць творців російського нарративу XIX–XX ст., на кшталт С. Соловйова, втім не мають схильності вбачати у Мазепі втілення усіх вселенських гріхів. Відзначаючи, що політичний вибір гетьмана восени 1708 р. цілком вписується у сценарій козацько-московських взаємин другої половини XVII ст., прихильники ліберального підходу, на відміну від вище окресленої першої групи дослідників є відкритішими щодо сприйняття доробку української історіографії і західної україністики. Спільним для представників як першої, так і другої групи, є те, що найчастіше їх трактування Мазепи не передбачають спеціального пошуку і впровадження у науковий обіг нових джерел, а також повторює наявні у доробку попередників історіографічні міфи про різні аспекти життя та політичної діяльності гетьмана. Фактично і в працях адептів імперської візії і в послідовників ліберального підходу ми бачимо приклад інтерпретаційної історіографії, опертої не на архівну евристику,

а на спробу повторного прочитання вже викладених в працях істориків XIX–XX ст. фактів. До того ж для прихильників обох напрямків постать гетьмана і козацько-московські взаємини переважно не є головним предметом авторських зацікавлень.

На цьому тлі істотно відрізняється доробок російського україніста Т. Таїрової-Яковлевої. Її візія Мазепи, сперта передусім на впровадження до наукового обігу нових джерел, відрізняється цілковитою відкритістю до висвітлення мазепіади в працях представників державницької школи української історіографії, західної україністики і сучасних українських істориків. Це дозволяє нам стверджувати, що в сучасній російській історичній науці науковець презентує цілком самостійну — радикальну візію гетьманства І. Мазепи.

Авторка чи не єдина з російських дослідників вийшла за межі інтерпретаторського історіописання і суттєво збагатила висвітлення біографії і політичної діяльності гетьмана новими фактами і трактуваннями. Втім її бачення настільки сильно різниться від російської історіографічної традиції, що, як не парадоксально, охочіше сприймається українськими, ніж російськими науковцями. Відіграючи на сьогодні, роль каталізатора уваги, до вивчення постаті І. Мазепи серед російських вчених, доробок дослідниці є більш затребуваним у сучасній вітчизняній і закордонній україністиці, ніж безпосередньо в російській історичній науці, де панівну роль усе ще займає імперська візія. Подібна ситуація не лише ускладнює діалог сучасної української та російської історіографії, вона також засвідчує своєрідну тенденцію в російській історичній науці: пошук власного прочитання українського минулого опертого на русоцентричну візію історії України.

ОСОБЕННОСТИ ИЗОБРАЖЕНИЯ ГЕТМАНА ИВАНА МАЗЕПИ В СОВРЕМЕННОЙ РОССИЙСКОЙ ИСТОРИОГРАФИИ: ОСНОВНЫЕ ТЕНДЕНЦИИ

Яценко Владислав (кандидат исторических наук, докторант Института украинской археографии и источниковедения им. М.С. Грушевського, глава исторической секции Харьковского историко-филологического общества, wladyslawjatsenko@gmail.com)

В статье анализируются главные подходы, которые господствуют в современной российской историографии при изображении гетмана Ивана Мазепы. Автор утверждает, что изображение правления И. Мазепы в российской историографии представлено тремя подходами: консервативным имперским, либеральным и радикальным

Ключевые слова: *Иван Мазепа, Петр I, современная историография, гетман.*

SPECIFIC FEATURES OF THE HETMAN IVAN MAZEPA'S IMAGE IN THE CONTEMPORARY RUSSIAN HISTORIOGRAPHY: MAIN CURRENTS

Vladyslav Yatsenko (Candidate of Historical Sciences, doktorant by M.S. Hrushevsky Institute of Ukrainian Archaeography and Source Studies, Chieftain by historical section of Kharkiv historical-filology Fellowship, wladyslawjatsenko@gmail.com)

This paper is related to the main approaches to the personality of Hetman Ivan Mazepa in the contemporary Russian historiography. It is stated that the representation of Mazepa's rule as a Hetman by Russian historians follows three possible ways: conservative imperial, liberal, and moderate.

Keywords: *Ivan Mazepa, Peter I, contemporary historiography, Hetman.*

ХАРАКТЕРИСТИКА ШТАБ-ОФИЦЕРОВ И ГЕНЕРАЛОВ ОТДЕЛЬНОГО КАВКАЗСКОГО КОРПУСА¹ В ВОСПОМИНАНИЯХ КНЯЗЯ Д.И. СВЯТОПОЛК-МИРСКОГО²

У статті аналізуються спогади Д.І. Святополк-Мирського, які містять коротку характеристику штаб-офіцерів і генералів Окремого Кавказького корпусу. Ці матеріали дозволяють простежити історичні процеси, доповнити і розкрити події, що відбувалися на Північному Кавказі в 1843–1878 рр.

Ключові слова: Д.І. Святополк-Мирський, О.І. Нейдгарт, В.Й. Гурко, М.Т. Лорис-Меліков, Шаміль, Окремий Кавказький корпус, Ічкерія, Дагестан.

Среди материалов фонда Дмитрия Ивановича Святополк-Мирского хранящихся в Центральном государственном историческом архиве Украины в г. Киеве особое внимание привлекает один из основных его документов. Это «Воспоминания Святополк-Мирского с момента его поступления на службу на Кавказе и принятие начальства над действующим корпусом»³.

Ценность воспоминаний, как исторических источников, зависит от многих факторов: от того, какую роль играл автор в событиях, которые он описывает, способности реально воспринимать действительность, от времени написания мемуаров и т.д.⁴ Как отмечал автор — «накануне достижения 50-летнего возраста, когда ум дозрел до беспристрастия», — он решился приступить к изложению воспоминаний, «отличительною чертою которых будет истина». При этом Святополк-Мирский подчеркивал, что главным предметом записок является не его личность, а события, которых он был свидетелем. Он начинает свои воспоминания с того, что воспитывался за границей, почти не знал русского языка, возвратился в Россию в 19 лет и был в 1844 г. определен на Кавказ в Кабардинский егерский князя Чернышева полк. Одним из интереснейших мест в

* Дзагалов Анатолій — кандидат історичних наук, науковий співробітник відділу спеціальних галузей історичної науки та електронних інформаційних ресурсів НАН України.

¹ 6 декабря 1857 года Отдельный Кавказский корпус был переформирован в Кавказскую Армию.

² Дмитрий Иванович Святополк-Мирский (1825–1899) русский генерал, участник Кавказских походов, Крымской войны и Русско-Турецкой войны 1877–1878 гг., Харьковский генерал-губернатор в 1881 г. Умер в Ницце.

³ ЦДІАК України Ф. 2056, оп. 1, д. 399. Воспоминания Святополк-Мирского с момента поступления его на военную службу на Кавказе и принятия начальства над действующим корпусом, 61 л.

⁴ Історичне джерелознавство / Я.С. Калакура, І.Н. Войцехівська, Б.І. Корольов та ін. — К.: Либідь, 2002. — С. 414.

воспоминаниях, является короткая, но всесторонняя и подробная характеристика автором штаб-офицеров и генералов Русской армии на Кавказе, с кем ему доводилось здесь лично встречаться. Как он писал: «Приступая к этому в высшей степени щекотливому и совестливому делу, я должен заявить раз и навсегда, что суждения мои о людях в продолжение этих записок будут строго правдивы, невзирая на личные отношения, даже на дружбу и чувство благодарности. Я обязуюсь перед своей совестью говорить только правду, как в день страшного суда. В ней, повторяю, вся польза от моего труда и вся его цель»⁵.

Святополк-Мирский, судя по всему, приводит известные ему сведения из секретных аттестаций высших офицеров, и дополняет их своими собственными наблюдениями и замечаниями. Многих из упомянутых лиц он видел в штаб-квартире — станице Червленной⁶. Кроме того, находясь в гуще событий, автор наверняка владел информацией об истинном, неофициальном отношении к штаб-офицерам и генералам со стороны их подчиненных — обер-офицеров и рядовых солдат, — что также могло учитываться им при написании характеристик. Он показывает роль того или иного генерала в войне, их умственные, военные способности, обращает внимание на соответствие или несоответствие командиров своей должности, душевные качества, отличительные черты характера, склонности, финансовую репутацию, и даже на отношение к женщинам. При этом, Святополк-Мирский неоднократно подчеркивает, что все свои заключения он строил сознательно, 30 лет спустя, сравнивая «обстоятельства и людей того времени с теперешним моим о них суждением»⁷.

Одним из основных критериев автора является польза от того или иного героя в военном деле вообще, и в Кавказских событиях в частности. Характеристик удостоились известные на Кавказе генералы того времени: А.И. Нейдгарт⁸, В.И. Гурко⁹, А.Н. Лидерс¹⁰, князь М.З. Аргутинский-Долгорукий¹¹, В.О. Бебутов¹², Ф.К. Клюки-фон-Клугенау¹³, Р.К. Фрейтаг¹⁴, И.М. Ла-

⁵ ЦДІАК України Ф. 2056, оп. 1, д. 399, л. 7.

⁶ Станица Червленная — штаб-квартира Гребенского казачьего войска Кавказского казачьего линейного войска.

⁷ ЦДІАК України Ф. 2056, оп. 1, д. 399, л. 6 об.

⁸ Нейдгарт Александр Иванович (1784–1845) — генерал-адъютант (с 1825), командир Отдельного Кавказского корпуса, предпринял ряд неудачных военных экспедиций против непокорных кавказских горцев. Интернет ресурс. Режим доступа: <http://www.az-libr.ru/index.shtml?Persons&M54/699206b0/0001/5d27a5c1>

⁹ Гурко Владимир Иосифович (1795–1852) — генерал от инфантерии (с 1851) с 1845 г. начальник штаба Отдельного Кавказского корпуса. Принимал участие в Даргинском походе. Интернет ресурс. Режим доступа: <http://www.az-libr.ru/index.shtml?Persons&M54/699206b0/0001/5d27a5c1>

¹⁰ Лидерс Александр Николаевич (1790–1874), генерал от инфантерии, командовал 5-м пехотным корпусом на Кавказе.

¹¹ Аргутинский-Долгорукий Мойсей Захарович (1797–1855) генерал-лейтенант, участник Кавказской войны.

¹² Бебутов Василий Осипович (1791–1858), князь, генерал русской армии, участник Кавказской войны.

бинцев¹⁵, Д.В. Пассек¹⁶, полковники В.М. Козловский¹⁷, Н.П. Слепцов¹⁸ М.Т. Лорис-Меликов¹⁹ и др.

Одним из первых обер-офицеров Отдельного Кавказского корпуса с кем довелось встретиться молодому Святополк-Мирскому, по пути на Кавказ в апреле 1844 г., был полковник С.П. Бутурлин²⁰, будущий генерал-квартирмейстер, отличившийся позже в ходе обороны Севастополя. В районе Задонска, подыскивая место для переправы через реку Дон, Святополк-Мирский увидел перед домом старосты одной из местных деревень щегольскую коляску. На крыльце стоял какой-то военный, средних лет и высокого роста, и любезничал с молодой хозяйкой. Тот спросил молодого человека кто он такой и сам, в свою очередь, отрекомендовался помощником начальника штаба Отдельного Кавказского корпуса Бутурлиным, едущим к месту своей службы. Познакомившись, они вместе пошли искать переправу. Как пишет Святополк-Мирский: «Бутурлин все время болтал и, несмотря на мои лета, показался мне человеком остроумным, но легкомысленным».

Полковник попытался произвести на юношу впечатление знатока военной кампании в Чечне и Дагестане: «Вот главное препятствие наше в Кавказской войне, сказал он, показывая на ровик возле огорода. Это называется там завалом». На что Святополк-Мирский в воспоминаниях отреагировал вполне адекватно: «Правду сказать препятствие это не казалось мне очень страшным»²¹.

Обследовав реку, спутники обнаружили, что переправа возможна только лодкой. Поэтому, несмотря на приглашение полковника Бутурлина остаться отобедать и переночевать Святополк-Мирский простился с ним и отправился в путь.

В Новочеркасске, из-за отсутствия лошадей Дмитрию Ивановичу снова пришлось задержаться на сутки, и он остановился в маленькой гостинице при почтовой станции. После обеда, буфетчик предложил гостю продать ему черкесскую шашку. В то время, как Святополк-Мирский его рассматривал и торговался, по комнате быстрыми и беспокойными шагами ходил взад-вперед

¹³ Клюки-фон-Клюгенау Франц Карлович (1791–1851) генерал-лейтенант, начальник 19-й пехотной дивизии на Кавказе.

¹⁴ Фрейтаг Роберт Карлович (1802–1851) генерал, участник Кавказской войны.

¹⁵ Лабинцев Иван Михайлович (1802–1883), генерал от инфантерии, участник Кавказской войны, командир 1-й бригады 19-й пехотной дивизии.

¹⁶ Пассек Диомид Васильевич (1808–1845), генерал, участник Кавказской войны, убит в ходе Даргинского похода.

¹⁷ Козловский Викентий Михайлович (1797–1873), участник Кавказской войны, командир Кабардинского полка.

¹⁸ Слепцов Николай Павлович (1812–1851), участник Кавказской войны, убит в ходе чеченского похода.

¹⁹ Лорис-Меликов Михаил Тариэлович (1825–1888), генерал, участник Кавказской войны, Русско-Турецкой войны 1877–1878 гг., позже министр внутренних дел России.

²⁰ Бутурлин Сергей Петрович (1803–1873) генерал от инфантерии, член Военного совета Российской империи.

²¹ ЦДІАК України Ф. 2056, оп. 1, д. 399, л. 3.

какой-то офицер в адъютантской форме. Вдруг он подскочил к ним и закричал на буфетчика: «Ах ты мошенник, как ты смеешь каналия обманывать проезжего, да ещё в моем присутствии». Он вас надувает, — продолжал он, обращаясь к Святополк-Мирскому — это простой тульский клинок, и стоит 3 рубля, а он с вас просит 50 р. Заступником его оказался капитан Николай Слепцов²², в то время бывший адъютантом начальника штаба Отдельного Кавказского корпуса, «столь прославившийся впоследствии боевыми подвигами в командовании Сунженским казачьим полком»²³.

Святополк-Мирский и далее благожелательно упоминает Слепцова, и пишет, что после первого знакомства в Новочеркасске сблизился с ним во время своего пребывания в штабе генерала В.И. Гурко²⁴.

Генерала Гурко, автор воспоминаний характеризует, как доброго, честного, благородного и приятного человека, который принял его очень приветливо и предложил остаться в станице Червленной, штаб-квартире Гребенского казачьего полка. В станице Святополк-Мирский пробыл почти весь май. Остановился молодой человек на квартире у отставного казака Андрея Нинилина, который «по какому-то обстоятельству был освобожден от квартирной повинности и нанял ему свою светлую и чистую горницу за полтинник в сутки». Хозяин староввер, как и все гребенские казаки, попросил не курить «в комнате, где помещались домашние иконы, что было исполнено, и они зажили ладно»²⁵. Обедал Святополк-Мирский почти ежедневно у генерала Гурко и, таким образом, познакомился со всем его штабом и гостями, которых бывало очень много. Червленная была битком набита офицерами разных штабов и подразделений, а также прикомандированными гвардейскими офицерами, ожидавшими начала боевых действий с горцами, чтобы присоединиться к своим частям.

Несмотря на сердечный приём, оказанный молодому князю, он, щедро оценив человеческие достоинства генерала, тем не менее, пишет, что к стыду своему должен сознаться в том, что ему неизвестно на чем основана военная репутация Гурко, до прибытия его на Кавказ. По мнению Святополк-Мирского, здесь генерал оказался совершенно неспособным военачальником, и ничего не понимающим в Кавказской войне: «Приближенные к нему были очень привязаны и высоко ценили его душевные качества, но войска не имели к нему никакого доверия». Кроме того, автор воспоминаний, очевидно со слов других офицеров, упрекает начальника штаба в том, что он, прибыв в Дагестан в 1843 г. не смог спасти гарнизон укрепления Гергебиля, погибший на его глазах. Более того, генерал Гурко допустил, что и сам вместе с отрядом оказался в блокаде в Темир-хан-Шуре и только прорыв генерала Р.К. Фрейтага спас их²⁶. Обвиняет его Святополк-Мирский и в том, что он имитировал боевые действия в Салаватии, двинув войска на приступ позиций неприятеля, когда горцы их уже

²² Слепцов Николай Павлович (1815–1851) генерал-майор, участник Кавказской войны, убит в бою в Чечне.

²³ ЦДІАК України Ф. 2056, оп. 1, д. 399, л. 4.

²⁴ ЦДІАК України Ф. 2056, оп. 1, д. 399, л. 13 об.

²⁵ ЦДІАК України Ф. 2056, оп. 1, д. 399, л. 5.

²⁶ ЦДІАК України Ф. 2056, оп. 1, д. 399, л. 6.

покинули. Он с горечью констатирует: «Наши штурмовые колонны встретились на оставленных неприятелем завалах и были там приветствованы генералом Гурко, торжественным и красноречивым поздравлением с победой. Как я ни был молод и неопытен, все-таки ясно понял всю смешную и печальную сторону этой комедии». После такой «доблестной победы», отряд спустился в Чиркей для разорения этого аула и его громадных и прелестных садов, в наказание за неоднократную измену его жителей: «Грустная эта работа продолжалась, чуть ли не целый месяц»²⁷.

Начальник Левого фланга Кавказской линии генерал Роберт Карлович Фрейтаг, по мнению автора, был человек из ряда вон выходящий по своим душевным качествам и военным способностям. Далее он продолжает характеризовать его отличительные ратные и душевные качества в превосходной степени, отмечая при этом блестящую военную выучку и тактичность: «В продолжение всей моей службы, мне не пришлось видеть Военачальника, так хорошо распоряжающегося на поле битвы. Не хуже были его военные соображения. Офицер Генерального штаба, образованный, опытный вообще и в Кавказской войне, генерал Фрейтаг обладал, как мне кажется, всеми качествами и способностями необходимыми для Главнокомандующего. Он умер преждевременно и не дал России всего того, что можно было от него ожидать. Все его любили и уважали и лезли из кожи вон, чтобы ему угодить, дорожа выше всего его мнением и вниманием. Ему не нужно было прибегать к строгостям, чтобы заставлять всех исполнять свой долг. Такие люди редки и бесценны. Чуждый зависти, преданный делу, правдивый генерал Фрейтаг следовал всегда лишь хорошим побуждениям, и не было в его душе и действиях ни одного черного пятна»²⁸.

Единственным недостатком генерала, автор воспоминаний считает его излишнюю доверчивость к приближенным, к которым он искренне привязывался, и которые пользовались его добротой. Отмечает он вскользь и другую слабость генерала — увлечение женщинами и влияние иногда на него людей, близких его любовницам. Однако, в следующих же строках Святополк-Мирский корректирует свою оценку и указывает на то, что после женитьбы Фрейтаг сильно изменился и даже оказался «уже слишком нежным супругом»²⁹.

Неудачный поход генерала П.Х. Граббе в Ичкерия в 1842 г. стал причиной его падения и смены корпусного командира генерала Е.А. Головина. Вместо него командующим Отдельным Кавказским корпусом был назначен генерал-адъютант А.И. Нейдгарт, характеристика которого также запечатлена в воспоминаниях Д.И. Святополк-Мирского. По общему мнению, как отмечал автор, генерал А. Нейдгарт пользовался репутацией хорошего, образованного и опытного военного: был человек в высшей степени честный, прямой, скромный, но мелочный и нерешительный. После вступления в должность, в самых трудных обстоятельствах, не зная Кавказской войны, ни местности, ни характера местных

²⁷ ЦДІАК України Ф. 2056, оп. 1, д. 399, л. 17.

²⁸ ЦДІАК України Ф. 2056, оп. 1, д. 399, л. 9 об.

²⁹ ЦДІАК України Ф. 2056, оп. 1, д. 399, л. 10.

жителей, он не соответствовал возложенной на него задаче. Говорили, впрочем, что генерал действовал по плану, начертанному сверху, вопреки своим взглядам. После событий 1844 г. он предпочел «лишиться места и впасть в опалу, чем продолжать исполнение плана, успех которого ему казался невозможным»³⁰.

Оценивая деятельность командующего 5-м пехотным корпусом генерала Александра Лидерса, автор допускает довольно противоречивые суждения. Во время краткого пребывания на Кавказе, генерал согласно характеристики Святополк-Мирского, играл здесь второстепенную роль и не ничем особенным не запомнился. Он также якобы был чужд Кавказской войне. Но тут же заявляет, что приближенные его очень любили и ценили, и вообще в 5-м корпусе он был очень популярен, и любим. Лидерс без сомнения обладал многими военными качествами, имел много опыта, хладнокровия, умения обращаться с войсками и их воодушевлять. Не мудрил, и относился ко всему просто и разумно. Признавая такие качества Лидерса, автор воспоминаний при этом сомневался, что генерал обладал способностями нужными главнокомандующему. Святополк-Мирский сообщает о сомнительной репутации Лидерса в денежных вопросах, но сразу же добавляет, что это может быть клеветой. Автор посчитал нужным передать потомкам информацию об отношении генерала к женщинам. Он писал, что тот отличался страстью к ним, и до глубокой старости влюблялся и имел связи. В заключении, он характеризует генерала Лидерса, как молчаливого и застенчивого, доброго и даже слишком снисходительного человека³¹.

В южном Дагестане русскими войсками командовал князь М.З. Аргутинский-Долгорукий, который принадлежал к одному из знатных армянских родов. Он раньше служил в конной гвардии, затем командовал армейским полком и, как пишет Святополк-Мирский, прослыл плохим военным, служакой мирного времени. Назначение князя на боевое поприще повысило его репутацию и даже славу. Автор показывает его, как угрюмого, неуклюжего и малограмотного человека, который, однако, обладал какими-то научными сведениями по военной части. Дальнейшие черты характера Аргутинского-Долгорукого таковы: нелюдим, избегающий женщин до смешного; самолюбив, ненадежный товарищ и сосед; завистлив военной славы и репутации.

Вместе с тем автор отмечал, что князь был вполне предан военному делу и страстно любил военное искусство, ради искусства! Одно из главных его достоинств, по мнению Святополк-Мирского, состояло в умении оценивать и выбирать деятельных подчиненных. Особо автор выделял, что князь постиг свойства дагестанских горцев и характер войны в крае, и его деятельность была в высшей степени полезной. Войска, жители и даже враги его боялись и уважали. Он не имел никакого пристрастия к соплеменникам, был справедлив и ценил всякого только по способностям и заслугам. Простой в жизни, он был в денежном отношении безукоризненно честен. На его неуклюжем теле красовалась великолепная голова с блестящими глазами, из которых сверкал пронзительный, глубокий, какой-то таинственный взгляд. Несмотря на такие до-

³⁰ ЦДІАК України Ф. 2056, оп. 1, д. 399, л. 7 об.

³¹ ЦДІАК України Ф. 2056, оп. 1, д. 399, л. 8.

стоинства и даже, как показалось, некоторую симпатию к нему, Святополк-Мирский признается, что князь Аргутинский-Долгорукий не является героем его души, так как этот человек жил только для своей военной славы и в нем не было ни чистого самоотвержения, ни искренней преданности общему делу³².

В Северном Дагестане после неудач 1843 г. генерала Ф.К. Клюки-фон-Клюгенау заменил князь В.О. Бебутов, принадлежавший также к знатной армянской фамилии. Святополк-Мирский характеризует его, как очень умного, ловкого, довольно образованного, красноречивого, осторожного, необыкновенно любезного и привлекательного человека, совершенного великого дипломата, который мог стать отличным администратором, заслуживал даже названия государственного деятеля, если бы ему не вредила не совсем чистая репутация в денежном отношении.

Военная же характеристика данная автором, просто уничижительна и выражает полное презрение к князю В. Бебутову. Святополк-Мирский писал, что князь не воин, в военном деле ничего и никогда не смыслил, и в этом отношении был даже хуже всякой посредственности, потому, что не умел сообразить, не мог решиться, и терялся не только в критические, но даже трудные минуты. Очень жаль, что он был военным — заключил автор воспоминаний³³.

Смещенный со своей должности генерал Ф.К. Клюки-фон-Клюгенау, согласно воспоминаниям Святополк-Мирского, был храбрый, умный и добрый человек, однако совершенно растерявшийся и утративший все свои качества из-за неудач 1843 г. Его дальнейшее использование в Дагестане после этих событий, «было большой ошибкой, которое, впрочем, продолжилось недолго». Характеризуя генерала, Святополк-Мирский вспоминает случай в походе в сторону Буртуная, в котором участвовал и он сам. Он пишет, что Клюки-фон-Клюгенау устроил выговор его батальону, за то, что нижние чины начали перестрелку с подошедшими близко горцами, что было воспринято офицерами и солдатами чуть ли не как измена со стороны генерала. Отряд, по приказу генерала, начал движение только тогда, когда войска Шамиля уже прошли мимо. Такое поведение командира отряда, Святополк-Мирский объясняет тем, что Клюки-фон-Клюгенау был «нравственно убит неудачами прошлого года и трепетал при появлении Шамиля с его скопищами»³⁴.

Характеристика, данная Святополк-Мирским генералу И.М. Лабинцеву — герою Карса и Ахульго, практически не отличается от отзывов других их современников. Это суровый, угрюмый, без друзей и даже близких ему людей, очень скупой и жадный человек. Генерал Лабинцев вместе с тем пользовался большим доверием войск, благодаря своему отличному пониманию условий Кавказской войны, а равно энергии и твердости характера. Здесь же автор отмечал, что генерал не обладал ни большими военными способностями, ни познаниями и принадлежал к разряду людей, военные успехи которых происходят от их строгости и требовательности, извлекающих от войск всё, что

³² ЦДІАК України Ф. 2056, оп. 1, д. 399, л. 8 об.

³³ ЦДІАК України Ф. 2056, оп. 1, д. 399, л. 9.

³⁴ ЦДІАК України Ф. 2056, оп. 1, д. 399, л. 9, 16.

они могут дать, вместе со здоровьем и жизнью людей. «Таков был во французской армии Пелисье³⁵, покоритель Севастополя, и отчасти наш граф Евдокимов³⁶, но этот последний стоял несравненно выше своими способностями» — пишет он.

В Ашир-Аджи-Юрте Святополк-Мирский представился полковнику В.М. Козловскому, выехавшему туда для встречи корпусного командира. Полковнику в то время было лет 50. Он слыл храбрым, но малоспособным офицером, получившим Кабардинский полк случайно. Автор разделяет это мнение и добавляет, что «почтенный Михаил Викентьевич³⁷ был малоразвит, но он действительно был храбр и обладал даром нравиться солдатам и поддерживать в них бодрость духа и веселое настроение, чего нельзя сказать об офицерах, которые часто превышали его в умственных способностях и нравственном развитии»³⁸.

Это были главные военные деятели на Кавказе в 1844 г. К ним Святополк-Мирский причисляет и генерала Д.В. Пассека, который «проблеснул на Кавказе метеором так быстро, что осталось сомнительным, был ли он истинным светилом или только метеором». Автор приводит сведения об окончании Пассеком курса в институте путей сообщения и Академии Генштаба, говорит о его привлекательной наружности и блестящих способностях. Святополк-Мирский осведомлен и о подвигах генерала. Напоминает, что в 1843 г. именно его распорядительность и решительность спасли несколько батальонов русских войск в Дагестане, когда Шамиль истребил здесь почти все гарнизоны от Темирхан-Шуры до Петровска, за что Пассек был «произведён в полковники, а вскоре генерал-майоры». Автор отмечал, что Пассек сделал чрезвычайно быструю карьеру, но может быть из зависти, его обвиняли в горячности, неосновательности и чрезмерном честолюбии. Но эти недостатки, по его мнению, «могли сгладиться с годами, и нет сомнения, что преждевременная смерть была великой потерей для Армии, а может быть и для России»³⁹.

Критике М.Т. Лорис-Меликова командующего русской армией во время войны с турками в 1877–1878 гг. Святополк-Мирский посвятил немало строк. Он обвиняет Михаила Таризловича в несостоятельности и неспособности командовать Особым корпусом русской армии, нерешительности и тщеславии, и даже распространении паники среди своих же войск⁴⁰.

Д.И. Святополк-Мирский, который в то время в чине генерала от инфантерии состоял при главнокомандующем Кавказской Армией, вначале по его словам, верил в военные способности М.Т. Лорис-Меликова и был склонен приписывать значительную долю ошибок, сделанных им на начальной стадии

³⁵ Пелисье Жан-Жак (1794–1864) — французский военачальник, командовал французскими войсками под Севастополем в 1855 г., маршал Франции.

³⁶ Евдокимов Николай Иванович (1804–1873) русский генерал, участник Кавказской войны.

³⁷ Очевидно он перепутал имя отчество полковника Козловского.

³⁸ ЦДІАК України Ф. 2056, оп. 1, д. 399, л. 12 об.

³⁹ ЦДІАК України Ф. 2056, оп. 1, д. 399, л. 10 об.

⁴⁰ ЦДІАК України Ф. 2056, оп. 1, д. 399, л. 22–28.

кампании, его неопытности и тяжелым условиям в которых он оказался. Автор описывает период неудачного сражения русских войск в Азиатской Турции, вблизи селения Зевин, когда войска противника под командованием Мухтар-паши приблизились к хребту Саганлуг, намереваясь далее пройти к Карсу. 22 июня 1877 г. генерал-адъютант М.Т. Лорис-Меликов прибыл в Мацру. Как отмечает автор воспоминаний, командующий упал духом, и считал дело проигранным. «Завтра же Мухтар будет здесь» — воскликнул он — «и бог знает, что произойдет. Завтра же сообщения наши у Александрополя могут быть прерваны, и неприятельская кавалерия вторгнется в наши пределы и придется отступить к Арапчаю (река — *А. Д.*), чтобы прикрыть наши границы»⁴¹. Д.И. Святополк-Мирский попытался приободрить М.Т. Лорис-Меликова: «Ты сам добровольно делаешь себя разбитым» — сказал он ему в откровенной товарищеской беседе наедине — мы же нигде не разбиты. Зевинское дело — есть неудача, но не поражение, равно как и атака Цихисдзирской позиции — не всегда же быть одним Ардаганам». Д.И. Святополк-Мирский привел и другие доводы, которые должны были успокоить командующего. Князь особо отметил, что Эриванский отряд А.А. Тергукасова⁴² успешно выдержал два сражения, и, сохранив свои ряды, благополучно отступил к Баязетскому гарнизону. «Соединившись с колонной генерала В.А. Геймана — подытожил он — войска представляют массу в 36 батальонов со 120 калибрами орудий».

Слова Святополк-Мирского, как будто немного успокоили командующего, но как пишет автор, было заметно, что его не столько беспокоит положение дела, сколько забота о личной славе. Ему казалось, что «от Зевинской неудачи завянут Ардаганские лавры»⁴³ и мысль эта не переставала его мучить» — продолжает он.

В заключение беседы, Святополк-Мирский предложил командующему корпусом свой план действий: снять немедленно батареи и отступить в Кюрюк-дар, где пользуясь превосходной Караяльской позицией устроить укрепленный пункт для прикрытия складов и тяжестей, а также оставить артиллерию, частью для вооружения, частью — в запасе. Этот выгодно расположенный опорный пункт, Святополк-Мирский предлагал оборонять небольшим числом войск, предоставив тем временем отдых кавалерии, которая была страшно изнурена, а основной армии дать возможность оправиться и пополнить свои ряды, подвезти запасы и подготовиться к наступательным действиям. Эти меры, при их точном исполнении, по мнению Святополк-Мирского, должны были обеспечить успех русской армии, даже до прибытия 40-й пехотной дивизии на театр военных действий.

Однако, на все заявления Святополк-Мирского, Лорис-Меликов отвечал уклончиво, указывал на трудности снятия осадных батарей из-под Карса и

⁴¹ ЦДІАК України Ф. 2056, оп. 1, д. 399, л. 22.

⁴² Тергукасов Аршак Артемьевич (1819–1881), российский генерал армянского происхождения, участник Кавказской войны, герой Русско-Турецкой войны 1877–1878 гг.

⁴³ За то, что русские войска под началом М.Т. Лорис-Меликова 5–6 мая 1877 г. штурмом овладели Ардаганом, его наградили орденом св. Георгия 3-й степени.

отступления от Мацра, утверждал, что турки непременно попытаются взять обратно Ардаган, в чем вероятно и преуспеют, и этим отнимут всю славу его успехов и все время повторял одну и ту же фразу: «Они меня подвели, они меня подвели»⁴⁴.

Отъезд главнокомандующего в Александрополь был назначен на следующий день. Утром он выглядел уже гораздо бодрее и веселее, чем накануне. Лорис-Меликов, как следует из воспоминаний Святополк-Мирского, без сомнения, уже сообразил, что положение русских войск не такое уж и плохое и хотя протестовал на словах против отъезда, видимо был этим доволен.

Далее автор упрекает командующего корпусом в том, что он не действовал согласно его рекомендациям, и выполнил лишь часть предложенного им плана, «отклонившись от него в самом существенном». Сняв осаду Карса, без малейшего препятствия со стороны противника, Лорис-Меликов вместо того, чтобы отступить к Караялу, укрепить эту позицию, отправил всю осадную артиллерию в Александрополь и остался со всеми своими силами у Зайта, в полной уверенности, что турки предпримут наступление к этому пункту. Между тем, турецкий командующий, осторожно переходя из одного укрепления в другую, занял, наконец, сильную позицию на Аладжинских горах и успел там укрепиться, прежде чем пришло известие о появлении турок в этих местах. Таким образом, они очутились не только на фланге русских войск у Зайта, но и вблизи границ. Лорис-Меликов разделил свои войска на две части и расположил их в низовьях Баш-Кадыклара и Кюрюк-дара, оставив между расположениями этих двух колонн не занятую Караяльскую позицию. Эти действия, как утверждает Святополк-Мирский, привели к разъединению сил и ослаблению русского войска.

После Зевинской операции, впрочем, Мухтар-паша тоже не предпринял никаких решительных действий. Вместо того, чтобы сосредоточить свои силы и обрушиться на колонну генерала В. Геймана, или на слабый, поставленный в трудное положение отряд А.А. Тергукасова, Мухтар-паша разделил свои войска на две части и лишь издалека следил за наступлением русских войск, не причинив им никакого вреда.

30 июня Главнокомандующий Кавказской армией великий князь Михаил Николаевич написал такие слова Святополк-Мирскому: «Посылаю Вам письмо, любезный Дмитрий Иванович, полученное ночью от Михаила Таризловича. Любопытно, какое оно на Вас сделает впечатление. На меня весьма невыгодное. Мне кажется, что он находится еще под впечатлением Зевинской паники»⁴⁵. «Признаюсь — продолжал далее великий князь Михаил Николаевич — доверие моё в умение и пригодность командующего корпусом потрясено. Не имею убеждения, чтобы он справился с настоящими обстоятельствами, ибо до сих пор смотрит на них мрачно, преувеличивает опасности и упускает из виду выгодные стороны своего положения, после того, как избавился от осадного парка, обременявших его тяжестью. Полагаю, что ход наших военных дел только тогда

⁴⁴ ЦДІАК України Ф. 2056, оп. 1, д. 399, л. 25.

⁴⁵ ЦДІАК України Ф. 2056, оп. 1, д. 399, л. 31 об.

примет благожелательный оборот, когда Вы примете командование корпусом. Вопросы этого я не предпрещаю в ожидании Вашего ответа и свидания с Михаилом Тариэловичем, которого счел нужным сегодня телеграммой пригласить сюда на 1 день. Может дух его ободриться после радостного и важного вчерашнего известия о победе Тергукасова и освобождении Баязетского гарнизона. Но, во всяком случае, прошу Вас князь серьезно подумать, о чем сообщая, и быть готовым к тому, что обстоятельства могут меня заставить убедительно просить Вас принять вышеозначенное назначение. Я другой комбинации не предвижу, как исполнить то, о чем речь шла зимой, то есть о вызове в Тифлис генерал-адъютанта князя Лорис-Меликова и о временной его замене Комаровым старшим⁴⁶ или Нико Чавчавадзе⁴⁷. Прошу Вас, ныне же запросить шифрованной телеграммой князя Меликова, дабы его подготовить. Весьма важно иметь в Дагестане опытного и благонадежного правителя, но в настоящее время еще важнее иметь такое лицо в Тифлисе, обладающее полным моим доверием. Что очень дурно, это то, что Михаил Тариэлович сумел распространить панику по всей линии, от Зайта до Александрополя. Все ждут нападения. Между тем, уже неделю, как я здесь, и ни единого неприятельского всадника не показалось на сию сторону Карса. Осторожность необходима, но вредно распространять страх»⁴⁸.

Нужно отметить, что Святополк-Мирский в своих воспоминаниях признает, что приложенное Великим князем к данному посланию письмо Лорис-Меликова, в его личных бумагах отсутствует. Он пишет, что оно, вероятно, было передано им генералу Павлову⁴⁹. Что касается, замены Лорис-Меликова, то в воспоминаниях по этому вопросу Д.И. Святополк-Мирский был весьма краток: «Смена военачальника в военное время, есть всегда дурной признак», что лишний раз характеризует его самого, как умного военачальника, трезвомыслящего государственного деятеля и достойного человека.

Д.И. Святополк-Мирский всю свою жизнь, способности и кипучую энергию отдал усердному исполнению своего долга, верой и правдой служил Российской империи и царскому престолу. Однако, при этом, он тонко улавливал новые тенденции исторического развития страны второй половины XIX в., видел необходимость перемен в российском общественном сознании и выработки новых отношений с покоренными народами, о чем свидетельствуют его многочисленные рукописные материалы: записки, письма и воспоминания. Эти материалы послужат дополнительным историческим источником, которые помогут исследователям воссоздать истинную картину событий на Кавказе и Харь-

⁴⁶ Вероятно, речь идет о генерале Комарове Александре Виссарионовиче, участнике Кавказской войны.

⁴⁷ Чавчавадзе Николай Зурабович (1830–1897), князь, российский генерал, участник Кавказской войны. Во время Русско-Турецкой войны 1877–1878 гг. командовал сводной кавалерийской дивизией на турецкой границе.

⁴⁸ ЦДАК України Ф. 2056, оп. 1, д. 399, л. 32.

⁴⁹ Вероятно речь идет о генерале от инфантерии, члене Военного совета Иване Петровиче Павлове (1830–1909), который в свое время служил управляющим интендантской службы на Кавказе и в Харькове.

ковской губернии, где он занимал высокие военно-административные должности и участвовал в важнейших событиях того времени, проследить объективный исторический процесс и раскрыть его сходства, различия и закономерности.

В характеристиках штаб-офицеров и генералов Отдельного Кавказского корпуса, подготовленных Д.И. Святополк-Мирским, немало неоднозначных противоречивых суждений, он не всегда четко аргументирует свои оценки деятельности того или иного персонажа. Однако, главное состоит в том, что автор, в условиях доминирования официальных взглядов и концепций полного и безусловного восхваления героев Кавказской войны, будучи представителем высших слоёв российского общества, тем не менее нашел в себе мужество и силы, наглядно и ясно продемонстрировать не только славные страницы, но и нелюбимые эпизоды войны, и показать настоящие лица, место и подлинную роль людей, от которых зависела историческая доля народов Терской области и всего Северного Кавказа.

Remembrances of D.I. Sviatopolk-Mirsky are analysis in the article, that contain short description of staff officers and generals of the Caucasian corps. These materials allow to trace historical processes, to supplement and disclose events of North Caucasus in 1843–1878.

Keywords: *D.I. Sviatopolk-Mirsky, A.I. Neydgart, V.I. Gurko, M.T. Loris-Melikov, Schamil, Caucasian corps, Ichkeria, Dagestan.*

В статье анализируются воспоминания Д.И. Святополк-Мирского, которые содержат короткую характеристику штаб-офицеров и генералов Отдельного Кавказского корпуса. Эти материалы позволяют проследить исторические процессы, дополнить и раскрыть события, происходившие на Северном Кавказе в 1843–1878 гг.

Ключевые слова: *Д.И. Святополк-Мирский, А.И. Нейдгарт, В.И. Гурко, М.Т. Лорис-Меликов, Шамиль, Отдельный Кавказский корпус, Ичкерия, Дагестан.*

ПОЛЬСЬКИЙ СУСПІЛЬНО-ХРИСТІЯНСЬКИЙ РУХ У ГАЛИЧИНІ: ІСТОРІОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ (1900–1980-ті рр.)

У статті проаналізовано історіографічний комплекс праць 1900–1980-х рр., присвячених проблемам політичної, національно-культурної діяльності польського суспільно-християнського руху у Галичині наприкінці XIX — на початку XX ст., з'ясовано перспективи подальшого вивчення окресленої наукової проблеми.

Ключові слова: суспільно-християнський рух, історіографічні джерела, історіографія, Галичина.

У кінці XIX — на початку XX ст. у слов'янських землях Австро-Угорщини відбуваються значні політичні, соціальні і культурні зміни, пов'язані з процесом поглиблення кризи дуалістичної монархії. Для Галичини, однією з найзначніших провінцій Австро-Угорської монархії, характерною була докорінна зміна партійно-політичного життя, поява нових ідеологічних течій і реорганізація уже існуючих. Саме для цього періоду характерним є заснування різноманітних політичних угруповань в тому числі клерикального характеру.

Актуальність теми визначається постановкою проблеми, яка не стала предметом окремого історичного дослідження. Стаття є новаторською, більшість аналізованих у ній праць ще не були перекладені українською мовою. Таким чином, вітчизняні історики отримують можливість ознайомитися із останніми найбільш вагомими надбаннями історіографії, яка стосується функціонування польського суспільно-християнського руху в Галичині наприкінці XIX — на початку XX ст.

Мета дослідження полягає у тому, щоб висвітлити основні аспекти історіографії 1900–1980-х рр. щодо функціонування польського суспільно-християнського руху в Галичині досліджуваного періоду.

Завданням статті є критичний аналіз зарубіжної історіографії 1900–1980-х рр., у якій розкриваються різноманітні аспекти досліджуваної проблеми. Вирішення цього завдання допоможе усвідомити діяльність польських клерикальних партій та організацій у Галичині та проаналізувати основні орієнтири зарубіжних студій проблем суспільно-християнського руху.

Слід зазначити, що окреслена проблематика практично зразу знайшли своє відображення у історичній науці. На початку XX ст. з'являються праці, у яких можемо знайти інформацію про клерикальні партії та організації Галичини.

* *Кліш Андрій* — кандидат історичних наук, доцент кафедри стародавньої та середньовічної історії Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка, klish_andriy@ukr.net.

М. Жигулінський у праці «Декілька ідей про соціальні питання на основі енцикліки «*Rerum novarum*»» зазначав, що суспільно-християнський рух намагався вирішити соціальні проблеми на основі християнських цінностей, скеровувався проти прагнень соціал-демократії. Духовенство звинувачувало традиційні профспілки, що вони, незважаючи на критику капіталізму та великих економічних реформ, не цікавилися врегулюванням умов землеволодіння. Натомість, соціал-демократи, на думку автора, значно виграли б за рахунок очікуваного зубожіння суспільства¹.

Загальні оцінки ідеології та найважливіших тенденцій розвитку суспільно-християнського руху вже в кінці XIX — на початку XX ст. подано у роботах сучасників — відомих громадсько-політичних діячів. Зокрема, А. Пехнік² подав до певної міри цілісне уявлення про виникнення й розвиток суспільно-християнського руху в Галичині. Проте партійні позиції автора помітно позначилися на праці, не дозволяли йому об'єктивно висвітлити підняті питання. Праця має значною мірою публіцистичний характер, хоч і містить цікавий фактичний матеріал.

У 1900 р. вийшла праця «Політичні партії в Галичині напередодні виборів», підписана криптонімом «*W. Z. L.*»³. У ній охарактеризовано основні етапи становлення польського суспільно-християнського руху, зокрема, детально описано діяльність С. Стояловського, зазначивши, що він негативно відносився до євреїв, як до «пиявок християнського народу». Автор робить висновок про те, що діяльність С. Стояловського була шкідливою для Галичини, оскільки той «був добрим оратором, але поганим політиком»⁴.

Внесок у розробку проблеми був зроблений і представниками інших суспільно-політичних напрямів, які теж трактували події, виходячи з власних ідейних переконань і партійно-політичних симпатій. Зокрема, відзначимо роботу В. Фельдмана «Партії та політичні програми в Галичині 1846–1906»⁵, у якій подано короткі свідчення про структуру та програмні засади Польського народного центру (ПНЦ). Як прихильник демократичного політичного табору, дослідник достатньо критично оцінював діяльність клерикалів. У цій праці охарактеризовано партійне будівництво в Галичині. Проте при детальнішому розгляді дослідження виявилось дещо поверхневим. Зокрема, розглядаючи розділ, присвячений польському католицькому табору, відмітимо, що більш-менш детально представлена діяльність та програмні засади Християнсько-народної партії (ХНП) та ПНЦ, натомість практично відсутня інформація про інші клерикальні партії. Слід зазначити, що позиція автора доволі тенденційна і

¹ *Żyguliński M.* Kilka myśli z kwestii socjalnej na tle encykliki «*Rerum novarum*» / Michał Żyguliński. — Tarnów 1899. — S. 37.

² *Pechnik A.* O demokracji chrześcijańskiej i o Stronictwie katolicko-narodowem / A.P. — Lwów, 1901. — 29 s.

³ *W. Z. L.* Stronictwa polityczne w Galicyi w przededniu wyborów / *W. Z. L.* — Kraków: Nakł. i druk. W. L. Anczyca i Sp., G. Gebethner i Sp., 1900. — 83 s.

⁴ *Ibid.* — S. 60.

⁵ *Feldman W.* Stronictwa i programy polityczne w Galicyi, 1846–1906. T. 2. — Kraków: Książka, 1907. — 371 s.

це не сприяє об'єктивності дослідження. Проте, у праці можна віднайти певний фактологічний матеріал, необхідний для розуміння політичних процесів у Галичині упродовж початку ХХ ст.

Із праць міжвоєнного періоду можна відзначити докладну біографію єпископа Юзефа Більчевського, що вийшла з-під пера Мечислава Тарнавського⁶ (перевидана у Кракові в 1991 р.)⁷. передусім йдеться про інтерес до нього, як до представника церкви, і вже потім — як до діяча польського католицького руху і автору роботи про соціальному питанні.

Ще у 1937 р. побачив світ, політико-біографічний нарис, присвячений С. Стояловському, Ф. Качки⁸. Його праця містить цікавий конкретно-фактичний матеріал, однак загалом має публіцистичний характер, відображає лише найважливіші віхи з політичного життєпису С. Стояловського.

Цікавість до особистостей католицьких діячів цим не обмежилася, і вже у 1939 році у Львові вийшла книга С. Кеневіча про одного із основоположників польського суспільно-християнського руху в Галичині Адама Сапегі⁹. Ця праця присвячена аналізу його літературної творчості, перекладам віршів і тлумаченню Священного Писання, і у той же час вона свідчить про певний інтерес до витоків католицького руху в галицьких землях. Проте, загалом у 20–30-х рр. час неупередженого, наукового переосмислення історії польського суспільно-християнського руху початку ХХ ст. ще не настав.

Слід зазначити, що у міжвоєнній Польщі значного поширення набули християнські профспілкові організації, засновані ще на початку ХХ ст. Відповідно, були популярними історичні нариси про їх заснування та діяльність. Тут хотілося б зупинитися на працях безпосередніх керівників зазначених організацій Я. Пухалку¹⁰ та А. Войціцького¹¹.

Особливо хочеться відзначити фундаментальну працю К. Гжибовського, у якій подано оригінальні авторські спостереження. Йдеться про монографію «Галичина 1848–1914: історія політичної системи на тлі історії ладу Австрії»¹². Цінність цієї роботи для нас полягає у тому, що К. Гжибовський дав у ній загальну характеристику соціально-економічного стану галицьких земель.

⁶ *Tarnawski M.* Arcybiskup Józef Bilczewski: Krótki rys życia i prac Mieczysław Tarnawski. — Lwow: Nakł. Tow. «Bib-ka religijna», 1924. — 212 c.

⁷ *Tarnawski M.* Arcybiskup Józef Bilczewski. Krótki rys życia i pracy / Mieczysław Tarnawski. — Kraków: Inst. Teologiczny Książy Misjonarzy, 1991. — 139 s.

⁸ *Kącki Fr.* Ks. Stanisław Stojalowski i jego działalność społeczno-polityczna / Kącki Franciszek. — Lwów, 1937. — 230 s.

⁹ *Kieniewicz St.* Adam Sapieha / Kieniewicz St. — Lwów, 1939. — 420 s.

¹⁰ *Puchalka J.* Polskie Zjednoczenie Chrześcijańskich Związków Zawodowych z siedzibą w Krakowie J. Puchalka. — Kr 1921. — 51 s.

¹¹ *Wóycicki A.* Chrześcijański ruch robotniczy w Polsce. Monografia społeczna / A. Wóycicki. — Pz., 1921. — 204 s.

¹² *Grzybowski K.* Galicja 1848–1914: historia ustroju politycznego na tle historii ustroju Austrii / Konstanty Grzybowski. — Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1959. — 322 s.

З робіт, написаних у 1950-ті роки, хотілося б відзначити працю Кшиштофа Дуніна-Вонсовича «Історія народної партії»¹³. Вона не має безпосереднього відношення до історії католицького руху, проте в ній відображена загальна тенденція селянських організацій та спілок взаємодопомоги, кооперативів, що мала місце у Галичині в другій половині XIX — на початку XX ст. Робота носить переважно описово-систематичний характер і може бути корисною у якості ілюстративного матеріалу.

Певні аспекти діяльності клерикалів на початку XX ст. розглянуті Ю. Бушко¹⁴. Автор проаналізував їх позицію щодо питання виборчої реформи у Галичині.

Низку праць присвячено вивченню польської преси досліджуваного періоду. Слід сказати, що саме періодика є важливим комплексом матеріалів для вивчення громадської думки та соціально-політичної складової життя суспільства, оскільки на її сторінках у живій і злободенній формі відображаються події, ідеї та долі. При цьому варто пам'ятати, що тексти статей, що потрапили на сторінки газет і журналів, формують образ думок читача, «розходяться» у натовпі, часто доповнюючись влучними зауваженнями читачів, і таким чином стають надбанням широкого загалу.

У праці Ч. Лехіцького «Перше двадцятиріччя краківського «Głosu Narodu»¹⁵ охарактеризовано часопис «Głos Narodu» — пресовий орган ПНЦ. Незважаючи на те, що стаття видана у 1969 році, зібраний у ній матеріал зберігає свою актуальність. Фактичні дані, що містяться у праці, стали орієнтиром при пошуку специфічних видань католицько-політичного скерування. У іншій праці «З історії галицької преси на межі двох століть: («Ruch Katolicki» — «Przedświt»)¹⁶ Ч. Лехіцький проаналізував роль цих часописів у становленні польського суспільно-християнського руху в Галичині наприкінці XIX ст.

Характеристику партійної преси, у тому числі й клерикальної у зазначену епоху представив Є. Мислінський¹⁷. У його роботі, присвяченій західногалицькій пресі початку XX ст., містяться цінні відомості про джерела фінансування галицької періодики, тиражі, прибутки, авторські колективи, тематика видань, ставлення до них читачів, боротьба політичних партій за вплив на засоби масової інформації.

Значний внесок у дослідження польського суспільно-християнського руху, зокрема, у Галичині, зробив відомий дослідник, публіцист та громадський діяч

¹³ *Dunin-Wąsowicz K.* Dzieje stronnictwa ludowego w Galicji / Krzysztof Dunin-Wąsowicz. — Warszawa : Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza, 1956. — 267 s.

¹⁴ *Buszko J.* Sejmowa reforma wyborcza w Galicji. — Warszawa, 1956. — 299 s.

¹⁵ *Lechicki Cz.* Pierwsze dwudziestolecie krakowskiego «Głosu Narodu» / Czesław Lechicki // *Studia Historyczne.* — Т. 12. — № 4. — Krakow, 1969. — S. 507–532.

¹⁶ *Lechicki Cz.* Z dziejów prasy galicyjskiej na przełomie dwóch wieków: («Ruch Katolicki» — «Przedświt») / Czesław Lechicki // *Studia Historyczne.* — 14/2. — 1971. — S. 161–189.

¹⁷ *Myśliński J.* Studia nad polską prasą społeczno-polityczną w zachodniej Galicji, 1905–1914 / Jerzy Myśliński. — Warszawa: Państwowe Wydawn. Naukowe, 1970 — 491 s.

К. Туровський¹⁸. Внесок цього дослідника полягає у тому, що він узагальнив відомі факти історії суспільно-християнського руху і першим зробив спробу розглянути цей феномен в усьому його різноманітті, визначив його місце у політичному спектрі, відмовившись від загальноприйнятих формальних установок про недієздатність цього руху. В цілому, цю спробу можна вважати вдалою: автор розкрив витoki руху, визначив, які верстви населення і з яких причин його підтримували. Науковий здобуток К. Туровського полягає у структуруванні наявного матеріалу, накопиченні фактологічної бази для майбутніх досліджень. У його праці теоретична частина зведена до необхідного мінімуму: автор не дотримується історіографічних міфів, намагається максимально детально та реалістично реконструювати історичні події. З іншого боку, в праці К. Туровського практично відсутній детальний аналіз клерикальної періодики (окрім часопису «Głosu Narodu»), а також не використовуються архівні матеріали.

На особливу увагу заслуговує праця А. Кудлачика «Католицька соціально-політична думка в Галичині в кінці XIX — початку XX ст.»¹⁹, у якій проаналізовано поняття «соціальний католицизм», розвиток католицького руху в західноєвропейських країнах, суспільно-політичну доктрину папи Лева XIII. Автор охарактеризував модель християнської держави: концепції «законної влади», питання відділення церкви від держави тощо. Також учений проаналізував тенденції розвитку соціальних рухів в Галичині та місце у них католицького руху, зосередивши увагу на політичному, економічному та суспільному житті другої половини XIX ст. — періоді формування партій та ідеологій.

Особливе місце у дослідженні відведено соціально-політичним концепціям С. Стояловського, у програмі котрого присутні багато значні соціальні, політичні та економічні чинники суспільно-християнського руху. До них можна віднести концепцію політичної влади, погляди на функції Церкви, права власності, суспільну рівність, соціальний солідаризм, а також відмову від класової боротьби та теорію «керованого господарства». У своїх програмах він керувався папськими настановами, а за прикладом організації соціальним та політичним товариствам звертався до праць В. Каттелера. С. Стояловський вивчав твори К. Маркса та Ф. Лассаля, намагаючись віднайти аналогію із вченням Євангелії. Соціальне питання він намагався трактувати з точки зору християнської рівності та справедливості. Соціальний радикалізм у нього поєднувався із клерикалізмом та антисемітизмом. Концепція нації формулювалася С. Стояловським на основі природного права, заснована на праві поляків на власну державу та незалежне існування. Він був проти ототожнення понять дворянства та нації, проте одночасно у понятті нація не враховував широкого загалу населення. У політиці

¹⁸ *Turowski K.* Historia ruchu chrześcijańsko-demokratycznego w Polsce / Konstanty Turowski. — Т. 1. — Warszawa: Ośrodek Dokumentacji i Studiów Społecznych, 1989. — 590 s.

¹⁹ *Kudłaszyk A.* Katolicka myśl społeczno-polityczna w Galicji na przełomie XIX i XX wieku / Andrzej Kudłaszyk. — Wrocław: Politechnika Wrocławskiej, 1980. — 388 s.

германізації С. Стояловський бачив небезпеку не лише для поляків, але й для усіх слов'янських народів.

Слід виокремити працю німецької дослідниці А. Стаудахер²⁰, у якій автор на основі архівних джерел та опублікованих матеріалів зуміла прослідкувати еволюцію поглядів С. Стояловського, проаналізувати його діяльність на чолі селянського та суспільно-християнського рухів Галичини.

Важливим джерелом у вивченні зазначеної проблематики є праця Юзефа Майки «Соціальне вчення католицької церкви»²¹ (перекладена та перевидана у Мінську у 1994 р.)²². Він, на нашу думку, доречно зазначив, що першим об'єднанням суспільно-християнського скерування була ХНП С. Стояловського. Також автор згадав інші клерикальні угруповання, зокрема Християнсько-соціальне товариство, Національно-католицький союз. Ю. Майка наголосив, що зазначеним організаціям не вдалося отримати широкої суспільної підтримки в Галичині. На нашу думку, з цим важко погодитися, адже упродовж кінця ХІХ — початку ХХ ст. представники ХНП С. Стояловського, так звані «стояловчики» стабільно обиралися до Галицького сейму та Віденського парламенту, що свідчить про їхню популярність у краї. Окрім того у роботі не згадані інші політичні сили клерикального скерування, зокрема ПНЦ.

У радянській історіографії тема суспільно-християнського руху досліджувалася О. Величко у книзі «Політичний католицизм і робітничий рух у Австрії, 1918–1984»²³. Незважаючи на те, що у монографії йдеться вже не про Австро-Угорську імперію, а про національну державу, тут після Першої світової війни розвивалися тенденції, закладені у довоєнний період.

Таким чином, проаналізувавши історіографію 1900–1980-х рр. діяльності польського суспільно-християнського руху в Галичині можна зробити певні висновки. Значні успіхи досягнуті в документальній та публіцистичній роботі істориків. Низка праць присвячена діяльності одного із фундаторів польського суспільно-християнського руху в Галичині С. Стояловського. Однак, у історіографії написано мало праць, у яких би розкривався процес формування зазначеного руху, його соціальна база. Також потребують більш детального аналізу проблеми участі клерикалів у виборах до Галицького сейму та віденського парламенту, їх ставленні до соціального та національного питань. Проаналізовані праці не вичерпують всього комплексу робіт, присвячених дослідженню польського суспільно-християнського руху в Галичині кінця ХІХ — на початку ХХ ст. Тому залишається актуальним продовження вивчення цієї проблематики.

²⁰ *Staudacher A. L. Der Bauernagitator Stanisław Stojalowski. Priester, Journalist und Abgeordneter zum Österreichischen Reichsrat / Anna L. Staudacher // Römische Historische Mitteilungen. — 25 (1983). — S. 165–202.*

²¹ *Majka J. Katolicka nauka społeczna / Majka Józef. — Warszawa, 1988. — 501 s.*

²² *Майка Ю. Социальное учение католической церкви / Юзеф Майка. — Минск: «Беларусский Дом печати», 1994. — 480 с.*

²³ *Величко О.И. Политический католицизм и рабочее движение в Австрии, 1918–1984 / О.И. Величко; Отв. ред. Н.А. Ковальский. — М.: Наука, 1985. — 222 с.*

ПОЛЬСКОЕ ОБЩЕСТВЕННО-ХРИСТИАНСКОЕ ДВИЖЕНИЕ В ГАЛИЧИНЕ: ИСТОРИОГРАФИЯ ПРОБЛЕМЫ (1900–1980-е гг.)

Андрей Клиш (кандидат исторических наук, доцент кафедры древней и средневековой истории Тернопольского национального педагогического университета имени Владимира Гнатюка, e-mail: Klish_Andriy@ukr.net)

В статье проанализированы историографический комплекс работ 1900–1980-х гг., посвященных проблемам политической, национально-культурной деятельности польского общественно-христианского движения в Галиции в конце XIX — начале XX в., Выяснено перспективы дальнейшего изучения обозначенной научной проблемы.

Ключевые слова: общественно-христианское движение, историографические источники, историография, Галичина.

POLISH SOCIAL-CHRISTIAN MOVEMENT IN GALYCHYNA: HISTORIOGRAPHY OF THE PROBLEM (1900–1980'S YEARS)

Andriy Klish (Ph.D. in History, Associate Professor of Ancient and Medieval History Ternopil National Pedagogical University named after Volodymyr Hnatiuk, e-mail: Klish_Andriy@ukr.net)

The paper explores the complex historiographical works 1900–1980's, on the problems of political, ethnic and cultural activities of the Polish social-christian movement in Galycyna in late XIX — early XX century. Found the prospect of further study outlined a scientific problem.

Keywords: social-christian movement historiographical sources, historiography, Galicia.

ДІЯЛЬНІСТЬ ІНСТИТУТУ ПОДАТНИХ ІНСПЕКТОРІВ У НАДДНІПРЯНСЬКІЙ УКРАЇНІ (1885–1917 рр.): ДОЖОВТНЕВА ІСТОРІОГРАФІЯ

Стаття присвячена дослідженню історіографії створення та функціонування інституту податних інспекторів в Наддніпрянській Україні наприкінці XIX на початку XX ст. Дана наукова проблема була предметом дослідження багатьох тогочасних науковців та практиків, які залишили корпус різнопланових за проблематикою й шириною висвітлювання аспектів, формою і жанром праць.

Зроблено висновок про те, що незважаючи на наявність даних історіографічних джерел, особливо спадщини практичних працівників тогочасних фіскальних установ, ця проблема потребує подальшого глибокого розгляду, особливо щодо проблем соціалізації податківців, їхніх політичних уподобань, етнічної приналежності, а особливо діяльності російських фіскальних інститутів в Україні в період Першої світової війни.

Ключові слова: історіографія, податні інспектори, фіскальні органи, оподаткування, податкова політика, Наддніпрянська Україна.

Інститут податних інспекторів, як відомо, було створено відповідно до закону від 30 квітня 1885 р. За задумом законодавця, податний інспектор був виконавчим органом казенних палат, завідував певною податною дільницею. У 1897 р. вводиться інститут помічників інспекторів, яких закріплювали за найбільш складними дільницями. Для координації діяльності податківців та пошуку найбільш раціональних шляхів реалізації їх посадових обов'язків з урахуванням регіональних особливостей, керівництвом казенних палат проводилися з'їзди податних інспекторів у губерніях. На з'їзди виносилися найважливіші питання податкової політики та економічного розвитку регіону, зокрема селянське. З початком Першої світової війни діяльність податкових інспекторів ускладнилася, на них стали покладатися не властиві їм функції з мобілізації для потреб армії автомобілів і мотоциклів приватних і юридичних осіб, членство у міському присутствію з надання допомоги родинам військовослужбовців, визначали цінність конфіскованої у австрійських і німецьких підданих авто- і мототехніки та ін. А у 1916 р. після введення державного прибуткового податку навіть було збільшено кількість податкових дільниць і податних інспекторів.

Проблеми дожовтневої історіографії податкової політики на українських теренах наприкінці XIX — на початку XX ст. знайшли певне висвітлення у

* Годунова Лариса Василівна — аспірантка кафедри суспільних наук та документознавства Кіровоградського національного технічного університету.

науковій літературі, зокрема в працях Віктора Жвалюка¹, Олександра Головка², Василя Орлика³ та ін. На сьогодні як у вітчизняній так і в зарубіжній історичній науці немає спеціального історіографічного дослідження з проблем становлення та розвитку інституту податних інспекторів, який був одним із вагомих складових імперської системи російських органів податкового контролю в Наддніпрянській Україні наприкінці XIX — на початку XX ст.

Наукові пошуки в галузі податкової політики Росії в українських землях, зокрема, проблем функціонування імперських фіскальних органів на території Наддніпрянської України наприкінці XIX — на початку XX ст. засвідчують, що ця проблематика знайшла певне висвітлення у тогочасній науковій літературі. Перш за все вона є предметом дослідження багатьох тогочасних науковців та практиків, які залишили корпус різнопланових за проблематикою й шириною висвітлювання аспектів, формою і жанром праць.

Аналізуючи проблеми діяльності фіскальних інститутів, не можна залишити поза увагою творчий доробок професора Івана Озерова, котрий у своїх працях приділяв значну увагу й питанням організації податкового контролю в

¹ Жвалюк В.Р. Податкові органи Російської імперії в Україні у другій половині XIX — на початку XX ст.: Організаційно-правові засади діяльності / В.Р. Жвалюк. — К.: Атіка, 2001. — 161 с.

² Головка О.М. Фінансова адміністрація Російської імперії в Україні (кінець XVIII — початок XX ст.): історико-правове дослідження / О.М. Головка. — Х.: СІМ, 2005. — 448 с.; Головка О.М. Апарат управління фінансами Російської імперії на українських землях у роки Першої світової війни: історико-правова характеристика / О.М. Головка // Право України. — 2005. — № 3. — С. 129–131; Головка О.М. Організаційно-правові засади фінансової адміністрації Російської імперії у дореволюційній історіографії / О.М. Головка // Вісник Національного університету внутрішніх справ. — 2005. — Вип. 30. — С. 286–293; Головка О.М. Теоретичні засади історико-правового дослідження фінансової адміністрації Російської імперії в Україні (кінець XVIII — початок XX ст.) / О.М. Головка // Вісник Одеського інституту внутрішніх справ. — 2005. — № 3. — С. 27–32.

³ Орлик В.М. До питання історії міністерства фінансів Російської імперії кінця XVIII — початку XX ст. / В.М. Орлик // Вісник Академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України. — 2004. — Вип. 2 (26). — С. 179–185; Орлик В.М. Податкові органи Російської імперії в Україні (XIX — початок XX ст.) / В.М. Орлик // Вісник Академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України. — 2004. — Вип. 4 (28). — С. 239–247; Орлик В.М. Проблеми історії податкової політики Російської імперії в українському селі кінця XVIII — початку XX ст. в «аграрній» історіографії / В.М. Орлик // Історія України. Маловідомі імена, події, факти. (Збірник статей). Випуск 27. — К.: Інститут історії НАН України, 2004. — С. 224–239; Орлик В.М. Податкові органи Російської імперії в Україні (історіографія проблеми) / В.М. Орлик // Український історичний журнал, 2005. — № 4 (463). — С. 190–199; Орлик В.М. Дожовтнева фінансово-правова література як джерело до вивчення проблем фінансової політики уряду Російської імперії кінця XVIII — початку XX ст. [Електронний ресурс] / В.М. Орлик // Історія науки і біографістика. — 2010. — Вип. 2. — Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/e-journals/INB/2010-2/10_orlyk.pdf. — Заголовок з екрана.

Російській імперії⁴. Особливу увагу формуванню органів контролю за стягненням податкових платежів до бюджету, зокрема податкових органів, було приділено у праці І. Озерова «Основи фінансової науки»⁵. Розглядаючи еволюцію системи оподаткування, автор підводить до того, що у процесі удосконалення механізму стягнення податків у держави неминуче виникає потреба у створенні спеціального податкового органу, на який би покладался ряд функцій по реалізації державної податкової політики. Саме на стадії розвинутої форми стягнення податків установлюється тенденція зближення держави до платників податків, «в цей час зазвичай у державі створюються спеціальні органи для стягнення»⁶ податків. Автором розглянуто увесь шлях розвитку інституту податних інспекторів від його створення 1885 року до 1909 року. Учений показав і роль податківців Наддніпрянської України у цьому складному процесі становлення даної фінансової інституції, зазначаючи, що податні інспектори, вперше в імперії, у 1890 році, були залучені херсонським губернатором до безпосередньої участі як у зборі податей, так і для перевірки ведення обліку волосними та сільськими товариствами, зібравши таким чином відомості щодо платоспроможності населення регіону. Даний експеримент, як указує автор, виявився досить успішним, отримав схвалення імператора Олександра III, а міністр внутрішніх справ, у підпорядкуванні якого знаходилися цивільні губернатори, у травні 1892 року визнав необхідність наслідування діяльності херсонського губернатора⁷. Особлива увага приділена Іваном Озеровим підсумкам фінансової реформи 1899 року, яка перш за все стосувалася удосконаленню інституту спеціальних збирачів податей — податним інспекторам. Саме цією реформою було розширено функції і повноваження податних інспекторів, визначено функції помічників податних інспекторів, а поліцію було відсторонено від нагляду за стягненням податків. Крім того було чітко визначено підконтрольність податних інспекторів «что руководство, непосредственный надзор и ревизия делопроизводства податных инспекторов и их помощников принадлежат в каждой губернии управляющему казённой палатой»⁸. Окремо зазначено, що «для поднятия престижа податных инспекторов: для этого признано необходимым, чтобы в случае упущений и неправильных действий дознание на месте производил сам управляющий казённой палатой или его помощник»⁹. У цілому автором було дано високу оцінку діяльності податних інспекторів «оценивая по достоинству

⁴ *Озеров И.Х.* Экономическая Россия и ее финансовая политика на исходе XIX и в н. XX века / *Озеров И.Х.* — М., 1905; *Озеров И.Х.* Финансовая реформа в России / *Озеров И.Х.* — М., 1906.

⁵ *Озеров И.Х.* Основы финансовой науки: Бюджет. Формы взимания. Местные финансы. Государственный кредит / *Озеров И.Х.* — М.: ООО «ЮрИнфоР-Пресс», 2008. — 633 с.

⁶ Там же. — С. 143–144.

⁷ *Озеров И.Х.* Основы финансовой науки: Курс лекций / *И.Х. Озеров* // Учение об обыкновенных доходах / *И.Х. Озеров.* — М.: Тип-фия И. Сытина, 1911. — Вып. 1. — С. 76.

⁸ Там же. — С. 205.

⁹ Там же.

полезную деятельность института податных инспекторов»¹⁰, відзначено дієвість та ефективність їхніх з'їздів з метою обміну досвідом в оподаткуванні. Зауважено, що на утримання податних інспекторів у 1909 році було виділено 1.578.400 руб., на утримання помічників — 266.000 руб; на витрати за відраженнями — 588.300 руб, а всього — 2.938.400 руб.¹¹ Цілком погоджуємося із тезою сучасного українського дослідника історії податкових органів Віктора Жвалюка про те, що «праця І.Х. Озерова взагалі є одним із кращих взірців комплексного підходу щодо дослідження як питань правового регулювання податкової справи, так і її здійснення спеціально уповноваженими державними органами у дореволюційній юридичній історіографії»¹². Серед історіографічних джерел першої групи не можна залишити поза увагою й наукову спадщину відомого економіста Павла Гензеля¹³.

Окрім праць відомих науковців початку ХХ ст., важливим історіографічним джерелом слугують тогочасні спеціалізовані ювілейні видання, зокрема книги, присвячені 100-річчю Міністерства фінансів Російської імперії¹⁴ та 25-ти річчю введення інституту податних інспекторів¹⁵. Зупинимось детальніше на цих двох історіографічних джерелах. Ювілейне видання, підготовлене до 100-річчя Міністерства фінансів російської імперії, структурно складалося із двох частин, кожна з яких хронологічно поділена на періоди правління російських імператорів, а в кожному з таких періодів виділені розділи, присвячені тим чи іншим фінансовим інститутам. Проблеми становлення та функціонування інституту податних інспекторів розглядаються у другій частині видання в періоди царювання Олександра III та перших років правління Миколи II. Автори видання наголошують, що початково «податним инспекторам не отводилось определённой области дел, а только надзор за действиями других нефинансовых учреждений»¹⁶. У цій праці наводяться деякі статистичні дані щодо кількісного складу податних інспекторів, зокрема, вказується, що початково 1885 р. було введено 500 посад податних інспекторів, а згодом, у зв'язку із збільшенням кола обов'язків податківців, 1892 р. у зв'язку із змінами порядку оцінки нерухомого

¹⁰ Там же. — С. 204.

¹¹ Там же. — С. 207.

¹² Жвалюк В.Р. Податкові органи Російської імперії в Україні у другій половині ХІХ — на початку ХХ ст.: Організаційно-правові засади діяльності / В.Р. Жвалюк. — К.: Атіка, 2001. — С. 12.

¹³ Гензель П.П. Новейшие изменения в действующем положении о государственном промысловом налоге // Русское экономическое обозрение. 1900. — № 9. — С. 49–60; Гензель П.П. Обзор финансовых мер к немедленному осуществлению для покрытия предстоящих дефицитов в государственном бюджете России // Финансовая реформа в России. — М., 1917. — Вып. II. 4.+48 с.

¹⁴ Министерство финансов, 1802–1902. Исторический обзор: в 2 ч. — СПб.: Экспедиция заготовления государственных бумаг, 1902.

¹⁵ Податная инспекция в России (1885–1910): Очерк деятельности податной инспекции за 25 лет ее существования. — СПб.: Тип. И.И. Сойкина, 1910. — 210 с.

¹⁶ Министерство финансов, 1802–1902. Исторический обзор: в 2 ч. — СПб.: Экспедиция заготовления государственных бумаг, 1902. — С. 35.

майна для земського оподаткування додано ще 111 посад, 1893 р. через введення квартирного податку ще 60 посад, а наприкінці правління Олександра III в імперії було 769 податних інспекторів¹⁷. Щодо діяльності податних інспекторів у перші роки правління Миколи II, то автори цього видання підкреслюють значне посилення ролі даного фіскального інституту в організації оподаткування на місцях та збільшення їхньої штатної чисельності у 1897 р. на 40 осіб і введенням початково 150 посад помічників податних інспекторів¹⁸. Значна увага авторів видання приділена впорядкуванню діяльності податних інспекторів та їхніх помічників відповідно до Положення від 24 травня 1899 р. Так в книзі зазначається, що вказаний нормативно-правовий акт визначав основні засади організації податкового контролю, зокрема умови призначення на посади податних інспекторів та їхніх помічників, «а именно требование, для занятия этих должностей, высшего образовательного ценза и подготовительных занятий при казённых палатах; порядок сношения инспекторов с правительственными, общественными и сословными учреждениями, а также с частными лицами; подчинение их деятельности непосредственному надзору управляющего местною казенною палатою; круг ведомства чинов податного надзора, применительно к действующим законоположениям; наконец, обязанность чинов податной инспекции, в случае обнаружения неправильных действий по предметам, относящимся до податной части, доводить о том до сведений подлежащих правительственных и общественных учреждений и должностных лиц, вместе с предложениями о тех мерах, которыми неправильности эти могли бы быть устранены»¹⁹. Проте найбільше уваги у цій праці приділено реформуванню процесу стягнення окладних (прямих) податків відповідно до закону від 23 червня 1899 р., яким на податних інспекторів покладалися раніше не властиві цій інституції фіскальні функції²⁰. Аналізуючи розширення повноважень податних інспекторів, автори видання вказують, що станом на 1902 р. кількість податних інспекторів зросла до 1017, а їхніх помічників до 266²¹. Проте, ювілейне видання є ювілейним, у ньому залишилися поза увагою ряд важливих проблем діяльності тогочасних податківців і, перш за все, корупції, яка була завжди супутницею імперських установ у Російській імперії. Окрім того, за парадно-офіційними лаштунками книги залишилися платники податків та регіональні, конфесійні й етнічні аспекти їхньої діяльності.

Щодо другого, згаданого вище, ювілейного видання на честь 25-ти річчя введення інституту податних інспекторів, то цей нарис, не зважаючи на задекларовану у виданні позицію про те, що воно не є науковими дослідженням, усе ж, завдяки використанню фактичних матеріалів наданих департаментами окладних та неокладних зборів, на сьогодні без перебільшення є вагомим джерелом до вивчення становлення та діяльності такого спеціального фіскального

¹⁷ Там же. — С. 40.

¹⁸ Там же. — С. 355.

¹⁹ Там же. — С. 358.

²⁰ Там же. — С. 359–360.

²¹ Там же, с. 361.

органу як податкова інспекція. Так, зокрема, в згаданому виданні містяться відомості, щодо освітнього цензу перших 222 податних інспекторів, в рядах котрих були люди як із вищою (45%), так і середньою (33,78%) та нижчою (21,18%) освітами з різною кваліфікацією (в т.ч. медичною, військовою, духовною)²². Звичайно, для нової спеціальності податного інспектора людям необхідно було виписувати «подробные указания, которыми они должны руководствоваться при исполнении возложенных на них служебных обязанностей»²³ у відповідних інструкціях та наказах, які були охарактеризовані авторами видання. За 13 років діяльності цього інституту виявилось ряд недоліків законодавства, які породжували проблеми у роботі податних інспекторів — «несоответствие объёма обязанностей с объёмом прав делало положение податных инспекторов среди уездной администрации неопределённым и затрудняло им исполнение тех обязанностей, которые составляют суть их деятельности», яка хоч і була «в общем весьма плодотворная, не достигала, однако, той полноты, которая соответствовала бы целям, имевшимся в виду при учреждении этого института»²⁴. Автори нарисували не могли залишити поза увагою згаданого вище Положення про податних інспекторів та їх помічників від 24 травня 1899 року та новий Наказ чинам податної інспекції, виданого на основі Положення. У праці відзначено, що правове регулювання діяльності податних інспекторів значно упорядковувалося, вимоги вищезазначеного Наказу були приведені у відповідність до Закону, що давало можливість «ныне чины податной инспекции в своей деятельности могут, таким образом находить твёрдую опору в законе, тогда как до этого они основывали большую часть своих действий на требованиях Наказа, необязательных для других ведомств»²⁵. Крім того, Наказом для податних інспекторів та їхні помічників були встановлені правила діловодства, що давало можливість оптимізувати процес документообігу. Як і більшість авторів, які на початку ХХ століття у своїх працях розглядали проблеми оподаткування, а саме органи адміністрування податків активно аналізували вищезазначений Закон та його позитивне значення, автори цього ювілейного видання також зупинилися на основних його позиціях:

1. для податних інспекторів було встановлено освітній ценз на рівні вищого, за певним виключенням для тих працівників, які «при продолжительной службе проявили выдающиеся способности и отличное знание податного дела»²⁶;

2. уточнено підпорядкованість податних інспекторів на рівні виключно управляючого місцевою Казенною палатою;

3. суттєво розширено коло прав і обов'язків податних інспекторів при стягненні податків і зборів.

²² Податная инспекция в России (1885–1910): Очерк деятельности податной инспекции за 25 лет ее существования. — СПб.: Тип. И.И. Сойкина, 1910. — С. 33–34.

²³ Там же. — С. 35.

²⁴ Там же. — С. 96.

²⁵ Там же. — С. 110.

²⁶ Там же. — С. 98.

У підсумку, в нарисі на честь 25-ти річчя інституту податних інспекторів зазначено, що «хотя закон 24-го мая 1899 года не дал податным инспекторам в руки всего податного дела в полном объёме, не поставил их во главе самостоятельного уездного финансового управления, однако, основные начала организации податного надзора и его компетенция получили в нём ясное и определённое выражение, и роль податной инспекции для всех стала вполне понятной, что дало податным инспекторам занять подобающее им место среди должностных лиц уездной администрации»²⁷. Таким чином, аналізоване ювілейне видання дає дослідникам можливість зрозуміти проблеми функціонування інституту податних інспекторів, проте, як і видання, присвячене історії міністерства фінансів залишає податки знеособленими.

Найбільш інформативними щодо проблем діяльності органів податкового контролю, на наше переконання, є праці не просто сучасників досліджуваної епохи і навіть не відомих науковців тих часів, а практичних працівників, котрі у свої роботах не просто описували діяльність тих чи інших фіскальних інститутів, а показували наявність проблем у їхній діяльності й часом указували на можливі шляхи їх вирішення. Саме ці праці ми умовно віднесли до другої групи історіографічних джерел нашого дослідження. Саме до таких джерел належать праці податних інспекторів м. Харкова Антона Честухіна²⁸ та Івана Степаненка, начальника окладного відділу Київської казенної палати Петра Гаврика.

Так, зокрема, податковий інспектор 2-ї дільниці м. Харкова А. Честухін, в своїй праці виділяє більше 30 напрямків діяльності податних інспекторів²⁹, даний перелік яскраво ілюструє складність діяльності тогочасних податківців. За свідченням А. Честухіна, діяльність податкових інспекторів була досить складною і вони переважно не мали змоги виконувати усі свої функції однаково успішно, змушені були обирати на своїх дільницях найважливіше і те, що перебувало у незадовільному стані. Загалом уся їх діяльність полягала у «боротьбі з платником, який намагається уникнути сплати податку або заплатити його у якомога меншому розмірі»³⁰.

Щодо праць інших податних інспекторів, то не можна залишити поза увагою творчий спадок московського податківця І. Іноземцева та податного

²⁷ Там же. — С. 111.

²⁸ *Честухин А.А.* О практических приемах в деятельности податного инспектора: доклад / Честухин А.А. — Харьков: тип. «Печатное дело», 1909. — 43 с.; *Честухин А.А.* Практические приемы и указания по деятельности податного инспектора / Честухин А.А. — Харьков, 1911. — 62 с.; *Честухин А.А.* Конспект практических приемов по рассмотрению торговых книг / Честухин А.А. — М.: Изд. податных инспекторов г. Москвы, 1913. — 67 с.; *Честухин А.А.* Пособие для податных инспекторов при промысловом обложении предприятий по торговым книгам / Честухин А.А. — М.: Тип. Ф.Я. Пригорина, 1914. — 37 с.

²⁹ *Честухин А.А.* Практические приемы и указания по деятельности податного инспектора / Честухин А.А. — Харьков, 1911. — С. 9–10.

³⁰ Там же. — С. 11.

³¹ *Иноземцев А.Н.* Очерки и заметки податного инспектора / Иноземцев А.Н. — Златоуст: Тип. Т-ва Лебедева и Белякова, 1910. — Вып. 1. — 98 с.

інспектора м. Харкова І. Степаненка, котрий коментує податкове законодавство з питань стягнення податку на нерухоме майно, у тому числі й його адміністрування³².

Книга П. Гаврика «Основні завдання податної і оціночної справи»³³ вийшла в світ у 1912 році. Ця праця фактично була вказівником для податних інспекторів, земських та міських управ щодо різних питань, пов'язаних з податковими та оціночними справами. У цій роботі ґрунтовно у вигляді програм та інструкцій було викладено покрокові дії податних інспекторів у таких напрямках адміністрування податків: обстеження економічного стану великих міст; механізм обстеження економічного стану селян за окремими поселеннями; вказівки щодо ефективного стягнення недоїмок державних та земських зборів з селян та приватних власників нерухомого майна, а також недоїмок квартирного податку. При цьому звернуто увагу на документальне оформлення цієї роботи — складанні різних реєстрів, інвентарних книг, відомостей, земельних рахунків, «дабы все сведения об экономическом положении сельского населения в делопроизводстве Податного Инспектора сохранялись, желательно, чтобы они составляли собою особое дело, текущего характера, и по группировке заносились в отдельную книгу. Эта книга должна представлять собою настольную книгу Податного Инспектора и по его наблюдению за налогами с крестьянского селения»³⁴. Особлива увага приділена адмініструванню та діловодству податку з нерухомого майна, рекомендовано ведення по ньому «особого отдельного дела» або «самостоятельного дела по оценке» нерухомого майна, запропоновано ведення книг особових рахунків за подвірними ділянками, а по міській нерухомості «Податным инспекторам прежде всего надлежит произвести по городским поселениям самую точную регистрацию всех имуществ и изготовить инвентарные описи с полным и всесторонним обозначением состава этих имуществ»³⁵ у детальному порядку, рекомендовано проведення постійного спостереження за роботою оціночних комісій, щодо дотримання ними встановлених законодавством загальних правил оцінки нерухомостей та розкладки податку поміж домовласниками, особисто брати участь в засіданнях розкладочних комісій, вживати заходи по ліквідації недоїмок³⁶. Значна частина інструкцій для податних інспекторів у цій праці була присвячена тлумаченню законодавства та застосуванню практичного досвіду повітових оціночних комісій Київської губернії з визначення оцінки нерухомого майна по дохідності та порядку обрахунку середніх відсотків по окремим видам витрат на його утримання

³² *Степаненко И.Т.* Закон 6 июня 1910 г., Положение о государственном налоге с недвижимых имуществ в городах, посадах и местечках, за исключением посадов губерний Царства Польского с инструкцией министра финансов 10 дек. 1910 г., а также циркулярами и распоряжениями Министерства финансов и указами Правительствующего Сената / Степаненко И.Т. — Х., 1913. — 119 с. — (изд. до октября 1912 г.).

³³ *Гаврик П.Г.* Основные задачи податного и оценочного дела / Петр Гаврилович Гаврик. — К., Сп-б Издание книжного магазина Н.Я. Оглоблина, 1912. — 180 с.

³⁴ Там же. — С. 3.

³⁵ Там же. — С. 111.

³⁶ Там же. — С. 6–7, 16, 41.

(ремонт, страхування та охорону)³⁷. Окремі інструкції для роботи податного інспектора були присвячені адмініструванню квартирного податку, які полягали у правильності визначення бази оподаткування (податкові оцінки квартир, які базувалися на дохідності квартир) та веденні обліку відомостей (списків) по домовласникам з детальним описом в них всіх квартир, а також рекомендовано заходи, які необхідно проводити з неплатниками цього податку³⁸. У цій праці також було надано тлумачення певних податкових законів, що давало можливість визначити завдання та функції податних інспекторів під час справляння податків і зборів, враховуючи особливості об'єктів (земля, нерухоме майно, доходи) та суб'єктів оподаткування (селяни, робітники, підприємці, поміщики, священики). Звернуто увагу на порядок забезпечення повноти, достовірності, змістовності та своєчасності звітності податних інспекторів до Казенної палати по всіх вищезазначених податках, а також надано окремо інструкцію (програму) щодо написання пояснювальної записки до річного звіту³⁹. Варто зауважити, що у цій книзі був проведений аналіз проекту Закону про прибутковий податок, який Міністерство фінансів внесло на розгляд у 1909 р. до Державної думи, та було зазначено, що «непосредственными проводниками реформи в жизнь будут Податные Инспектора; посему им надлежит заблаговременно же самым тщательным образом к ней подготовиться»⁴⁰, тобто розпочати готувати матеріали для складання реєстрів (списків) платників прибуткового податку, розробляти механізми та прийоми обліку їхніх доходів з урахуванням видів і джерел. Незважаючи на те, що зазначений закон було прийнято у 1916 році, а вступив у дію він з 1 січня 1917 р.

Серед цього комплексу історіографічних джерел особливої уваги заслуговує книга Я. Козловського⁴¹, котрий обіймав посаду начальника відділення в Ліфляндській казенній палаті. Хоча дана праця й не розглядає діяльність казенних палат безпосередньо в наддніпрянській Україні, проте вона єдина в історіографії фундаментальна праця, присвячена безпосередньо історії казенних палат з часу їхнього створення у другій половині XVIII ст. до початку XX ст. Я. Козловський справедливо і цілком аргументовано указує, що після створення інституту податних інспекторів 1885 р. його функції були досить невизначеними, у повітах, як адміністративно-територіальних одиницях, вони не відігравали особливої ролі, а при виявленні тих чи інших порушень під час стягнення або розподілу податків і зборів мали повідомляти про них казенну палату, не вживаючи самостійно якихось заходів⁴². Невпорядкованість діяльності інституту податних інспекторів, на думку Я. Козловського, була наслідком позиції міністра фінансів Миколи Бунге, котрий вважав, що на основі новоствореного інституту податних

³⁷ Там же. — С. 115–173.

³⁸ Там же. — С. 9–10.

³⁹ Там же. — С. 17–20.

⁴⁰ Там же. — С. 174.

⁴¹ *Козловский Я.И.* Казенные палаты и подведомственные им учреждения в России: История и современное устройство их / Я.И. Козловский. — Рига, 1901. — 853 с.

⁴² Там же. — С. 771.

інспекторів з часом мала сформуватися нова система податкового адміністрування, тому початкова чітка регламентація їхньої діяльності була непотрібна⁴³.

Отже, проблеми створення та функціонування інституту податних інспекторів в Наддніпрянській Україні наприкінці XIX на початку XX ст. були предметом дослідження багатьох науковців та практиків, які залишили корпус різнопланових за проблематикою й шириною висвітлювання аспектів, формою і жанром праць. Проте, аналіз цього історіографічного комплексу свідчить, що незважаючи на наявність даних історіографічних джерел, особливо спадщини практичних працівників тогочасних фіскальних установ, ця проблема потребує подальшого глибокого розгляду, особливо щодо проблем соціалізації податківців, їхніх політичних уподобань, етнічної приналежності, а особливо діяльності російських фіскальних інститутів в Україні в період Першої світової війни.

ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ИНСТИТУТА ПОДАТНЫХ ИНСПЕКТОРОВ В ПРИДНЕПРОВСКОЙ УКРАИНЕ (1885–1917 гг.): ДООКТЯБРЬСКАЯ ИСТОРИОГРАФИЯ

Статья посвящена исследованию историографии создания и функционирования института податных инспекторов в Приднепровской Украине в конце XIX начале XX в. Данная научная проблема была предметом исследования многих тогдашних ученых и практиков, которые оставили корпус разноплановых по проблематике и шириной освещения аспектов, форме и жанру работ.

Сделан вывод о том, что несмотря на наличие данных историографических источников, особенно наследия практических работников тогдашних фискальных учреждений, эта проблема требует дальнейшего глубокого рассмотрения, особенно проблем социализации налоговиков, их политических предпочтений, этнической принадлежности, особенно деятельности российских фискальных институтов в Украине в период Первой мировой войны.

Ключевые слова: историография, податные инспекторы, фискальные органы, налогообложения, налоговая политика, Надднепрянская Украины.

THE ACTIVITIES OF THE TAX INSPECTORS INSTITUTE IN DNIEPER UKRAINE (1885–1917 YEARS): PRE-OCTOBER HISTORIOGRAPHY

The article investigates the historiography of the establishment and functioning of the tax inspectors in Dnieper Ukraine in the late XIX — early XX century. This scientific issue has been the subject of study of many researchers and practitioners of that time who have left works which deal with diverse problems and have wide coverage of aspects, among which there are three major groups of works.

It is summed up that despite the availability of these historiographical sources, especially the heritage of contemporary practitioners of fiscal institutions, this

⁴³ Там же.

problem requires further in-depth consideration, especially on the issues of tax socialization, their political views, ethnical affiliation, and especially of the fiscal institutions activity in Ukraine during the World War I.

Keywords: *historiography, tax inspectors, fiscal authorities, taxation, tax policy, Dnieper Ukraine.*

ІСТОРИОГРАФІЯ ДІЯЛЬНОСТІ ДИПЛОМАТИЧНИХ ДЕЛЕГАЦІЙ ТА ПРЕДСТАВНИЦТВ УКРАЇНИ НА ДОНУ У 1917–1919 рр.

У статті аналізується історіографія діяльності української дипломатії на території козацького Дону протягом 1917–1919 рр.

Ключові слова: Україна, Всевелике Військо Донське, дипломатія, історіографія.

Важливою сторінкою в історії дипломатії доби Української революції стала діяльність вітчизняних дипломатичних делегацій та представництв на теренах колишньої Російської імперії. Протягом 1917–1919 рр. вона розгорнулася, зокрема, на території козацького Дону (Всевеликого Війська Донського) — потенційного союзника України у боротьбі проти більшовицької експансії. Актуальним завданням наразі є вивчення стану наукової розробки цієї теми.

Перші роботи, в яких автори торкалися теми діяльності українських дипломатичних делегацій і представництв на Доні, з'явилися одразу після завершення революції і вийшли з-під пера представників **української емігрантської історіографії**. Важливе значення мали праці колишнього управляючого міністерством, згодом міністра закордонних справ Української Держави Д. Дорошенка. Вже на початку 1920-х рр. часопис «Хліборобська Україна» опублікував його розвідку «Дещо про закордонну політику Української Держави в 1918 році», в якій згадувалося, що українським представником на Доні був М. Славинський¹. У 1930 і 1932 рр. вперше побачили світ два томи масштабної праці Д. Дорошенка «Історія України 1917–1923 рр.». У ній автор повідомив про місію М. Галагана на Дон у грудні 1917 р., дипломатичні місії доби Гетьманату П. Скоропадського на чолі з М. Славинським і К. Середіним та консульство у Новочеркаську під керівництвом В. Міщенко². В цілому, Д. Дорошенкові притаманне підкреслення досягнень гетьманської зовнішньої політики, серед яких було й встановлення тісних добросусідських відносин зі Всевеликим Військом Донським (ВВД).

Іншою працею яскраво вираженого «прогетьманського» спрямування стало дослідження Самовидця, видане у Чикаго у п'ятнадцяту річницю Гетьманату.

* *Марасєв Владлен* — аспірант 3-го року навчання історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка, VladlenMarayev@ukr.net.

¹ *Дорошенко Д.* Дещо про закордонну політику Української Держави в 1918 році // Хліборобська Україна. — Відень: Видання Українського Союзу Хліборобів Державників, 1920–1921. — Ч. II, III і IV. — С. 53.

² *Його ж.* Історія України 1917–1923 рр. — Т. I. — Доба Центральної Ради. — К.: Темпора, 2002. — 320 с.; Т. II. — Українська Гетьманська Держава 1918 року. — К.: Темпора, 2002. — 352 с.

Побіжно оглянувши українсько-донські відносини і згадавши укладення між-державної угоди, відомої як «Предварительное Соглашение», автор вказав, що гетьманський уряд взагалі не хотів зав'язувати відносини з Новочеркаськом, оскільки той «змагав назад до невідомої чи федеральної Росії». Однак П. Скоропадський плекав надії на входження Дону у федерацію з Україною і призначив своїм дипломатичним представником у цій країні «звісного українського патріота» М. Славинського. Ці твердження Самовидець використовував у якості аргументів на користь національного характеру зовнішньої політики Української Держави³.

Для представників «уенерівської» історіографії, які чисельно переважали у середовищі української еміграції, характерне негативне ставлення до зовнішньої політики Гетьманату і прагнення максимально дискредитувати своїх політичних опонентів. Особливо нищівній критиці піддавалися відносини із «контрреволюційним» Доном. Так, колишній генеральний писар у Генеральному Секретаріаті В. Винниченка і экс-міністр внутрішніх справ УНР П. Христюк у «Замітках і матеріалах до історії української революції» згадував візит К. Середіна на Дон і виступ перед Великим Військовим Кругом із грамотою Гетьмана, помилково датувавши цю подію початком вересня 1918 р. (насправді вона мала місце 29 серпня). П. Христюк навів текст грамоти, а також уривок із відповіді на неї Військового Отамана ВВД П. Краснова. На думку автора, який симпатизував більшовицькій владі і вже у 1924 р. повернувся до УСРР, «Грамота» ця викликала буйну радість донських реакціонерів, що вже передчували перемогу над червоною Московщиною і снили на яву про «злиття» не тільки «Дону з Україною», але і всіх країв бувшої Росії в єдину неподільну російську державу «в тій чи іншій дореволюційній формі»... Спільний ворог — Східна Росія, спільна мета — відновлення єдиної монархичної дореволюційної Росії, в якій Скоропадський міг би рахувати, що найбільше, на тимчасове «відважне співробітництво» з новим «собирателем» російської держави, а українське населення — на засвоєння «дівної російської мови». Конкретно ж, сьогодні справа йшла про спільну військову боротьбу «самостійного Дону» і «самостійної України» з «ворогом, що сіє розбрат, анархію і братовбивчу війну» — з Східною Росією, з всеросійською революцією⁴.

Інший автор «проуенерівського» спрямування, С. Доленга, також згадав місію генерала К. Середіна на Дон із привітальною грамотою Гетьмана. Як вказував С. Доленга, незважаючи на протести Українського Національного Союзу проти встановлення українсько-донського кордону за умовами договору від 7 серпня 1918 р., «Скоропадський засилав щирі привітання Донові», а відповідь П. Краснова на грамоту недвозначно вказувала на те, що «два

³ Самовидець. Недавня Гетьманщина: У 15-ті роковини Гетьманщини з 1918-го року / Передрук з «Січи». — Шикаго, 1933. — С. 36. Стиль і правопис україномовних цитованих джерел та літератури збережено.

⁴ Христюк П.О. Замітки і матеріали до історії української революції 1917–1920 рр. Том 3, 4. — Репр. видання. — К.: Академкнига, 2011. — Т. 3. — С. 110.

царських генерали цілком щиро «волили під царя московського»⁵. Про привітальну грамоту в контексті розвитку відносин П. Скоропадського з «московськими єдиноділимцями» писав і М. Ростовець⁶.

Більш виважено до оцінки діяльності української дипломатії підійшов Б. Галайчук. В історичному календарі-альманасі «Червона Калина» на 1939 р. він опублікував статтю, в якій зазначив, що спеціальним представником Української Держави на Дону був генерал К. Середін. М. Славинського, який був членом ради міністерства закордонних справ, він помилково назвав радником в місії К. Середіна⁷. Згадав генерала К. Середіна у якості українського посла на Дону і професор Українського католицького університету ім. Св. Климента Папи у Римі І. Нагаєвський в монографії «Історія Української держави двадцятого століття», яка вперше побачила світ в італійській столиці 1989 р., а згодом була перевидана у Києві⁸.

Російська емігрантська історіографія приділила дуже мало уваги діяльності українських дипломатичних делегацій і представництв на Дону. Донський автор В. Харламов у нарисі «Південно-Східний Союз у 1917 р.» згадав про переговори із делегацією Української Центральної Ради про створення загальноросійського федерального уряду і звернув увагу, що Київ пропонував включити до його складу представників лише соціалістичних партій⁹. Голова донського уряду у вигнанні М. Мельников, подібно до представників української еміграції, не оминув увагою грамоту П. Скоропадського, зачитану генералом К. Середіним перед Великим Військовим Кругом ВВД 29 серпня 1918 р.¹⁰ Донські генерали В. Сидорін і Т. Старіков, які належали до прибічників незалежності козацьких областей та України від Росії, на основі своїх статей у празько-паризькому журналі «Вільне Козацтво», видали у 1933 р. у столиці Чехо-Словаччини комплексне дослідження «Трагедія Казачества». Посилаючись на працю Д. Дорошенка «Історія України 1917–1923 рр.», вони вказали прізвища гетьманських дипломатичних представників при уряді Всевеликого Війська Донського — М. Славинського і К. Середіна¹¹.

Отже, українська й російська емігрантська історіографія започаткувала розробку теми діяльності української дипломатії на Дону у 1917–1919 рр.

⁵ Доленга С. Скоропадщина. — Варшава: Накладом Модеста Куницького, 1934. — С. 65, 121.

⁶ Ростовець М. Скоропадський і скоропадчуки. — Саскатун: Друком «Нового Шляху», 1938. — С. 17.

⁷ Галайчук Б. Організація української дипломатичної служби // Історичний календар-альманах «Червоної Калини» на 1939 рік. — Львів, 1938. — С. 35–38.

⁸ Нагаєвський І. Історія Української держави двадцятого століття. — К.: Український письменник, 1993. — С. 360.

⁹ Харламов В.А. Юго-Восточный Союз в 1917 г. // Донская Летопись. — Белград: Издание Донской Исторической Комиссии, 1923. — № 2. — С. 290.

¹⁰ Мельников Н.М. О самостийности // Родимый Край. — Париж: Правление Казачьего Союза, 1930. — № 6. — С. 22.

¹¹ Трагедия Казачества. (Очерк на тему: Казачество и Россия). — Ч. I. — Годы 1917–1918. — Прага, 1933. — С. 179.

Відчутний брак джерельної бази не дозволяв розглянути цю проблему детальніше. До того ж, більшість авторів переслідували радше політичну, ніж дослідницьку мету, намагаючись у першу чергу максимально скомпрометувати й розкритикувати своїх опонентів.

Радянська історіографія, замкнена у жорсткі ідеологічні рамки, взагалі практично не досліджувала взаємовідносини Української Народної Республіки та Української Держави з небільшовицькими державними утвореннями на теренах колишньої Російської імперії. Займатися «контрреволюційною» тематикою було не актуально й не престижно, а інколи й небезпечно, тому про неї завжди згадували у винятково негативному сенсі. Наприкінці 1920-х рр. працівники Військової академії ім. М. Фрунзе М. Какурін, за плечима якого була служба у збройних силах УНР і Української Держави та в УГА, і Р. Ейдеман писали про спроби Центральної Ради у 1917 р. налагодити відносини з донським Військовим Отаманом О. Каледіним та її «приховано ворожу» позицію щодо радянської влади, яка й стала причиною оголошення Раднаркомом війни¹². П. Пташинський у 1932 р. на сторінках історично-архівознавчого журналу «Архів Радянської України» відзначав «прискорення активізації Центральної Ради в сторону спілкування з Донською і загальноросійською контрреволюцією (Каледін, Духонін тощо), та з Антантою». При цьому історик, цілком у дусі тих часів, посилався на статтю Й. Сталіна у газеті «Правда» за 1917 р.¹³ У 1956 р. український радянський історик М. Рубач у своїй монографії зазначив, що Українська Центральна Рада наприкінці 1917 р. надіслала на Дон свого представника М. Галагана¹⁴. В академічних виданнях «Історія Української РСР» та «Історія Києва» йдеться про зв'язки «верховодів націоналістичної ради» з «контрреволюційними» урядами Дону і Кубані, переговори про об'єднання зусиль для боротьби проти радянської влади, спільні військові дії, формування загальноросійського антирадянського уряду, обмін постійними представниками між УЦР та О. Каледіним з метою координування дій¹⁵. Необхідно відзначити, що ця інформація грішила численними хибами й неточностями. Так, Центральна Рада і Генеральний Секретаріат, на відміну від військового уряду Дону й

¹² *Какурин Н.* Стратегический очерк гражданской войны // Какурин Н., Ковтун Н., Сухов В. Военная история гражданской войны в России 1918–1920 годов. — М.: Евролинц, 2004. — С. 5–168; *Эйдеман Р., Какурин Н.* Гражданская война на Украине // Петлюровщина / Автор-составитель С.А. Шумов. — М.: Изд-во Эксмо; Изд-во Алгоритм, 2005. — С. 33–108.

¹³ *Пташинський П.* До історії німецько-австрійської інтервенції на Україні // Архів Радянської України. — Харків: Партвидав «Пролетар», 1932. — №№ 1–2 (січень–квітень). — С. 66.

¹⁴ *Рубач М.А.* Очерки по истории революционного преобразования аграрных отношений на Украине в период проведения Октябрьской революции. — К.: Издательство Академии наук Украинской ССР, 1956. — С. 44.

¹⁵ *История Украинской ССР.* — Т. 6. — Великая Октябрьская социалистическая революция и гражданская война на Украине (1917–1920). — К.: Наук. думка, 1984. — С. 235; *Історія Києва.* — Т. 3. — Київ соціалістичний. — Кн. 1. — К.: Наук. думка, 1987. — С. 35–36.

Отамана О. Каледіна, не виступали проти участі більшовиків, як представників однієї з соціалістичних партій, у загальноросійському федеральному уряді. Надіслані офіційним Києвом наприкінці 1917 р. дипломатичні місії перебували на Дону лише протягом кількох днів, а отже їх не можна назвати постійними представництвами. Нарешті, українська дипломатія на сторінках «Історії Української РСР» постає цілковито знеособленою: автори старанно уникали вказувати прізвища посланців Центральної Ради до Війська Донського М. Галагана і Є. Онацького.

Рідкісним винятком для радянської історіографії стала стаття Т. Колішер «Про контрреволюційні зв'язки Центральної ради і білокозачого Дону», яку в 1966 р. розмістив на своїх сторінках «Український історичний журнал» — що характерно, під рубрикою «Замітки»¹⁶. Очевидно, ця праця з'явилася на хвилі ще не згорнутої лібералізації суспільно-політичного життя в СРСР, до певної міри відлуння хрущовської «відлиги». Незважаючи на неминучу ідеологічну заангажованість, вона надзвичайно цінна своїм фактографічним наповненням, широким залученням документів із московських і київських архівів, матеріалів преси, а тому донині залишається незамінною у дослідженні не тільки діяльності делегації М. Галагана і Є. Онацького на Дону, але й в цілому українсько-донських відносин за період листопада–грудня 1917 р.

Якісно новим етапом у вивченні теми стала **сучасна українська історіографія**. У 1990-х рр. в Україні відкрився широкий доступ до архівів, що зумовило появу цілої низки досліджень, присвячених зовнішній політиці українських державних утворень доби національної революції 1917–1921 рр., організації їх дипломатичної служби. У цьому контексті згадувалися й дипломатичні установи на Дону на чолі з К. Середіним, М. Славинським і В. Міщенком, утворені за часів Гетьманату П. Скоропадського¹⁷. У 1999 р. А. Болабольшенко видав біографічний нарис про М. Левицького, П. Стебницького й М. Славинського, однак діяльність М. Славинського на посаді українського

¹⁶ Колішер Т.М. Про контрреволюційні зв'язки Центральної ради і білокозачого Дону // Український історичний журнал. — 1966. — № 12. — С. 86–90.

¹⁷ Заруда Т. Становлення та основні напрямки зовнішньої політики Української Держави // Останній гетьман: Ювілейний збірник пам'яті Павла Скоропадського. 1873–1945. — К.: Академпрес, 1993. — С. 66–82; Гломозда К., Пиріг Р., Рубльов О., Бондаренко К., Проданюк Ф., Сварник Г. Коментарі // Скоропадський П. Спогади. Кінець 1917 — грудень 1918 / Гол. ред. Я. Пеленський. — К.–Філадельфія, 1995. — С. 326–378; Гайдюков Л.Ф., Веденєєв Д.В. Служба повного профілю. Розбудова зовнішньополітичної служби Української Держави гетьмана Павла Скоропадського // Політика і час. — 1998. — № 6. — С. 71–78; Стрельський Г.В. Українські дипломати доби національно-державного відродження (1917–1920 рр.) / За ред. Л.С. Тупчієнка, В.Г. Ціватого. — К.: Видавничий дім «ДЕМІД», 2000. — 48 с.; Павлюк О.В. Дипломатія незалежних українських урядів (1917–1920) // Нариси з історії дипломатії України / О.І. Галенко, Є.С. Камінський, М.В. Кірсенко та ін. під ред. В.А. Смолія. — К.: Видавничий дім «Альтернативи», 2001. — С. 314–396; Верига В. Визвольна боротьба в Україні 1914–1923 рр. — Т. 2. — Рівне: Видавництво ВАТ «Рівненська друкарня», 2005. — 496 с.

«дипломатичного представника у генерала Краснова» означена у цій праці лише побіжною згадкою¹⁸.

Більше уваги українська історична наука 1990–2000-х рр. приділила початковому етапові діяльності української дипломатії на Дону — переговорам з військовим урядом наприкінці 1917 р. Пояснюється це тим, що дана проблема перебуває у тісному взаємозв'язку із розвитком українсько-радянських відносин, ультиматумом Раднаркому Центральній Раді та початком війни УНР з більшовиками. В. Сергійчук зазначав, що УНР почала входити в контакти з сусідами, «насамперед спорідненими автономіями, що створюються на території колишньої Російської імперії», визнавала їх за рівноправних і навіть намагалася створити якнайсприятливіші умови для вільного волевиявлення донського козацтва¹⁹. П. Лаврів звернув увагу на спроби налагодження українсько-донського союзу наприкінці 1917 р. та позицію більшовиків щодо цього питання²⁰. О. Рубльов і О. Реєнт, говорячи про запропоновану офіційним Києвом ідею загальноросійського федерального «однорідно соціалістичного», тобто сформованого з представників усіх соціалістичних партій (від народних соціалістів до більшовиків) уряду, назвали її ілюзорною та утопічною, «спробою поєднати непоєднуване» — насамперед через «класовий расизм» більшовиків. А відповідно, зусилля української дипломатії на Дону визнавалися марними²¹.

Натомість Я. Грицак вважав спробу встановлення українсько-донського союзу у листопаді–грудні 1917 р. дуже перспективною. Згідно з його точкою зору, цього союзу було замало для перебудови всієї Росії на запропонованих Києвом засадах, однак цілком достатньо, щоб «зупинити триумфальний хід більшовизму по її території. Союзники не тільки відрізали завойовану більшовиками Центральну Росію від кавказької нафти, українського і донського хліба, донецького вугілля, що було загрозою, якої дуже боялися більшовицькі лідери; це були ще й дві найбільш опірні щодо більшовизму країни, з живучими індивідуалістичними традиціями серед населення, з власними урядами й адміністрацією, численною армією тощо. Тому Україна й Дон стали першими жертвами більшовицької експансії на окраїни колишньої Російської імперії»²².

В. Солдатенко у другому томі «Політичної історії України. XX століття» торкнувся питання захисту інтересів українського населення на Дону і

¹⁸ *Болаболъченко А.* Три долі: Модест Левицький, Петро Стебницький, Максим Славинський: Біографічні нариси. — К.: Видавництво «Літопис», 1999. — С. 77.

¹⁹ *Сергійчук В.* Перші кроки у великий світ (До дипломатичної діяльності Уряду УНР) // Державний Центр Української Народньої Республіки в екзилі: Статті і матеріали / Зредагували Любомир Р. Винар і Наталія Пазуняк. — Філадельфія; Київ; Вашингтон: Фондація ім. С. Петлюри; Веселка; Фондація Родини Фещенко-Чопівських, 1993. — С. 248–249.

²⁰ *Лаврів П.І.* Історія Південно-Східної України. — К.: Видавництво ім. Олени Теліги, 1996. — С. 126.

²¹ *Рубльов О.С., Реєнт О.П.* Українські визвольні змагання 1917–1921 рр. // Україна крізь віки. — Т. 10. — К.: Видавничий дім «Альтернативи», 1999. — С. 67, 74.

²² *Грицак Я.Й.* Нарис історії України: формування модерної української нації XIX–XX ст. — К.: Генеза, 2000. — С. 121.

резюмував, що здійснювані каледінцями репресії у Донбасі не дістали адекватної оцінки з боку Центральної Ради²³. У політичній біографії В. Винниченка, написаній В. Солдатенком у співавторстві з С. Кульчицьким, також ідеться про українсько-донські переговори з приводу формування федеративної Росії на засадах однорідно-соціалістичної влади. На думку авторів, каледінський Дон був головним військовим форпостом у боротьбі з революційним Петроградом, тож встановлення союзу із «заколотниками» відразу недвозначно ставило Українську Центральну Раду і Генеральний Секретаріат по інший бік барикад з більшовиками, через що «визрів і швидко дійшов своїх крайніх виявів конфлікт між Центральною Радою і РНК»²⁴. Дипломатичній місії М. Галагана на Кубань і Дон у грудні 1917 р. присвятив окремий розділ у своїй збірці «Нариси з історії Кубані» Р. Коваль, написаний на матеріалах спогадів М. Галагана²⁵. Зусилля УНР щодо формування спільного уряду відзначив і одеський історик В. Савченко²⁶. Я. Тинченко згадав, що за наполяганням С. Петлюри Генеральний Секретаріат УНР прийняв рішення про відправлення своїх повноважних представників до донського уряду. Щоправда, їхніх імен автор не назвав²⁷.

Особливу увагу слід звернути на праці, безпосередньо присвячені історії української дипломатії 1917–1921 рр., відносінам українських державних утворень з білим рухом і з козацьким Доном зокрема. В. Матвієнко у другому розділі випущеної 2002 р. монографії «Українська дипломатія 1917–1921 років: на теренах постімперської Росії» розглянув українсько-донські взаємовідносини протягом 1917 — початку 1919 рр.²⁸ Особливу цінність роботі надає те, що під час її написання автор використав багато архівних документів, спогадів, матеріалів періодичних видань, що дозволило суттєво розширити фактографічну базу дослідження. Він детально розглянув діяльність місії М. Галагана і Є. Онацького у Новочеркаську, але доволі поверхово «пройшовся» по питанням формування і функціонування українських дипломатичних установ у Всеволицькому Війську Донському за часів Гетьманату П. Скоропадського та Директорії УНР. В. Матвієнко вперше ввів у науковий обіг документи, які свідчили про те, що у листопаді 1918 р. новопризначене повноважне посольство Української Держави на чолі з К. Середніним не змогло потрапити на Дон через розгортання антигетьманського повстання. На думку автора, ВВД можна назвати єдиним вагомим у 1918 р. проукраїнським «партнером» у суцільно

²³ Політична історія України ХХ століття / Редкол.: І.Ф. Курас (голова) та ін. — Т. 2: Революція в Україні: політико-державні моделі та реалії (1917–1920) / В.Ф. Солдатенко (кер.), В.Ф. Верстюк. — К.: Генеза, 2003. — С. 137.

²⁴ Кульчицький С., Солдатенко В. Володимир Винниченко. — К.: Видавничий дім «Альтернативи», 2005. — С. 129.

²⁵ Коваль Р.М. Нариси з історії Кубані. — К.: «Фоліант», 2004. — С. 191–202.

²⁶ Савченко В.А. Симон Петлюра. — Харьков: Фолио, 2006. — С. 109; *Его же*. Дванадцять війн за Україну. — Харьков: Фолио, 2006. — С. 15–16.

²⁷ Тинченко Я. Українські збройні сили. Березень 1917 — листопад 1918 рр. (організація, чисельність, бойові дії). — К.: Темпора, 2009. — С. 16.

²⁸ Матвієнко В.М. Українська дипломатія 1917–1921 років: на теренах постімперської Росії. — К.: ВПЦ «Київський університет», 2002. — 376 с.

ворожому великоросійському таборі, а «українсько-донське зближення було не до кінця реалізованим стратегічним партнерством двох близьких за політичним ладом держав, яке до того ж мало змістовну історичну традицію. Київ і Новочеркаськ однаковою мірою прагнули до укладення ефективного військово-політичного союзу, вбачаючи у ньому не лише запоруку реалізації очевидних вигод економічної співпраці, а й надійну гарантію збереження державності України й Дону (навіть на автономістсько-федералістських засадах) у надзвичайно несприятливих міжнародних обставинах завершення Першої світової війни та загострення громадянської війни в Росії»²⁹. Результати своєї наукової роботи вчений оприлюднив також у статті «Україна і Дон: з історії міждержавних стосунків 1918 року»³⁰, а у 2003 р. він захистив дисертацію на здобуття вченого ступеня доктора історичних наук на тему: «Політика УНР та Української Держави щодо новопосталих державних утворень на території колишньої Російської імперії». Втім, як справедливо відзначив О. Реєнт, оскільки праці В. Матвієнка охоплюють весь період Української революції 1917–1921 рр. та взаємини зі всіма новоутвореннями, то, природно, автор не міг надто деталізувати ці відносини, особливо в їх двосторонньому форматі³¹.

Того ж 2003 р. івано-франківський історик Я. Штанько опублікував статтю про військово-політичний аспект взаємин Української Держави і Всевеликого Війська Донського, у якій ішлося про дипломатичні місії М. Славинського і К. Середіна. Автор також відзначив важливий факт: єдиним представником України у Новочеркаську з осені 1918 і до літа 1919 рр. залишався консульський агент В. Міщенко³². Згодом Я. Штанько захистив кандидатську дисертацію на тему «Білий рух півдня Росії і Українська Держава та УНР (1918–1920 рр.)»³³. Загалом, багаті на фактичний матеріал праці В. Матвієнка і Я. Штанька взаємодоповнюють одна одну. Водночас багато питань залишилися недостатньо або взагалі не дослідженими. Передусім це спричинено більш узагальнюючим характером цих досліджень.

У 2006 р. вийшла друком монографія Д. Веденєєва і Д. Будкова, присвячена становленню зовнішньополітичної служби України в 1917–1923 рр. В ній досить докладно відображено структуру зовнішньополітичних відомств УНР та Укра-

²⁹ Там само. — С. 91.

³⁰ *Його ж.* Україна і Дон: з історії міждержавних стосунків 1918 року // Вісник: Міжнародні відносини / Київський національний університет імені Тараса Шевченка. — К.: ВПЦ «Київський університет», 2002. — Вип. 21–24. — С. 126–137.

³¹ *Реєнт О.П.* Українсько-російські відносини доби гетьманату Павла Скоропадського як наукова проблема // Гетьманат Павла Скоропадського: історія, постаті, контрверсії. Всеукраїнська наукова конференція 19–20 травня 2008 р. Збірник. — К.: Видавництво імені Олени Теліги, 2008. — С. 64.

³² *Штанько Я.В.* Військово-політичні взаємини Української Держави гетьмана П.П. Скоропадського та Всевеликого Війська Донського // Питання історії України. — Чернівці: Зелена Буковина, 2003. — Т. 6. — С. 142.

³³ *Його ж.* Білий рух півдня Росії і Українська Держава та УНР (1918–1920 рр.): Дис. ... канд. іст. наук: 07.00.02 / Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника. — Івано-Франківськ, 2006. — 214 арк.

їнської Держави, а також процес формування дипломатичного представництва за кордоном, у тому числі й на Дону³⁴.

У 2007 р. В. Соловійова захистила у Донецькому національному університеті докторську дисертацію на тему «Формування та діяльність дипломатичних представництв українських національних урядів 1917–1921 рр.», основні положення якої знайшли відображення у монографії «Дипломатична діяльність українських національних урядів 1917–1921 рр.»³⁵. Однак у розділі про гетьманські дипломатичні представництва в державах колишньої Російської імперії автор розглянула тільки установи на Кубані та у Фінляндії. На сторінках монографії міститься лише короткий огляд діяльності місії М. Галагана і Є. Онацького у Новочеркаську та повідомлення про призначення 2 січня 1919 р. Радою Народних Міністрів УНР головою українського посольства у ВВД П. Понятенка. У 2010 р. В. Соловійова опублікувала статтю «Діяльність українських дипломатичних представництв в новопосталих державах, заснованих на теренах постімперської Росії за Гетьманату П. Скоропадського», в якій слідом за В. Матвієнком і Я. Штаньком розглянула формування надзвичайного представництва на чолі з М. Славинським, консульського агентства В. Міщенко та повноважного посольства К. Середіна³⁶.

Науковий співробітник Інституту історії України НАНУ О. Кудлай дослідила процес створення і діяльності народного міністерства міжнародних справ УНР у 1917–1918 рр. Автор проаналізувала роботу місії М. Галагана і Є. Онацького на Кубані й на Дону, переговори про створення центрального однорідно-соціалістичного уряду Росії. До появи праці О. Кудлай у науковій літературі панувало твердження, що Дон був єдиним державним утворенням на теренах постімперської Росії, яке відповіло на пропозицію Генерального Секретаріату про створення загальноросійського федерального уряду. Однак О. Кудлай довела, що пропозицій від українського уряду було кілька: на листопадову 1917 р. дійсно відповів лише Новочеркаськ, а от на грудневу надійшли відповіді і з інших частин Росії³⁷.

У 2009 р. Парламентське видавництво випустило у світ монографію В. Головченка і В. Солдатенка «Українське питання в роки Першої світової війни». Проблему українсько-донських відносин та діяльності українських дипломатичних представництв на Дону автори розкрили у відповідності із

³⁴ *Веденсєв Д.В., Будков Д.В.* Юність української дипломатії. Становлення зовнішньополітичної служби Української держави. 1917–1923 роки. — К.: К.І.С., 2006. — 312 с.

³⁵ *Соловійова В.В.* Дипломатична діяльність українських національних урядів 1917–1921 рр. — К.–Донецьк: Інститут історії України НАН України, 2006. — 394 с.

³⁶ *Її ж.* Діяльність українських дипломатичних представництв в новопосталих державах, заснованих на теренах постімперської Росії за Гетьманату П. Скоропадського // Гуманітарний журнал. — 2010. — № 1–2 (зима–весна). — С. 78–85.

³⁷ *Кудлай О.Б.* Створення та діяльність народного міністерства міжнародних справ Української Народної Республіки (червень 1917 — квітень 1918 рр.). — К.: Інститут історії України НАН України, 2008. — С. 52–56.

роботами В. Матвієнка³⁸. Теми нашого дослідження торкається і Д. Яневський у своїх останніх працях, опублікованих харківським видавництвом «Фоліо»³⁹. Заслугою вченого є введення у науковий обіг звіту Є. Онацького про місію на Дону у листопаді 1917 р.

2009 р. запорізький історик В. Очеретяний захистив кандидатську дисертацію, присвячену громадсько-політичній та науковій діяльності М. Славинського. Одним із перших автор використав матеріали допитів у НКДБ УРСР у 1945 р. (збережені у фондах Галузевого державного архіву СБУ), на яких М. Славинський розповідав про свою роботу на Дону у вересні 1918 р. із завданням «виправити договір між генералом Красновим і Скоропадським по кордонах і правах громадян»⁴⁰.

Окремі аспекти теми знайшли відображення у біографічних нарисах про діячів, які представляли інтереси України на Дону⁴¹. Особливо слід відзначити статтю С. Іваницької, у якій згадується місія Л. Чикаленка і О. Саліковського у листопаді 1919 р., що стала останньою в історії української дипломатії на Дону⁴².

Останнім часом тема діяльності українських дипломатичних делегацій і представництв на Дону у 1917–1919 рр. почала висвітлюватися і в енциклопедичних статтях⁴³. Щоправда, подекуди в них можна натрапити на неточності,

³⁸ Головченко В.І., Солдатенко В.Ф. Українське питання в роки Першої світової війни. — К.: Парламентське вид-во, 2009. — 448 с.

³⁹ Яневський Д.Б. Проект «Україна», або Таємниця Михайла Грушевського. — Харків: Фоліо, 2010. — 315 с.; *Його ж.* Проект «Україна», або Спроба Павла Скоропадського. — Харків: Фоліо, 2010. — 284 с.

⁴⁰ Очеретяний В.В. Громадсько-політична та наукова діяльність М.А. Славинського (1868–1945 рр.): Дис. ... канд. іст. наук. — Запоріжжя, 2009. — Арк. 84.

⁴¹ Осташко Т., Соловійова В. Микола Галаган: біографічний нарис // Галаган М.М. 3 моїх споминів (1880-ті–1920 р.) / Передмова: Т. Осташко, В. Соловійова. — К.: Темпора, 2005. — С. 3–44; Рева Л.Г. Євген Дометійович Онацький (1894–1979) — уродженець м. Глухова, дослідник творчості Лесі Українки // Сіверщина в історії України. Збірник наукових праць / С.А. Слесарев (гол. Ред. кол.), В.І. Белашов, С.П. Жукова та ін. / Національний заповідник «Глухів», Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПСК. — К.–Глухів, 2009. — Вип. 2. Матеріали Восьмої науково-практичної конференції «Сіверщина в історії України» (м. Глухів, 15–16 жовтня 2009 р.). — С. 144–151.

⁴² Іваницька С.Г. О.Х. Саліковський як представник національної ліберальної еліти в добу українських визвольних змагань 1917–1921 років // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського. — Вип. XIV. Серія: Історія: Збірник наукових праць. За матеріалами Міжнародної наукової конференції «Національна інтелігенція в історії та культурі України». — Вінниця, 2008. — С. 177–182.

⁴³ Лупандін О.І. Дипломатичні представництва, місії та консульські установи українських урядів 1917–1920 // Енциклопедія історії України / Редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. — Т. 2: Г–Д. — К.: Наук. думка, 2005. — С. 389–390; *Його ж.* Міністерство закордонних справ Української Народної Республіки та Української Держави // Енциклопедія історії України. — Т. 6: Ла–Мі. — К.: Наук. думка, 2009. — С. 741–742;

на кшталт згадки про те, що М. Славинський був дипломатичним представником у Новочеркаську не за Гетьманату, а за Директорії УНР⁴⁴.

Сучасна російська історіографія практично ігнорує дослідження цієї теми. Навіть у нечисленних спеціальних наукових працях, що розкривають історію донської козацької державності доби громадянської війни, біографії Військових Отаманів О. Каледіна і П. Краснова або навіть тенденції українсько-донських відносин 1918 р., не знайшлося місця для висвітлення цього питання⁴⁵. Природно, що увага дослідників із сусідньої країни акцентується, насамперед, на продуктивній роботі донської дипломатичної місії М. Свечина й О. Черячукіна в Україні, ніж на діяльності відповідних українських дипломатичних представництв на Дону. Втім, певний інтерес у російських вчених викликає постать К. Середіна — представника російського генералітету на службі Гетьманату П. Скоропадського, який підсилюється тим, що цю форму української державності вони схильні зараховувати до російського білого руху. Авторитетний дослідник антибільшовицької боротьби у 1917–1923 рр. С. Волков опублікував дані про призначення К. Середіна 12 листопада 1918 р. дипломатичним представником Української Держави при Всевеликому Війську Донському та в розпорядження міністра закордонних справ із зарахуванням по Генштабу⁴⁶. В. Цветков у ґрунтовній монографії «Белое дело в России» назвав К. Середіна офіційним представником України, який взяв участь у роботі Великого Військового Кругу⁴⁷. Діяльність К. Середіна на службі Гетьманату відзначив і військовий історик та історик козацтва А. Ганін⁴⁸. А. Кручинін і В. Трут поперехово висвітлили початковий етап українсько-донських відносин — переговори Центральної Ради і Генерального Секретаріату з військовим урядом Дону у

Осташко Т.С. Галаган Микола Михайлович // *Енциклопедія історії України*. — Т. 2: Г–Д. — К.: Наук. думка, 2005. — С. 266.

⁴⁴ *Осташко Т.С.* Славинський Максим Антонович // *Енциклопедія історії України*. — Т. 9: Прил–С. — К.: Наук. думка, 2012. — С. 622.

⁴⁵ *Гражданов Ю.Д.* Всевеликое Войско Донское в 1918 году. — Волгоград: Изд-во ВАГС, 1997. — 158 с.; *Его же.* Донская государственность в составе Вооруженных сил Юга России. 1919 год // *Белая армия. Белое дело*. — Екатеринбург: Научно-исследовательский центр «Белая Россия», 1999. — № 6. — С. 24–40; *Смирнов А.А.* Вожди белого казачества. Атаман Каледин. — СПб.: «Издательский Дом «Нева», 2003. — 320 с.; *Его же.* Атаман Краснов. — М.: ООО «Издательство АСТ»; СПб.: Terra Fantastica, 2003. — 368 с.; *Венков А.В.* Атаман Краснов и Донская армия. 1918 год. — М.: Вече, 2008. — 480 с.; *Бондаренко Д.Я.* Гетман П.П. Скоропадский и атаман П.Н. Краснов: взаимоотношения Украинской Державы и Всевеликого Войска Донского // *Донские казаки в борьбе с большевиками*. — Станица Еланская: Музей Белого Движения, 2010. — Вып. 4. — С. 87–100.

⁴⁶ *Волков С.В.* Офицеры армейской кавалерии: Опыт мартиролога. — М.: Русский путь, 2004. — С. 476.

⁴⁷ *Цветков В.Ж.* Белое дело в России. 1917–1918 гг. (формирование и эволюция политических структур Белого движения в России). — М.: НП ИИПС «Посев», 2008. — С. 244.

⁴⁸ *Ганин А.В.* Корпус офицеров Генерального штаба в годы Гражданской войны 1917–1922 гг.: Справоч. материалы. — М.: Русский путь, 2009. — С. 377.

листопаді–грудні 1917 р., спроби створення загальноросійського федерального уряду, координування дій проти більшовиків⁴⁹. В цілому ж, незважаючи на те, що тема білого руху протягом останніх двох десятиліть років є однією з найбільш популярних і шанованих у російській історичній науці, інтерес до взаємодії цього руху із національними державними утвореннями на території постімперської Росії залишається дуже низьким.

Таким чином, можемо констатувати, що, незважаючи на наявність досить обширної історіографії, діяльність українських дипломатичних делегацій і представництв на Дону у 1917–1919 рр. досі не стала об'єктом окремого дослідження і висвітлювалася лише в контексті більш загальних тем, перебуваючи на периферії наукових інтересів дослідників. Найчастіше вони зверталися до окремих аспектів цієї проблеми — таких, як переговори дипломатичної місії М. Галагана і Є. Онацького з військовим урядом Дону в грудні 1917 р. та місія К. Середіна з привітальною грамотою Гетьмана П. Скоропадського Всевеликому Війську Донському. Протягом останнього десятиліття в Україні зростає зацікавленість історією формування і функціонування українських дипломатичних представництв в цілому на теренах постімперської Росії, свідченням чого стала поява праць В. Матвієнка, Я. Штанька, Д. Веденєєва і Д. Будкова, В. Соловійової, О. Кудлай, В. Головченка і В. Солдатенка. Однак недостатність розробки теми, її важливість для комплексного дослідження не лише українсько-донських відносин, але й загалом зовнішньополітичної діяльності українських державних утворень доби національно-демократичної революції 1917–1921 рр., зумовлює потребу її поглибленого вивчення.

ИСТОРИОГРАФИЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ДИПЛОМАТИЧЕСКИХ ДЕЛЕГАЦИЙ И ПРЕДСТАВИТЕЛЬСТВ УКРАИНЫ НА ДОНУ В 1917–1919 гг.

Владлен Мараяев (аспирант 3-го года учебы исторического факультета Киевского национального университета имени Тараса Шевченко, VladlenMarayev@ukr.net)

В статье анализируется историография деятельности украинской дипломатии на территории казачьего Дона в 1917–1919 гг.

Ключевые слова: *Украина, Всевеликое Войско Донское, дипломатия, историография.*

⁴⁹ *Кручинин А.С.* Генерал-от-кавалерии А.М. Каледин // Белое движение. Исторические портреты: Л.Г. Корнилов, А.И. Деникин, П.Н. Врангель... / сост. А.С. Кручинин. — М.: Астрель; АСТ, 2006. — С. 85–125; *Трут В.П.* Дорогой славы и утрат. Казачьи войска в период войн и революций. — М.: Яуза, Эксмо, 2007. — 544 с.

**HISTORIOGRAPHY OF ACTIVITIES OF DIPLOMATIC MISSIONS
AND DELEGATION OF UKRAINE IN DON COSSACK STATE
DURING 1917–1919**

Vladlen Marayev (postgraduate student of the third year of study of History Faculty of Kyiv National Taras Shevchenko University, VladlenMarayev@ukr.net)

The article analyzes the historiography of the Ukrainian diplomacy in the Don Cossack State during 1917–1919.

Keywords: *Ukraine, The Omnipotent Host of Don Cossack State, diplomacy, historiography.*

СОЦІАЛЬНО-ДЕМОГРАФІЧНІ ПРОЦЕСИ НА ВОЛИНІ 1939–1959 рр. У СУЧАСНІЙ ЗАРУБІЖНІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ

У статті досліджується стан вивчення різних аспектів соціально-демографічних процесів на Волині у 1939–1959 рр. зарубіжними істориками. Зокрема простежуються: мотивація дослідників, рівень вивчення теми, джерельна база цих напрацювань та важливість їхнього внеску в опрацюванні цієї проблематики. Також зроблена спроба класифікації цих публікацій.

Ключові слова: історіографія, Друга світова війна, Волинь, демографія.

Соціально-демографічні процеси на Волині 1939–1959 рр. знайшли своє вагомe відображення в сучасній українській історіографії, проте вони також не залишилися поза увагою зарубіжних науковців. Поле зарубіжних досліджень є досить об'ємним і охоплює такі наукові сфери як географія, демографія, економіка, історія, соціологія, конфліктологія. В Україні цей доробок викликає суспільний та науковий інтерес завдяки сучасним методологічним підходам авторів. Поява деяких праць супроводжується гострими полемікою та дискусіями з авторами.

Науковий інтерес до розробки цієї проблематики в зарубіжних істориків має багато мотивацій: вивчення етнічних меншин, які проживали в цей період на території Волині, дослідження демографічних процесів в контексті історії Центрально-Східної Європи, паневропейської та всесвітньої історії, аналіз вищезгаданих процесів, як тих, що відбувалися на території колишнього СРСР, з урахуванням внутрішньої, в т.ч. демографічної політики цього державного утворення.

Сучасна російська історіографія, яка охоплює проблематику демографічних процесів Волині, започаткована В. Земсковим та стосується примусових міграцій, репатріації переміщених осіб з окупованої території СРСР^{1,2}. Дослідження цієї тематики стало можливим завдяки деідеологізації історичної науки в республіках колишнього СРСР, що не могло не втілитися у нові історичні дослідження, поява яких у попередній період була практично неможливою. Більш деталізовано вказані питання розглядаються у монографії П. Поляна «Не

* Володимир Зиль — аспірант відділу історії України періоду Другої світової війни Інституту історії України НАН України, volodymyr.zyl@gmail.com

¹ Земсков В.Н. Спецпоселенцы в СССР, 1930–1960 — М. «Наука», 2005. — 306 с.

² Земсков В. Репатриации перемещенных советских граждан // Война и общество, 1941–1945: В 2 кн. / Отв. ред. Г.Н. Севастьянов; Институт российской истории. Кн. 2-я. — М., 2004. — С. 331–358.

по своей воле»³. Процеси, пов'язані з примусовими міграціями у цій книзі мають чітку періодизацію та мають кількісні показники. Досить ґрунтовно у вищевказаних дослідженнях розглядається правове підґрунтя примусових міграцій та відповідна юридична практика. Загалом російські дослідники М. Бугай, В. Земсков, П.Полян створили тривкий фундамент для дослідження політичних репресій періоду 1920–1950-х на теренах колишнього СРСР, особливо їх демографічного виміру. Чіткого розподілу за регіонами не простежується, але доволі високими є методологічний рейтинг цих видань. Широкою є і їх джерельна база, основою якої є архівні документи Російської Федерації.

Великий пласт західного історієписання становлять дослідження польських істориків. Сучасний період цієї історіографії пов'язаний з деідеологізацією історичної науки в посткомуністичний період. Вперше детально ознайомитися з доробком польських авторів українські дослідники мали можливість завдяки появі спільної багатотомної праці «Польща–Україна: важкі питання»^{4,5}. Загальне дослідження не лише польської етнічної меншини, а усього поліетнічного масиву намагалися втілити такі дослідники, як Г. Грицьок (Grzegorz Gryciuk)⁶ та П. Ебергард (Piotr Eberhardt).

У працях П. Ебергарда⁷, на відміну від інших польських істориків, демографічні процеси на Волині не розглядаються однобоко через призму українсько-польського протистояння, а висвітлюються й інші сторони, в тому числі і позиція влади та інших сторін. Дослідник вибудовує фактологічний матеріал, узагальнюючи попередні дослідження та додаючи власну коректну інтерпретацію подій. У цілому П. Ебергард вдало аналізує демографічні втрати регіону, оцінює кризові явища та детермінує їх.

Проте, основна частина польської історіографії стосується все ж українсько-польського збройного конфлікту на Волині. Науковий та суспільний інтерес до цієї проблематики зростає впродовж останніх десятиліть, приурочений до загальноновстановленої річниці цих подій 1943 р. Природно, що польська національна історіографія в першу чергу зацікавлена в оцінці жертв польської сторони, хоча значна частина дослідників паралельно дає оцінку втрат українців. Концептуальне та ідеологічне спрямування цих досліджень є досить різноманітними, при цьому автори незрідка вдаються до пошуку винуватця, трактування подій з ключовою тезою про «геноцид поляків» всупереч усталеній у всесвітній історіографії інтерпретації українсько-польського збройного конфлікту на Волині у 1943–1944рр. як етнічних чисток. Започатковані такі

³ Полян П. Не по своей воле... История и география принудительных миграций в СССР. О.Г.И — Мемориал, М., 2001 — С. 328.

⁴ Hryciuk Grzegorz: Straty ludności na Wołyniu w latach 1941–1944 w: Polska–Ukraina: trudne pytania t. 5, Warszawa 1999, Wyd. Ośrodek KARTA, Światowy Związek Żołnierzy Armii.

⁵ Hryciuk Grzegorz Straty ludności na Wołyniu...

⁶ Hryciuk Grzegorz, Stotskyi I Aroslav Studia nad demografią historyczną i sytuacją religijną Ukrainy. Instytut Europy Środkowo-Wschodniej, 2000. — 180 s.

⁷ Eberhardt Piotr Polska granica wschodnia 1939–1945 / Piotr Eberhardt. — Warszawa: Editions Spotkania, 1993. — S. 223

дослідження подружжям В. та Є. Семашків, до монографії яких «Ludobójstwo dokonane przez nacjonalistów ukraińskich na ludności polskiej Wołynia, 1939–1945»⁸ є ряд обґрунтованих претензій українських та польських істориків. Все ж більшість дослідників цієї тематики схиляється до дипломатичної політичної формули «ми пробачаємо та просимо пробачення». З таким підходом до оцінки й осягнення волинських подій долучилися польські історики Г. Мотика⁹, В. Філяр^{10, 11} та інші. Г. Мотика в монографії «Від волинської різанини до операції «Вісла» Польсько-український конфлікт 1943–1947 рр.» підсумовує власний доробок у вивченні цієї проблематики та вводить поняття етнічних чисток геноцидного характеру, приписуючи їх також частково і польській стороні конфлікту. Значна частина досліджень стосується тематики ОУН та УПА, які відігравали, на думку польських істориків, ключову роль у втратах поляків під час українсько-польського конфлікту 1943–1944 рр. Характеризуючи ці праці, не можна обійти надмірну увагу до втрат польської сторони та нехтування, або неповне дослідження втрат українців. Використання поляками методів насильства на території Волині обґрунтовується потребами самозахисту, безпеки та надлишковими засобами під час проведення пацифікацій. Сучасна польська історіографія українсько-польського конфлікту 1943–1944 рр. детально проаналізована українськими дослідниками О. Каліщук¹², В. Вятровичем¹³, І. Патриляком¹⁴ та іншими вченими.

Сферою інтересів західних дослідників стало також дослідження єврейської етнічної меншини Волині та її долі під час реалізації планів масового винищення цивільного населення німецькою окупаційною владою в рамках Голокосту.

⁸ Siemaszko Władysław, Siemaszko Ewa *Ludobójstwo dokonane przez nacjonalistów ukraińskich na ludności polskiej Wołynia, 1939–1945*, 2 Wydawn. von borowiecky, 2000. — 1433 s.

⁹ Мотика Гжегож. Від волинської різанини до операції «Вісла». Польсько-український конфлікт 1943–1947 р. / Авторизований пер. з польської А. Павлишина, післямова І. Ільюшина. Київ: Дух і Літера, 2013. — 360 с.

¹⁰ Filar Władysław, *Wydarzenia wołyńskie 1939–1944*. Wydawnictwo Adam Marszałek. Toruń 2008. — S. 141.

¹¹ Filar Władysław *Wołyń 1939–1944 eksterminacja czy walki polsko-ukraińskie: studium historyczno-wojskowe zmagañ na Wołyniu w obronie polskości, wiary i godności ludzkiej* Władysław Filar Wydawn. Adam Marszałek, 2003. — 467 s.

¹² Каліщук Оксана. Проблема українсько-польського протистояння на західно-українських землях у роки Другої світової війни в історичній науці: демографічний зріз. Україна — Польща: історична спадщина і суспільна свідомість: [зб. наук. праць / відп. ред. М. Литвин] / Національна академія наук України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. — Львів, 2010–2011. — Вип. 3–4. — С. 292.

¹³ Вятрович В.М. Друга польсько-українська війна. 1942–1947 / Видавничий дім «Києво-Могилянська академія». — К., 2012. — 228 с.

¹⁴ Патриляк І.К. «Встань і борись! Слухай і вір...»: українське націоналістичне підпілля та повстанських рух (1939–1960 рр.): Монографія / Центр дослідження визвольного руху. — Львів: Часопис, 2012. — 592 с.

Монографія ізраїльського дослідника Ш. Спектора (Shmuel Spector)¹⁵ «The Holocaust of Volhynian Jews, 1941–1944» присвячена суто Голокосту на Волині, де дослідник зібрав об'ємний матеріал усних свідчень та спогадів сучасників тих подій. Загалом дослідження з точки зору автора дає уявлення про кількість жертв Голокосту на Волині, виконавців цих злочинів, особливості реалізації геноциду євреїв саме на Волині. Ш. Спектор, у своїх дослідженнях акцентує увагу на вагомій ролі колаборантів з місцевого українського населення у винищенні євреїв. Ймовірно, така позиція пояснюється надмірною увагою автора до радянської та польської історіографії та джерельної бази комуністичного періоду, що не могло не відобразитися на оцінках та висновках дослідника. Інший ізраїльський дослідник І. Арад (Yitzhak Arad) в монографії «Катастрофа євреїв на окупованих територіях Советского Союза (1941–1945)» аналізує явище Голокосту загалом в Радянському Союзі та в різних його окупованих регіонах. В монографії автор простежує спільні та відмінні риси Голокосту залежно від регіональних особливостей¹⁶. Деякі фрагменти праці І.Арада цілком присвячені долі єврейської меншини, яка перебувала на території генерального округу «Волинь-Поділля». Загалом вищевказані дослідники в тій чи іншій мірі змогли висвітлити тло на якому відбувалися події Голокосту на Волині, з точки зору етнічної історії.

У західній історіографії варто виокремити дослідження Т. Снайдера (Timothy D. Snyder). У монографії «Перетворення націй. Польща, Україна, Литва, Білорусь 1569–1999» автор покладається на польську історіографію та джерела, що створює одностороннє бачення проблематики та спотворює історичні висновки¹⁷. Монографії притаманне традиційне на Заході трактування подій на Волині 1943–1944 рр. як етнічних чисток. Окрім того автор ототожнює виконавців «антипольських акцій» з виконавцями геноциду євреїв. Т. Снайдер, посилаючись на польську історіографію, наголошує на відсутності відплатних акцій польської сторони, зважаючи на ліквідацію еліти впродовж попереднього періоду радянізації.

В іншій монографії «Криваві землі: Європа між Гітлером і Сталіним» автор більш зважено підходить до оцінки демографічних процесів на території Волині періоду Другої світової війни, висвітлюючи загальний фон, на якому відбувалися вказані події, констатуючи конфліктогенні компоненти в кризових явищах¹⁸. В монографії простежується безліч сюжетів, проте червоною лінією проходить кілька основних: протиставлення тоталітарних режимів, виникнення на цьому фоні інших локальних конфліктів та кризових явищ наслідком чого стали

¹⁵ Spector, Shmuel; [translated by Jerzy Michalowicz]. Publishing information: Jerusalem: Yad Vashem: Federation of Volhynian Jews, 1990. ISBN 965-308-014-8; 383 p.

¹⁶ Арад. Ицхак Катастрофа евреев на оккупированных территориях Советского Союза (1941–1945). — Днепропетровск: Центр «Ткума»; Москва: Центр «Холокост», 2007. — 816 с.

¹⁷ Снайдер Т. Перетворення націй. Польща, Україна, Литва, Білорусь 1569–1999 / Пер. з англ. Антон Котенко та Олександр Надтока. — К.: Дух і літера, 2012. — 464 с.

¹⁸ Снайдер Т. Криваві землі: Європа між Гітлером та Сталіним: монографія / Тимоті Снайдер. — К.: Грані-Т, 2011. — С. 448.

демографічна та гуманітарна катастрофи. Кінцевим результатом подій, які відбувалися на «кривавих землях», в тому числі на Волині, на думку автора, стала гомогенізація населення, тобто усунення різних етнічних меншин (фізичне або міграційне) та повне демографічне домінування основної або ж титульної нації. Безумовно, позитивним є те, що автор розглядає події, явища та процеси не лише в етнічному контексті, а й з перспективи історії Центральної та Східної Європи.

Воєнно-антропологічний, а не територіальний або етнічний підходи стали основою монографії К. Беркгофа «Жнива розпачу: Життя і смерть в Україні під нацистською владою»¹⁹. Дослідник зосереджується на історії повсякдення міського та сільського населення, роблячи іноді контраверсійні висновки, не притаманні сучасній вітчизняній історіографії. Серед інших сюжетних ліній у монографії досліджується українсько-польський збройний конфлікт на Волині. Дослідження К. Беркгофа та Т. Снайдера є зразками сучасної західної історіографії, є корисними і цінними для вітчизняних науковців новизною методологічних підходів.

Досить ґрунтовним, цілісним є дослідження французьких демографів Ф. Месле та Ж.Валліна (France Meslé, Jacques Vallin) «Mortality and Causes of Death in 20th-Century Ukraine»²⁰. Дослідники за допомогою демографічного підходу оцінюють наслідки кризових явищ, які відбувалися впродовж ХХ ст., в т. ч. Другої світової війни на території України. Досить важливим є використання цими дослідниками української джерельної бази та попередніх напрацювань українських демографів, таких як С. Адамець, С. Пирожков та ін., провівши спільні дослідження, які лягли в основу спільних публікацій²¹. Хоча Ф. Месле та Ж. Валлін не розглядають ґрунтовно саме волинську проблематику, зосереджуючись на всеукраїнських демографічних процесах та виокремлюючи лише західноукраїнські землі, які було приєднано до Радянського Союзу в 1939 р., однак методологічні підходи дослідників є досить новаторськими, а загальні результати дослідження об'єктивними та науковими.

У сучасній зарубіжній історіографії соціально-демографічних процесів на Волині 1939–1959 рр. слід виокремити 4 основні напрями:

- сучасна польська історіографія польсько-українських відносин 1939–1959 рр. на Волині, що досліджує серед іншого втрати поляків і українців в результаті кризових явищ (Є. та В. Семашки, Г. Мотика, В. Філяр, Г. Грицюк та ін.);
- сучасна західна історіографія, що розглядає проблеми Голокосту та долі єврейської етнічної меншини періоду Другої світової війни, в тому числі

¹⁹ Беркгоф К. Жнива розпачу. Життя і смерть в Україні під нацистською владою / автор. перекл. з англ. Т. Цимбал. Київ, 2011. — С. 279.

²⁰ Meslé France, Vallin Jacques. Mortality and causes of death in 20th century Ukraine. Dordrecht Heidelberg London New York, Springer, 2012. — 279 p.

²¹ Валлін Я., Месле Ф., Адамець С., Пирожков С. Нова оцінка втрат населення України протягом 1930-х та 1940-х років, Науково-економічний та соціально-політичний журнал Інституту демографії та соціальних досліджень «Демографія та соціальна економіка», заснований у 2004 році. — К. 2005/2, гол. редкол. С.І. Пирожков. — С. 7–29.

специфіку вказаних процесів у волинському регіоні (Ш. Спектор, І. Арад та ін.);

- сучасні західні публікації, в яких досліджуються питання демографічних втрат в Україні та на Волині зокрема з використанням демографічного, антропоцентричного, гуманітарного, етнічного та територіального методологічних підходів (Т. Снайдер, К. Беркгоф, П. Ебергард, Ф. Месле, Ж. Валлін та ін.);
- сучасна російська історіографія, в якій досліджуються примусові міграції, їх політико-правове підґрунтя, технології проведення та демографічні наслідки (В. Земсков, М. Бугай, П. Полян та ін.).

СОЦИАЛЬНО-ДЕМОГРАФИЧЕСКИЕ ПРОЦЕССЫ НА ВОЛЫНИ 1939–1959 ГГ. В СОВРЕМЕННОЙ ЗАРУБЕЖНОЙ ИСТОРИОГРАФИИ

Володимир Зиль (аспирант отдела истории Украины периода Второй мировой войны Института истории Украины НАН Украины, volodymyrskyl@gmail.com)

В статье исследуется состояние изучения различных аспектов социально-демографических процессов на Волыни в 1939–1959 гг зарубежными историками. В частности прослеживаются: мотивация исследователей, уровень изучения темы, источниковая база этих работ и важность их вклада в разработке этой проблематики. Также сделана попытка классификации этих публикаций.

Ключевые слова: историография, Вторая мировая война, Волынь, демография.

SOCIAL AND DEMOGRAPHIC PROCESSES IN VOLHYNIA (1939–1959 YEARS): MODERN FOREIGN HISTORIOGRAPHY

Volodymyr Zyl (Phd student, sector Ukrainian History of World War II, Institute of Ukrainian History, Ukrainian National Science Academy, volodymyrskyl@gmail.com)

This article examines the researches of the aspects of social and demographic processes in Volhynia in 1939–1959, made by foreign historians. In particular, the scholars' motivation, level of study, source base of those researches is investigated and the importance of their contribution to the study of this issue is revealed. Also the attempt of classification of research is made.

Keywords: historiography, World War II, Volhynia, demography.

АНТИКОЛОНІАЛЬНИЙ ДИСКУРС ОУН/УПА В СУЧАСНОМУ УКРАЇНСЬКОМУ КОНТЕКСТІ БОРОТЬБИ ЗА ЄВРОПЕЙСЬКУ ІДЕНТИЧНІСТЬ

Створений радянською пропагандою образ «бандерівців» нівелював визвольну та антиколоніальну складову діяльності ОУН і УПА. Виступ українців на захист свого європейського вибору актуалізували антиколоніальний дискурс націоналістичного руху, що знайшов своє відображення у поборюванні «радянськості» як певної форми менталітету. Символічним актом цього став феномен «ленінопаду».

Ключові слова: національна ідентичність, Євромайдан, ОУН і УПА, ленінопад, політика пам'яті, дискурс.

Якось німецький дослідник українського націоналістичного руху Франк Гольчевські зауважив: «... питання про місце ОУН/УПА в українській історії аж ніяк не є лише історичною проблемою, воно істотно сприяє розумінню сучасної української нації та державності. Подобаються комусь ці організації чи ні — вони зробили внесок у сприйняття українцями себе як нації...»¹. Це спостереження найбільш точно відбиває суть суспільно-історичних дискусій довкола проблеми ОУН/УПА. Сформований в умовах Холодної війни історичний наратив українського визвольного руху став заручником упереджених оцінок, застрягнувши на лінії протистояння двох взаємовиключних дискурсів — радянського та антирадянського. Апологетична традиція сформована українською повоєнною еміграцією США та Канади де-факто продовжувала конкурувати з модифікованою версією радянської пропаганди, деукраїнські націоналісти поставали в образізрадників-колабораціоністів.

ОУН/УПА разом з націоналістичними рухами колишніх прибалтійських республік Радянського Союзу опинилися в епіцентр «війн пам'яті» за переосмислення спадку Другої світової війни. Наявний суспільно-політичний поділ змушував поміркованих дослідників, якіне підтримувати певну сторону, ставити питання в такій площині аби якомога більше дистанціюватися від політики, особливо якщо питання стосувалося право-радикальної ідеології ОУН, подій Волинської трагедії та Голокосту. Ці темистали не тільки об'єктом наукових досліджень, але й потужним знаряддям дискредитації українського визвольного руху, а разом і українців вцілому. Усталена і штучно підтримувана певними

* Примаченко Яна — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту історії України НАН України.

¹ Гольчевські Ф. Суперечлива традиція: ОУН/УПА та націєтворення // Україна. Процеси націєтворення / Упор. А. Каппелер. — К.: К.І.С., 2011. — С. 307–308.

внутрішніми та зовнішніми політичними силами традиція висвітлення історії ОУН/УПА в формі бінарної опозиції «звинувачення — виправдання» гальмувала процес деколонізації історії, що розпочався після проголошення незалежності України, створюючи простір для різного роду маніпуляцій. Репресований за радянських часів дискурс ОУН/УПА так і не був реабілітований, залишаючись заручником стійких ідеологем. На тлі постійних інвектив, усвідомлення внеску українського визвольного руху в українську національну ідентичність відійшло на другий план. Проблема ОУН/УПА розглядалася переважно в регіональній прив'язці до Галичини.

Російська інтервенція в Україну, якій передувала перемога Євромайдану, сколихнула весь світ, зрушила геополітичну рівновагу досягнуту після розпаду СРСР та поставила під загрозу всю повоєнну систему міжнародної безпеки. Україна стала об'єктом пильної уваги усього світу. Інтерпретація революційних подій постійно піднімала питання ролі українських правих, чий червоно-чорний прапор та вітання «Слава Україні! — Героям Слава!» стали однією з візитівок Євромайдану, символічним уособленням боротьби українців за європейський вибір. Актуалізація західноукраїнського регіонального дискурсу ОУН/УПА в контексті вибору Україною європейського вектору розвитку черговий раз збурила дискусію щодо слабкості української національної ідентичності, штучності української держави та неминучості її дезінтеграції. Опоненти Євромайдану вважали його нерепрезентативним. Наголошували, що він представляє лише інтереси українського Заходу. Цим пояснювалась і присутність на Майдані націоналістичної символіки, яка в українській суспільній свідомості міцно пов'язана з Галичиною. Російська пропаганда, що в своїй основі є модернізованою версією старих радянських дискурсів, подавала події української революції гідності як перемогу фашистів-бандерівців. Поширена в російській історико-політичній думці концепція «трьох Україн»² посіла чільне місце в російському медійному просторі. Інспіровані Росією заворушення в південно-східній Україні були представлені у формі громадянського конфлікту, де проросійський південний схід протистоїть очоленій фашистами-бандерівцями «київській хунті». Такий потік російської дезінформації черговий загострив дискусії довкола ОУН/УПА.

Формування національної ідентичності в Україні, власне як і сам державотворчий процес, носили запізнілий характер, що відобразився у формі навздогінної націоналізації всіх сфер суспільного життя. Цей процес нерівномірно охопив регіони України. Наявність двох конкурентних моделей пам'яті (української / самостійницької та пострадянської / малоросійської), відсутність лінійності в державній політиці пам'яті, експлуатація політичними елітами регіо-

² Концепція «трьох Україн» розглядає українську державність як штучне утворення, що об'єднує три різні в історико-культурному сенсі регіони: Центральну Україну (Малоросія/Гетьманщина), південно-східну Україну (Новоросію) та Західну Україну. Новоросія розглядається російськими політичними елітами як культурно і історично споріднена з Росією територія. (Див.: Новоросія... что за земля? (Інтерв'ю з А. Окарою) // Сайт Радіо Свобода [Електронний ресурс] — Режим доступу: <http://www.svoboda.org/content/article/25363270.html> Дата доступу: 26.04.2014)

нальних ідентичностей для творення негативного образу іншого з метою мобілізації власного електорату не сприяли процесу національної консолідації.

За таких умов двадцять років посткомуністичних трансформацій мали невтішний результат. Український історик Микола Рябчук вважає, що наслідком відсутності послідовної гуманітарної політики держави стали діаметрально протилежні уявлення українських громадян про своє минуле, майбутнє та ідентичність. Ідеологічний поділ українського суспільства загальмував процес формування української політичної нації³. Відділившись від імперії політично, пострадянська, чи за означенням Рябчука, «креольська» ідентичність не пройшла культурного і ментального процесу деколонізації⁴. При цьому він зауважує, що пластичність амбівалентних ідентичностей, до яких належить і «креольська», дозволяє успішно їх націоналізувати за умови розумної державної політики⁵.

Будучи фундаментальною основою повноцінного життя та розвитку соціуму, національна ідентичність містить комплекс цінностей, що виконують інтегративні та мобілізаційні функції і є необхідною умовою для поступу національної спільноти⁶. Проте, не всі дослідники вбачають у потужних регіональних ідентичностях перепони для національної консолідації. Британський історик Рорі Фіннін, аналізуючи протест українців проти зміни президентом Януковичем проєвропейського курсу, виступив з критичними зауваженнями щодо аналітичної цінності концепту національної ідентичності для таких «внутрішньо розмаїтих країн» як Україна. Адже сама по собі теза про «слабкість» української ідентичності «нездатна глибше пояснити історичну появу України чи адекватно описати її існування та політичну динаміку». Більш того, відчуття належності до певної спільноти «понад мовою, етнічністю, віровизнанням чи навіть історичним досвідом» вказує на те, що українська національна ідентичність «може бути одним із найвпливовіших та найнедооціненіших соціокультурних феноменів такого штибу в модерній європейській історії. Кидаючи виклик геополітичній гравітації, вона дала змогу створити із периферій декількох імперій поліетнічну, полілінгвальну та поліконфесійну державу, яка нині є територіально найбільшою на європейському континенті»⁷.

³ *Рябчук М.* «Сяк-так, абияк»: двадцять років посткомуністичної трансформації в Україні // Україна. процеси націєтворення / Упор. А. Каппелер. — К.: К.І.С., 2011. — С. 391.

⁴ Там само. — С. 387.

⁵ *Рябчук М.* Україна має показати, що вона здатна плисти / Микола Рябчук // Історичний портал [historians.in.ua](http://www.historians.in.ua) [Електронний ресурс] — Режим доступу: <http://www.historians.in.ua/index.php/intervyu/1136-mykola-riabchuk-ukraina-maie-pokazatyshcho-vona-zdatna-plysty>. — Дата доступу: 24.04.2014.

⁶ *Нагорна Л.* Історична пам'ять: теорії, дискурси, рефлексії. — К., ПІЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2012. — С. 235

⁷ *Фіннін Р.* Українці: сподівано-несподівана нація / РоріФіннін // Портал видавництва «Критика» [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://krytyka.com/ua/articles/ukrayintsi-spodivano-nespodivana-natsiya/> — Дата доступу: 06.12.2013.

Події на Донбасі підтвердили справедливість тверджень Фінніна. Відсутність широкої підтримки сепаратистського руху, прагнення більшості громадян жити в єдиній Україні вказують на безпідставність тези щодо слабкості української ідентичності. Україна, як і решта пострадянських країн, зіткнулася з кризою ідентичності, що є характерною для транзитних суспільств. Отже, в українському випадку більш коректно казати не про слабкість національної ідентичності, а про її кризу. Після розпаду СРСР, що зумовив світоглядну кризу, українське пострадянське суспільство, за відсутності пропозиції від еліт, потребувало часу аби «знизу» виробити і сформулювати новий об'єднавчий концепт. Подолання радянської спадщини було однією з необхідних передумов цього процесу.

Українська державна політика пам'яті пройшла складний шлях. Львівський історик Ярослав Грицак описав його за допомогою трьох «А» — амнезія, амбівалентність, активізація: від національного забуття через паралельне існування радянського і національного до активізації етнічної національної складової, що була неоднозначно сприйнята певними суспільними групами⁸. За президенства В. Януковича політика пам'яті набула виразних рис реанімації «старої героїзованої радянської спадщини», що відбувалася «на тлі розмивання української ідентичності російською». Український дослідник Владислав Гриневич влучно означив цей вектор оксюмороном «вперед у минуле»⁹. Повернення режимом Януковича в суспільно-політичний дискурс радянських дискримінаційних щодо українства практик (іншування Галичини, образ бандерівців-фашистів, мовний закон Ківалова — Колісниченко)¹⁰ змусив українське суспільство задіяти компенсаторні механізми, які й забезпечили успіх Всеукраїнського об'єднання «Свобода» — ідейних послідовників ОУН і УПА — на парламентських виборах 28 жовтня 2012 р.¹¹. Подальше нехтування суспільною думкою та різке згорання проєвропейського курсу під тиском Москви вивели на Майдан українське студентство, цинічний розгін та побиття яких стали початком Євромайдану як широкого суспільного явища.

Аналізуючи природу протесту Євромайдану, дослідники виокремлюють його антиколоніальну та національно-визвольну складову. Рябчук вважає революцію спробою українців вирішити питання «культурно-ментальної емансипації

⁸ *Грицак Я.* Історія і пам'ять: амнезія, амбівалентність, активізація // Україна. процеси націєтворення / Упор. А. Каппелер. — К.: К.І.С., 2011. — С. 367.

⁹ *Гриневич В.* Війна за війну // Критика. — 2012 (XVI) — червень 6(176). — С. 21.

¹⁰ Колесниченко предлагает сажать в тюрьму за героизацию ОУН–УПА / Вадим Колесниченко // Сегодня. [Электронный ресурс]. — 2013. — 8 мая. — Режим доступа: <http://www.segodnya.ua/politics/pnews/Kolesnichenko-predlagaet-sazhat-v-tyurmu-za-geroizaciyu-OUN-i-UPA-434918.html>. — Дата доступа: 08.05.2013; Закон України «Про засади державної мовної політики» // Офіційний сайт Верховної Ради України. [Електронний ресурс] — Режим доступа: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/5029-17>. — Дата доступа: 01.02.2014.

¹¹ Як виглядатиме склад нового парламенту // Сайт BBC Україна. [Електронний ресурс]. — Режим доступа: http://www.bbc.co.uk/ukrainian/politics/2012/11/121113_parliament_2012_nk.shtml. — Дата доступа: 13.11.2012.

від «русского мира», яка б дозволила назавжди порвати зі своїм статусом неокolonії¹². Цю думку підтримує український політолог Антон Шеховцов. Він проводить аналогії між сьогодишньою Україною та повоєнною Австрією, яка, як і Україна, продовжувала де-факто бути окупованою попри проголошення незалежності. Проте, ця окупація, в українському випадку, мала не зовнішній, а внутрішній характер. Для старих радянських управлінських еліт незалежна Україна створила більш сприятливі умови для реалізації їхніх бізнес-інтересів. Латентна «окупація» та незрілість українського суспільства зумовила досить безконфліктне існування протягом понад 20-ти років. Вихід на політичну арену нового покоління, яке, за наявних умов, не мало перспектив гідно життя у власній країні порушило відносний спокій українського буття. Шеховцов викремлює щонайменше чотири складові української революції: 1) демократичну (проти авторитаризму, свавілля міліції та можновладців); 2) антиколоніальну (проти імперіалістичних зазіхань Росії та ментальності «совка»); 3) соціальну (за соціальну справедливість, проти корупції) 4) ліберальну (за європейський цивілізаційний вибір)¹³.

Німецький історик Леонід Люкс та американська дослідниця Марсі Шор також проводять історичні паралелі, які відсилають нас вже до класичного прикладу національно-визвольної боротьби. В фокусі їхнього порівняльного аналізу незалежна Україна і комуністична Польща постають як російські / радянські «зовнішні колонії». Подібність польського руху Солідарність й Євромайдану дослідники вбачають насамперед в інтегративній ідеї національного спротиву окупантові, що дозволив об'єднати різні політичні угруповання. Шор називає український майдан громадянським суспільством в посиленій формі. Етнічна, релігійна, мовна, соціоекономічна, поколіннева та ідеологічна строкатість Майдану, на думку американської дослідниці, нагадує Армію Домову або Солідарність. Ці великі польські рухи опору також включали широкий спектр учасників «від правіці до лівиці — які за інших обставин навряд чи опинилися б в одному таборі»¹⁴.

Поява символіки ОУН/УПА, власне як і антиколоніального дискурсу визвольного руху, які були привнесені на Майдан представниками молодого покоління, стала закономірним наслідком, насамперед не ідеологічних, а світоглядних позицій української революції гідності, які були антиколоніальними в широкому сенсі цього означення. Великий мобілізаційний потенціал національно-визвольної боротьби дозволив згуртувати різні за своїми політичними

¹² Рябчук М. Україна має показати, що вона здатна плисти...

¹³ Шеховцов А. Украинская революция — европейская и национальная // Форум новейшей восточноевропейской истории и культуры [Электронный ресурс]. — 2013. — № 2. — С. 27–30. — Режим доступа: <http://www1.ku-eichstaett.de/ZIMOS/forum/inhalttruss20.html>. — Дата доступа: 10.06.2014.

¹⁴ Шор М. Солідарність приголомшених: чому Польща розуміє Україну // Історичний портал [historians.in.ua](http://www.historians.in.ua) [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.historians.in.ua/index.php/istoriya-i-pamyat-vazhki-pitannya/1154-marsi-shor-solidarnist-pryholomshenykh-chomu-polshcha-rozumiie-ukrainu>. — Дата доступу: 10.05.2014.

переконаннями групи. Націоналісти, як радикальні так і помірковані, стали невід'ємною частиною Майдану, адже, як зауважує Рябчук — не буває націоналізму без націоналістів¹⁵.

Подібність українських суспільних процесів 2013/14 рр. до польських доби Солідарності не вичерпується лише внутрішніми чинниками. Люкс відмічає, що Польща завжди відігравала роль слабкої ланки у зовнішньому поясі безпеки СРСР. Саме з неї розпочався демонтаж радянської системи у Центральній Європі. Оскільки незалежна Україна, особливо після Помаранчевої революції 2004 р., уподібнилася комуністичній Польщі часів Солідарності, то російська інтервенція є останньою спробою колишньої імперії втримати статус кво на території пострадянського простору¹⁶.

Суголосність ментальних викликів середини ХХ ст. та українських реалій осені-зими 2013/14 р. полягала в унікальній можливості вирватися зі сфери російського цивілізаційного впливу та звільнитися від радянського спадку. Після фактичної реанімації старих радянських дискурсів і практик поняття російський і радянський знову стали синонімічними. У оунівському періодичному виданні «За вільну Україну!» українські націоналісти чітко зазначали: «Хочемо вільної, не від кого незалежної української держави!», «Хочемо самі рішати про своє життя, про свою землю і свої порядки!», «Хочемо щоб Українська земля була соборною!», «Хочемо щоб в Українській Державі не було ні багатих, ні бідних, ні панів ні буржуїв — не пролетарів і жебраків, а в українському народі не було ніяких клас!»¹⁷. Отже програма побудови вільного соціально справедливого ладу бачилася в чіткій взаємозалежності від створення незалежної України. Якщо перший пункт націоналістичної програми — здобуття Української Самостійної Соборної Держави (УССД) — був виконаний, то решта — ні. Євромайдан підняв питання наповнення української державності українським «контентом» — її духовної, культурної і політичної емансипації.

Розуміння спільності інтересів всіх громадян України незалежно від їх національної приналежності на шляху побудови соціально справедливого ладу відсилають нас до антиколоніальної спадщини ОУН зразка 1943 р., що проголошувала ліберальне гасло «Свобода народам — свобода людині!». Відмова від етнічного принципу нації на користь територіального, залучення до боротьби з «московським імперіалізмом» представників всіх народів СРСР та гарантії прав національних меншин відбиває той ментальний зсув, що відбувся в ідеології ОУН під час Другої світової війни. В преамбулі до постанов III Надзвичайного Великого Збору ОУН зазначається:

¹⁵ *Рябчук М.* Україна має показати, що вона здатна плисти...

¹⁶ *Люкс Л.* Стремление «забытой части» старого континента к «возвращению в Европу» на примере послеялтинской Польши, Евромайдане и Русских европейцев / Леонид Люкс // Форум новейшей восточноевропейской истории и культуры [Электронный ресурс]. — 2013. — № 2. — С. 21–22. — Режим доступа: <http://www1.kueichstaett.de/ZIMOS/forum/inhaltruss20.html>. — Дата доступа: 10.06.2014.

¹⁷ Чого ми хочемо! // За Українську державу! [Електронний ресурс]. — 1942. — 1 квітня. — С. 7. — Режим доступу: <http://avt.org.ua/index.php/viewDoc/2037/>. — Дата доступу: 26.06.2014.

«Борючись за визволення українського народу, ОУН організує політичну співпрацю з другими поневоленими народами вже сьогодні і буде співпрацювати з усіма вільними народами в майбутньому. Але основою цієї співпраці є тільки взаємна пошана і визнання права всіх на вільне життя. Історичну еволюцію нації в монолітну суспільність хоче ОУН прискіпити знищенням всіх економічних і соціальних нерівностей. ... Ідеалом нової суспільності є вільна одиниця. Вільний почин людини буде основною рушійною силою суспільного життя.

....

Українська держава — це добро всіх громадян України, тому за неї мусять всі боротися. ... сьогодні небезпека грозить всьому народові, тому всі його сини мусять стати до боротьби»¹⁸.

Саме тоді ОУН вперше задекларувала свою прихильність ліберальним цінностям. Попри присутність на Майдані правих радикалів, домінуючим залишався ліберальний підхід. Представники різних національностей об'єдналися довкола спільної ідеї достойного життя у вільній від внутрішнього і зовнішнього окупанта Україні. Антиколоніальна складова української революції гідності була цілком суголосна з аналогічною складовою дискурсу ОУН. Організаційне оформлення Самооборони Майдану — створення сотень за національною ознакою — свідомо чи ні наслідувало практику УПА.

Усвідомлення того факту, що націоналістична символіка і гасла Майдану відсилають нас до демократичної платформи українського визвольного руху, важливе для розуміння ціннісних орієнтирів української революції гідності. Канадський діаспорний історик Степан Величенко застерігав від ототожнення всього Євромайдану з крайніми правими, які також виводять свої ідейні корені з ідеології ОУН, адже подібне спрощення містить небезпеку повторення старих радянських пропагандистських гасел¹⁹.

Підтримка українськими правими, насамперед ВО «Свобода», проєвропейського вибору зумовлена інтелектуальною традицією українською правими. Попри спроби засновників ОУН наслідувати приклад західноєвропейських тоталітарних націоналістичних рухів, українські націоналісти все ж таки залишалися національно-визвольним рухом недержавної нації. Відповідно, ті завдання, що стояли перед ОУН, а згодом і перед УПА, вимагали відійти від практики

¹⁸ Матеріали III Надзвичайного Великого Збору Організації Українських Націоналістів (С. Бандери) // Українська суспільно-політична думка в 20 столітті. Документи і матеріали. Т. III. / Упоряд. Т. Гунчак, Р. Сольчаник. — Нью-Йорк: Пролог, 1983. — С. 63–64.

¹⁹ *Величенко С.* Чому українці мають обрати неоліберальний капіталістичний ЄС, а не неоліберальний капіталістичний Євразійський союз Путіна // Історичний портал historians.in.ua [Електронний ресурс] — Режим доступу: <http://historians.in.ua/index.php/dyskusiya/1126-stepan-velychenko-chomu-ukraintsi-maiut-obraty-neoliberalnyi-kapitalistychnyi-vec-a-ne-neoliberalnyi-kapitalistychnyi-eyvraziyskiy-soiuz-putina>. — Дата доступу: 14.04.2014.

інтегрального націоналізму як такої що є неефективною для досягнення поставлених цілей. Здобуття незалежної держави було єдиним в чому українські націоналісти були послідовними, тоді як дискурси та практики швидко еволюціонували. Інтелектуальна традиція ОУН не є монолітною. Протягом своєї історії організація пережила дві потужні ідеологічні кризи внаслідок яких постали три фракції: мельниківців, бандерівців та двійкарів. Саме останні продовжили розвивати демократичну традицію ОУН, проте на еміграції вона не стала домінуючою. Консервування ідеології ОУН (б) зразка міжвоєнної доби на еміграції пов'язано головним чином з постатями С. Бандери та Я. Стецька, які внаслідок ув'язнення німцями на початку війни не пройшли ідеологічної еволюції.

Звернення сучасних українських правих до інтелектуальної спадщини ОУН/УПА вносить певне сум'яття, оскільки в різні періоди різні фракції, а іноді навіть й одна й та сама фракція, сповідували досить відмінні в ідеологічному плані погляди: від екстремістських до помірковано-ліберальних. Проте на всіх етапах існування ОУН головною була національно-визвольна складова руху, що є суттєвою відмінністю українського націоналізму від західноєвропейського. Ця відмінність є ключовою для розуміння контексту української революції гідності.

Створений радянською пропагандою негативний образ фашистів-бандерівців, перетворився на ідеологічний жупел, який прислужився пострадянським елітам в нових політичних умовах.

Певним чином актуальність антиколоніального дискурсу визвольного руху продукувалася самооповедінкою режиму Януковича, який не просто вдався до наслідування радянської пропаганди, але й використовував проти Майдану ту ж саму тактику, що й СРСР проти ОУН/УПА. Набір методів, що в сучасній військовій теорії отримало назву гібридної війни, досить широко використовувалися НКВД для упокорення Західної України уповоєнний період.

Застосування старих радянських пропагандистських практик щодо активістів Євромайдану знайшло своє відображення у навішуванні на них ярликів фашистів. Паралельно з пропагандою застосувалися відпрацьовані у боротьбі проти ОУН і УПА прийоми НКВДт. зв. «стрибки» — «підшивання» відділів НКВД під українських повстанців. Колишній учасник руху, історик Петро Мірчук так описує ганебну практику «стрибків»: «З найгіршого місцевого елемента, зі звільнених від судової відповідальності кримінальних злочинців, а також з морально заламаних одиниць організує НКВД “істребительные отряды”, звані загально — стрибки. ... Вони ... найбільше знущалися над населенням під час погромних акцій, розстрілювали безборонних людей, грабили майно своїх сусідів»²⁰. Тож як бачимо «тітушки» аж ніяк не були «ноу-хау» режиму Януковича — радянський тип мислення продукує певну парадигму дій.

Мірчук наголошував, що різного штибу провокації були улюбленим методом радянських спецслужб. Відзеркалення старих радянських практик спостерігалось протягом всього протистояння режиму Януковича і Євромайдану. До

²⁰ Мірчук П. Українська Повстанська Армія (1942–1952). — Мюнхен — 1953. С. 139–141.

таких можна віднести спровоковане зіткнення навулиці Банковій 1 грудня 2013 р., коли невідомі під виглядом активістів Майдану таранили міліцейський кордонгрейдером, що дало привід «Беркуту» застосувати силу для розгону демонстрації²¹. Отже, актуалізація антиколоніального дискурсу українського визвольного руху стала закономірним наслідком реанімації режимом Януковича старих радянських практик.

Нове прочитання Шевченкової спадщини під час Євромайдану, який збігся у часі зі святкуванням 200-ї річниці від дня народження поета, також відсилає нас до антиколоніальних практик українського визвольного руху, який активно боровся з колонізацією українського культурного простору Москвою. Оунівські публіцисти виступали проти змазування національних моментів в творчості таких велетнів української літератури як Т. Шевченко та Леся Українка. Особливий пієтет до Шевченка, як національного пророка, знайшов своє відображення у деконструкції створеного радянським літературознавством образу Шевченка — «друга братнього російського народу» та акцентуаційна соціальному протесті в творчості поета²². Як свого часу ОУН, так і Майдан реанімував антиколоніальну складову творчості Шевченка. Неканонічний осучаснений образ поета постав у вигляді протестувальника Майдану та супер-героя²³.

Повалення пам'ятників Леніну, як символ деколонізації українського культурного і політичного простору мають прямі аналогії з антиколоніальним дискурсом націоналістичного руху, який надавав великого значення боротьбі «за душу українського народу, за його ідейне обличчя»²⁴. За підрахунками української журналістки Ірини Вінчук з 8 грудня 2013 р. по 4 квітень 2014 р. в Україні було зруйновано понад 330 пам'ятників Леніну та понад десяток пам'ятників іншим радянським партійним діячам. Авторка виводить взаємозалежність між ленінопадом і рівнем національної свідомості громадян, відмічаючи, що Донецька область залишилась єдиною в Україні, де не було знесено жодного пам'ятника Леніну²⁵. Подібну думку підтримує і український публіцист Сергій Грабовській, який порівнює ленінопад зі скиненням язичницьких ідолів,

²¹ *Бутусов Ю.* Банкова, 1 грудня: хроніка провокації // Дзеркало тижня. [Електронний ресурс] — 2013. — 6 грудня. — Режим доступу: http://gazeta.dt.ua/internal/bankova-1-grudnya-hronika-provokaciyi-_html. — Дата доступу: 6.12.2013.

²² *Лугова З. І.* Національна політика червоної Москви в Україні // І. Ідея і чин. [Електронний ресурс]. — 1943. — № 3. — С. 16. — Режим доступу: <http://avt.org.ua/index.php/viewDoc/11940/> — Дата доступу: 30.05.2014.

²³ *Федорук О.* Символи і образ Шевченка на Євромайдані // Відео-лекція. Наукове товариство ім. Т. Шевченка [Електронний ресурс] — Режим доступу: <http://www.youtube.com/watch?v=GGS00CSC9T4>. — Дата доступу: 30 квітня 2014 р.

²⁴ *Вировий М. В.* Україна і Росія // Ідея і чин. [Електронний ресурс]. — 1943. — № 3. — С. 8. — Режим доступу: <http://avt.org.ua/index.php/viewDoc/11940/> — Дата доступу: 30.05.2014.

²⁵ *Вінчук І.* Пам'ятники та назви на честь радянських керівників продовжують приковувати Україну до покійної держави // Портала газети «Комментарии» [Електронний ресурс] — Режим доступу: <http://kyiv.comments.ua/article/2014/04/09/090100.html>. — Дата доступу: 09.04.2014.

коли міфи руйнуються разом з їхнім падінням²⁶. Дійсно «ленінопад» є уособленням поборення радянськості. Проте, характерне для публіцистики спрощення не дає відповідь на питання чому ми маємо саме таку динаміку ленінопаду, адже не тільки Донбас але й вся південно-східна Україна в цивілізаційному плані трактувалася більшістю дослідників як ареал пострадянської ідентичності. Останнє підтверджували й електоральні вподобання мешканців південного сходу України, які традиційно підтримували Партію регіонів та В. Януковича. Пошук відповіді знов відсилає нас до проблеми історичної пам'яті.

Українська дослідниця Лариса Нагорна, досліджуючи процес освоєння культурного ландшафтув незалежній Україні, відмічала, що регіональні еліти як мають змогу звернутися до чотирьохкультурних пластів: 1) «губернського», що романтизує царські часи та російської еліти; 2) «радянського» з акцентом на патерналізм та апелюванні до трудівника; 3) «патріотичного», що звертається до традицій української незалежності та її героїв; 4) «міщанського», який апелює до повсякденності та обивателя. І якщо на Заході домінує «патріотична» складова, то наявність «радянського шару» в ландшафті і топоніміці міст в Центрі і на Сході все ще присутня. Ліквідаторські настрої Центру, щодо радянського шару, були реалізовані під час ленінопаду, тоді як охоронні настрої Сходу так і залишились домінуючими. Причину цього Нагорна вбачає в тому, що багато мешканців регіону вважає, що викреслення історії Донбасу радянського періоду і образу «володаря надр» рівноцінно створенню «чорної діри» на шкалі соціальних цінностей²⁷. Отже, ми можемо констатувати наявність проблеми саме в тому регіоні, де історична пам'ять не має іншої альтернативи окрім радянської, як у випадку Донбасу. Відсутність іншого окрім радянського історико-культурного пласту, все ж не означає неможливість подолати радянську ментальність й вийти із полону ностальгії за СРСР. Поняття «радянського» у свідомості носіїв пострадянської/ малоросійської ідентичності міцно переплетено з Росією та «руським миром». Осмислення досвіду української радянської державності у її регіональному вимірі на Донбасі може бути виходом з цієї ситуації.

Деколонізаційні процеси в Україні запущені Євромайданом рухаються за траєкторією з заходу і на схід. Від носіїв антиколоніального дискурсу націоналістичного нарративу через центр з його феноменом «ленінопаду», як поборовання радянськості на схід, де люди попри ризики виходили на мітинги за єдину Україну під державними прапорами. Адже саме державність є найвищою цінністю будь-якого антиколоніального спротиву. Усвідомлення власної державності, як цінності у східних регіонах України призвело до дедалі виразнішого артикулювання інтегруючої складової української національної ідентичності та її європейського цивілізаційного вибору, яку умовно можна

²⁶ Грабовський С. «Ленінопад»... як інтенсивне лікування від соціальної шизофренії // День. [Електронний ресурс]. — 2014. — 24 квітня. 24 квітня. — Режим доступу: <http://www.day.kiev.ua/uk/blog/suspilstvo/leninopad-0>. — Дата доступу: 24.04.2014.

²⁷ Нагорна Л. Історична пам'ять... — С. 256–257.

окреслити як «Україна — території нашої сили і свободи»²⁸. Українці у боротьбі з російською інтервенцією шляхом втрат, спроб і помилок поступово формулюють кредо своєї національної ідентичності, інтегруючи репресовані дискурси і наповнюючи старі гасла і символи новими значеннями.

АНТИКОЛОНИАЛЬНЫЙ ДИСКУРС ОУН И УПА В СОВРЕМЕННОМ УКРАИНСКОМ КОНТЕКСТЕ БОРЬБЫ ЗА ЕВРОПЕЙСКУЮ ИДЕНТИЧНОСТЬ

Созданный советской пропагандой образ «бандеровцев» нивелировал освободительную и антиколониальную составляющую деятельности ОУН и УПА. Выступление украинцев в защиту своего европейского выбора актуализировали антиколониальный дискурс националистического движения, что нашло отражение в борьбе с «советскостью» как определенной формой менталитета. Символическим актом этого стал феномен «ленинопада».

Ключевые слова: национальная идентичность, Евромайдан, ОУН и УПА, ленинопад, политика памяти, дискурс.

ANTI-COLONIAL DISCOURSE OF OUN AND UPA IN THE MODERN UKRAINIAN CONTEXT OF THE STRUGGLE FOR EUROPEAN IDENTITY

The image of «Banderivtsi» made by Soviet propagandas smooth over liberating and anti-colonial components of OUN and UPA activity. Ukrainian uprising in defense of the European choice updated anti-colonial discourse of nationalistic movement reflected in the overcoming of Soviet mentality. The phenomenon of «Leninopad» (fall of Lenin monuments) became the symbol of that act.

Keywords: national identity, Euromaidan, OUN and UPA, leninopad, memory politics, discourse.

²⁸ Висловлю подяку Ларисі Якубовій за це формулювання.

СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТОК КОМП'ЮТЕРНИХ ТЕХНОЛОГІЙ НАВЧАННЯ У ВИЩІЙ ШКОЛІ УКРАЇНИ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХХ — НА ПОЧАТКУ ХХІ СТОЛІТТЯ: ІСТОРИОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ

У статті досліджуються історіографічні напрямки та етапи розвитку наукової думки про історію становлення та розвитку технологій навчання на основі використання комп'ютерної техніки у вищій школі України протягом другої половини ХХ на початку ХХІ століття. Визначені два історіографічні етапи, до яких слід віднести наявні історико-наукові дослідження: історичні дослідження радянської доби (перша половина ХХ століття до кінця 80-х років) та історичні дослідження доби незалежності української держави (з початку 90-х років ХХ століття до наших днів). Зроблено висновок про те, що вивчення становлення та розвитку досліджень з комп'ютеризації навчального процесу дасть можливість з'ясувати важливі та актуальні проблеми становлення і розвитку інформатики та інформаційно-комунікаційних технологій у вишах України.

Ключові слова: історіографія, комп'ютерні технології навчання, автоматизована система навчання, вища школа України, періодизація.

Історіографія еволюції наукової думки про становлення і розвиток інформатики та її впровадження у вишах України складається з різних розділів та пройшла в своєму розвитку ряд етапів, які відрізняються масштабами і глибиною постановки проблем та їх теоретичного вирішення. Окрім того, на різних історіографічних етапах розробка питання про розвиток та впровадження інформатики у вищій школі України залежала від багатьох факторів, у тому числі від наявності наукових кадрів. Як відзначав В.І. Вернадський результативність наукових досліджень напряму залежить від появи обдарованих особистостей в царині науки, впливу соціальних умов на зміст і напрям розвитку науки, оволодінні вченими методологією наукового пізнання, накопичення дослідницького матеріалу, рівня теоретичного осмислення проблеми¹.

Розкриваючи історіографічні напрямки та етапи розвитку наукової думки про розвиток та впровадження інформатики у вишах України протягом другої половини ХХ — початку ХХІ століття, слід враховувати розширення дослідницької проблематики та якісні зміни в характері і організації наукових

* Різняк Ренат Ярославович — кандидат педагогічних наук, доцент Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка.

¹ Вернадский В.И. Значение личности в истории науки. Отрывки из книги / В.И. Вернадский // Вестник АН СССР. — 1983. — С. 125–129.

досліджень. Тільки всебічно враховуючи об'єктивні і суб'єктивні фактори, які визначають особливості напрямів наукових пошуків, розмах і рівень науково-дослідної роботи, можна вірно визначити основні розділи та етапи розвитку науки про становлення та розвиток інформатики у вищих навчальних закладах України в цілому та окремих її проблем на вказаному часовому проміжку. При цьому названі фактори підлягають аналізу у контексті їх динаміки та з позицій історизму.

Історія становлення, розвитку та впровадження інформатики у вищій школі України знайшла своє певне відображення у різноплановій за широтою викладу, проблематикою, жанром та формою літературі. Періодизація історії наукової думки про розвиток інформатики та інформатизацію вишів України має непересічне значення для розуміння перебігу подій, які супроводжували розвиток цієї важливої галузі знань, і належить до складних методологічних проблем з історії науки і техніки. Можна погодитися з думкою В.І. Вернадського про те, що розвиток демократії в суспільстві сприяє науковим успіхам, нагромадженню нових знань; але при цьому вирішальними залишаються внутрішні закономірності розвитку самої науки, зокрема, інформатики².

Для всебічного відображення історії інформатики та інформатизації вищої школи України на вказаному історичному проміжку увесь історіографічний комплекс доцільно розділити на декілька груп. Аналіз опрацьованої нами історіографії дає підстави виділити основні чотири групи праць:

1. Історія створення обчислювальної техніки та історія комплектування засобами обчислювальної техніки вишів України.
2. Історія кібернетики та інформатики.
3. Історія інформатизації навчального процесу у вищій школі.
4. Історія використання інформаційних технологій в організації діяльності вищої школи України.

Мета цієї статті — дослідити історіографічні напрямки та етапи розвитку наукової думки про історію розвитку комп'ютерних технологій навчання у вищій школі України протягом другої половини ХХ на початку ХХІ століття. Досягнення мети дослідження буде проводитися шляхом розв'язання таких завдань: а) визначення переліку та змісту основних історичних напрацювань щодо предмету дослідження; в) з'ясування основних етапів розвитку наукової думки про еволюцію комп'ютерних технологій навчання у вищих школах України протягом вказаного історичного періоду.

Третя група праць у відповідності до запропонованого нами розподілу історіографії розкриває еволюцію підходів до визначення теоретико-методологічних основ організації застосування комп'ютера в навчальному процесі, які очевидно формувалися під впливом концепції програмованого навчання, причому спочатку комп'ютер розглядався лише як більш досконалий в порівнянні з найпростішими навчальними машинами технічний засіб. Його переваги вбачалися головним чином в розширенні можливостей індивідуалізації навчання. Усвідомлення тих якісних змін, які може внести комп'ютер в методи, форми

² Там само.

та у зміст навчання, прийшло значно пізніше. Спочатку розробка навчальних систем здійснювалася у великих наукових і навчальних центрах. Перші такі системи в більшості своїй були орієнтовані на навчання програмування. За своїм дидактичними можливостями вони мало чим відрізнялися від систем, які використовували найпростіші технічні засоби навчання та передбачали жорстку детермінацію діяльності учнів, яка практично виключала організацію діалогу. Але саме перші розробки стимулювали інтерес до розвитку комп'ютерного навчання, активізували роботу зі створення навчальних систем. Логічним продовженням розвитку таких систем стали автоматизовані системи навчання, що були побудовані на принципах діалогу з суб'єктом навчання. Підсумком розвитку автоматизованих навчаючих систем стали системи електронного дистанційного навчання, у яких учасники й організатори навчання здійснюють навчальну взаємодію екстериторіально та індивідуалізовано — як асинхронно, так і синхронно у часі, використовуючи при цьому електронні мережні засоби комунікацій та системи доступу до навчальних матеріалів й інших інформаційних об'єктів — комп'ютерні мережі Інтернет/Інтранет, інформаційно-комунікаційні технології.

Протягом більше 15 років (з середини 60-х років до кінця 70-х років ХХ століття) в ІК АН УРСР під керівництвом В.М. Глушкова були організовані та проведені дослідження зі створення спеціалізованого програмного забезпечення та розробки автоматизованих навчальних курсів. Вихідними пунктами таких досліджень науковці визначили теорію розв'язування задач людиною в режимі діалогу з ЕОМ та кількісне дослідження та формалізацію факторів ефективної взаємодії людини з обчислювальною машиною. Саме під час проведення таких досліджень науковці вивчили історичні аспекти створення та розвитку засобів підтримки діалогу в автоматизованих системах різноманітного призначення, в тому числі в автоматизованих навчаючих системах³. Так, науковці самостійно визначили основні етапи розвитку задачного підходу до вивчення взаємодії людини та ЕОМ, який був покладений в основу побудови автоматизованих навчаючих систем: перший етап (підготовчий — 1960–1970 роки) — характеризувався циклом лекцій, організованих в ІК АН УРСР, з проблематики програмованого навчання та навчаючих машин; другий етап (створення основних передумов до дослідження задачного підходу — 1970–1971 роки) — характеризувався визначенням актуальності проблеми навчання користувачів ЕОМ, вивченням основних напрямків автоматизації навчального та організаційного забезпечення, визначенням структури та методології роботи автоматизованих навчальних систем на базі ЕОМ; третій етап (публікація окремих результатів використання задачного підходу до дослідження взаємодії людини

³ Глушков В.М. Диалог, управляемый вычислительной машиной / В.М. Глушков, В.И. Брановицкий, А.М. Довгялло, З.Л. Рабинович, А.А. Стогний / Под общей ред. В.М. Глушкова. — К.: Наукова думка, 1971. — 296 с.; Глушков В.М. Человек и вычислительная техника / В.М. Глушков, А.М. Довгялло, З.Л. Рабинович, А.А. Стогний. — К.: Наукова думка, 1971. — 290 с.; Довгялло А.М. Диалоговые системы. Современное состояние и перспективы развития / А.М. Довгялло, В.И. Брановицкий, К.П. Вершинин и др. — Киев: Наукова думка, 1987. — 248 с.

та ЕОМ — 1971–1975 роки) — характеризувався вивченням суті задачного підходу, його мети, можливих варіантів реалізації ідеї задачного підходу, формалізацією поняття задачі, створенням математичних моделей різних видів задач, вивченням співвідношень між такими поняттями, як операція, дія та діяльність, а також визначенням методології його використання при організації діалогу людини та ЕОМ; четвертий етап (перевірка ефективності використання задачного підходу до дослідження взаємодії людини та ЕОМ — 1975–1980 роки) — характеризувався теоретико-практичними дослідженнями шляхів проектування ЕОМ, основними характеристиками яких був певний рівень автоматизації всіх сторін взаємодії людини з ЕЦОМ аж до навчання користувачів розв'язання задач з використанням ЕЦОМ. Крім того, під час проведення систематизації та узагальнень досліджень творчого колективу науковців були визначені основні етапи розвитку ранніх діалогових систем⁴: перший етап (середина 60-х — перша половина 70-х років ХХ століття) — діалогові системи базувалися на мовах операторного типу, другий етап (друга половина 70-х років — початок 80-х років) — діалогові системи базувалися на мовах дескриптивного типу (жорсткі мови із заданим форматом), третій етап (80-і роки ХХ століття) — діалогові системи базувалися на лінгвістичних процесорах, здатних аналізувати вхідні повідомлення (синтаксичні, морфологічні та семантичні алгоритми). У застосуванні ЕОМ для розв'язування народно-господарських, наукових та навчальних задач автори⁵ виділити такі основні етапи: перший етап (60-ті роки ХХ століття) — перші застосування ЕОМ, організація діалогів з використанням машинних кодів, схема розв'язування задач на ЕОМ включала такі структурні компоненти: «постановник задачі — математик — програміст — ЕОМ», питання про підвищення ефективності взаємодії людини та машини не піднімалося; другий етап (70-ті роки ХХ століття) — включав період від розробки мов програмування та перших трансляторів до впровадження пакетної обробки інформації на ЕОМ, у схемі розв'язування задач на ЕОМ між програмістом та ЕОМ з'явився оператор, період характеризувався створенням мультипрограмних та мультипроцесорних ЕОМ та систем з апаратно-програмними засобами захисту пам'яті, створенням великої кількості мов програмування різного рівня (в тому числі трансляторів, засобів відлагодження програм, засобів організації ефективного режиму мультипрограмування); третій етап (перша половина 80-х років) — характеризувався тим, що користувачами програм стали фахівці різних професій (як наслідок, схема розв'язування задач на ЕОМ спростилася до структури «постановник задачі — ЕОМ»), реалізовані системи колективного користування на основі великих мультипрограмних ЕОМ, створені міні- та мікро-ЕОМ з вхідною мовою, орієнтованою на розв'язування задач певного класу (в тому числі задач, пов'язаних з розробкою АНС, в яких ЕОМ виступала і як предмет вивчення, і як засіб навчання); четвертий етап (друга половина 80-х років) — характеризується

⁴ Довгялло А.М. Диалоговые системы. Современное состояние и перспективы развития / А.М. Довгялло, В.И. Брановицкий, К.П. Вершинин и др. — Киев: Наукова думка, 1987. — 248 с.

⁵ Там само.

масовим впровадженням персональних ЕОМ (ПЕОМ) та їх мереж, постановкою та виконанням задачі досягнення загальної комп'ютерної грамотності (яка включає засвоєння масовим користувачем загальних принципів алгоритмічного мислення).

Важливим історіографічним джерелом розвитку комп'ютерних систем навчання у вищих навчальних закладах України став 2-х-томний словник-довідник «Комп'ютерна технологія навчання»⁶.

Заслугує на увагу в історіографічному контексті праця латвійських вчених Л.В. Зайцевої та Л.П. Новицького⁷, у якій автори зробили історичний аналіз розвитку комп'ютерних технологій навчання у Рижському технічному університеті, проаналізувавши також основні тенденції розробки та побудови автоматизованих навчаючих систем на території бувшого СРСР. В роботі висвітлені в історичній перспективі наукові дослідження, що проводилися науковими колективами Ризького політехнічного інституту (на той час) під керівництвом професора Л.В. Ніцецькіма, НДІ проблем вищої школи (керівник — професор А.Я. Савельєв) і ІК АН України (керівники — академік В.М. Глушков, професор А.М. Довгялло). Ці наукові колективи автори називають основоположниками робіт в СРСР в галузі комп'ютерних технологій навчання.

Важливе місце в історіографії розвитку комп'ютерних систем навчання у вишах України займають дослідження, що були організовані спільно НАН та МОН України у межах функціонування Міжнародного науково-навчального центру інформаційних технологій і систем НАН України та МОН України (при ІК ім. В.М. Глушкова НАН України) та проведені авторським колективом, очолюваним керівником центру В.І. Гриценком⁸. У названих працях міститься узагальнення досвіду роботи центру щодо процесу вивчення теоретичних особливостей та впровадження практичного досвіду організації дистанційного та комп'ютерного навчання: аналіз активного періоду досліджень стартових задач (1961–1969 роки), який дозволив в 1970–1980 роки створити широкий набір навчальних інструментальних засобів автоматизації навчання; розробка та проведення у 1996 році силами співробітників центру першого в Україні і у всьому пострадянському просторі дистанційного курсу «Основи використання комунікаційних технологій мережі ІНТЕРНЕТ»; реалізація на базі перелічених та інших результатів центру та в умовах співробітництва з ЮНЕСКО, закордонними університетами та організаціями оригінальної вітчизняної концепції гнучких дистанційних технологій навчання. В.І. Гриценком були проаналізовані

⁶ Компьютерная технология обучения. Словарь-справочник / Под ред. В.И. Гриценко, А. М. Довгялло, А.Я. Савельева. — К.: Наукова думка, 1992. — 652 с.

⁷ Зайцева Л.В. Компьютерные технологии обучения в Рижском техническом университете: воспоминание о будущем / Л.В. Зайцева, Л.П. Новицкий // Educational Technology & Society. — 2003. — № 6 (4). — С. 212–219.

⁸ Гриценко В.И. Дистанционное обучение: теория и практика / В.И. Гриценко, С.П. Кудрявцева, В.В. Колос, Е.В. Веренич / НАН Украины, МОН Украины, Международный научно-учебный центр информационных технологий и систем. — К.: Наукова думка, 2004.; Гриценко В.И. Перспективы компьютерного обучения / В.И. Гриценко // Управляющие системы и машины. — 2009. — № 2. — С. 3–14.

основні перспективні розробки центру, що входили до його програми досліджень протягом 2005–2010 років⁹: інтелектуальні технології навчального діалогу; технології багатомовності та мільтилінгвістичних середовищ; архітектоніка глобальних науково-освітніх просторів; високодинамічні моделі неперервної освіти та електронних інформаційних технологій навчання; технології прискореного проектування інформаційно-освітніх ресурсів; технології взаємодії вчитель — учень — електронне середовище.

Заслугує на увагу у контексті вивчення історіографії розвитку комп'ютерних систем навчання дослідження Г.О. Козлакової¹⁰, у якому вона визначила такі етапи розвитку інформаційних технологій навчання у вищих технічних навчальних закладах України: перший етап (1980–1990 роки) — введення в навчальні плани підготовки педагогів та інженерів з дисциплін з інформатики; другий етап (1985–1992 роки) — застосування комп'ютерної техніки при курсовому і дипломному проектуванні, розробка окремих навчальних програм та дисциплін природничо-математичного циклу; третій етап (1991–1992 роки) — створення комплексів автоматизованих навчальних систем, курсів на базі промислових розробок і програм-оболонок для дисциплін природничо-математичного, загально-інженерного та гуманітарного циклів; четвертий етап (1993–1996 роки) — створення інтегрованих проблемно-орієнтованих навчальних місць для наскрізної підготовки студентів за циклами різних дисциплін; п'ятий етап (з 1996 року) — створення комп'ютеризованих навчальних місць студента і викладача на базі засобів мультимедіа, комунікаційних мереж, телекомунікацій¹¹.

Історіографія розвитку електронного дистанційного навчання (ДН) у світі та Україні зокрема налічує велику кількість ґрунтовних історико-наукових досліджень. Серед важливих наукових розробок щодо аналізу зарубіжного досвіду впровадження ДН у національні освітні системи слід виділити дослідження Г. Козлакової щодо еволюції інформаційно-програмного забезпечення дистанційної освіти за рубежом¹² та дослідження В. Бута щодо становлення та розвитку державного регулювання дистанційної системи освіти в країнах світу¹³.

⁹ Гриценко В.И. Перспективы компьютерного обучения / В.И. Гриценко // Управляющие системы и машины. — 2009. — № 2. — С. 6.

¹⁰ Козлакова Г.О. Теоретичні і методичні основи застосування інформаційних технологій у вищій технічній освіті: [монографія] / Г.О. Козлакова. — К.: ІЗМН, 1999. — 180 с.

¹¹ Там само, с. 97.

¹² Козлакова Г. Інформаційно-програмне забезпечення дистанційної освіти: зарубіжний і вітчизняний досвід: монографія / Г. Козлакова. — К.: ВЦ «Просвіта», 2002. — 230 с.

¹³ Бут В.А. Дистанційна система освіти в Україні та країнах світу: становлення й особливості державного регулювання / В.А. Бут // Держава та регіони: наук.-вироб. журн. Серія: Державне управління. — Запоріжжя: Класич. приватний ун-т. — 2012. — № 1. — С. 130–134.

І.Г. Блощинський та І.А. Яремчук¹⁴ проаналізували процес започаткування ДН у контексті комп'ютерного навчання з використанням в основному тьюторських і тренувальних програм у 1950–1960 роках (проект PLATO в університеті Іллінойсу у 1960 році та в університеті Стенфорда у 1963 році; проект TICSSET університету Техаса; використання мережі ARPANET для організації ДН у 1969 році; проект CONDUIT, що охоплював приблизно десять американських університетів — Орегони, Північної Кароліни, Айови, Техасу та ін. — у 1970–1979 роках; створення Європейського відкритого університету на основі мережі європейського ДН, започаткуванням якої опікувалася заснована в січні 1987 році Європейська асоціація університетів з ДН). Автори роблять висновок, що ДН широко використовувалося і використовується за рубежом, зокрема у США, Японії, Австралії, західноєвропейських країнах, останніми роками — у Російській Федерації. Моделі ДН зазначених країн відрізнялися між собою і формувалися з урахуванням економічних, політичних та соціокультурних особливостей тієї чи іншої країни.

В іншій статті¹⁵ І.Г. Блощинським була проаналізована історія створення та розвитку ДН на Україні, починаючи від кінця 90-х, коли Верховна Рада України прийняла у Законі України «Про національну програму інформатизації» завдання щодо розвитку дистанційних технологій навчання через створення Української науково-освітньої мережі «УРАН», розробку «Концепції розвитку дистанційної освіти в Україні» та створення Українського центру дистанційної освіти при НТУУ «КПІ» до повномасштабного розгортання дистанційної освіти як форми навчання та інтеграції системи ДН в Україні до світової системи. Доповнює історіографію розвитку ДН в Україні праця Р.В. Шарана¹⁶, у якій розкривається зміст провідних тенденцій розвитку дистанційної освіти в Україні: інформаційно-технологічної, нормативно-правової, фінансово-економічної, інституційної, науково-методичної та організаційно-педагогічної.

Очевидним є вагомий вклад в історіографію розвитку електронного ДН Б.І. Шуневича, який у докторському дослідженні вивчив розвиток дистанційного навчання у вищій школі країн Європи та Північної Америки, виявив його провідні ідеї і тенденції та шляхи впровадження їх у вітчизняну педагогічну

¹⁴ Блощинський І.Г. Історія створення дистанційного навчання у країнах світу / І.Г. Блощинський, І.А. Яремчук. — Наука і освіта: науково-практичний журнал. — 2011. — № 8. — С. 11–15.

¹⁵ Блощинський І.Г. Історія створення, структура та аналіз сучасного стану впровадження дистанційної форми навчання у вищих навчальних закладах України / І.Г. Блощинський // Збірник наукових праць № 59. Серія: Педагогічні та психологічні науки / гол. ред. Потапчук Є.М. — Хмельницький: Вид-во Нац. акад. Держ. прикордон. служби України ім. Б. Хмельницького, 2011. — С. 7–11.

¹⁶ Шаран Р.В. Провідні тенденції розвитку дистанційної освіти в Україні / Р.В. Шаран // Збірник наукових праць Хмельницького інституту соціальних технологій Університету «Україна». — 2012. — № 5. — С. 220–224.

практику¹⁷. Автором визначені основні етапи розвитку дистанційного навчання вищої школи країн Європи та Північної Америки, досліджена історія створення та проведена класифікація зарубіжної літератури з дистанційного навчання за десятьма напрямками, проведений за чотирма напрямками (інституційні, змістові, методичні та техніко-технологічні тенденції) аналіз тенденцій розвитку ДН у ВНЗ Європи та Північної Америки. Очевидно, що результати виконаного Б. Шуневичем дослідження були використані при виборі форм навчання вищими навчальними закладами України, які запроваджували у навчальний процес ДН чи його елементи.

Цікавою в контексті досліджень історії розвитку ДН є праця О.В. Малярчук¹⁸, яка визначила характеристики основних історичних етапів становлення та розвитку системи дистанційної освіти у світі як нової форми навчання в XIX–XX столітті, проаналізувала основні джерела виникнення цієї форми навчання в контексті історико-педагогічного розвитку та запропонувала класифікацію розвитку дистанційної освіти (епістолярно-кorespondентський етап — до кінця XIX століття; радянська система заочного навчання — 20–30-і роки XX століття; інформаційно-технологічний етап дистанційної освіти — 30–50-і роки XX століття; сучасний етап, пов'язаний із заснуванням Відкритого університету Великобританії — з 1969 року). Крім цього, не можна не відзначити вклад в історіографію розвитку електронного дистанційного навчання досить цікавих досліджень В.А. Бута¹⁹ та О.В. Майбороди²⁰, які також вивчали історію становлення дистанційного навчання у світовій практиці: визначення особливостей еволюції державного регулювання системи дистанційного навчання та аналіз розвитку дистанційної освіти з позиції інформаційних «вибухів».

Представляє історіографічний інтерес огляд розвитку світових теорій дистанційної освіти, який містить не лише основні характеристики та еволюцію вказаних теорій, а й детальний їх порівняльний аналіз з висновками стосовно можливості впровадження концептуальних теорій дистанційної освіти в освітній простір України. Б.І. Шуневич²¹ та О.В. Малярчук²² зазначали, що зарубіжні

¹⁷ Шуневич Б.І. Розвиток дистанційного навчання у вищій школі країн Європи та Північної Америки [Текст]: дис. ... д-ра пед. наук: 13.00.01 / Шуневич Богдан Іванович; Інститут вищої освіти АПН України. — К., 2008. — 509 арк.

¹⁸ Малярчук О.В. Розвиток дистанційної освіти у XIX–XX столітті / О.В. Малярчук // Вісник Житомирського державного університету ім. І. Франка. — 2008. — № 41. — С. 126–129.

¹⁹ Бут В.А. Дистанційна система освіти в Україні та країнах світу: становлення й особливості державного регулювання / В.А. Бут // Держава та регіони. Сер. Держ. упр. — 2012. — Вип. 1. — С. 130–134.

²⁰ Майборода О.В. Еволюція дистанційної освіти / О.В. Майборода // Збірник наукових праць Хмельницького інституту соціальних технологій Університету «Україна». — 2011. — № 3. — С. 49–52.

²¹ Шуневич Б.І. Порівняльний аналіз ранніх зарубіжних теорій дистанційного навчання / Б.І. Шуневич // Вісник Дніпропетровського університету імені Альфреда Нобеля. Серія «Педагогіка та психологія». — 2011. — № 2. — С. 105–108.

вчені протягом 1990–2000 років запропонували різноманітні за змістом та структурою теорії дистанційного навчання, на основні положення яких впливали суспільство, політика, економіка та технології. Теоретичні концепції Б.І. Шуневич та О.В. Малярчук умовно поділяли на ранні: теорія автономії та незалежності (Р. Деллінг, Ч. Ведемеср, М. Мур), теорія індустріалізації викладання (О. Петерс), теорія взаємодії та комунікації (Б. Холмберг; Дж. Беет, Д. Сьюарт), та сучасні теорії ДН. Ранні теорії ДН були охарактеризовані в роботах Б.І. Шуневича, О.В. Малярчук та В.М. Кухаренка²³. До сучасних теорій дистанційного навчання Б.І. Шуневич та О.В. Малярчук²⁴ відносили, насамперед, теорію реінтеграції актів викладання і вивчення Десмонда Кігена (дистанційна освіта характеризувалася не міжособистісною комунікацією, а відокремленням акту навчання від акту вивчення в часі і просторі), теорії еквівалентності дистанційного навчання Майкла Сімонсона та Дага Шейла (утвердження рівних можливостей та умов для студентів традиційної та дистанційної форм навчання), тривимірну теорію дистанційного навчання Джона Вердьюїна та Томаса Кларка (обґрунтування автономності студента як учасника навчального процесу та відображення сфери практичного використання дистанційного навчання). Автори зробили висновок, що сучасні теорії дистанційного навчання розвивалися на основі ранніх теорій та, здебільшого, були їх синтезом.

Суттєвим доповненням огляду розвитку світових теорій дистанційної освіти є праця Т.В. Пилаєвої²⁵, у якій здійснений порівняльний аналіз розвитку ранніх теорій дистанційного навчання, запропонованих зарубіжними науковцями Р. Деллінгом, Ч. Ведемесром, М. Муром, О. Петерсом, Б. Холмбергом.

²² *Малярчук О.В.* Концептуальні теорії дистанційного навчання у світовій практиці / О.В. Малярчук // Вісник Житомирського державного університету ім. І. Франка. — 2008. — № 37. — С. 178–181.

²³ *Шуневич Б.І.* Порівняльний аналіз ранніх зарубіжних теорій дистанційного навчання / Б.І. Шуневич // Вісник Дніпропетровського університету імені Альфреда Нобеля. Серія «Педагогіка та психологія». — 2011. — № 2. — С. 105–108; *Малярчук О.В.* Концептуальні теорії дистанційного навчання у світовій практиці / О.В. Малярчук // Вісник Житомирського державного університету ім. І. Франка. — 2008. — № 37. — С. 178–181; *Кухаренко В.Н.* Практикум дистанционного обучения: Учеб. пособие / Кухаренко В.Н., Молодых А.С., Третьяк С.А. // Национальный технический ун-т «Харьковский политехнический ин-т» / В.Н. Кухаренко (ред.). — Х.: НТУ «ХПИ», 2001. — 124 с.

²⁴ *Шуневич Б.І.* Порівняльний аналіз ранніх зарубіжних теорій дистанційного навчання / Б.І. Шуневич // Вісник Дніпропетровського університету імені Альфреда Нобеля. Серія «Педагогіка та психологія». — 2011. — № 2. — С. 105–108; *Малярчук О.В.* Концептуальні теорії дистанційного навчання у світовій практиці / О.В. Малярчук // Вісник Житомирського державного університету ім. І. Франка. — 2008. — № 37. — С. 178–181.

²⁵ *Пилаєва Т.В.* До питання про історію розвитку теорій дистанційного навчання / Т.В. Пилаєва // Педагогіка формування творчої особистості у вищій і загальноосвітній школах [Текст]: зб. наук. пр. / Класич. приват. ун-т; [голов. ред.: Сущенко Т.І.]. — Запоріжжя: КПУ. — Вип. № 22 (75). — 2012. — С. 45–50.

Не можна обійти увагою праці О.М. Крутька та О.С. Воронкіна²⁶, у яких проведений огляд розвитку комп'ютерних систем навчання у вищих навчальних закладах України. У статті О.М. Крутько описує розвиток інформатизації освіти України протягом 1950–2000 років. Автором розкриті особливості впровадження програмованого навчання; введення в старших класах факультативних занять, на яких учні знайомилися з історією виникнення і розвитком обчислювальної техніки, арифметичними, логічними та фізичними основами ЕОМ, основними принципами програмування; уведення в школах нового курсу «Основи інформатики та обчислювальної техніки» та другої спеціальності «Інформатика та обчислювальна техніка» у педагогічних інститутах УРСР; використання персональних комп'ютерів при викладанні шкільних та вишівських предметів та дисциплін. О.С. Воронкін, охопивши ті ж хронологічні межі, описав розвиток комп'ютерних технологій організації навчального процесу студентів вищих навчальних закладів України. Автор розкрив зміст подій за визначеними етапами: у другій половині 50-х років ХХ століття — особливості функціонування лабораторії обчислювальної техніки в Інституті математики АН УРСР, створення перших вітчизняних обчислювальних машин, зародження теорії програмованого навчання та розвиток її матеріального забезпечення; у 60-х роках — відкриття у Київському політехнічному інституті першої в Україні кафедри обчислювальної техніки, створення при кафедрі математичного аналізу Київського державного педагогічного інституту ім. М. Горького навчально-наукової електронно-обчислювальної лабораторії з ЕОМ «Мінськ-1», організація Інституту кібернетики АН УРСР на чолі з В.М.Глушковым, розробка в інституті перших ЕОМ, організація в Інституті кібернетики АН УРСР робіт з автоматизації програмованого навчання та автоматизованих навчальних систем програмованого навчання; у 70-х роках — активне використання у вишах України навчальних пристроїв та технічних засобів навчання, розробка в Інституті кібернетики АН УРСР системи програмування освітніх курсів, розробка В.М. Глушковым ескізного проекту Єдиної державної мережі обчислювальних центрів в рамках загальнодержавної автоматизованої системи (ЗДАС); у 80-х роках — створення автоматизованої навчальної системи «АОС-ВУЗ», створення в цілому ряді вишів України елементів та підсистем автоматизованої системи управління вищим навчальним закладом, прийняття партійно-урядової постанови «Про заходи щодо забезпечення комп'ютерної грамотності учнів середніх навчальних закладів і широкого впровадження електронно-обчислювальної техніки в навчальний процес», розширення типів програмного забезпечення для підтримки автоматизованих навчальних курсів, вихід двотомного словника-довідника «Комп'ютерна технологія навчання», поява перших дослідних інтелектуальних навчальних систем; на початку 90-х років — поширення інст-

²⁶ Крутько О.М. Проблеми інформатизації освіти України у ретроспективі (1950–2000 рр.) / О.М. Крутько // Вісник ЛНУ ім. Т. Шевченка. Серія: педагогічні науки. — 2011. — № 13. — Ч. 2. — С. 264–272; Воронкін О.С. Розвиток комп'ютерних технологій підтримки навчання студентів вищих навчальних закладів України (друга половина 50-х — початок 90-х років ХХ ст.) / О.С. Воронкін // Інформаційні технології і засоби навчання. — 2014. — Том 39. — № 1. — С. 17–45.

рументальних середовищ для створення комп'ютерних курсів. Автором виявлено у процесі розвитку інформаційних технологій у вищій школі України чотири історичних етапи: 1) поява алгоритмів програмованого навчання; 2) виникнення автоматизованих технологій для підтримки навчання; 3) поява перших систем комп'ютерного навчання і розвиток навчальних середовищ; 4) комплексний розвиток комп'ютерної техніки і технологій, розробка інтелектуальних навчальних систем і систем віртуальної реальності.

Нарешті важливим матеріалом у контексті вивчення історіографії еволюції комп'ютерних систем навчання у вищій школі України є дослідження 20-річного становлення і розвитку методичної системи навчання інформатики в школі та педагогічному університеті, проведене М.І. Жалдаком, Н.В. Морзе та Ю.С. Рамським, та дослідження М.І. Жалдака щодо становлення та розвитку комп'ютерно-орієнтованих систем навчання²⁷. Авторами детально описані закономірності та особливості усіх послідовних етапів впровадження до навчальних планів загальноосвітніх шкіл та педагогічних вищих навчальних закладів елементів інформатики, інформаційних технологій та обчислювальної техніки (починаючи з пропедевтичного етапу — з кінця 50-х років ХХ століття). Крім того, в роботі дається якісний аналіз еволюції науково-методичної літератури — статей у науково-методичних виданнях, довідників, методичних розробок, збірників навчальних матеріалів, навчально-методичних посібників з основ програмування, обчислювальної техніки та обчислювальної математики, якими супроводжувалося впровадження нових знань та умінь. Автори відзначають та обґрунтовують важливість використання на початковому етапі запровадження елементів інформатики навчальної алгоритмічної мови з україномовною лексикою. Крім того, автори наводять опис найбільш знакових подій в еволюції впровадження елементів інформатики у школах та вишах: комп'ютерна підтримка навчання різних предметів, створення систем програмування курсів навчального призначення, впровадження до навчального процесу мікрокалькуляторів, введення з вересня 1985 року в середню школу предмета «Основи інформатики та обчислювальної техніки», затвердження 1986 року республіканської цільової комплексної науково-дослідної програми «Комп'ютер у школі і педагогічному навчальному закладі», затвердження 1996 року нової програми шкільного курсу інформатики, побудованого на засадах користувачького ухилу у навчанні цього предмету. Автори визначили 4 етапи становлення навчального предмета «Інформатика»: 1959–1985 роки — пропедевтичний етап, 1985–1990 роки — етап формування методичної системи навчального курсу «Інформатика», 1990–1995 роки — перенесення курсу інформатики у неповну середню школу, 1995–2005 роки — докорінна перебудова навчального процесу в

²⁷ Жалдак М.І. 20 років становлення і розвитку методичної системи навчання інформатики в школі та педагогічному університеті / М.І. Жалдак, Н.В. Морзе, Ю.С. Рамський // Науковий часопис НПУ імені М.П. Драгоманова. — К.: НПУ ім. М.П. Драгоманова. — 2006. — № 4 (11). — С. 3–13; Жалдак М.І. Комп'ютерно-орієнтовані системи навчання — становлення та розвиток / М.І. Жалдак // Науковий часопис НПУ імені М.П. Драгоманова. — К.: НПУ ім. М.П. Драгоманова. — 2010. — № 9 (16). — С. 3–9.

контексті використання інформаційних технологій та засобів обчислювальної техніки.

Таким чином, аналіз історіографії розвитку підходів до визначення теоретико-методологічних основ організації застосування комп'ютера в навчальному процесі вищих навчальних закладів України дає можливість зробити такі висновки:

1. Ми виділили два історіографічні етапи, до яких слід віднести наявні наукові дослідження про еволюцію наукових пошуків щодо визначення теоретико-методологічних основ організації комп'ютерного навчання у вишах нашої держави. Перший етап — історичні дослідження радянської доби (перша половина XX століття до кінця 80-х років), аналіз яких свідчить, що тема науково-історичного аналізу розвитку комп'ютерних систем навчання в Україні не вивчалася детально в історико-науковій літературі, з однієї сторони, через заборону протягом певного історичного проміжку самої кібернетики та вивчення основних закономірностей її розвитку, а з іншої сторони, через відсутність систематизованого досвіду використання комп'ютерних систем навчання у навчальному процесі вишів. Другий етап — історичні дослідження доби незалежності української держави (з початку 90-х років XX століття до наших днів), які дають порівняно об'єктивну картину еволюції наукових обґрунтувань організації комп'ютерного навчання у вишах не лише на території України, а й СРСР в цілому.

2. Історія розвитку наукових досліджень з організації комп'ютерного навчання у ВНЗ України в другій половині XX — на початку XXI століття систематично та ґрунтовно науковцями не досліджувалася. Враховуючи, що таке дослідження еволюції дасть можливість з'ясувати більш загальні проблеми становлення і розвитку інформатики – вивчення еволюції наукової думки про становлення інформатики як науки, про особливості розвитку інформаційно-комунікаційних технологій у вищій школі України, то можна зробити висновок, що воно видається актуальним та перспективним.

СТАНОВЛЕНИЕ И РАЗВИТИЕ КОМПЬЮТЕРНЫХ ТЕХНОЛОГИЙ ОБУЧЕНИЯ В ВЫСШЕЙ ШКОЛЕ УКРАИНЫ ВО ВТОРОЙ ПОЛОВИНЕ XX — НАЧАЛЕ XXI ВЕКА: ИСТОРИОГРАФИЯ ПРОБЛЕМЫ

В статье исследуются историографические направления и этапы развития научной мысли об истории становления и развития технологий обучения на основе использования компьютерной техники в высшей школе Украины в течение второй половины XX в начале XXI века. Определены два историографические этапы, к которым следует отнести имеющиеся историко-научные исследования: исторические исследования советского периода (первая половина XX века до конца 80-х годов) и исторические исследования эпохи независимости украинского государства (с начала 90-х годов XX века до наших дней). Сделан вывод о том, что изучение становления и развития исследований по компьютеризации учебного процесса позволит выяснить важные и акту-

альные проблемы становления и развития информатики и информационно-коммуникационных технологий в вузах Украины.

Ключевые слова: историография, компьютерные технологии обучения, автоматизированная система обучения, высшая школа Украины, периодизация.

THE FORMATION AND DEVELOPMENT OF COMPUTER LEARNING TECHNOLOGIES IN THE HIGHER SCHOOL OF UKRAINE IN THE SECOND HALF OF THE XX–XXI CENTURY: HISTORIOGRAPHY OF A PROBLEM

The article investigates the historiographical trends and stages of development of scientific thought about the history of formation and development of learning technologies based on the use of computer technology in the higher school of Ukraine during the second half of the twentieth century XXI. There are defined two historiographical stages, which include current historical and scientific studies: historical studies of the Soviet period (first half of the twentieth century to the late 80's) and historical research during the period of independent Ukraine (since the early 90-s of XX century to the present day). It is concluded that the study of the formation and development of research on the computerization of the educational process will allow the clarifying of important and urgent problems of formation and development of computer science and communication technology in higher educational establishments of Ukraine.

Keywords: historiography, computer technology training, automated system of education, higher school of Ukraine, periodization.

ФЕДЕРАЦІЯ ВЕСТ-ІНДІЇ (1958–1962)

У даній статті вперше у вітчизняній історіографії проаналізовано формування та занепад Федерації Вест-Індії (1958–1962 рр.), що складалася з британських колоній в Карибському басейні. Визначено передумови та причини виникнення Федерації Вест-Індії. Розглянуто політичний устрій та економічну політику Федерації. Досліджено місце і роль Федерації Вест-Індії в деколонізаційних процесах в регіоні.

Ключові слова : Карибський басейн, колонії, федерація, парламент.

Британська імперія являла собою ключовий фактор не лише зовнішнього, а й внутрішнього життя метрополії, підтримувала соціальний спокій в ній, змушуючи представників всіх прошарків суспільства відчувати себе членами великої нації обраних. Імперський менталітет, тобто мислення глобальними категоріями вільного переміщення людей, фінансів, товарів та послуг, просвітницький месіанізм, поблажливе ставлення до інших народів, відчуття англосаксонської виключності, значною мірою властивий англійцям і сьогодні. Вивчення історії колоніалізму, яка б, здавалося, завершилася у ХХ ст., все ще не втратило ані наукового, ані практичного значення. Серед європейських колоніальних імперій найбільшою та наймогутнішою була Британська імперія. Вона пройшла довгий шлях становлення та розвитку, досягнувши zenіту в ХІХ ст. Британська імперія мала значний вплив на еволюцію значної кількості країн світу. Не винятком були і території острівних країн Карибського басейну. Численні дослідники до нашого часу присвячують свої роботи феномену Британської імперії.

Метою даної статті є висвітлення та аналіз проблеми виникнення та існування Федерації Вест-Індії, як однієї з форм суспільно-політичного розвитку британських володінь в Карибському басейні в новітній період.

Пожвавлення суспільно-політичного життя в карибських колоніях Великої Британії в 1940–1950-х рр. змусили Лондон шукати нові форми та методи управління володіннями в регіоні¹. Однією з таких форм стала Федерація Вест – Індії. Прагнучи послабити національно-визвольний рух у колоніях, англійський уряд розробив план об'єднання в рамках колоніального статусу своїх острівних володінь в Карибському басейні — Ямайки, Тринідада і Тобаго, Барбадосу, Навітряних та Підвітряних островів. Хоча перші проекти такого характеру

* Браїлян Єгор — аспірант, Київський національний університет імені Тараса Шевченка. egorchik91@gmail.com

¹ Британская империя: становление, эволюция, распад: учебные материалы / авт.: В.В. Высокова, Е.Ю. Чемякин, К.А. Макрушина и др.; [под ред. В.В. Высоковой]. — Екатеринбург: Изд-во «Волот», 2010. — С. 137.

побачили світ ще напередодні Другої світової війни, остаточне оформлення федерації припадає на 1940–1950-ті рр., а офіційне проголошення відбулося 3 січня 1958 р.² Малі розміри островів, їх економічна слабкість, спільність соціально-політичних та економічних завдань — все це було фундаментом інтеграційних тенденцій вест-індійських колоній. Під час переговорів висувалися вимоги однопалатного органу, відповідального перед парламентом федерального кабінету міністрів³.

Основою федеральної конституції став «План створення Британської Карибської федерації», прийнятий на конференції в Лондоні в квітні 1953 р. Згідно цього документу армія, зовнішня політика та фінанси були вилучені з компетенції федерального уряду та зберігалися в руках колоніальної адміністрації. Верхня палата мала право накладати вето на законопроекти, ухвалені нижньою палатою. Виконавчий орган — Державна рада складалася з прем'єр-міністра, а також семи членів, що призначалися прем'єр-міністром, та шести, яких призначав генерал-губернатор⁴. На думку Е. Вільямса, відомого історика, першого прем'єр-міністра Тринідад і Тобаго, британська ідея федерації так відставала в часі та так нагадувала колоніалізм, що не лише не сприяла політиці карибської консолідації, а, навпаки, сприяла виходу карибських урядів з її складу.

Згідно прийнятим рішенням, протягом 5 років федерація мала стати автономним домініоном в складі Британської Співдружності. Після багаторазового обговорення питання щодо дати здобуття федерацією незалежності англійський уряд оголосив, що вона буде проголошена 31 травня 1962 р. Однак це політичне об'єднання розпалося раніше вищевказаного строку. Суперечності між інтересами промислових кіл Ямайки та Тринідаду, посилення впливу США в регіоні — призвели до її розпаду⁵.

Карибські острови підтримували ідею федералізму з різних причин. Для Ямайки та Тринідаду це була можливість позбутися колоніального статусу. Федерація за внутрішнім самоврядуванням була федеративною державою, що складалася з десяти провінцій, тобто всіх британських колоніальних володінь. Велика Британія передбачала, що Федерація незабаром здобуде незалежність, таким чином, одночасно задовольнивши вимоги суверенітету від усіх колоній в регіоні. Тим не менш, проект був приречений на політичні суперечності між провінціями, зокрема і через ці причини Федерація не досягла повного суверенітету. Правовою основою для федерації був Закон Британської Карибської

² Скрипникова Л.В. Английский колониализм в Вест-Индии: Критика буржуазных концепций исторического развития молодых государств Карибского региона / Л.В. Скрипникова. — Киев: Вища школа. Изд-во при Киев. Ун-те, 1981. — С. 45.

³ Mordecai J. The West Indies: The Federal Negotiations. — London: George Allen and Unwin, 1968. — P. 98.

⁴ Wallace E. The West Indies Federation: Decline and Fall // International Journal. — 1962. — Vol. 17. — № 3. — P. 270.

⁵ Молодые государства Карибского бассейна: проблемы развития / Отв. ред. А.С. Ковальская. — М.: Институт Латинской Америки АН СССР, 1981. — С. 21.

Федерації 1956 р.⁶. Дата утворення — 3 січня 1958 р. була встановлена Наказом британського парламенту в 1957 р. Як і у всіх британських колоніях в цей період, королева Єлизавета II була керівником держави, і корона мала прерогативи у законодавчій, виконавчій владі, обороні та фінансовій сфері. Її представнику, Патріку Бьюкен-Хепберну було присвоєно звання генерал-губернатора⁷. Генерал-губернатор також отримав значну владу від британського уряду — право накладати вето на закони, прийняті Федерацією.

Федеральний парламент був двопалатним, і складався з Сенату і всенародно обраної Палати представників. Сенат складався з дев'ятнадцяти членів. Ці члени були призначені генерал-губернатором після консультацій з урядами відповідних територій. Двоє делегатів представляли кожену колонію. Палата представників складалася з 45 обраних членів: Ямайка сімнадцять місць, Тринідад і Тобаго десять місць, Барбадос п'ять місць, Монтсеррат одне місце, і інші острови по два місця кожен. Виконавчим органом, урядом була Державна рада. У Державній раді очолювалася генерал-губернатором і складалася з прем'єр-міністра і десяти інших посадових осіб⁸.

Був також Федеральний Верховний суд, що складався з головного судді і трьох (пізніше п'яти) інших суддів. Федеральний Верховний суд сам був наступником Апеляційного суду Вест-Індії (створеного в 1919 р.) і володів юрисдикцією щодо одних і тих же територій (Барбадос, Британська Гвіана, Підвітряні острови (у тому числі на Британських Віргінських островах), Тринідад і Тобаго та Навітряні острови), на додаток до Ямайки.

Три держави-члени були запропоновані в якості приймаючої сторони для столиці федерації: Ямайка, Барбадос і Тринідад і Тобаго. У Тринідаді і Тобаго вперше запропоновано було м. Чагуарамас, в декількох милях на захід від Порт-оф-Спейн, але місто було частиною військово-морської бази Сполучених Штатів Америки⁹. На практиці, Порт-оф-Спейн служив в якості де-факто федеральної столиці протягом усього терміну існування федерації.

Валютою федерації був долар Вест-Індії (хоча Ямайка раніше використовувала фунт), який пізніше змінив Східно-карибський долар, долар Барбадосу, і долар Тринідаду і Тобаго¹⁰.

На перших федеральних виборах перемогу здобули дві місцеві політичні партії. Обидві були організовані ямайськими політиками: Вест-Індії Федерального Лейбористської партії Нормана Менлі (далі — ВІФЛП) та Демократичної

⁶ British Caribbean Federation Act, 1956 // George A Smathers Libraries. — Режим доступу: <http://ufdc.ufl.edu/UF00076857/00001/7j>

⁷ Wallace E. The British Caribbean: From Colonialism to the End of Federation. — Toronto: University of Toronto Press, 1977. — P. 79.

⁸ Williams E. From Columbus to Castro: the History of the Caribbean 1492–1969 / Eric Williams. — L., 1978. — P. 435.

⁹ Brereton B.A. History of Modern Trinidad, 1783–1962 / B.A. Brereton. — Kingston, Jamaica; London: Heinemann. — 1981. — P. 394.

¹⁰ Mazurczak W. The rise and the fall of the West Indies Federation. — Poznan: Wydaw. nauk. UAM, 1988. — P. 68.

робочої партії Александра Бустаманте (далі — ДРП)¹¹. У широкому сенсі, ВІФЛП складалася з міських осередків партій всієї території Федерації, в той час як ДРП складалася у своїй основі з сільських осередків. Ще були інші політичні партії, наприклад, Федеративна Демократична партія, яка була заснована в листопаді 1957 р. групою трінідадців, хоча ця політична сила не здобула місць в парламенті. Платформи двох основних національних партій були багато в чому тотожними. Обидві виступали за підтримку і зміцнення зв'язків зі Сполученим Королівством, США і Канадою (країнами, з якими у островів були міцні культурні та економічні зв'язки); заохочення і розширення туризму; робота з інтеграції Британської Гвіани і Британського Гондурасу в Федерацію і отримання кредитів, фінансової і технічної допомоги. ВІФЛП виступала за заохочення сільського господарства, а ДРП обіцяла сприятливий клімат для приватного сектора¹². ВІФЛП обіцяла заохочувати Багамські острови (на додаток до Британської Гвіани і Британського Гондурасу), щоб приєднатися до Федерації, в той час як ДРП цього не зробила. ВІФЛП також розпочала кампанію зі створення центрального банку для розширення кредитних ресурсів і виступала за демократичне соціалістичне суспільство і повне внутрішнє самоврядування для всіх територій, уникаючи при цьому питання свободи пересування та митного союзу. ДРП нічого не сказала про автономію внутрішнього самоврядування, бажаючи уникнути високих податків (за рахунок кредитів та технічної допомоги) і підкреслювала єдність Вест-Індії, свободу віросповідання і слова, підтримку профспілок. Федеральні вибори відбулися 25 березня 1958 р. ВІФЛП переміг на виборах, отримавши 26 місць в той час як ДРП здобула 19 місць. Велика частина місць ВІФЛП здобула від дрібних островів, а ДРП перемогла на Ямайці і Тринідаді і Тобаго. Сенат складався з в цілому з 15 членів ВІФЛП і 4 членів ДРП. Лідер ВІФЛП Сер Грантлі Адамс з Барбадосу став прем'єр-міністром¹³.

З кінця 1950-х рр. питання шляхів подальшого розвитку руху за незалежність на Ямайці пов'язана безумовно в значній мірі з питанням майбутнього Федерації Вест-Індії. Ні Н. Менлі, ні А. Бустаманте не були прихильниками ідеї федерації, хоча Н. Менлі підтримував її більш активно. Політика поступок керівництва ННП на чолі з Н. Менлі консервативним силам в партії з певних принципових питань пояснювала і безпосереднє ставлення уряду Н. Менлі та Ямайки до Федерації, коли вона вже була створена. Н. Менлі став президентом-засновником Вест-Індійської федеральної лейбористської партії, а Бустаманте — лідером демократичної лейбористської партії Вест-Індії — політичних організацій, що сформувалися в рамках Федерації. Хоча, на відміну від Н. Менлі, А. Бустаманте практично з перших днів існування Федерації протиставляв її інтереси інтересам Ямайки. Ставлення до Федерації стало основним моментом в міжпартійній боротьбі з кінця 1950-х рр. Партія Бустаманте, об'єднуючись з

¹¹ *Пояркова Н.Т.* Борьба против колониализма в странах Карибского бассейна / Н.Т. Пояркова. — М.: Высшая школа, 1983. — С. 64.

¹² *Вольский В.В.* Страны Карибского бассейна: тенденции экономического и социально-политического развития / В.В. Вольский. — М.: Наука, 1985. — С. 176.

¹³ *Harlow V.T.* History of Barbados / Vincent Harlow. — N-Y: Oxford University Press, 1969. — P. 302.

правим крилом Народної національної партії, поширювала ідеї націоналізму в соціумі колонії.

Перемога партії Н. Менлі на виборах 1959 р. була поштовхом до того, що А. Бустаманте прийняв рішення про вихід Ямайки з Федерації. При цьому він керувався прагненнями до політичного суперництва, в якому міг перемогти, використовуючи прорахунки та непопулярність Федерації.

У травні 1961 р., коли керівники десяти країн зібралися в Лондоні, щоб затвердити проект нової конституції та дату надання самостійності Федерації (31 травня 1962 р.)¹⁴. А. Бустаманте організував у країні на базі націоналістичного руху широку кампанію за вихід Ямайки з Федерації з вимогою проведення референдуму з цього питання. Таким чином націоналісти виступали проти ідеї федеральної організації колоній в Карибському басейні, а на другому місці стояли завдання боротьби за незалежність. На думку сучасних британських істориків, Н. Менлі, який очолював на той час місцеву адміністрацію, здійснив помилку, погодившись на референдум, хоча цей прорахунок виявився скоріше його особистої долі та ролі партії, а не майбутнього країни.

А. Бустаманте, після перемоги на референдумі, де він був захисником інтересів саме Ямайки, а не Вест-Індії, міг розраховувати на перемогу на виборах лише висунувши більш радикальні, у порівнянні з попередніми, гасла. Таким гаслом стала вимога незалежності країни, що відображало зростання антиколоніальних настроїв у соціумі Ямайки¹⁵.

У цілому діяльність Народного національного руху призвела до початку 1960-х рр. не лише до посилення політичної та економічної стабільності, але і до поживлення національної культури, мистецтва. Період, що почався з середини 1950-х рр., став вирішальним етапом у становленні триніадського націоналізму¹⁶.

Саме тому природно те, що коли почала формуватися Федерація Вест — Індії, ставлення до неї триніадських керівників не могло бути однозначним. По-перше, уряд Е. Вільямса не лише підтримав ідею федерального устрою Вест-Індії, але найбільш активно, радикально та послідовно виступав за її реалізацію, висловлюючись частково, і думку про те, що столиця Федерації має бути на Тринідаді. Але в той же час, і це було другим аспектом взаємовідносин, уряд Тринідаду мав це узгоджувати з федеральним урядом з ряду питань. Зрозуміло, що федерація будувалася на британській колоніальній моделі, яка була більш консервативною за своєю суттю у порівнянні із політичною, економічною, адміністративною автономією Тринідаду. Е. Вільямс був прихильником ідеї федерації, і, на відміну від політичного істеблїшменту Ямайки був поміркованим націоналістом. Але для нього федерація могла існувати лише як новий, вищий етап у боротьбі за незалежність. Саме тому в 1959 р. він активно виступав за

¹⁴ *Brown J., Louis W.M.* The Oxford History of the British Empire: Vol. V: The Twentieth Century / Judith Brown, William Roger Louis. — Oxford, 1999. — P. 623.

¹⁵ *Степанов Ю.С.* Ямайка / Ю.С. Степанов. — М.: Наука, 1980. — С. 56.

¹⁶ *Hurwitz S.J.* The Federation of the West Indies: A Study in Nationalisms // Journal of British Studies. — 1966. — Vol. 6. — № 1. — P. 144.

підтримку рішення федерального уряду про підготовку скликання конференції для перегляду Конституції 1958 р. та здобуття незалежності.

Федеральна концепція Тринідаду в основі своїй була націоналістичною, що було обумовлено принципами розвитку власної країни — адміністративна та політична централізація, сприятливий економічний фундамент, автономний від Великої Британії, відродження національної самосвідомості народів Вест-Індії. І хоча ставлення лідерів Ямайки до Федерації було діаметрально протилежним — вони бачили причину зростання та розвитку своєї країни в слабкості Федерації, — федеральне керівництво, діяло в інтересах Лондону, та займало сторону Ямайки чим Тринідаду при розгляді різноманітних питань економічного та політичного змісту.

Підтримавши ідею федерації, Е. Вільямс брав активну участь в створенні Вест-Індійської федеральної лейбористської партії. Вона об'єднувала ННР Тринідаду, ННР Ямайки, лейбористську партію Барбадосу, Об'єднану лейбористську партію Гренади, лейбористську партію Сент-Люсії, Лігу робітників Сент-Кіттсу, лейбористську партію Антигуа, Робітничий союз Монтсеррату. В якості опозиції їй була утворена демократична лейбористська партія Вест-Індії на чолі з А. Бустаманте. У неї ввійшли лейбористська партія Тринідаду, лейбористська партія Ямайки та ряд інших партій.

Розглядаючи питання взаємовідносин між політичними лідерами країн Карибського басейну з питань організації та діяльності Федерації, Е. Вільямс стверджував, що не слід ототожнювати суперечності в Федерації як міжособистісну боротьбу, наприклад між ним та Г. Адамсом. З цією думкою важко не погодиться, адже це була скоріше боротьба між двома протилежними позиціями. Е. Вільямс бачив у Г. Адамсі уособлення британської колоніальної позиції, а Г. Адамс в ньому — людину, що постійно воює з федеративним урядом¹⁷. Політика ННР була спрямована не проти принципу федерації, а проти федерального уряду, що захищав британську концепцію федерації, проти англійської колоніальної політики та тиску США. У своїх зіткненнях з федеральним урядом Е. Вільямс виходив з вимоги сильної централізованої влади, правами в аспекті встановлення податків, створення митного союзу, влади, яка б так планувала розвиток регіону, щоб його економіка перестала бути інтегрованою частиною британської економічної системи, щоб об'єднання карибських колоній призвело до народження нової вест-індійської нації. Вільямс вже тоді порушував питання преференцій для Вест-Індії на британському ринку у зв'язку з можливим вступом Великої Британії в ЄЕС, розширення прав Федерації в міжнародних справах.

Коли Е. Вільямсу, тонкому політику, чудовому оратору, що міг зацікавити та переконати аудиторію став очевидним провал ідеї з Федерацією, він вирішив відійти від неї остаточно. 22 квітня 1960 р. на одній з центральних площ Порт-оф-Спейну він влаштував урочисте спалення офіційних документів, зі змісто

¹⁷ *Johnson M.A.* The beginning and the end: The Montego Bay conference and the jamaican referendum on West Indian Federation // *Social and Economic Studies*. — 1999. — Vol. 48. — № 4. — P. 131.

яких був не згодний, що мало б символізувати завершення одного етапу в боротьбі за суверенітет та перехід до нового. Це все робилося для того, щоб здобути нових прихильників, що виступали проти Федерації.

Федеральний уряд, очолюваний прем'єр-міністром Барбадосу Г. Адамсом, з моменту його формування в 1958 р. піддавався критиці з боку Тринідаду та Ямайки¹⁸. Особливо гостре невдоволення викликало втручання федерального уряду в економічне життя Ямайки та його рішення надати американській нафтовій компанії право будувати та експлуатувати нафтоочисні підприємства на острові. Становище ускладнювалося тим, що в той час, як правляча Народна національна партія на чолі з Н. Менлі виступала за збереження федерації та посилення ролі Ямайки в ній, опозиційна Ліберальна партія Ямайки вимагала виходу з федерації. За її вимогою уряд Н. Менлі був змушений провести референдум, який відбувся 19 вересня 1961 р. Більшість населення висловилося за вихід з Федерації Вест-Індії.

У зв'язку з виходом з федерації Ямайки та Тринідаду Велика Британія розпочала з з ними перемовини про їхній майбутній статус, які завершилися проголошенням незалежності обох колоній в серпні 1962 р.¹⁹

Тринідад і Тобаго став незалежним 31 серпня 1962 р. Без Тринідаду і Ямайки, решта островів намагалися врятувати ту чи іншу форму Федерації Вест-Індії, на цей раз з центром в Барбадосі. Тим не менше, ці переговори в кінцевому рахунку, виявилися безрезультатними. Без двох найбільших держав, Федерація була приречена на фінансовий колапс. Решта територій знову стали окремими колоніями, що контролювалися безпосередньо з Лондону, більшість з яких стала незалежними пізніше, а саме: Барбадос — 1966 р. Гренада — 1974 р. Домініка — 1978 р. Сент-Люсія — 1979 р. Сент-Вінсент і Гренадіни — 1979 р., Антигуа і Барбуда — 1981 р., Сент-Кітс і Невіс — 1983 р.²⁰. Монтсеррат залишався заморською територією Сполученого Королівства. Кайманові острови і островів Теркс і Кайкос був відділений від Ямайки після здобуття незалежності останнього в 1962 р.; Ангілья була відокремлена від Сент-Кітс і Невіс в 1980 р. — всі три залишаються територіями Великобританії.

Отже, можемо підвести підсумки. Федерація Вест-Індії була нетривалим політичним союзом, що існував з 3 січня 1958 р. по 31 травня 1962 р. Різні острови в Карибському морі, які були колоніями Великобританії, в тому числі Тринідад і Тобаго, Барбадос, Ямайка, і Підвітряні і Навітряні острови, інтегрувалися, щоб сформувати Федерацію, зі столицею в місті Порт-оф-Спейн, Тринідад і Тобаго. Основним прагненням Федерації було створення політичної одиниці, яка стала б незалежною від Великобританії, як єдина держава, можливо, схожа на Канаду, Австралійський Союз. Провідними державами у федерації були Ямайка та Тринідад і Тобаго. Території федерації в кінцевому ра-

¹⁸ *Hoyes F.A.* The Rise of West Indian Democracy: The Life and Times of Sir Grantley Adams. — London: Advocate Press. 1963. — P. 187.

¹⁹ *Фетисов А.С.* Тринідад и Тобаго. Экономико-географический очерк / А.С. Фетисов. — М.: Наука, 1975. — С. 17.

²⁰ *Скрипникова Л.В.* От колоний к суверенитету: из истории освободительной борьбы карибских колоний Англии / Л.В. Скрипникова. — М.: Мысль, 1985. — С. 124.

хунку стали сучасними суверенними державами – Антигуа і Барбуда, Барбадос, Домініка, Гренада, Ямайка, Сент-Кітс і Невіс, Сент-Люсія, Сент-Вінсент і Гренадіни, Тринідад і Тобаго; а такі колонії як Ангілья, Монтсеррат, Кайманові острови, і Острови Теркс і Кайкос стали британськими заморськими територіями. Британська Гвіана (Гайана) і Британський Гондурас (Беліз) були в статусі спостерігача в Федерації Вест-Індії.

ФЕДЕРАЦИЯ ВЕСТ-ИНДИИ (1958–1962)

Егор Брайлян (аспирант, Киевский национальный университет имени Тараса Шевченко. egorchik91@gmail.com)

В данной статье впервые в отечественной историографии проанализировано формирование и упадок Федерации Вест-Индии (1958–1962 гг.), состоявшей из британских колоний в Карибском бассейне. Определены предпосылки и причины возникновения Федерации Вест-Индии. Рассмотрены политический строй и экономическая политика Федерации. Исследовано место и роль Федерации Вест-Индии в деколонизационных процессах в регионе.

Ключевые слова: Карибский бассейн, колонии, федерация, парламент.

WEST INDIES FEDERATION (1958–1962)

Egor Braylyan (Postgraduate student, Kyiv National Taras Shevchenko University. egorchik91@gmail.com)

For the first time in Ukrainian historiography the formation and decline of the West Indies Federation (1958–1962) is analyzed, which consisted of the British colonies in the Caribbean. The preconditions and causes of the Federation of the West Indies are defined. Political system and economic policies Federation are considered. The place and role of West Indies Federation in the decolonization processes in the region are explored.

Keywords: Caribbean, colonies, federation, parliament.

V. АРХЕОЛОГІЯ

Юрій Долженко, Олексій Златогорський*

КРАНІОЛОГІЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ПОХОВАНЬ ХХ ст. У ВОЛОДИМИРІ-ВОЛИНСЬКОМУ ЗА 2013 РІК

У статті проведено комплексне дослідження черепів з масового поховання жертв в'язниці 1940–1941 рр. у Володимирі-Волинському за двома краніологічними методиками. Показано близькість між загиблими у п'яти могильних ямах у Володимирі-Волинському та певну подібність їх до Литовців за широкою краніометричною програмою, а за короткою — до похованих поряд з собором св. Марії Магдалини у Вроцлаві.

Ключові слова: краніологія, антропологія, археологія, Володимир-Волинський.

Дослідження на городищі «Вали» у місті Володимирі-Волинському проводяться експедицією ДП «Волинські старожитності» з 2010 року. Метою розкопок було виявлення, дослідження та реставрація залишків мурів замку Казимира Великого XIV ст. Археологи знали, що раніше на території пам'ятки була в'язниця НКВС та гестапо і проводились масові розстріли. У 1997 році експедицією львівської фірми «Доля» було ексгумовано 99 останків польських воїнів. Тому розкоп експедиція заклала за 50 м на південь від могильної ями. Але вже у 2010 році було виявлено одиночні поховання (6), при яких знайдено жетон польського поліцейського та польські військові гудзики і монети¹.

У 2011 році була сформована спільна українсько-польська експедиція ДП «Волинські старожитності» та Ради Охорони Пам'яті Боротьби і Мучеництва. Було розкрито могильну яму № 1 розмірами 16х4,5 м, в якій виявлено і ексгумовано 367 останків цивільних громадян. При них знаходилися також ще один жетон польського поліцейського, польські військові гудзики і монети².

Археологічні роботи продовжено у 2012 році, під час яких завершено дослідження виявленої у 2011 році могильної ями та досліджено могильну яму

* Юрій Долженко — лаборант відділу Біоархеології Інституту Археології НАН України yuriy_dolzhenko@ukr.net, Олексій Златогорський — директор ДП «Волинські старожитності» ДП НДЦ «Охоронна археологічна служба України» Інституту археології НАН України mr.zlatik@gmail.com

¹ Златогорський О., Панишко С., Лукомський Ю. Звіт про результати археологічних досліджень на городищі «Вали» у м. Володимирі-Волинському у 2010 р. // Златогорський О., Панишко С. Дослідження на Володимир-Волинському городищі у 2010–2012 роках: Джерела і матеріали. — Луцьк, 2012. — С. 4–43.

² Панишко С., Златогорський О. Звіт про результати археологічних досліджень на городищі «Вали» у м. Володимирі-Волинському у 2011 р. // Златогорський О., Панишко С. Дослідження на Володимир-Волинському городищі у 2010–2012 роках: Джерела і матеріали. — Луцьк, 2012. — С. 44–110.

№ 2, в яких виявлено і ексгумовано 381 останків цивільних громадян. При них також виявлено польські військові гудзики і монети. Серед жертв було багато жінок і дітей та людей похилого віку. Серед жертв є представники української, польської та іудейської націй. Поки що імена встановити важко. Але однозначно, що розстріляні — не є виключно представниками єврейської нації³.

У 2013 році археологічні роботи спільної українсько-польської експедиції поновлено. Розкрито чотири могильні ями (умовно названі 3а, 3б, 4, 5) та ексгумовано 385 кістяків. Ексгумація з поховальної ями № 3б не проводилась.

Яма № 3а являла собою траншею у якій знаходилося 37 кістяків, укладених систематично, переважно головою на північ. За даними антропологів це в основному чоловіки середнього віку, причиною смерті яких були вогнепальні поранення. Знахідками, які можуть засвідчити про національність являються католицький перстень та польські військові гудзики.

Яма № 4 у плані прямокутної форми, з неї ексгумовано 292 кістяка, які були хаотично скинуті і засипані великою кількістю землі, що порушило їх анатомічний уклад. По даних антропології це чоловіки і жінки середнього та старшого віку. При загиблих виявлено 250 пар взуття (здебільшого військові черевики, кавалерійські чоботи та менша кількість цивільного чоловічого та жіночого взуття), два католицькі медальйони і велика кількість польських військових гудзиків.

Яма № 5 за планом нагадувала яму № 4, але із значно меншою насиченістю решток. В ній виявлено 56 кістяків. В основному чоловічі. При них виявлено цивільні черевики, краватки і польські військові гудзики.

Загалом протягом чотирьох років досліджено і ексгумовано 1133 останків. Всі вони поховані в одному місці на комунальному кладовищі м. Володимир-Волинського.

Методика і матеріали. Всього за краніометричною програмою було досліджено 125 поховань з 1-ої (35 чоловічих і 48 жіночих черепів), 2-ої (30 чоловічих і 43 жіночих черепів), 3-ої (13 чоловічих і 9 жіночих черепів), 4-ої (36 чоловічих і 13 жіночих черепів) і 5-ої ям (30 чоловічих і 4 жіночих черепів). Статевовікові визначення та виміри антропологічного матеріалу проводилися безпосередньо у Володимирі-Волинському. Виміри черепів здійснювалися за стандартною краніологічною методикою, де за Мартіном вказувалась нумерація ознак, а назомалярний та зиго-максиллярні кути горизонтального профілювання обличчя вираховувалися за допомогою номограм⁴. Визначення краніометрич-

³ Панишко С., Златогорський О., Вашета М. Звіт про результати археологічних досліджень на городищі «Вали» у м. Володимирі-Волинському у 2012 р. // Златогорський О., Панишко С. Дослідження на Володимир-Волинському городищі у 2010–2012 роках: Джерела і матеріали. — Луцьк, 2012. — С. 111–148.

⁴ Martin R. Lehrbuch der Anthropologie. In systematishker dastellung. Mit besonderer beruckesichtigung der anthropologischen methoden fur studierende, arzte und forschung-sreisende. Zweite, vermenrte auflage — Jena, Gustaf Fisher. Bd. II. — 1928. — 1062 S.; Алексеев В.П., Дебец Г.Ф. Краниометрия. Методика антропологических исследований. — М.: Наука, 1964. — 127 с.

ної точки лямбда провадилось за методом L. H. D Buxton та G. D. Morant⁵. В таблицях лінійні розміри вказані в мм, кути — в градусах. Параметри позначені наступним чином: n — число випадків, M — середня арифметична величина, m (M) — помилка середньої арифметичної, σ — середні квадратичні відхилення, ms — помилка середнього квадратичного відхилення.

Для оцінки вимірювальних ознак використовувались таблиці з межами середніх величин ознак, складені Г.Ф. Дебецем⁶. Стаття похованих визначалась комплексно за особливостями будови черепа та посткраніального скелета. Також, комплексно за ознаками на черепі, черепних швах, зубах встановлювався вік⁷.

Для характеристики краніологічних серій ХХ ст. із Володимира-Волинського, була використана методика, яка відноситься до однієї із галузей расознавства — етнічної краніоскопії, запропонована д.і.н. О.Г. Козінцевим⁸. При інтерпретації даних, використані комп'ютерні програми, створені Б.А. та А.Г. Козінцевими в 1993 р., а також к.и.н. А.В. Громова (1996 р.).

Характеристика краніологічного типу розстріляних. В основу краніологічної характеристики серій покладені середні арифметичні розмірів та індексів черепів, представлені в табл. 1 і 2. Виявлено п'ять розкопів (третій тимчасово законсервований, у зв'язку з вимогами єврейської громади), тому нам важливо порівняти їх і визначити чи однакової морфології були розстріляні чи різні? Характеристика черепів з розкопів (ями) 1 і 2 були опубліковані раніше⁹, тому почнемо з ями під номером 3.

Яма 3А. З неї походять 13 чоловічих і 9 жіночих черепів придатних для вимірів. Розвиток м'язового рельєфу чоловічих черепів помірний. Надперенісся і надбрівні дуги розвинуті середньо. **Чоловіча серія** із 13 черепів характеризується помірною довжиною та великою шириною черепної коробки і складається з чотирьох мезокранних та восьми брахікранних черепів, в середньому за черепним індексом (82,3) вона брахікранна. Доліхокранні краніологічні типи відсутні. Горизонтальна окружність черепів через краніометричну точку офріон за абсолютними розмірами дорівнює великим абсолютним розмірам (табл. 1). За висотно-поздовжнім покажчиком (при вимірюванні черепа від краніометричної точки базіон), чоловічі черепи відносяться до групи ортокранів (середньо-високі), за висотно-поперечним — тайпенокранним варіантом (низькі

⁵ Buxton L.H.D., Morant G.D. Essential craniological technique. J. Roy. Anthropol. Inst., 1933., v. 63, — P. 19–47.

⁶ Алексеев В.П., Дебец Г.Ф. Краниометрия... — 127 с.

⁷ Vallois H.V. La duree de la vie chez l'homme fossile / H.V. Vallois // L'Anthropologie. — 1937–47. — P. 499–532; Brothwell D.R. Digging up bones / D.R. Brothwell. — London, 1972. — 194 p.

⁸ Kozintsev A. Homo. Ethnic epigenetics: A new approach Ethnische Epigenetik: vol. 43/3, — Jena, New York, 1992. — Pp. 213–244.

⁹ Златогорський О.Є., Долженко Ю.В. Атрибуція національної ідентичності екзумованих жертв на городищі у Володимирі-Волинському // Златогорський О., Панишко С. Дослідження на Володимир-Волинському городищі у 2010–2012 роках: Джерела і матеріали. — Луцьк, 2012. — С. 148–162.

черепи). Вушна висота помірна, на межі з малими категоріями розмірів. Довжина основи черепа виміряні у 12 черепів і відноситься вони до класу середніх величин, на межі з великими категоріями розміру.

Висота вигину лоба помірна. Два черепа (20 і 23), виокремлюються дуже великим вигином лобової кістки (30). Висота вигину потилиці більша за помірну. Ширина потилиці велика, переважають великі та дуже великі розміри даної ознаки. Виокремлюється черепи № 16, 25, ширина потилиці яких 119,0 мм.

Довжина основи обличчя виміряна на 11 черепах. В середньому вона помірна, на межі з малими категоріями розмірів. Верхня ширина обличчя середня, цей діаметр варіює від середніх (98,0 мм у черепа № 31) до дуже великих (111,1 мм у черепа № 11), але не перевищує абсолютні розміри лицевого скелета за світовими стандартами¹⁰. Середня ширина обличчя мала. Варіація трохи менша ніж у верхньої ширини: якщо різниця між максимальними і мінімальними розмірами верхньої ширини обличчя складає 13,0 мм, тоді як у середній вона 14,0 мм. Середній розмір виличного діаметру помірний (132,4 мм). Варіація відчутна: від 125,0 мм, у черепа 25 до 144,0 мм у черепа № 20 (різниця досягає 19 мм). Але величина середнього квадратичного ухилення — 5,2, знаходиться в межах норми. По відношенню до поперечного діаметру вилична ширина дуже мала. Висота обличчя мала. Різко переважають варіанти з малою або помірною висотою обличчя, великі розміри відсутні. Вертикальний фаціо-церебральний показник встановлений у 9 черепів; середня величина мала — 51,0. Верхньо-лицевий (51,0) індекс помірний (мезен).

Верхня частина обличчя на рівні краніометричної точки назіон в середньому профільована добре (136,1°), на нижньому, спостерігається сильне його профілювання (124,4°).

Орбіти малої ширини і помірної висоти. За показником орбіти помірні (мезоконхія). Висота грушоподібного отвору середніх розмірів, а ширина мала. У цілому в чоловічій серії ніс вузький (лепторинія). Форма нижнього краю грушоподібного отвору у одинадцяти чоловічих черепів антропінна (84,6%), і тільки у двох створює передньоносові ямки (15,3%). Передньо-носова ость розвинута на (3,4 балія за Брока). Симотичний індекс помірний, дакріальний — великий, тому можна говорити про помірно високе перенісся у групі. Кут випинання носових кісток дуже великий (34,7°). Іклові ямки розвинуті помірно (-4,8). У цілому чоловіча група відноситься до великої європеїдної раси.

Певний інтерес представляють антропологічні особливості **жіночої групи** (табл. 2). Серія із 9 черепів розстріляних у третьому розкопі характеризується брахікранною, помірно високою черепною коробкою, не зважаючи, що за висотно-поперечним індексом (88,0) черепи низькі (тайпенокранія). Обличчя помірно широке, за загально-лицевим показником (мезопрозоппе), помірно профільоване на верхньому і сильно на рівні передньоносової ості. Орбіти помірно високі (84,6), на межі з високими формами. Ніс дуже вузький, індекс (42,9) вказує на лепторинну форму. Перенісся помірної висоти, кут випинання носа дуже великий (33°).

¹⁰ *Алексеев В.П., Дебеч Г.Ф. Краниометрия... — С. 114*

Середні величини та показники мінливості ознак в чоловічих серіях XX ст. із Володимира-Волинського

№ п/п	№ за Мартіном	♂	Володимир-Волинський ХХ ст. Дожженко Ю.В. 2013								
			Розкоп 1 Волинський ХХ ст.	Розкоп 2 Волинський ХХ ст.	Розкоп 3 Волинський ХХ ст.	Розкоп 4 Волинський ХХ ст.	Розкоп 5 Волинський ХХ ст.	Розкоп 6 Волинський ХХ ст.	Розкоп 7 Волинський ХХ ст.	Розкоп 8 Волинський ХХ ст.	Розкоп 9 Волинський ХХ ст.
1	2	3	4	5	6	7	8	9			
		Ознаки / n	9-35	12-30	8-13	18-36	15-31	63-121			
1.	1.	Повздовжній діаметр	181,3 (18)	182,7 (20)	182,2 (12)	182,6 (35)	183,7 (29)	182,6 (114)			
2.	8.	Поперечний діаметр	148,1 (18)	150,0 (18)	149,8 (12)	149,3 (34)	146,9 (31)	148,7 (112)			
3.	8:1.	Черепний індекс	82,0 (17)	82,6 (18)	82,3 (12)	81,7 (33)	80,0 (29)	81,5 (109)			
4.	17.	Висотний діаметр (<i>b-br</i>)	129,1 (16)	131,9 (14)	132,9 (11)	132,2 (25)	135,7 (22)	132,5 (88)			
5.	5.	Довжина основи черепу	98,8 (14)	101,3 (14)	103,3 (12)	102,1 (27)	103,9 (22)	102,0 (89)			
6.	9.	Найменша ширина лоба	96,7 (18)	100,2 (20)	97,8 (12)	98,5 (36)	98,0 (27)	98,5 (112)			
7.	20.	Вушна висота (<i>p-br</i>)	114,2 (9)	116,3 (12)	113,0 (8)	114,9 (22)	112,8 (20)	115,7 (70)			
9.	45.	Вилічний діаметр	130,3 (14)	135,8 (14)	132,4 (12)	134,9 (27)	131,6 (22)	133,2 (89)			
10.	48.	Верхня висота обличчя	68,8 (15)	70,3 (16)	67,5 (11)	69,4 (28)	70,1 (26)	69,7 (96)			
11.	48:45.	Верхній лицевий індекс	53,6 (11)	54,4 (12)	51,0 (10)	51,8 (21)	53,1 (20)	52,7 (77)			
12.	54.	Ширина носа	23,0 (14)	23,5 (17)	23,5 (12)	23,3 (26)	23,4 (29)	23,3 (98)			
13.	55.	Висота носа	52,5 (15)	53,5 (17)	51,8 (11)	52,4 (28)	52,8 (26)	52,6 (97)			
14.	54:55.	Носовий індекс	44,4 (14)	43,9 (17)	45,8 (11)	44,3 (26)	44,6 (24)	44,5 (92)			
15.	51.	Ширина орбіти від <i>mf</i>	43,0 (35)	42,7 (21)	40,9 (13)	42,3 (29)	42,4 (27)	42,5 (125)			
16.	52.	Висота орбіти	35,5 (35)	35,4 (30)	33,5 (13)	35,0 (29)	34,8 (26)	34,9 (133)			
17.	52:51.	Орбітний індекс від <i>mf</i>	82,5 (35)	81,8 (30)	81,8 (13)	82,6 (28)	82,0 (26)	82,1 (118)			
19.	75(1).	Кут виступання носа	36,9° (9)	35,1° (16)	34,7° (9)	34,0° (22)	35,6° (23)	35,1° (79)			
20.	77.	Назо-малярний кут	136,5° (15)	136,0° (15)	136,1° (10)	133,8° (26)	131,8° (19)	134,5° (85)			

Закінчення табл. 1.

1	2	3	4	5	6	7	8	9
21.	$\angle Zm'$	Згромаксілярний кут	125,3° (9)	120,1° (12)	124,4° (9)	122,6° (18)	123,4° (16)	122,9° (64)
22.	SS.	Симотична висота	4,8 (18)	4,8 (17)	4,2 (9)	4,9 (30)	5,5 (23)	4,9 (97)
23.	SC.	Симотична ширина	9,6 (18)	9,9 (17)	9,4 (9)	9,4 (30)	10,3 (23)	9,7 (97)
24.	SS:SC.	Симотичний індекс	51,7 (18)	48,5 (17)	45,8 (9)	53,3 (30)	54,4 (23)	51,7 (97)
25.	DC.	Дакріальна хорда	23,5 (14)	23,8 (16)	24,0 (9)	22,9 (23)	24,1 (20)	23,6 (82)
26.	DS.	Дакріальна висота	13,6 (14)	12,8 (16)	13,3 (9)	12,5 (23)	13,1 (20)	13,0 (82)
27.	DS:DC.	Дакріальний індекс	58,8 (14)	54,3 (16)	55,3 (9)	54,6 (23)	54,6 (20)	55,3 (82)

n — кількість черепів

Табл. 2.

Середні величини та показники мінливості ознак в жіночих серіях XX ст. із Володимира-Волинського

№ п/п	№ за Мартіном	♀	Володимир-Волинський ХХ ст.		Володимир-Волинський ХХ ст.		Володимир-Волинський ХХ ст.		Володимир-Волинський ХХ ст.	
			Розкоп 1 Златогорський О.Є. Долиженко Ю.В. 2013	Володимир-Волинський ХХ ст. Розкоп 2 Златогорський О.Є. Долиженко Ю.В. 2013	Володимир-Волинський ХХ ст. Розкоп 3	Володимир-Волинський ХХ ст. Розкоп 4	Володимир-Волинський ХХ ст. Розкоп 5	Володимир-Волинський ХХ ст. Розкоп 5		
1	2	3	4	5	6	7	8	9		
		Ознаки / n	16–48	28–43	3–9	7–13	1–3	53–95		
1.	1.	Повздожній діаметр	172,9 (31)	174,5 (43)	173,3 (6)	175,8 (13)	178,0 (2)	174,4 (95)		
2.	8.	Поперечний діаметр	144,7 (30)	145,0 (41)	144,7 (6)	146,6 (12)	146,0 (2)	145,1 (78)		
3.	8:1.	Черепний індекс	83,6 (29)	83,1 (40)	83,5 (6)	83,4 (10)	82,0 (2)	83,3 (75)		
4.	17.	Висотний діаметр (<i>b-br</i>)	128,0 (28)	125,9 (37)	127,3 (6)	128,8 (9)	126,0 (1)	127,5 (69)		
5.	5.	Довжина основи черепа	97,3 (26)	94,9 (36)	92,8 (6)	96,0 (9)	96,0 (1)	95,9 (67)		

1	2	3	4	5	6	7	8	9
6.	9.	Найменша ширина лоба	95,5 (35)	94,1 (41)	94,1 (5)	95,3 (10)	96,4 (3)	94,7 (82)
7.	20.	Вушна висота (<i>p-br</i>)	111,2 (16)	110,9 (28)	109,3 (5)	112,6 (8)	118,3 (1)	111,7 (48)
9.	45.	Видичний діаметр	124,6 (33)	125,8 (36)	124,3 (6)	126,0 (9)	125,6 (2)	125,2 (74)
10.	48.	Верхня висота обличчя	65,8 (31)	66,0 (36)	66,6 (8)	65,3 (8)	66,3 (2)	66,1 (76)
11.	48:45.	Верхній лицевий індекс	52,5 (27)	53,1 (28)	52,9 (6)	56,7 (8)	47,0 (1)	53,5 (62)
12.	54.	Ширина носа	22,6 (31)	22,3 (36)	22,0 (9)	22,6 (9)	23,7 (2)	22,4 (78)
13.	55.	Висота носа	48,8 (32)	49,6 (37)	50,9 (8)	50,1 (8)	50,4 (2)	49,6 (78)
14.	54:55.	Носовий індекс	45,7 (31)	45,4 (36)	42,9 (8)	44,5 (8)	47,6 (2)	45,0 (76)
15.	51.	Ширина орбіти від <i>mf</i>	40,6 (48)	40,5 (40)	40,1 (6)	40,1 (8)	40,3 (3)	40,4 (95)
16.	52.	Висота орбіти	34,2 (47)	34,5 (41)	34,4 (7)	32,9 (7)	32,4 (3)	34,2 (94)
17.	52:51.	Орбітний індекс від <i>mf</i>	83,8 (48)	85,4 (40)	84,6 (6)	79,1 (7)	80,6 (3)	84,1 (94)
19.	75(1).	Кут виступання носа	32,0° (27)	31,3° (31)	33,0° (6)	31,6° (8)	29,5° (2)	31,9° (67)
20.	77.	Назо-малярний кут	137,9° (31)	137,0° (35)	137,4° (6)	137,3° (8)	132,2° (3)	137,2° (71)
21.	$\angle Zm'$.	Зигмаксиллярний кут	124,0° (22)	123,9° (25)	123,9° (3)	125,7° (9)	119,5° (2)	123,9° (53)
22.	SS.	Симотична висота	4,3 (32)	4,4 (42)	4,2 (7)	4,4 (9)	4,7 (3)	4,4 (82)
23.	SC.	Симотична ширина	9,0 (32)	9,5 (42)	9,0 (7)	9,0 (9)	10,5 (3)	9,2 (82)
24.	SS:SC.	Симотичний індекс	48,1 (32)	47,4 (42)	47,4 (7)	48,3 (9)	45,0 (3)	48,3 (82)
25.	DC.	Дакріальна хорда	22,2 (30)	22,0 (38)	22,0 (3)	22,0 (7)	21,5 (2)	22,0 (69)
26.	DS	Дакріальна висота	12,2 (30)	11,6 (38)	11,0 (3)	11,3 (7)	11,0 (2)	11,8 (69)
27.	DS:DC.	Дакріальний індекс	55,1 (30)	53,2 (38)	50,1 (3)	51,5 (7)	51,4 (2)	53,9 (69)

n — кількість черепів

Яма 4. З неї походять 36 чоловічих і 13 жіночих черепів. **Чоловіки.** Розвиток м'язового рельєфу чоловічих черепів з розкопу 4 помірний. Надперенісся і надбрівні дуги розвинуті трохи більше ніж помірно (2,2 бала). Серія з четвертого розкопу характеризується брахикранною черепною коробкою, черепний показник дорівнює (81,7) для 33 черепів. З них один доліхокранний (пох. 97), мезокранних одинадцять (33,3%) решта двадцять один — брахікранні. Горизонтальна окружність черепів через краніометричну точку офріон дорівнює великим абсолютним розмірам. За висотно-поздовжнім показником (при вимірюванні черепа від краніометричної точки базіон), чоловічі черепи відносяться до групи ортокранів (помірно високі), за висотно-поперечним — тайпенокранним варіантом (низькі черепи). Вушна висота помірна. Довжина основи черепа виміряні у 27 черепів і відноситься до класу помірних величин (табл. 1). Широтні розміри лобної кістки у цілому помірні. Висота вигину чола помірна (24,3). Сім черепів (262, 184, 63, 68, 75, 37, 64), виокремлюються великим вигином чола (від 26 до 28) і три (5, 11, 101) дуже великим (від 28,7 до 31).

Довжина основи обличчя виміряна на 19 черепах. В середньому вона помірна, на межі з малими категоріями розмірів. Верхня ширина обличчя помірна, однак цей діаметр варіює від дуже малих (93,5 мм у черепа № 46) до дуже великих великих (111,0 мм у черепа № 5). Середня ширина обличчя мала. Вилічний діаметр помірний (134,9 мм). Варіація велика: від 126,0 мм, у черепа № 104 до 138,5 мм. у черепа № 179 (різниця досягає 15,0 мм). Величина середнього квадратичного ухилення в даному випадку менша за стандартну величину — 4,0. По відношенню до поперечного діаметру вилічна ширина помірна. Зустрічаються варіанти з малою, помірною та дуже великою висотою обличчя, дуже малий розмір не зафіксований в четвертому розкопі. Вертикальний фаціоцеребральний показник встановлений у 19 черепів; середня величина помірна — 51,9. Верхньолицевий показник вказує на мезогнатність обличчя. Загальнолицевий індекс лептопрозопний (тонке обличчя).

Орбіти помірної ширини і висоти, за показником (82,6), помірні (мезоконхія). Верхня частина обличчя на рівні краніометричної точки назіон в середньому профільована сильно (133,8°), на нижньому, також спостерігається сильне його профілювання (122,6°). Висота грушоподібного отвору помірних розмірів, а ширина мала. Варіація цих розмірів різна. Висота носа переважно помірна, але трапляються і малі (черепа 61, 75, 97, 185, 261), і великі (черепа 66, 90, 104, 148, 186, 273, і 262). Варіація ширини носа, враховуючи стандартні квадратичні відхилення, трохи менша: у дев'яти черепів — дуже мала (8, 54, 61, 101, 64, 179, 184, 255, 273), мала ширина у дванадцятьох (45, 90, 65, 100, 262, 104, 62, 97, 261, 5, 102, 186). Дуже великі і великі категорії розмірів відсутні. У цілому, в чоловічій серії з четвертого розкопу ніс з показником (44,3) вузький (лепторинія). Форма нижнього краю грушоподібного отвору у семі чоловічих черепів створює передньоносові ямки (25%), у двадцяти одного антропінна (75%). Передньо-носова ость розвинута на (3,7 балів за Брока). Симотичний і дакріальний індекси великі (53,3; 54,6), тому можна говорити про високе перенісся у групі. Кут випинання носових кісток дуже великий (34,0°). Іклові ямки розвинуті помірно (-5,7).

Серія із 13 **жіночих черепів** розстріляних у четвертому розкопі характеризується брахікранною (84,4), помірно високою черепною коробкою за висотно-поздовжнім індексом (74,0) і низькою за висотно-поперечним показником (86,8). Лоб помірної ширини. Обличчя добре профільоване, помірної висоти та ширини. За верхнім лицевим тонке (лептен) і за загально-лицевим показником тонке (лептопрозопія). Орбіти помірної висоти, ніс вузький (лепторинія). Кут випинання носових кісток до рівня профілю обличчя дуже великий (31,6°).

Яма 5. З неї ходять 31 чоловічих і 4 жіночих черепів. **Чоловіча серія** з п'ятого розкопу характеризується помірно брахикранною черепною коробкою, черепний показник дорівнює (80,0) для 29 черепів. Розвиток м'язового рельєфу черепів помірний. Надперенісся і надбрівні дуги також розвинуті помірно. Горизонтальна окружність черепів через краніометричну точку офріон дорівнює великим абсолютним розмірам. Поздовжній діаметр відносяться до категорії середніх величин, поперечний — до великих. Висотно-поздовжній показник помірний — 74,1, що свідчить про ортокранність черепів; висотно-поперечний — дуже середній (92,7), що вказує на помірну висоту черепів — метріокранія. Вушна висота виміряна на дев'ятнадцяти чоловічих черепах і визначена як велика. Лобна кістка має помірну ширину у фронтальному (98,0 мм) і велику у дорсальному відділах (125,9 мм). Відносна ширина лоба, виражена лобно-поперечним показником, і є помірною (66,9). Висота вигину лобної кістки також помірна (24,7). Ширина потилиці велика (114,4 мм).

Верхня ширина обличчя підпадає під категорію середніх величин цієї ознаки (103,8 мм). Вилічний діаметр, виміряний на двадцяти двох черепах, помірний (131,6 мм). Верхня висота обличчя середня (70,1 мм), що взагалі характерно для представників європеїдної раси¹¹, як і мезенний верхньолицьовий індекс (53,1). Повна висота обличчя помірна за абсолютними світовими розмірами (122,2). Загально-лицевий індекс (93,4) вказує на вузьке обличчя (лептопрозопія). Орбіти помірної ширини і висоти. Висота орбіт змінюється в межах дуже малих (пох. 44), малих (пох. 45, 16, 36, 32), середніх (пох. 46,35, 20, 38, 12, 43, 7, 34, 15, 1, 29), великих (3, 27,13, 23, 24, 37, 9,) та дуже великих розмірів (пох. 10, 56 та 54) найвищі орбіти у черепа з пох. 56 (38,9 мм), найнижчі у черепа № 44 (31,1 мм). У цілому, за показником (82,0) орбіти середні (Мезоконхія). Ніс за індексом (44,6) вузький (лепторинія). Симотичний (54,4) і дакріальний (54,6) індекси — великі, тому можна говорити про високе перенісся у групі. Кут випинання носових кісток дуже великий (35,6). Іклові ямки розвинуті помірно (-5,5).

Жіноча група із чотирьох черепів п'ятого розкопу характеризується брахикранною (82,0), помірно високою черепною коробкою за висотно-поздовжнім показником і низькою за висотно-поперечним. Лоб широкий, орбіти помірно високі (мезоконхія). Обличчя сильно профільоване, помірної ширини і висоти. Ніс помірної ширини (мезоринія). Кут випинання носових кісток великий.

Описані ознаки визначають чоловічі і жіночі черепи з п'яти розкопів як представників європеїдної раси (західного типу). Особливістю чоловічих і жіночих черепів є різко профільоване обличчя, помірної висоти орбіти, що не

¹¹ *Алексеев В.П.* Избранное. том. 4. — М.: Наука. 2008. — С. 343.

притаманно східним слов'янам, вузький ніс та сильне випинання носових кісток до лінії профілю обличчя.

Оскільки жіночі серії малочисельні, тому до багатовимірного між групового аналізу придатні виявились тільки чоловічі групи.

Міжгруповий багатовимірний аналіз. Для виявлення аналогів володимирських чоловічих серії (розкопи 1–5) серед близьких до сучасності груп, було виконано співставлення вивчених груп з широким колом порівняльних матеріалів XVI–XVIII ст., з території Східної Європи за допомогою канонічного багатовимірного аналізу¹². Використовувалась програма CANON-2,50.

До аналізу залучались: Стайки¹³, Суми¹⁴, Білгород¹⁵; Луцьк-1¹⁶; Луцьк-2¹⁷; Чигирин¹⁸, Київський Михайлівський монастир¹⁹, Вишгород²⁰, Козіно²¹; Ярославль²²; Білоруси, Росіяни, Себеж, Стара Ладога, Українці (східні, південні, центральні та західні) XVIII–XIX ст.²³; Білоруси Полісся XVIII–XIX ст.²⁴;

¹² Дерябин В.Е. Курс лекций по многомерной биометрии для антропологов / В.Е. Дерябин. — М.: МГУ, биологический факультет, 2008. — С. 212–230.

¹³ Потехіна І.Д. Краниометрична характеристика чоловічих черепів з могильника Стайки // Наукова збірка: Історична антропологія України в екологічному контексті. К.: 2013 (у друці).

¹⁴ Білинська Л.І., Долженко Ю.В. Населення Сум другої половини XVII–XVIII ст. за результатами археологічних та антропологічних досліджень пізньосередньовічного цвинтаря // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. — Київ–Нікополь, 2013, вип. 22. — С. 208–214.

¹⁵ Безбородых В.И., Долженко Ю.В. Палеоантропология городских жителей Белгорода XVII–XIX вв. «Антропологический форум — Online» (<http://anthropologie.kunstkamera.ru/07/>), у друці.

¹⁶ Бірюліна О., Долженко Ю. Краниологія церкви Луцького Братства XVII–XIX ст. (у друці).

¹⁷ Долженко Ю., Виноградов О. Краниологія похованих у Римо-Католицькому костелі Луцька XVII–XX ст. (у друці).

¹⁸ Рудич Т.О. Антропологічний склад населення м. Чигирин XVI–XVII ст. (за матеріалами козацького цвинтаря) // Запорозьке козацтво в пам'ятках історії та культури. Матеріали міжнародної науково-практичної конференції. Секція I, II. Запоріжжя: 1997. — С. 55–61.

¹⁹ Рудич Т.О. Антропологічні матеріали з розкопок цвинтаря на території Михайлівського Золотоверхого монастиря. — К.: 2008. — Вип. 4. — С. 49–54.

²⁰ Рудич Т.О. Антропологические материалы из раскопок 1991–1996 годов в Вышгороде // Старожитності Вишгородщини // Збірка тез доповідей і повідомлень 13-ої науково-практичної конференції присвяченої «Дню пам'яті Ярослава Мудрого» 24–25 травня 2007 року в м. Вишгород. — Вишг., 2009. — С. 75–79.

²¹ Евтеев А.А. Краниологическая серия XVIII века из некрополя села Козино (Московская обл.): внутригрупповая изменчивость и предварительные результаты межгруппового анализа // Археология Подмосковья. Материалы научного семинара, вып. 7. — М.: 2011 — С. 433–440.

²² Гончарова Н.Н. Формирование антропологического разнообразия средневековых городов: Ярославль, Дмитров, Коломна // Вестник антропологии. Научный альманах. Вып. 19. — М.: 2011. — С. 202–216.

²³ Алексеев В.П. Избранное. Том. 4... — С. 51; 311–336.

Латиші представлені однією серією дослідженою Р.Я. Денисовою: Леймани XVII–XVIII ст.²⁵, а також, трьома групами XVIII–XIX ст. опрацьованими В.П. Алексєєвим: Латиші-1, Латиші-2 та Латиші-3²⁶; Литовці²⁷ XVIII–XIX ст.; Молдовани репрезентовані однією вибіркою XVII–XIX ст. — Варатік²⁸; Євреї з території України (збірна серія), Караїми²⁹.

На першому етапі дослідження, використано 14 краніологічних ознак, які мають найбільшу таксономічну цінність: три основні діаметри черепної коробки, найменша ширина лоба, вилична ширина, верхня висота обличчя, висота і ширина носа, висота і ширина орбіти, кути горизонтального профілювання, симотичний індекс та кут випинання носа.

Перший Канонічний Вектор (61,7% загальної дисперсії) розподіляє чоловічі групи переважно за кутом випинання носових кісток, висотою орбіт, назо-малярним і зигомаксиллярним кутом обличчя, поперечним діаметром черепної коробки та шириною і висотою носа (табл. 3). За КВ I простежується подібність Розкопу 1 з Володимиро-Волинського з додатними значеннями КВ (2,701) до розкопу 2 (2,528). Розкопу 3 як до четвертого (2,100) так і до п'ятого (2,234) розкопів (табл. 4).

Табл. 3.

Коефіцієнти кореляцій I–III Канонічних векторів серед 35 чоловічих груп XIV–XX ст. з території Східної Європи

Ознака	КВ I	КВ II	КВ III
1	2	3	4
1. Поздовжній діаметр	0.408	0.542	0.277
8. Поперечний діаметр	0.695	-0.202	0.225
17. Висотний діаметр (<i>b-br</i>)	-0.393	-0.077	0.734
9. Найменша ширина лоба	0.273	0.130	-0.059
45. Виличний діаметр	-0.126	-0.166	0.543
48. Верхня висота обличчя	-0.171	0.566	-0.063
55. Висота носа	0.659	0.014	-0.010
54. Ширина носа	-0.661	0.242	0.095
51. Ширина орбіти	0.196	0.838	0.228

²⁴ *Тєгако Л.И., Микулич А.И., Саливон И.И.* Антропология Белорусского Полесья — Минск. 1978. — Наука и техника. — С. 158.

²⁵ *Денисова Р.Я.* Этногенез латышей (по данным краниологии) / Р.Я. Денисова. — Рига.: 1977. — 360 с.

²⁶ *Алексєєв В.П.* Избранное. Том. 4... — С. 226–231.

²⁷ *Алексєєв В.П.* Избранное. Том. 4. — С. 234–235.

²⁸ *Великанова М.С.* Палеоантропология Прутско-Днестровского междуречья / М.С. Великанова. — М.: Наука, 1975. — 141–142 с.

²⁹ *Алексєєв В.П.* Очерк происхождения тюркских народов Восточной Европы в свете данных краниологии. — «Вопросы этногенеза тюркоязычных народов Среднего Поволжья», КФАН СССР, Казань, 1971, стр. 248, с. 232–271.

1	2	3	4
52. Висота орбіти	0.854	0.245	0.048
77. Назо-малярний кут	-0.738	0.104	0.197
$\angle Zmg$. Зигмаксиллярний кут	-0.612	-0.204	0.252
SS:SC. Симотичний індекс	-0.024	0.122	-0.712
75(1). \angle Кут випинання носових кісток	0.872	0.049	-0.096
Внесок в загальну дисперсію (%)	61.759	23.883	14.357

I–III Канонічний Вектор

Другий КВ (23,8% загальної дисперсії) розмежовує групи за шириною орбіт, висотою обличчя та поздовжнім діаметром черепної коробки. За КВ II черепа з розкопу один (0,672) проявляють статистичну подібність з Росіянами із (0,576), Білорускою вибіркою (0,685), росіянами із (0,553) та групою з Полтавської обл. — Лютецька (0,566).

Третій КВ (14,3% загальної дисперсії) розмежовує групи за висотним діаметром черепної коробки, симотичним індексом та виличним діаметром. За названим вектором, перший розкоп з від'ємними значеннями (-0,333) подібний з вибіркою із Латвії -2 (-0,353), Росіянами -1 (-0,310) та розкопом 4 у Володимирі (-0,237).

На рис. 1 простежується відмінність чоловічих досліджуваних груп XX ст., з Володимира-Волинського від решти серій з території України, Росії, Латвії, Білорусії за чотирнадцятьма краніометричними ознаками. Виняток становить тальки Литовська збірна група, яка статистично, за трьома КВ (0,947, -1,012, -0,542) слабо подібна до володимирських (табл. 4).

Табл. 4.

Значення Канонічних Векторів в чоловічих серіях

	I КВ	II КВ	III КВ
1	2	3	4
Володимир-1	2.701	0.672	-0.333
Володимир-2	2.528	-0.031	-0.177
Володимир-3	2.129	-0.785	0.057
Володимир-4	2.100	-0.391	-0.237
Володимир-5	2.234	-0.069	0.016
Луцьк-1	0.223	-0.988	1.139
Луцьк-2	0.549	-0.682	0.637
Білгород	-0.038	-0.792	0.527
Суми	-0.089	-0.123	0.281
Лютецька	-0.588	0.566	0.010
Стайки	-1.484	0.053	0.538
Михайлівський монастир у Києві	0.023	-0.125	1.247
Чигирин	-0.230	0.128	1.005

1	2	3	4
Вишгород	-0.327	-0.247	0.439
Білоруси	-0.044	0.685	0.318
Білоруси полісся	-1.134	-1.452	-0.595
Латиші-1	0.328	0.774	-0.144
Латиші-2	-0.010	1.270	-0.353
Латиші-3	-0.458	0.461	0.220
Литовці	0.947	-1.012	-0.542
Росіяни-1	-0.944	0.435	-0.310
Росіяни-2	-0.653	0.553	-0.467
Росіяни-3	-0.013	0.576	0.167
Стара Ладога	-0.754	-0.134	-0.248
Себеж	-0.601	-0.223	-0.249
Українці Східні	-0.665	-0.312	-0.743
Українці Південні	-0.978	-0.924	-0.668
Українці Центр.	-0.299	-0.087	-0.245
Українці Західні	-0.795	1.050	0.005
Варатік	-0.973	0.022	-0.412
Леймани	0.074	1.393	0.441
Козіно	-1.028	-0.840	-0.054
Ярославль	-1.545	0.068	0.428
Євреї	0.344	0.922	-0.714
Караїми	-0.554	-0.430	-1.032

I–III Канонічний вектор

Практично, ми спостерігаємо два краніологічні типи. Перший знаходиться ліворуч у площині 3Д, а другий в правій його частині і складається з Володимирських черепів. Слабка подібність Литовської групи, переважно із Каунаса, пояснюється так, за припущенням Валерія Павловича, в XVIII–XIX ст. литовці не складали більшості населення Каунаса, в якому було багато поляків та євреїв³⁰.

На другому етапі дослідження в канонічному порівняльному аналізі, не використовувались такі важливі краніометричні ознаки як кути горизонтального профілювання обличчя, симотичний індекс та кут випинання носа у зв'язку з тим, що західні антропологи подають до публікації тільки 10 ознак. До названих серій для порівняльному аналізу були додані польські групи: Якшіце³¹, Собор

³⁰ Алексеев В.П. Избранное. Том. 4. — М.: Наука. 2008. — С. 41.

³¹ Piontek J., Iwanek B., Czaplak Z. The crania from modern cemeteries in Jaksice (Kujawsko-Pomorskie Province, Poland) and craniometric relationships among medieval and modern Central European populations. // Studies in Historical Anthropology, vol. 4. — 2004 (2006). — Pp. 123–135.

св. Марії Магдалени, Познань, Варшава³²; Слободжеве, Лекно, Колобжег³³. Також залучена одна Румунська група XVI–XVIII ст. із собору св. Миколая Гіурчі³⁴.

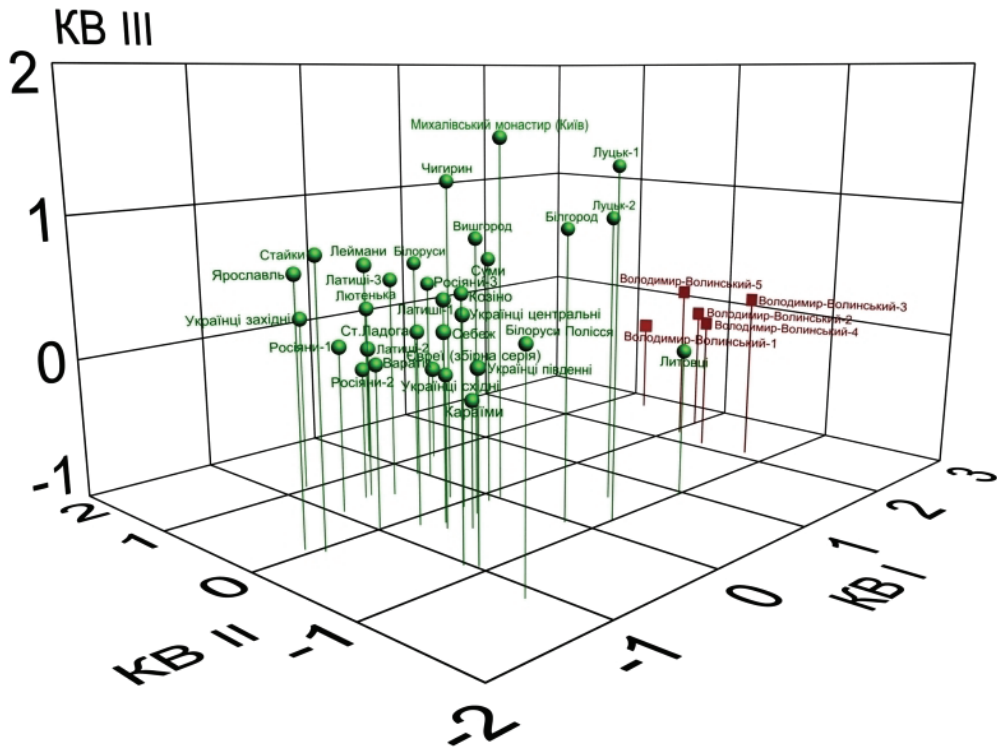


Рис. 1. Результати канонічного аналізу. Співставлення 30 чоловічих груп XVIII–XX ст., з 5-а Володимирськими вибірками за 14-а краніологічними ознаками (Латиші-1 — Дурбе; Латиші-2 — Західні; Латиші-3 — Східні Латиші із Лудзи; Литовці — Каунас та сільське населення початку XX ст., з різних районів Литви).

Перший Канонічний Вектор (43,0% загальної дисперсії) розмежовує групи за верхньою висотою обличчя, висотним діаметром черепної коробки та меншою мірою шириною лоба (табл. 5). За КВ I простежується подібність Розкопу 1

³² Kwiatkowska B., Nowakowski D. Charakterystyka antropologiczna szczatkow kostnych z cmentarza przy kosciele sw. Marii Magdaleny we Wroclawiu (XVI–XVIII w.) // *Biologia i hodowlazwierzat* LX III. 2011, s. 25–43.

³³ Piontek J., Iwanek B., Segeda S. Antropologia o pochodzeniu slowian. Monografie instytutu antropologii UAM. Poznan 2008. — S. 156–157.

³⁴ Simalcsik A., Groza V.-M., Simalcsik R.-D. and Miu. G. «Sf. Nicolae-Ciurchi», the medieval necropolis (16–18th centuries) of «sfantul Nicolae-Ciurchi» church from iasi city (Romania): anthropologic data // *Analele Utiinnifice ale Universității «Alexandru Ioan Cuza» din Iani*, s. Biologie animală, Tom LVIII, — 2012 — c. 191. — C. 183–194.

із Володимиро-Волинського, що знаходиться з від'ємним значенням вектора (-0,730) до польської групи Якшіце (-0,665) та розкопу 4 (-0,796). Розкоп 2 також отримав від'ємні значення першого вектора (-0,805). Відмічений статистичний зв'язок з польськими серіями із Познані (-0,841), Собору св. Марії Магдалени (-0,894) та розкопу 4 (-0,796). Розкоп 3 за I KB (-1,180) подібний з польською вибіркою із Слободжеви (-1,022), Литовцями (-1,208) та меншою мірою тяжіє до польської групи із Лекно (-1,591). Черепа з розкопу 4 за I KB (-0,796), як ми вже відмітили, подібні з розкопом 2 (-0,805) та польськими черепами із Познані (-0,841). Розкоп 5 за I KB (-0,476) проявляє певну подібність з південними Українцями (-0,482).

Другий KB (36,2% загальної дисперсії) роз'єднує серії за висотою і шириною орбіт та носа. За KB II Розкоп 1 отримав додатні значення (2,335). Найбільша подібність проявилась до розкопу 2 (1,462), а розкоп 2 своєю чергою до польської вибірки із Собору св. Марії Магдалени (1,314) та ями 4 (1,276) і 5 (1,262), які також тяжіють до названої польської вибірки.

Третій KB (20,6% загальної дисперсії) розмежовує групи за поперечним, поздовжнім діаметром черепної коробки та меншою мірою виличним діаметром. За KB III черепа з розкопу 1 отримали додатні значення (0,095). Найбільш подібна група за даною KB — Суми (0,170). Розкоп 2 отримавши додатні значення KB III (0,334) подібний з групою із Вишгорода (0,326), Варатіка (0,282). Розкоп 3 (0,658) подібний з луцькою вибіркою (0,606) польською із Слободжеви (0,553), українською із Чигирини (0,545) та білоруською із Полісся (0,555). Можна відмітити подібність за III KB розкопу 4 (0,487) до Білгорода (0,412), Слободжеве (0,553), Чигирини (0,545). Яма 5 за даним KB (-0,004) більше подібна з українською Східною групою (-0,040), а також вибірки із Варшави (-0,096).

Табл. 5.

Коефіцієнти кореляцій I–III Канонічних векторів серед 42 чоловічих груп XIV–XX ст. з території Західної і Східної Європи

Ознака	KB I	KB II	KB III
1. Поздовжній діаметр	-0.244	0.433	-0.548
8. Поперечний діаметр	-0.148	0.478	0.722
17. Висотний діаметр (<i>b-br</i>)	0.528	-0.255	0.327
9. Найменша ширина лоба	-0.331	0.109	-0.152
45. Виличний діаметр	0.201	-0.082	0.279
48. Верхня висота обличчя	0.590	0.163	-0.386
55. Висота носа	-0.336	0.539	-0.199
54. Ширина носа	0.216	-0.322	-0.259
51. Ширина орбіти	0.658	0.688	-0.114
52. Висота орбіти	-0.417	0.758	-0.030
Внесок в загальну дисперсію (%)	43.001	36.321	20.678

I–III Канонічний Вектор

Рисунок 2 дає змогу побачити, що чоловічі черепи із розкопів 1-5 за 10-а краніометричними ознаками подібні між собою, а також до них статистично наближається польська група XVI–XVIII ст., із Вроцлава що були поховані у соборі св. Марії Магдалени. Фактично утворилися дві групи. Перша ліворуч, до якої входять всі п'ять розкопів у Володимирі, собор св. Марії Магдалени, Колбжег та Румунська група із собору св. Миколая. Друга група утворилась як із польських серій (Познань, Якшіце, Лекно) так і з росіян, українців, латишів та білорусів. Литовська вибірка найбільш подібна до розкопу 5 і знаходиться на межі між двома групами, які можна спостерігати у площині 3Д.

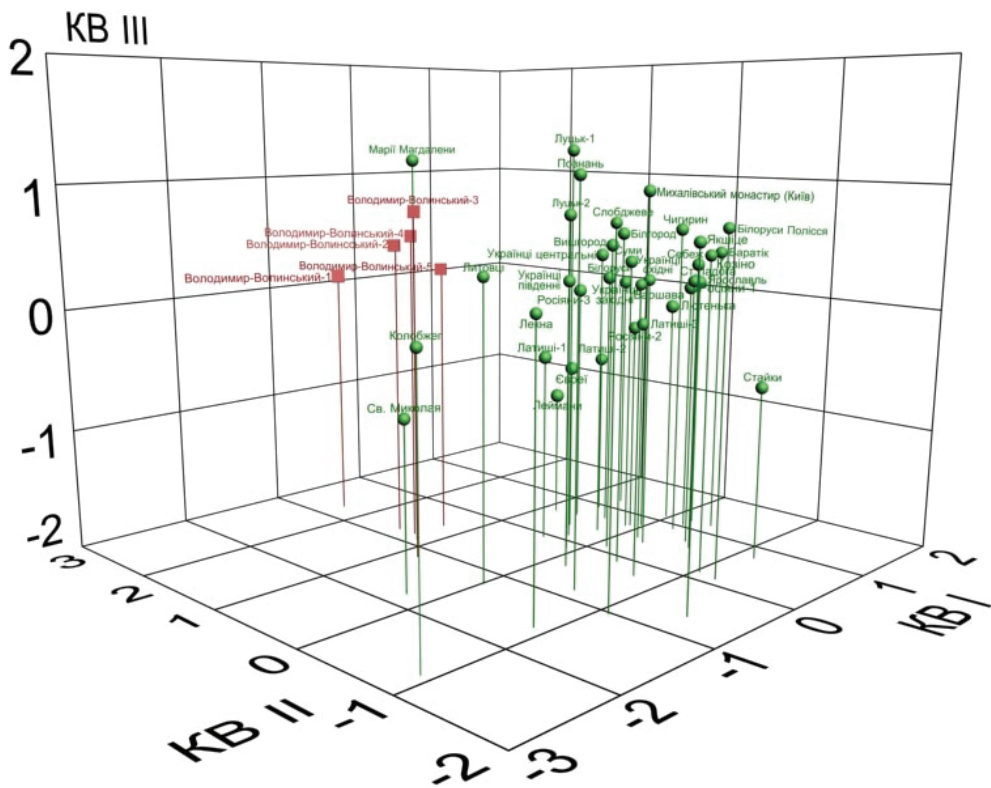


Рис. 2. Результати канонічного аналізу. Співставлення 42 чоловічих груп XVIII–XX ст., з 5-а Володимирськими вибірками за 10-а краніологічними ознаками.

Етнічна краніоскопія. Програма і методика. В цій роботі для характеристики масового ґрунтового поховання, що ймовірно залишили війська НКВС, використовується краніоскопічна програма, яка включає п'ять ознак, уперше досліджених російським антропологом д.і.н. О.Г. Козінцевим³⁵. Шосту ознаку —

³⁵ Козинцев А.Г. Заднескуловая щель как расоразграничительный признак. / А.Г. Козинцев // Вопросы антропологии. — М.: Издательство Московского Университета, 1984. Выпуск 74. — С. 55–61; Козинцев А.Г. Этническая краниоскопия: расовая изменчивость

частоту надорбітних отворів — незалежно один від одного запропонували Й. Додо³⁵ і Т.В. Томашевич³⁶. Для Потиличного індексу, Задньовиличного шва, Підорбітного візерунку типу II, Індексу поперечно-піднебінного шва та Надорбітних отворів дані склалися без урахування статі, для Клиноподного верхньощелепного шва (КВШ) визначалися пів суми чоловічих та жіночих значень. Опрацьовано з розкопу 1 — 128 черепів, розкопу 2 — 139 черепів, розкопу 3 — 23 черепа, розкопу 4 — 112 черепів, розкопу 5 — 56 черепів. У цілому, за данною програмою досліджено 458 черепів з Володимира-Волинського.

З описаних ознак виокремлюються дві: Підорбітний візерунок типу II (ПОВ-II), який є низьким, Індекс поперечно-піднебінного шва (ІППШ) (табл. 6). Що стосується досліджуваних груп у цілому, статевий диморфізм у ній направлений на підвищення значень КВШ в чоловічій частині популяції, де зафіксовано 255 виявів ознаки, на відміну від протилежної статі, де їх 193. Окремо слід зупинитися на Підорбітному візерунку типу II, котрий, як відомо, розподіляє європеїдні популяції на південно- та північноєвропеїдний комплекси³⁷. Отже, комплекс ПОВ-II у серіях Володимир-Волинського, без сумніву, південно європеїдний. Особливо це яскраво показано в розкопі 2, 3 і 5.

Табл. 6.

Частоти краніоскопічних ознак у краніологічних серіях XX ст. Володимир-Волинський та порівняльні дані, %

№ п/п	Серія	Століття	ПІ	ПОВ-II	ЗВШ	КВШ	ІППШ	НО
1	2	3	4	5	6	7	8	9
1.	Володимир-Волинський — 2011–2012, розкоп 1	XX	9,4 (329)	37,1 (218)	13,2 (256)	54,0 (503)	61,6 (266)	29,8 (342)
2.	Володимир-Волинський — 2012, розкоп 2	XX	10,0 (147)	27,3 (74)	9,5 (115)	45,6 (198)	58,1 (117)	24,6 (203)
3.	Володимир-Волинський — 2013, розкоп 3** — 23 черепа	XX	0,0 (36)	28,5 (35)	5,71 (35)	72,6 (72)	50,0 (34)	30,7 (39)

швов черепа современного человека / А.Г. Козинцев — Л.: 1988: Наука, (Ленинградское отделение). — 165 с.

³⁵ Dodo Y., Ishida H. Incidences of nonmetric cranial variants in several population samples from East Asia and North America / Y. Dodo // JASN. — 1987. — Vol. 95, № 2. — P. 161–177.

³⁶ Томашевич Т.В. Закономерности распределения частот надглазничных каналов черепа человека // Вопросы Антропологии. Вып. 80. — 1988. — С. 119–128.

³⁷ Козинцев А.Г. Этническая краниоскопия... — С. 86.

1	2	3	4	5	6	7	8	9
4.	Володимир-Волинський — 2013, розкоп 4–112 черепів	XX	13,6 (120)	40,6 (59)	4,8 (124)	44,9 (160)	58,9 (112)	29,9 (204)
5.	Володимир-Волинський — 2013, розкоп 5–56 черепів	XX	12,5 (70)	22,9 (48)	4,4 (68)	50,7 (118)	60,2 (83)	20,8 (96)
6.	Стайки	XVII	25,0 (48)	42,8 (35)	5,7 (35)	34,7 (69)	68,9 (49)	35,4 (44)
7.	Київський Арсенал	XVII– XVIII	7,1 (139)	68,4 (76)	4,4 (86)	30,4 (227)	69,3 (124)	22,7 (163)
8.	Українці (Полтава, Волинь, Харківщина)	XVIII	36,4* (23)	65,9 (41)	2,3 (43)	21,4* (79)	73,8 (42)	33,6* (58)
9.	Поляки	XVIII	26,4 (32)	61,9 (42)	10,0 (50)	28,2 (102)	62,2 (45)	24,7 (47)
10.	Росіяни (Північно-Західні)	XVIII	10,7 (84)	58,3 (309)	6,9 (346)	26,2 (606)	67,7 (341)	32,8* (481)
11.	Стара Ладога (Росіяни)	XVII– XVIII	16,0 (25)	59,8 (102)	7,6 (105)	22,2 (192)	69,9 (103)	37,7 (149)
12.	Себеж (Росіяни)	XVII– XVIII	8,5 (59)	57,5 (207)	6,6 (241)	28,6 (414)	66,8 (238)	30,6 (332)
13.	Литовці	XVI– XVII	2,0 (51)	59,7 (139)	3,8 (157)	37,7 (329)	68,9 (190)	34,4 (343)
14.	Латиші (район Лудзи)	XVIII	5,9 (34)	51,7 (29)	10,7 (75)	40,3 (163)	60,2 (93)	30,3 (131)
15.	Болгари (м. Слівно)	XVIII	0 (14)	28,6 (28)	6,4 (47)	32,5 (81)	71,8 (39)	25,8 (63)
16.	Шведи та Фіни (Західна Фінляндія)	XVIII	5,7 (88)	61,5 (395)	8,5 (364)	25,0 (904)	68,8 (449)	13,1* (32)
17.	Фіни	XVIII	7,5 (106)	63,1 (312)	5,9 (353)	26,1 (745)	71,8 (387)	28,9 (152)
18.	Фіни (Гельсінкі)	XVIII	0 (20)	55,4 (112)	6,5 (77)	22,0 (252)	73,2 (127)	13,1* (32)
19.	Естонці	XVIII	6,7 (15)	58,8 (34)	8,2 (49)	34,3 (69)	86,4 (44)	—
20.	Угорці	XVIII	3,6 (29)	53,3 (45)	8,9 (45)	23,6 (103)	69,8 (43)	—
21.	Куркійокі (Карелія)	XVIII	4,8 (21)	76,3 (76)	4,2 (118)	28,1 (148)	86,3 (120)	28,9 (152)
22.	Вірмени	XVIII	5,9 (34)	39,6 (154)	8,0 (162)	39,8 (324)	83,5 (176)	34,6* (289)
23.	Араби (Сирія, Леданон, Йорданія)	XVIII	8,0 (25)	47,9 (163)	19,5 (174)	22,1 (325)	71,2 (184)	30,6* (273)

Умовні позначення. Тут та далі: ПІ — потиличний індекс, КВІШ — клиноподібний-верхньощелепний шов, ЗВІШ — задньовиличний шов, ПОВ-ІІ — під орбітний візерунок

типу II, IIIШ — індекс поперечного піднебінного шва, НО — надорбітні отвори. В скобках вказано загальна кількість спостережень. *Величини, враховані О.Г. Козінцевим за рівнянням регресії. ** Попередні данні.

Аналіз головних компонент на данному етапі не застосовувався, позаяк за даною методикою досліджено тільки одну польську серію, а єврейських — жодної групи.

Висновки:

1. За даними краніометрії, використовуючи середні дані, канонічний і кластерний багатовимірні аналізи, виявлено подібність чоловічих черепів із всіх п'яти могильних ям у Володимирі-Волинському.
2. Виявлено, що за краніоскопічною ознакою підорбітний візерунок типу II, розстріляні (чоловіки і жінки) належать до південного типу європеїдів (особливо це помітно на черепах з другого, третього і п'ятого розкопу).
3. Простежується подібність чоловічих черепів із п'яти розкопів за 10-а краніометричними ознаками до черепів польської групи XVI–XVIII ст., із Вроцлава, які були поховані у соборі св. Марії Магдалени, а також до Литовської збірної серії, у склад якої увійшли переважно поляки і євреї. Слід відмітити і слабке тяжіння за даними краніометрії всіх п'яти розкопів із Володимира до польських груп Слободжеве, Лекно, Познань та південних Українців.

**КРАНИОЛОГИЧЕСКОЕ ИССЛЕДОВАНИЕ ЗАХОРОНЕНИЙ XX в.
ВО ВЛАДИМИРЕ-ВОЛЫНСКОМ ЗА 2013 год**

Юрий Долженко (Лаборант отдела биоархеологии Института археологии
НАН Украины yuriy_dolzhenko@ukr.net)

Алексей Златогорский (Директор ДП «Волинськи старожытности» ДП НИЦ
«Охранная археологическая служба Украины» Института археологии
НАН Украины mr.zlatik@gmail.com)

В статье проведено комплексное изучение черепов из массового захоронения жертв тюрьмы 1940–1941 гг. во Владимире-Волинском. Показано сходство между погибшими в пяти могильных ямах во Владимире-Волинском и некоторую близость их к Литовцам по широкой краниометрической программе, а за краткой — к захоронениям возле собора св. Марии Магдалены города Вроцлава.

Ключевые слова: краниометрия, антропология, археология, Владимир-Волинский.

**CRANIOLOGICALLY STUDY BURIAL OF THE TWENTIETH CENTURY
IN VLADIMIR-VOLYNSKYI FOR 2013**

Yuriy Dolzhenko (Laboratory assistant, Doctoral student Institute of Archaeology of
the National Academy of Sciences of Ukraine, Bioarchaeology Section
yuriy_dolzhenko@ukr.net)

Alexej Zlatogorskij (Director DP OASU „Volyn» Institute of Archaeology of the National Academy of Sciences of Ukraine)

The paper conducted a comprehensive study of the skulls from a mass grave of victims of the prison of 1940–1941. Vladimir-Volynskiy. Shown similarities between the five dead in the grave pits in Vladimir-Volynskiy and some Lithuanians and their closeness to the wide craniometrical program, and for a brief - to the graves near the cathedral of St. Mary Magdalene of Wroclaw.

Keywords: *craniometry, anthropology, archeology, Vladimir-Volynskiy.*

VI. ОГЛЯДИ ТА РЕЦЕНЗІЇ

Андрій Блануца*

Studia z dziejów stosunków Rzeczypospolitej z Państwem Moskiewskim w XVI–XVII wieku). Pod redakcją M. Nagielskiego, K. Bobiałyńskiego i P. Gawrona. — Zabrze-Tarnowskie Góry, 2013. — 413 s.

XVI–XVII століття в історії Речі Посполитої та Московської держави без перебільшення можна назвати переломними. Москва у цей час пережила бурхливі події «Смути», яка призвела країну до часткової зовнішньої експансії, масової розрухи, швидкісної зміни одна одною політичних та військових угруповань на чолі держави. Річ Посполита своєю чергою претендувала поширити свій політичний вплив на теренах Східної Європи, намагаючись навіть нав'язати московитинам свого правителя. Саме у цьому складному вирі міждержавних відносин сформовано проблематику військово-політичного протистояння і висвітлено на сторінках пропонованого наукового збірника.

Відкриває збірник стаття Ієроніма Гралі, у якій Автор показує еволюцію поглядів польсько-литовської шляхти на війни з Москвою у другій половині XVI ст. — від пацифічних настроїв до зовнішньої експансії. Гедимінас Лесмайтіс подає реконструкцію строю війська Великого князівства Литовського (у виставлених конях повітами та землями) у Радошковичах 1567 р., порівнюючи його з Пописом війська ВКЛ того ж 1567 р. Томаш Богун звернувся до теми ролі британських найманців у шведській армії на початку XVII ст. Статтю доповнює цікавий приклад кореспонденції британського найманця Джеймса Спенса з табору шведського війська у Стокгольмі кінця вересня 1610 р.

Про Московську державу XVI–XVII ст. чимало інформації несуть історичні хроніки та авторські твори. У цьому ракурсі виділяються дослідження Дмитрія Карнаухова та Пшемислава Гаврона. Перший проаналізував Хроніку Європейської Сарматії Александра Гваньїні, а другий розглянув польсько-литовські історичні пам'ятки часів Смути (1603–1618 рр.). Історико-джерелознавче дослідження Хроніки Сурти і Трубницьких як джерела вивчення Могилева часів польсько-московської війни 1654–1667 рр. здійснив Томаш Чесельський. Віктор Брехуненко у своїй статті представив узагальнений погляд українських козаків на державний устрій та суспільні відносини у Московії у першій половині XVII ст. У політичному плані українські козаки у стосунках з Москвою відводили роль однієї із зовнішніх опор й одночасно засобу тиску на позицію Варшави щодо станових прерогатив козацтва.

Військово-політичні відносини Румунії з країнами-сусідами Дунайського регіону стали об'єктом дослідження Валентина Константінова. Автор звертає особливу увагу на систему взаємовідносин Румунії з Оттоманською Портою, як

* Блануца Андрій — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту історії України НАН України.

основних політичних гравців на Придунав'ї. Даріуш Мілевський підняв проблему військово-політичних стосунків Семиграддя і Наддунайських князівств у контексті укладення Переяславського договору 1654 р. козацької України з Московською державою.

Українську тематику продовжила стаття Пьотра Кроля про воєнні кампанії на землях Гетьманщини упродовж 1658–1659 рр. Автор у ній вніс низку уточнень та доповнень до відомих фактів, опрацювавши комплекс нових джерел та досліджень.

Низка статей збірника стосуються розгляду та аналізу окремих військових кампаній та битв, що мали місце у польсько-московських військово-політичних відносинах. Так, Анджей Пшепюрка висунув свої гіпотези щодо битви під Ключиним 4 липня 1610 р. Чуднівська військова кампанія 1660 р. вже вкотре постає під пильним прицілом дослідження Мірослава Нагельського, який методично розкриває факт за фактом цієї битви. Єжи Маронь проаналізував битви під Ключиним та Чудновим через призму «операційного виміру війни» епохи раннього Нового часу. Мацей Франц звернувся до постаті козацького гетьмана Петра Конашевича-Сагайдачного у контексті його походу на Московію наприкінці Смути у 1618 р. Вибрані проблеми оборони Смоленська у 1632–1633 рр. стали об'єктом дослідження Анджея Харатима.

Анджей Рахуба свою увагу зосередив на дослідженні кампанії по звільненню Бреста Литовського. Це відвоювання автор вважає остатнім акордом «Щасливого року» 1660 р. Криштоф Коссажецький дослідив військову кампанії літа–осені 1661 р. над Двіною та, зокрема, проаналізував битву під Кушліками, яка стала вирішальною цієї кампанії. Дослідницьку увагу Анджея Маєвського привернув похід на чолі з Александром Полубінським вглиб Московської держави у 1664 р. Конрад Бобятинський звернувся до проблеми умов утримання військовополонених польських та московських вояків в Андрушові упродовж 1666–1667 рр.

Завершує збірник стаття Марека Вагнера на дипломатичну тематику. Автор актуалізував проблему посольства Константина Томіцького до Москви восени 1680 р.

Загалом науковий збірник на військово-політичну тематику розкриває нові дані та факти взаємовідносин Речі Посполитої та Московської держави у Новий час.

Олександр Юга*

Акти Волинського воєводства кінця XV–XVI ст. (із зібрання Пергаментних документів Архіву головного актів давніх у Варшаві) / Підготовка до друку Андрія Блануци, Дмитра Ващука, Дмитра Вирського (латиномовні документи). — К.: Інститут історії України НАН України, 2014. — 154 с.

У сучасній історичній науці з поміж широкого спектру пропонованої друкованої продукції надзвичайно цінними та значущими є праці документального характеру. Проте, таке твердження не повинно сприйматися як спроба применшити значення праць, в яких безпосередньо розкриваються та аналізуються конкретно-історичні події, явища і процеси певної епохи. Справа в іншому — публікації археографічного характеру представляють собою фундамент, на якому власне і створюються аналітичні праці, присвячені конкретним історичним проблемам. Окрім того, написання подібного роду праць є надзвичайно клопіткою і непростою справою, адже за мету ставиться не вилучення з контексту конкретних джерел певної необхідної досліднику інформації, яка розкриває сутність тієї чи іншої проблеми, а йдеться про необхідність максимально точної лінгвістичної передачі оригінального тексту у повному обсязі. В цьому контексті на увагу заслуговує книга «**Акти Волинського воєводства кінця XV–XVI ст.**», яка стала результатом клопіткої діяльності колективу авторів — Андрія Блануци, Дмитра Ващука та Дмитра Вирського. Необхідно відзначити, що такого роду праця не є першою в науковому арсеналі названих дослідників. Так, у 2007 р. в Києві вийшла з друку книга «Князі Масальські: документи і матеріали XVI ст.», яка стала результатом опрацювання упорядниками документів XVI ст., які знаходяться в Державному історичному архіві Литви у Вільнюсі.

Структурно книга «Акти Волинського воєводства кінця XV–XVI ст.» складається з 8 логічно продуманих частин: змісту, вступного слова від упорядників, характеристики джерельного потенціалу «Актів волинського воєводства» для вивчення соціально-економічної історії України, зокрема Волині, в складі Великого князівства Литовського та їх дипломатичного аналізу, власне публікації документів, додатків, іменного, географічного та предметного покажчиків.

Уже з титульної сторінки книги стає зрозуміло, що її основу складають документи, які зберігаються в Архіві головному актів давніх у Варшаві. Виходячи з цього, на перший погляд, може скластися враження, що вона представляє інтерес лише для науковців, але вже на наступній сторінці чітко

* Олександр Юга — старший викладач Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

вказується, що насправді книга зорієнтована на широке коло читачів — «всіх, хто цікавиться історією України та Центрально-Східної Європи».

Розміщений на початку книги зміст (що є дуже зручним для читача) чіткий та логічно продуманий. Абсолютно виправданим вважаємо подання спочатку теоретичного обґрунтування важливості пропонувананих документів, а вже потім їх безпосередньої публікації.

У вступному слові упорядники книги чітко відзначають, що подані в ній 29 документів стосуються соціально-економічної та правової історії Волині в складі Великого князівства Литовського з 1492 до 1565 рр. І хоча частина поданих джерел вже була опублікована ще наприкінці XIX — на початку X ст., дана публікація аж ніяк не втрачає свого значення. Адже, за словами самих авторів, комплексне їх дослідження не проводилося, а рівень археографічного опрацювання раніше публікованих документів на сьогодні не відповідає вимогам часу.

Найбільш цікавою для читача (звичайно окрім самих опублікованих документів), на наш погляд, є характеристика «Актив Волинського воєводства» як важливого джерельного зібрання з соціально-економічної історії України в складі Великого князівства Литовського. Зокрема, в цій частині книги розглядаються механізм та норми регулювання ринку нерухомості в князівстві окремо у достатутівий період (до 1529 р. — часу появи I Литовського Статуту) та в період після 1529 р. Причому, це здійснюється шляхом постійної апеляції до даних конкретних архівних документів. Останні ж дозволяють дослідникам простежити такі види операцій з нерухомістю наприкінці XV — в першій половині XVI т. як заставні угоди, договори про обмін маєтностями (були досить зручними, оскільки дозволяли обходитись без залучення готівкових заощаджень), договори купівлі-продажу маєтностей і земель тощо.

Цікаво, що до вступу в дію I Литовського Статуту будь-який з перерахованих різновидів договорів набував юридичної сили за умов, що окрім закріплення печатками обох сторін, які домовлялися між собою, його засвідчували поважні свідки. У ролі останніх могли виступати міщани, шляхтичі, бурмистри, писарі, які мовою тогочасних документів іменувалися «добрими людьми». Окрім того, у достатутівий період приватні угоди між власниками маєтностей чи то про обмін, чи купівлю підтверджувалися великим литовським князем (так звані «підтвердні листи»). Знову ж таки, цікаво, що така процедура з точки зору практичної значущості була вкрай необхідною шляхтичам-власникам (саме вони зверталися з такими проханнями до князя): по-перше, вона гарантувала право розпоряджатися обмінними або придбаними маєтками та їх землями на власний розсуд нового власника (віддати, продати, обміняти, розширити); по-друге — саме в такий спосіб шляхті можна було узаконити перед князем своє право власності.

З матеріалів книги також дізнаємося, що з прийняттям у 1529 р. I Литовського Статуту усі операції з нерухомим майном надалі регламентувалися його положеннями, які в значній мірі представляли собою кодифіковані норми попереднього часу. Водночас, з появою статуту розпочався швидкий розвиток товаризації земельних відносин — власники землі могли на власний розсуд

вільно розпоряджатися нею: продавати, дарувати, заставляти, передавати у спадок й віддавати в оренду. Проте, поряд з такою свободою з'явилися і певні обмеження на продаж землі — не більше третини родових маєтків та отримання дозволу князя на операцію з нерухомим майном. Цікаво, що насправді останній носив суто формальний характер, оскільки практична значущість такого дозволу для учасників подібних договорів була зумовлена необхідністю зафіксувати угоду в князівській канцелярії, звідки в подальшому можна була отримувати копії договору, які завірялися представниками чинної на конкретний період влади.

Вважаємо, що окреслені авторами-упорядниками операції на ринку нерухомості власне і є тими сюжетами, які можуть привокувати увагу й інтерес не лише науковців, але й пересічних читачів, адже станом на сьогодні різні питання застави, купівлі та продажу земельної власності не втратили своєї гостроти та актуальності.

Завдяки здійсненому дипломатичному аналізу «Актів Волинського воєводства» читач дізнається про структурні складові кожного з документів: початковий протокол, основний текст та заключний протокол. Кожна з названих частин має власну внутрішню структуру. Так, початковий протокол включає інвокацію й інтитуляцію; основний текст складається з таких елементів як аренда, промульгація, нарація, диспозиція, санкція та короборація; нарешті заключний протокол кожного документа містить датування.

Зрозуміло, на найбільшу увагу (знову ж таки не лише науковців) заслуговують власне опубліковані в книзі документи. Відразу варто відзначити величезну заслугу упорядників, які відтворюючи та адаптуючи текст документів до вимог сучасного правопису водночас максимально повно зберегли їх оригінальний стиль (виходячи з попередніх праць подібного типу, це є визначальною рисою авторів в підходах до археографічних публікацій). Кожен з документів розпочинається чітким розгорнутим заголовком, який подається сучасною українською мовою (навіть, якщо текст документу подається латинською). Окрім того, після викладу власне тексту кожного документу подається вкрай важлива інформація про місце знаходження оригіналу, наявні попередні його публікації та короткий археографічний опис. З-поміж поданих документів 14 (разом з додатками) вперше залучаються до наукового обігу, що посилює цінність книги.

Якісно її доповнюють іменний, географічний та предметний покажчики.

Отже, знайомство з книгою «Акти Волинського воєводства кінця XV–XVI ст.» дає усі підстави зробити висновок, що її упорядники успішно справилися з завданням комплексного дослідження «Актів Волинського воєводства» та заповнили відповідну прогалину у вітчизняній археографічній науці, чим власне і зумовлена цінність даної книги. Окрім того, детальне ознайомлення з текстом повністю підтверджує задеклароване на початку книги твердження, що вона призначена «для істориків, мовознавців, викладачів та всіх, хто цікавиться історією України та Центрально-Східної Європи».

Авторському колективу щиро зичимо успіхів в нелегкій справі віднайдення, опрацювання і публікації документів з історії України й Великого князівства

Литовського епохи пізнього середньовіччя та раннього нового часу, а також гідного пошанування за клопітку та вкрай необхідну для історичної науки працю.

Наукове видання

**УКРАЇНСЬКИЙ
ІСТОРИЧНИЙ ЗБІРНИК
2014**

(Випуск 17)

Комп'ютерна верстка *Зубець Л.А.*

Підписано до друку 29.12.2014 р. Формат 70х100/16.
Ум. друк. арк. 31,69. Обл. вид. арк. 30,72.
Тираж 300. Зам. 75. 2014.

Поліграф. д-ця Ін-ту історії України НАН України
Київ-1. Грушевського, 4